

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Az államhatárokon átnyúló politikai hatalom

**Határforgalom a 20. századi Magyarországon
Határkerülés és határ-narratívák**

Közpolitikai kísérletek

**A nemzeti identitást befolyásoló tényezők
Macedóniában**

2002/2

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 13. évfolyam, 2002. 2. szám

MINERVA

JOHN AGNEW

Az államhatárokon átnyúló politikai hatalom földrajza:
terület, identitás és mozgás a világpolitikában 3

VÉG-E A HATÁR?

BENCSIK PÉTER

Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom
a 20. századi Magyarországon 31

VÁRI ANDRÁS

Határkerülés: a vállalkozók szomszéd országához fűződő
gazdasági kapcsolatai az esztergom-párkányi kistérségben 51

VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-WALTER
– FRIEDRICH VEIDER

A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről 85

REGIONÁLIS ÉS KISEBBSÉGI KÖZPOLITIKAI KÍSÉRLETEK

KOVÁCS PETRA

Kinek jó? Az etnikai torzítás és a helyi közpolitikai folyamatok
Közép- és Kelet-Európában 107

INA ZOON

A társadalom peremén. A romák és a közszolgáltatások Szlovákiában 129

VÁRADI MONIKA MÁRIA

Német kisebbségi önkormányzatok és változó helyi társadalom 166

MOLNÁR ANNA

Az önkormányzatiság kiéptülése Olaszországban. A föderalizmus vita 194

MŰHELY

KAPRONCZAY PÉTER	
A nemzeti identitást befolyásoló tényezők Macedóniában	219

FIGYELŐ

CSÉMY TAMÁS	
A csehországi magyarság a népszámlálások tükrében	257

KÖNYVISMERTETÉSEK

Bevándorlások és kivándorlások	
Nyugat-Szlovákiában (<i>Berényi Dénes</i>)	267
Betekintés a narratív identitás módszertanába (<i>Vidra Zsuzsanna</i>)	270
Úton a megértés felé (<i>Mészáros Zoltán</i>)	279
Fejezetek a bánási zsidóság történetéből (<i>Ferencz S. Alpár</i>)	284

SZEMLE

FEDINEC CSILLA	
Mivel bírunk, és merre tartunk?	
– a Kisebbségkutató Intézet éves konferenciája –	290
SZENTANNAI ÁGOTA	
Párhuzamok és különbségek	294
PAPP Z. ATTILA	
Romániai magyar felsőoktatási politikák?	301

JOHN AGNEW

Az államhatárokon átnyúló politikai hatalom földrajza: terület, identitás és mozgás a világpolitikában¹

A nemzetközi kapcsolatok elméletének fő vonulata a politikai hatalom működését történetileg rendszerint állandóként kezeli, és a Paul Ricoeur által oly pontosan megfogalmazott nézetet osztja, amely szerint „a hatalomnak nincs igazán története”². Ugyanakkor a politikai hatalom erősen összefügg a tipikus modern állammal: ezt a területi szuverenitás olyan felosztásaként képzelhetjük el, legalábbis az úgynevezett nagyhatalmak esetében, amelyek területeik felett hatalmat gyakorolnak és versengenek egymással, hogy jelenlegi határaikon kívül is hatalomra tegyenek szert.³ E tanulmány mindkét állítást kétségbe vonja. Először azt fogom bemutatni, hogy a politikai hatalomnak igenis van története, másodsor pedig bebizonyítom, hogy e történelem a hatalom változó földrajzában tárul fel. Itt a hatalom történetileg változó jellegére és térbeli szerkezetére gondolok. Téves volt a politikai hatalom történelmen kívüli értelmezése, amely szerint

---

1 Eredetileg megjelent John Agnew: Mapping Political Power Beyond State Boundaries: Territory, Identity, and Movement in World Politics, In *Journal of International Studies* 1999. Vol. 28. No 3, 499–521.

2 Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: The Free Press, 1986), 198. o.

3 Ez a standard nézet nemcsak a realista beszámolókkban, de abban a liberalizmusban is, amely a politikai hatalom államok szerinti felosztását leküzdendőnek tekinti. A politikaelmélet fontosabb szövegeinek többsége átveszi a standard nézetet. Ld. pl. Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, (New York: Addison Wesley, 1979); Karl J. Holsti, *The Dividing Discipline: Hegemony and Diversity in International Theory* (Boston: Allen and Unwin, 1985); és David A. Baldwin (szerk.) *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate* (New York: Columbia University Press, 1993).

a hatalmat területi szempontból ontológiailag egymás fölé rendelt államok gyakorolják, amelyek magukba foglalják és előidézik a személyek, a javak, a pénz és a fegyverek áramlását.

E tanulmány célja tehát, hogy elkezdje a politikai hatalom mechanizmusainak historizált értelmezését a világpolitikával kapcsolatban, úgy, hogy három különböző nézőpontból „térképezi fel” azt: a hatalmi térbeliség ideáltípusának fogalmaival az egyes történeti korokban, tekintetbe véve egyrészt az államisággal kapcsolatos azon ontológiai és morális feltevéseket, amelyek a politikai hatalom és az államiság azonosságát állítják, másrészt az empirikus mozgásfeltételeket is, amelyek vagy megerősítik vagy aláássák a politikai hatalom és az államiság összefonódását.

Jelen tanulmány öt szakaszból áll. Az első rövid kritikai áttekintést nyújt a politikai hatalom definíciójáról és arról, hogy ezek mennyiben terelik a hatalom térbeliségének értelmezését az állam felé, mint a hatalom koncentrációjának és gyakorlásának kizárólagos helyszíne felé. A második szakasz négy, a hatalom térbeliségének különböző történeti korokban való leírására szolgáló modell bemutatására vállalkozik. A harmadik szakasz a hatalom földrajzát úgy közelíti meg, hogy a politikai hatalom és a szilárd politikai identitás közti kizárólagos kapocsként felfogott állam ontológiailag kivételes helyzetére kérdez rá, és felhívja a figyelmet azokra a kritikus feltevésekre, amelyek ezt a felfogást eredményezik: az államiság és a személyiség azonosítására, az államiság társadalmi jellegének figyelmen kívül hagyására, és a hatalmi hálózatok földrajzi keretek közé erőltetésére. A negyedik szakasz az államhatárokon túlmutató politikai hatalom végső perspektíváját tárja elénk olyan mai példák segítségével, amelyek az állam területének és a stabil politikai identitásnak a megváltozását illusztrálják és három témához tartoznak: a migráció hatása az állampolgárság fogalmára, a pénz földrajzának megváltozása és az új haditechnológiák hatása az államokra a fejlődő világ gazdaságban. Mindhárom a hatalom földrajzának dinamikus voltát mutatja be a maga módján, amelyet a politikai hatalom hagyományos, területi elvű felfogása nem ragadott meg eléggé. Az ötödik szakasz rövid konklúziót nyújt majd.

Politikai hatalom és állami terület

Ma a politikai hatalommal kapcsolatos kritikai gondolkodás fogalmi eszközeivel a hatalom két alapvető típusát lehet meghatározni.⁴ Az egyik azon az ismert képességen alapul, hogy másokat rávegyünk saját akaratunk megvalósí-

tására olyan javak megszerzésével és megtartásával kapcsolatban, amelyek természetüknél fogva csak kollektíven szerezhetők és tarthatók meg (pl. infrastruktúra, biztonság). A másik inkább a közösen, vagy intézményes közvetítéssel véghezvitt cselekvés hatalmára épül. A politikai hatalomnak ez utóbbi, elősegítő felfogása a legújabb gondolkodás legfőbb motívuma, és olyan, igen különböző gondolkodók hatására alakult ki, mint Hannah Arendt, Michel Foucault, Gilles Deleuze és Bruno Latour, még akkor is, ha mindezek a gondolkodók a dominancia kérdéseit taglalják.⁵ Mindkét nézet a politikai hatalomnak azt a dimenzióját ragadja meg, amelyet a másik figyelmen kívül hagy. Az első az ellenőrzés, a dominancia, a kooptálás, a csábítás és a harag képessége. Ezt „negatív” hatalomnak nevezhetjük. A második a cselekvés, az ellenállás, az együttműködés és a beegyezés képessége. Ezt tekinthetjük „pozitív” hatalomnak. E kettő összegzése után elmondhatjuk, hogy a politikai hatalom a kollektív javakért folytatott küzdelemben felhasznált erőforrások és stratégiák összessége, amely küzdelemben a felek nagyobb nyereség reményében vesznek részt.

A politikai hatalmat sohasem gyakorolják mindenhol egyenlő mértékben, részben azért, mert az erőforrások koncentrációja miatt a hatalom centrumokban összpontosul, és mert elméletben és a gyakorlatban is a politikai hatalmi hierarchia alsóbb szintjein lévők a felsőbb szinteknek tulajdonítják a hatalmat, és ezeket támogatják. A politikai hatalom történeti konfigurációi hegemoniákat idéztek elő (ezeket kényszer és egyetértés együtt hozta létre), amelyeket az uralkodó államok vagy társadalmi csoportok gyakoroltak.⁶ Eközben a politikai hatalom erőssége vagy gyengesége földrajzilag is eltérést mutat, mivel a politikai hatalom térbeli elmozdulása azt is eredményezi,

4 John Allen, „Spatial Assemblages of Power: From Domination to Empowerment” in *Human Geography Today*, szerk.: Doreen Massey, John Allen, Philip Sarre (Cambridge: Polity, 1999) 194–218. o.

5 Ld. Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago University of Chicago Press, 1975); Michael Foucault, *Power/Knowledge*, (Brighton: Harvester, 1980); Gilles Deleuze, *Foucault* (London: Athlone Press, 1980); és Bruno Latour, „The Powers of Association”, in *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* John Law (szerk.) (London: Routledge, 1986), 264–280. o. Foucault hatalom-megközelítéséről, arról, hogy a cselekvés hogyan teoretizálható a személyiség individualizált és nem-szociológiai felfogásával együtt járó autonómia hiányában is, ld. Mark Bavir, „Foucault and Critique: Deploying Agency Against Autonomy”, *Political Theory* 27, 1. sz. (1999), 65–84. o.

6 John Agnew és Stuart Corbridge, *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy* (London: Routledge, 1995) és Andrew Jones, „Re-theorizing the Core: A Globalized Business Elite in Santiago”, *Political Geography* 17, 3. sz. (1998), 295–318. o.

hogy megváltozik, miközben egyik helyről a másikra mozdul el. A politikai hatalmat ennél fogva eltérő földrajzi hatótávolsággal rendelkező helyekről gyakorolják. E hatótávolság lehet hierarchikus vagy hálózatszerű, továbbá egy területre korlátozódó vagy területeket átfogó. Néha a hatalom közvetve áramlik át egy adott helyről egy másik helyre, más esetekben a hierarchiát semmibe véve, közvetlenül tevődik át.⁷ Így ma a helységek vagy régiók közvetlen kölcsönhatásban vannak a globális gazdasággal, nem annyira az állami szint közvetítésével, mint inkább ilyesfajta kapcsolatokon keresztül. A hatalmi hierarchia szintjei közötti egyensúly meghatározza a politikai hatalom térbeliségét (vagy földrajzi konfigurációját) egy adott időben.⁸

A nemzetközi kapcsolatok elméletének három a politikai hatalom és az állam kapcsolatáról szóló fontos konvenciója van, amely akadályozza, hogy elfogadjuk a politikai hatalom e földrajzi alapú értelmezését. Az első hagyomány a hatalom működési teréről, az államterületek rendszeréről szóló merev koncepció. Egy ennél gyümölcsözőbb felfogás az állam területét a politikai hatalom működésére ható számos földrajzi tényező között csak az egyiknek tekinti.⁹ A birodalmi, globális-hálózati, szövetségi és kontinentális keretek is többé-kevésbé fontosak, a témától, időszaktól és térségtől függően. Hogy mennyire fontosak a különböző földrajzi keretek a hatalom működése és jelentősége szempontjából, az a történelem során egyszerre változik a gazdasági, kulturális és politikai aktivitás átalakuló térbeli struktúrájával.¹⁰

A második konvenció a hatalmi kapcsolatok természetének dualista definíciója (személy-személy, személy-állam, állam-állam). Ez a hatalmat elvonatkoztatja a társadalmi környezettől, amelyből ered, és elszigetelt egyéni kapcsolatok sorozataiban gondolkodik.¹¹ A hatalmat is kizárólag magától értetődő és örökkévaló egységek képességeként fogja fel: egy személy vagy egy állam azon képessége, hogy másokat irányítson, vagy hogy befolyását az ellenállással szemben is érvényre juttassa.¹² Ebből a szempontból a hatalom *birtok-*

7 Allen, „Spatial Assemblages of Power”

8 David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* (Stanford: Stanford University Press, 1999)

9 Ld. Michael Sapiro, *The Politics of Representation* (Madison, University of Wisconsin Press, 1988), 93. o. David Campbell, *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity* (Baltimore, John Hopkins University Press, 1992), Stuart Hall, „The West and the Rest: Discourse and Power”, in *Formations of Modernity*, Stuart Hall és Bram Gieben (szerk.) (Oxford, Polity, 1992) és Gearoid O Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996)

10 Agnew és Corbridge, *Mastering Space*, 13–45. o.

lás. Ezt az elképzelést erősítheti, hogy a hatalom minden társadalmi kapcsolatot áthat. Mivel a hatalom mindig hatásaiban nyilvánul meg és nem annyira birtoklási képességként, a hatalmi viszonyok jobban elgondolhatók hatalmi területek és szétszórt hatalmi hálózatok fogalmainak segítségével, amelyekben egyének, államok és más szereplők (helyi kormányzatok, érdekcsoportok, üzleti- és nem kormányzati szervezetek stb.) vesznek részt és helyezkednek el a térben egymáshoz képest egy adott módon.¹³ A politikai gyakorlatok helyszínét adó földrajzi feltételek változása és a kérdéses terület sajátosságai miatt a területek és a szétszórt hálózatok fontossága viszont történetileg változó.¹⁴

A harmadik és utolsó konvenció a személyek és az állam feltételezett azonosossága, ami miatt az államokat ontológiailag és morálisan egyéneknek feleltetik meg. Ez egyrészt közelebb hozza az államot, másrészt az egyénével azonos morális-politikai státuszt ad neki.¹⁵ Az államok egységes és egyedi tényezőként való szemlélése az állammal és a hatalommal kapcsolatos ortodox nézőpont sajátja. Ez a feltevés az állami területnek juttatja a főszerepet, hiszen az egyén jellemzőivel és morális szerepével ruházza fel. Ez a gyakorlat a modern nyugati politikai gondolkodás intellektuálisan erőteljes vonása. A középkori Európa politikai gondolkodásában például az állam szerepe ebbe az irányba nem terjedt ki.¹⁶ Ez ismét rámutat arra, hogy a politikai hatalom és az állam viszonya a történelem során változó.

11 Alexander Wendt, „Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”, *International Organization* 46, 2. sz. (1992), 391–425. o., Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge, Polity, 1990.), Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 1. kötet, *A History of Power from the Beginning to AD 1760* (Cambridge, Cambridge University Press, 1986).

12 Richard K. Ashley, „The Poverty of Neorealism”, *International Organization* 38, 2. sz. (1984), 225–286. o.

13 John Gerard Ruggie, „Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations” *International Organization* 47 1. sz. (1993) 139–174. o. és John A. Agnew, „The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory”, *Review of International Political Economy*, 1. sz. (1994) 53–68. o.

14 Held és mások, *Global Transformations*.

15 Hobbes ennek igazolásában játszott különösen fontos szerepéről ld. Norman Jacobson, „The Strange Case of Hobbesian Man”, *Representations* 63 (1998) és Quentin Skinner, „Hobbes and the Purely Artificial Person of the State” *Journal of Political Philosophy* 7, 1. sz. (1999), 1–29. o.

16 Otto Gierke, *Political theories of the Middle Age*, ford. F.W. Maitland (Cambridge, Cambridge University Press, 1992).

A politikai hatalom térbelisége a történelemben

A politikai hatalom földrajzának hagyományos felfogását három feltevés támasztja alá. Ezekkel részletesebben a *Területi csapda* című írásban foglalkoztam.¹⁷ Az első és legmélyebben gyökerező az, hogy a modern állam szuverenitásához egyértelműen körülhatárolt terület szükséges. A modern állam ezért abban különbözik a politikai szerveződés más formáitól, hogy területe fölött teljes szuverenitásra tart igényt. Saját térbeli szuverenitásának biztonsága válik a területi állam elsődleges céljává. A szuverenitást, amely korábban az uralkodó, vagy más, a parasztok, harcosok, papok és nemesek „rendjeit” magában foglaló hierarchia élén álló vezető személyében testesült meg, most a területben ölt testet.

A második kulcsfontosságú feltételezés, hogy alapvető ellentét van a „hazai” és a „külföldi” ügyek között a modern világban. Ez azon a modern politikaelméletben elterjedt nézeten alapszik, hogy az államok hasonlatosak az ellenséges világban hatalomért és javakért küzdő egyénekhez (ezt részletesebben tárgyaljuk később az állam állítólagos személyszerűségével kapcsolatban). Egy állam mindig csak egy másik kárára gyarapodhat. A polgári élet és a politikai vita kizárólag az állam határain belül lehetséges. Kifelé az állam érdeke elsőbbséget élvez. Ez tartóssá teszi a politikai versenyt az államok rendszerének szintjén.

Harmadszor az állami területet a modern társadalom „hordozójaként” tekintik. A szociális, politikai szervezeteket ennek vagy annak az államnak a keretei között határozzák meg. Így gondolkodás nélkül „amerikai”, „olasz” vagy „kanadai” társadalomról írunk vagy beszélünk, mintha az államhatárok egyben mindenféle társadalmi és politikai folyamat határai is lennének. A gondolkodás vagy elemzés más földrajzi léptékei így eleve kizártak. Ennek oka, hogy az államot gyakran tekintik a társadalmi rend forrásának a modern világban. Így az állam a határaival tölti be azt a szerepet, amit a tradicionális társadalmakban az önszabályozó kulturális rend játszik.

Ezek az állítások együtt alapozzák meg a politikai hatalom egyedüli forrását és színhelyét jelentő államiság időtlen fogalmát a modern korban. Az első az európai történelemnek abból a korszakából származik, amikor a szuverenitás az uralkodó személyéről átszállt az államra és esetleg annak polgáira is. Európában ez a folyamat a 15. és a 19. század között zajlott le. A másik kettő az

¹⁷ Agnew, „The Territorial Trap”

elmúlt száz évben öltött testet, bár a hazai/külföldi ellentét a tizenhetedik századi merkantilizmusban gyökerezik. Az előbbi három feltételezés együttesen arra szolgál, hogy az állami területet általában a történelmen kívül, konkrétan pedig az egyes államok történetén kívül lehessen elgondolni. A földrajz elfedi a történelmet, mivel a világot hasonló területi szereplők között felosztott egésznek tekintjük, akik céljaikat területi egységek fölött gyakorolt ellenőrzésük révén érik el. A hatalom földrajzának legalább négy modelljét különböztethetjük meg. Ezzel kapcsolatban francia geográfusok, Marie-Françoise Durand, Jacques Lévy és Denis Retaille munkájára támaszkodom, akik a gazdasági és kulturális sémák és kölcsönhatások idealizált modelljei segítségével értelmezték a globális kulturális földrajz hosszú távú változásait.¹⁸ Modelljeik szorosan összefüggenek a politikai-gazdasági/technológiai feltételekkel és a hozzájuk fűződő kulturális értelmezésekkel. A megközelítés elve az, hogy a hatalom domináns elhelyezkedése megváltozik, amikor az anyagi feltételek és a hozzájuk kapcsolódó megértésmódok változnak. A térbeliség történetiségének e megközelítése maga után vonja, hogy mind az anyagi források, mind a szellemi perspektívák közrejátszanak az adott korban uralkodó hatalom térbeliségének kialakításában.¹⁹ De emellett mindkettő egyszerre érvényes abban az értelemben, hogy a politikai hatalom semelyik történeti korszakban sem redukálható kizárólag az egyikre közülük. Az egyik modell inkább abban az értelemben uralkodik el a többi fölött, ahogy Polányi írja le a piaci társadalmat a kölcsönösség és újraelosztás rovására növekvő piaci csere fogalmával: az egyes modellek nem annyira egymás elhomályosításával érvényesülnek, inkább alá- és fölérendelt szerepet játszanak.²⁰ A modellek nemcsak a politikai hatalom történetivé tételének útját mutatják meg, de azt is, hogyan számolhatunk be a hatalom térbeliségének komplexitásáról egy adott történeti korszakban (1. ábra).

Az első modell a „világok halmaza”. E modellben az embercsoportok elszigetelt kulturális terekben vagy civilizációkban élnek, kevés a kommunikáció és a kölcsönhatás közöttük. Minden terület érzékeli a határain túl lévő másságot, anélkül, hogy a többiek egyedi jellegéről tudomást venne. A társadalmi berendezkedés kommunális kerete az állandó település bevándorlási

18 Marie-Françoise Durand, Jacques Lévy és Denis Retaille: *Le monde: espaces et systemes* (Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1992) és Jacques Lévy, *Europe, une géographie* (Paris, Hachette, 1997)

19 Agnew és Corbridge, *Mastering Space*, 15–23.

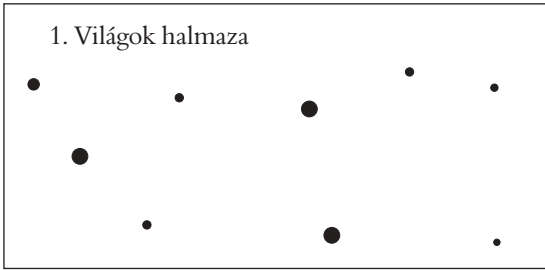
20 Karl Polányi, *The Great Transformation* (Boston, Beacon Press, 1944).

hullámokkal és szezonális mozgásokkal, ám homályos külső határokkal. Az idő ciklikus vagy szezonális a dinasztikiák, illetve az évszakok függvényében, amelyek a természet rendje szerint követik egymást. A politikai hatalom jellemzően befelé irányuló, és a dinasztia fennmaradása, valamint a belső rend megteremtése a célja. Térbelisége a tér mint leküzdendő távolság értelesen fizikai koncepcióján alapszik.

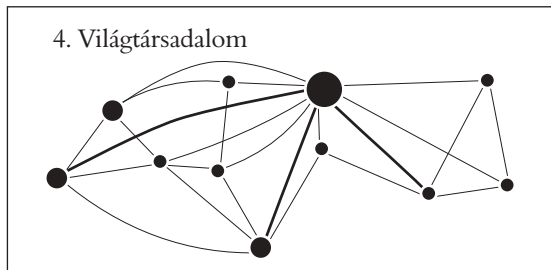
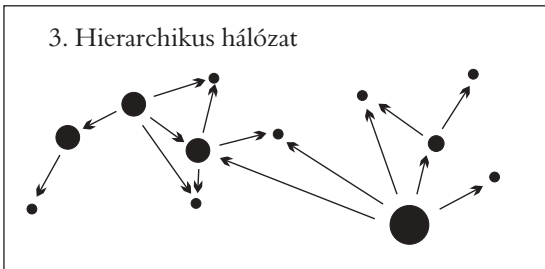
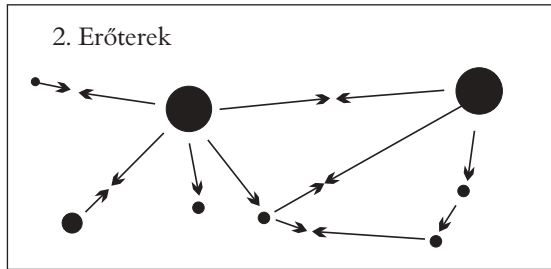
A második az „erőterek” modellje. Ez a szigorúan területi egységként értelmezett államok geopolitikai modellje, melyben az egyes államok csak mások rovására növelhetik hatalmukat, és mindegyik teljes ellenőrzést gyakorol saját területe fölött. A modell hasonlít a mechanikából ismert erőterekre, amennyiben az egyes államok erőt gyakorolnak egymásra. A mechanikai küzdelem kimenetele attól függ, mekkora populációt és erőforrásokat tudnak mozgósítani, a szövetségesekkel vagy alárendeltekkel való egyesüléstől, valamint attól, hogy sikerül-e megtalálni a térben az ellenfél gyenge vagy sebezhető pontjait. A politika minden alkotóeleme, mint például a jog, a képviselő, a legitimitás, az állampolgárság az egyes államok területén belülről korlátozódik. Általában úgy véljük, hogy a geopolitika világa e nagyságrendeken túl van. Az erő és az erő alkalmazásának lehetősége az államhatárok fölött áll.

Az időt ésszerű módon globálisan szabályozzák, így a vonatok be tudják tartani menetrendjüket, a munkások időben tudnak munkába érkezni, a katonai erők össze tudják hangolni tevékenységüket. A térbeliségben mégis az államterület a meghatározó, ahol a politikai határok alkotják a főbb társadalmi, gazdasági és politikai tevékenységek kereteit. A politikai elit azonos az állami elitekkel és egymás diskurzusát, szokásait utánozzák.

A modellek sorában a harmadik a „hierarchikus hálózat”. Ez a világgazdaság térbeli szerkezete, amelyben a központokat, a perifériákat és a fél-perifériákat javak, személyek és a tőke áramlása köti össze. Mivel a tranzakciók nagyrészt piaci cserén alapulnak, a fejlődés nem kiegyenlített, ugyanis az áramlatok a javakat kereskedelmi és kommunikációs hálózatokon át mozgatják, és így a gazdagság vagy szegénység egyes területekre összpontosul. A helyi szintek, különösen a központi városok kapcsolatba kerültek a világ egy nagyobb egységével, amely az elmúlt ötszáz év során földrajzilag egyre globálisabbá vált. A politikai hatalom annak a függvénye, hogy egy adott hely hol található a globális központoktól a vidékies perifériáig terjedő hierarchikus rendszerben. Az időt a pénzügyi és gazdasági tranzakciók földrajzi megjelenése és időbeli ritmusa szervezi. A térbeliség azokon a térbeli hálózatokon alapul, amelyek együtt a központok és területek hierarchiáját alkotják, és amelyeket összeköt

1. ábra.

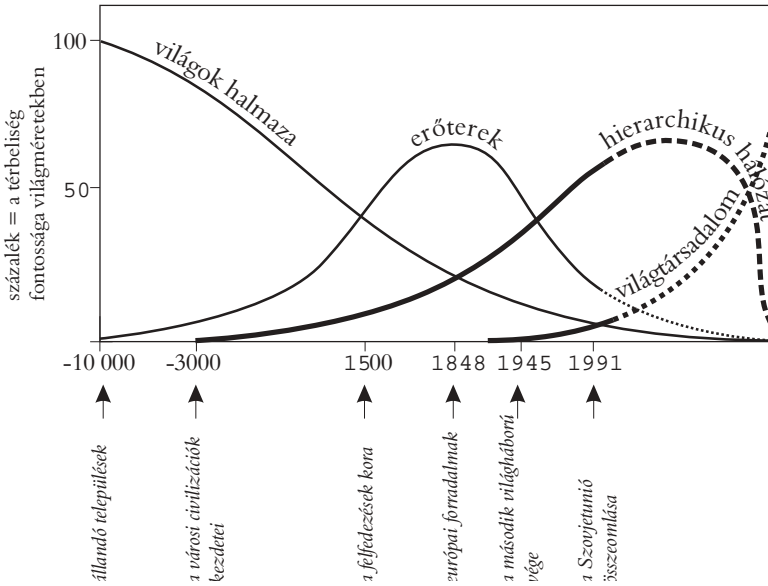
Forrás: Marie-Françoise Durand, Jacques Lévy és Denis Retaille: Le monde: espaces et systemes (Paris, Presses de la Fondation Nationale des Science Politiques, 1992) 18. o.

a személyek, a javak, a tőke és az információ áramlása. Ma ezek a hálózatok különösen fontos szerepet játszanak a globális gazdaság csomópontjait képviselő központi városok összekapcsolásában.

A negyedik és utolsó modell az „integrált világtársadalom”. E modell megfelel annak a humanista világeszménynek, amelyben a kulturális közönség, a politikai identitás és a gazdasági integráció mind globális léptékben valósul meg. Egyben azt is tükrözi, hogy egyre inkább előtérbe kerülnek a globális problémák (például a környezetet illetően), amelyek nem alkalmazkodnak az államhatárokhöz, hogy az államok közötti fegyveres konfliktusok komolytalannak tűnnek a nukleáris fegyverek árnyékában, hogy a modern jóléti társadalomban a védelmet előnyben részesítik a támadással szemben, hogy a nemzetközi közvélemény egyre fontosabb. Ez a modell a globális kommunikációt részesíti előnyben, amely sok szereplő alkotta hálózatokon alapszik. Ezek a szereplők nem igazán alkotnak hierarchiát, és a szereplők akaratától függően hálózataik sűrűsége is eltérő. E kapcsolatok sarjadzó jellege miatt e hálózatokat egyesek (Deleuze népszerűvé vált kifejezésével) bizonyos növények rizómáihoz hasonlították, amelyek úgy terjednek, hogy számos, előre meg nem jósolható irányba eresztik hajtásaikat. Mind az időt, mind a teret az emberi tevékenységek spontán és közös térbelisége és időbelisége tagolja. A valós és virtuális tér összemosódik. E modell kétségtelenül erősen utópisztikus elemeket is tartalmaz, de a jelenleg alakuló, egyre több szálon összekapcsolódó világ néhány új tulajdonságát jól tükrözi.

Nyilvánvaló, hogy mai világunkban mindezek a modellek együtt vannak jelen; az első, a területi modellek bizonyos hanyatlást mutatnak, miközben az „erőterek” modelljének évszázados dominanciája (már-már kizárólagossága) után²¹ az utóbbi hálózati modellek bizonyos mértékben előretörték. Miközben a meglévő államokon belüli regionális szeparatizmus felerősödése fragmentációt jelez előre, amely az új államok kialakulásával az erőterek modelljét erősítheti, a gazdasági és kulturális globalizáció a hierarchikus hálózat és az integrált világtársadalom javára szolgál. Ezzel egyidejűleg a politikai és gazdasági egyesülésre irányuló törekvések (ilyen az Európai Unió) és az erősen területi jellegű kulturális mozgalmak (ilyenek az iszlám integrációs törekvések) közötti feszültség a világok halmazának újraeledését segíti elő.

21 Michael Storper, „Territories, Flows and Hierarchies in the Global Economy” in *Spaces of Globalisation: Reasserting the Power of the Local*, Kevin R. Cox (szerk.) (New York, Guilford Press, 1997) 19–44. o.

Forrás: Durand és mások, *Le monde* 18.

2. ábra. A hatalom térbeliségének időbeli alakulása

Mindamelletttörténetileg egyöntetű és egyirányú volt az elmozdulás egyik modelltől a másikig. Ennek szellemében felépíthetünk egy elméleti modellt, amelyben a világok halmaza modell 1500 körül lassacskán teret enged az erőterek modelljének (2. ábra). Amikor ez domináns lett, a hierarchikus hálózat fejlődése is kezdetét vette az államok rendszere alkotta kereteken belül és akörül. Az európai gyarmatosítás időszakában a világnak az a fele, ahol az egyes államok legitim tényezőként ismerték el egymást (és amelyet globális északnak nevezhetünk) elkülönült azoktól a régióktól, ahol ezt a státuszt nem alkalmazták.²² Ezt követően számos új állam alakult ki és ezek egymáshoz viszonyított jelentőségétől függetlenül borította be a világ területének nagy részét. Ám az új államok közül jó néhány vagy az Egyesült Államok, vagy a Szovjetunió alárendeltje volt, vagy a közöttük lévő ütközőzónát alkotta.

²² Roxane Lynn Doty, *Imperial Encounters: The Politics of Representation in North-South Relations* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996).

Az erőterek modelljében ezek nem képviseltek egyenlő erőt. 1945 után a hierarchikus hálózat-modell egyre inkább a politikai hatalomnak a kereskedelmi javak, személyek és beruházások beáramlásával létrejövő eloszlása alapján szerveződik. A hidegháború végével, amely jelentős mértékben hozzájárult az erőterek modelljének visszaállításához a legtöbb hatalommal rendelkező országok körében, a hierarchikus hálózat modellje van felemelkedőben, miközben megjelenőben vannak az integrált világtársadalom-modell csírái is. Ám ez utóbbi még nagyon korai gyerekkorát éli. E vázlat természetesen csak a hosszú távú tendenciákat jeleníti meg. A politikai hatalom térbeli kiterjedésének fő vonulatát tárja elénk, amelyhez a történelem egyes időszakában adott térbeliség-modellek domináns módon kapcsolódtak, miközben jelen van a többi modell is. Az ideáltípusok a világról való gondolkodás egy-egy útját jelentik, és nem használhatók a világ egy adott pillanatban és helyen tapasztalható komplexitásának helyettesítésére.

A politikai hatalom geoszociológiája

A politikai hatalmat általában úgy gondolják el, mint ami hatásaiban mutatkozik meg, abban a képességben, hogy bizonyos források és lehetőségek alkalmazásával befolyást gyakorol.²³ Emiatt gyakran hangsúlyozzák, hogy a politikai hatalom javát maguktól értetődő, mindig jelenvaló szereplők bírnák, rendszerint személyek vagy államok, amelyek egymás ellen alkalmazzák a hatalmat. A politikai hatalom e szűk értelmezésének az utóbbi években komoly kihívásokkal kellett szembenéznie.²⁴ Bevezették például a hatalom közvetett és/vagy személytelen hatásainak leírására a *strukturális hatalom* és *metahatalom* fogalmait, és így kiegészült vagy ellensúlyozódott a hatalomnak mint az egyik államnak a másikkal szembeni *közvetlen* cselekvéséről szóló hagyományos felfogás.²⁵ E kiterjesztés révén a politikai hatalom alkalmas a kollektív és magasabb szintű rendszerek (pl. rezsimek), az irányítás (pl. nemzetközi intézmények) és a nem állami multinacionalizmus (pl. multina-

23 Ld. Robert A. Dahl, „Power” in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, David Sills (szerk.) (New York, The Free Press, 1968) 405–15. o. és Max Weber, *Economy and Society* (Berkeley, University of California Press, 1972) 10. fejezet.

24 Ld. John Gaventa, *Power and Powerlessness* (Oxford, Clarendon Press, 1990), Steven Lukes (szerk.) *Power* (New York, New York University Press, 1986), Peter Morriss, *Power: A Philosophical Analysis* (Manchester, Manchester University Press, 1987) és Stefano Guzzini, „Structural Power: The Limits of Neorealist Power Analysis”, *International Organization* 47, 3. sz. (1993) 443–78. o.

25 Ld. Guzzini, „Structural Power”

cionális cégek, tudományos közösségek és vitakörök) megjelenésének leírására, amelyek a strukturális hatalom rendszerében résztvevő szereplők közötti kapcsolatokat szabályozzák vagy szervezik.²⁶ A hatalom ilyen megközelítése magasabb szintre emeli a hatalmi viszonyok értelmezését, azaz túlmutat a hagyományos politikai elméletek jellegzetes kettős koncepcióján. Ám még ebből is hiányzik a hatalmi viszonyok kialakulásához és működéséhez szükséges szilárd társadalomföldrajzi alap. Az államot például továbbra is adott ontológiai és morális szereplőnek tekinti, amely a klasszikus liberalizmusból ismert individuumnak felel meg, és nélkülözi azt a szociális kontextust, ami a hatalom földrajzi alakzatainak történeti változásairól számot adna. Ennek az alapnak a kiépítését kísérem meg.

Először az a tény, hogy az államot a politikai hatalom egyedüli forrásának tekintik, maga után vonja, hogy az államot megfeleltetik az individuumnak.

Persze nem mondhatjuk, hogy a személy és az állam, mint társadalmi konstrukciók nem mutatnak bizonyos analógiát. Inkább a személyi és állami cselekvésnek azt az atomizált felfogását tagadjuk, amelyet a hagyományos politikai és nemzetközi kapcsolati elméletek hangoztatnak. E felfogás az államot és a személyt a társadalomból kiszakítva szemléli – egy transzcendentális, önmegvalósító személyt feltételez – és emellett a szuverén államokat a személyiség ontológiai és morális autoritásával rendelkező elvont individuumként írja le. A modern államelmélet így a modern individualizmus alapján áll. Az individuális személy és az állam autonómiája közé egyenlőségjelet tevő morális elv megbújik a természetes elv mögött, amelyik az állam mint individuum elsőségét hangsúlyozza.

Ennek az elméleti stratégiának kettős vonzereje van, és az államiság modern társadalmi konstrukciójának két fontos aspektusát fedezhetjük föl benne.²⁷ Egyfelől lehetőség ad, ahogy Thomas Hobbes számára is lehetsé-

26 Ld Stephen D. Krasner, „Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables”, *International Organization* 36, 2. sz. (1982), 497–510. o., James Rosenau, *The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalization of World Affairs* (London, Pinter, 1980), Stephen Gill és David Law, „Global Hegemony and the Structural Power of Capital”, *International Studies Quarterly* 33, 4. sz. (1989), 475–499. o., Peter M. Haas (szerk.) „Knowledge, Power and International Policy Coordination”, *International Organization* 46, 1. sz. (1992) 1–39. o. és Kathryn Sikkink, „Human Rights, Principled Issue-Networks and Sovereignty in Latin America”, *International Organization* 47, 3. sz. (1993) 411–444. o.

27 Nacem Inayatullah és Mark E. Rupert, „Hobbes, Smith and the Problem of Mixed Ontologies” in *The Global Economy as Political Space* (Boulder, Lynne Rienner, 1993)

gessé vált, a „természetes állam” meghatározása, amelyben társadalmi meghatározottságuktól megszabadult primitív individuumok összehasonlítják természetes állapotukat azokkal a körülményekkel, amelyeket az államisághoz kapcsolódó társadalmi-politikai rendszer nyújt számukra. A fennálló alá- és fölérendeltségi hatalmi viszonyok így a biztonság vagy jólét iránti igénynek tulajdoníthatók a nem individuális személy alkotta világban. Az individuális személyek alapegységként való megkülönböztetéséből logikailag következik a hatalom koncentrációja egyetlen uralkodó kezében.

Másfelől az az állandó gyanakvás és ellenségesség, amellyel a személyek a természetes államban egymásra tekintenek, továbbá – paradox módon – az önfelépítő személyiség kultuszának humanista tendenciája a nyugati gondolkodás más áramlataiban elősegíti, hogy az idealizált személyiség tulajdonságait az államiságra vetítsük ki. Emiatt az állam egyszerre képviseli a modern ontológiai és morális érme mindkét oldalát. Az állam (ahogy Hobbes legfontosabb írásaiban) területi megoldást jelent az emberi agresszió problémájára a személyek adott csoportja számára, úgy, hogy az agressziót az államon belüli kapcsolatok szférájába tereli. Emellett az állam a primitív individuum mintájára épül fel és adott képességeket hordoz, mint például a munka térbeli elosztásának képessége (mint Adam Smith legtöbb írásában), ami lehetővé teszi a termelés maximalizálását és ezáltal mindenki javát és elégedettségét szolgálja. E két motívum – az egyik politikai és az emberi agresszióról szól, a másiknak a gazdasági és az emberi szerzésvágy áll a középpontjában – a termeléssel és a politikai hatalom megosztásával kapcsolatban domináns pozíciót biztosít az államnak, tekintet nélkül a történeti hitelességre.

Másodszor a személyiség és az államiság nem eleve adott, ahogy ezt legtöbb leírásuk feltételezi. Mindkettő inkább relatív identitással rendelkezik, amely a hatalmi viszonyok működése közepette jön létre. A politikai és társadalmi élet eseményei és történései kezdetével kialakulnak az olyan kontingens identitások, mint a személyek és az államok, és közben a társadalmi kölcsönhatások és kapcsolatok olyan különböző és össze nem illő szereplőket terelnek egy játéktérbe, mint a háztartások, a törzsek, a dinasztiák stb. A személyi vagy állami identitás akkor kerül előtérbe, (1) ha alapot vagy ellenőrzést akarunk teremteni a bizonytalan világban; (2) ha a célok és a szándékok mások intenciójának feltételezése mellett fogalmazódnak meg; (3) ha az értelmezés és az ítélet hibái visszahatnak az identitásra; (4) ha az életrajz- és történetírás célja az identitás letisztítása és önmagától értetődővé tétele. Harrison White identitásról szóló társadalmi elméletében ezeket a személyiség felé

vezető lépéseket azonosította.²⁸ E konstrukcióban a személyiség az identitások ellenőrzéséért folytatott harcból fejlődik ki egy olyan szociális hálózaton belül, amelybe az érintett személyek gyermekkoruktól kezdve be vannak ágyazva. White legfontosabb tétele a hatalmi viszonyok elemzésével kapcsolatban a következő: „nehéz felépíteni stabil személyi identitásokat: ezek csak bizonyos társadalmi kontextusban valósulnak meg és *nem előre adott, analitikus pontok*.”²⁹ Ehhez hasonlóan az államiság is az ellenőrzésért folytatott küzdelem során alakul ki, nem pedig az az alap, ami egy ilyen küzdelemnek az előfeltétele. Az állami identitás kialakulásának feltétele egy a szélesebb, földrajzi környezetet alkotó társadalmi közeg. Mivel az identitásokat kapcsolatrendszerek határozzák meg, amelyek földrajzi sűrűségük szerint (a lokálistól a globálisig) és a szereplők számára egyenlőtlen mértékben jelentkező nyereség mértéke szerint változnak, az államok a hatalom központjaivá válnak. Ez alapján alakul ki az államoknak a legerősebbtől a leggyengébbig terjedő hierarchiája.

Más szavakkal, Richard Ashleyt parafrázálva, az állam nem élvez ontológiai elsőbbséget az államközi kapcsolatok rendszere előtt.³⁰ Az állam csak azon kapcsolatrendszerekre hivatkozva ismerhető el és határozható meg mint olyan, amelyek megmondják nekünk, hogy mi az állam és mi nem az. Az államhatalom így sohasem egyetlen földrajzi szinten – az individuális államterületek szintjén – zajló cselekvések eredménye, hanem függ a társadalmi feltételektől, amelyek szélesebb földrajzi szinten és „alulról” hatnak. Az államiság alapja az, hogy az államok kölcsönösen elismerik egymást.³¹ Az államiság nem azon alapul, hogy „elszigetelt államok” belülről létrehozzák saját államiságukat és majd mint absztrakt individuumok kapcsolatba lépnek egymással. Például a Vesztfáliai Szerződés jelentősége abban áll, hogy a politikai elitenk legitímálták az alakulóban lévő európai államokat mint a közhatalom semleges központjait, amelyek a háborúskodó vallási csoportok között rendet teremtettek.³² Az államiság tekintélyes népi elismertségre tesz szert, amikor a hozzá kapcsolódó intézményrendszerek kormányzati lojalitást gerjesztenek, és a politikai identitás fő forrását jelentik, miközben általában

28 Harrison White, *Identity and Control: A Structural Theory of Social Action* (Princeton, Princeton University Press, 1992).

29 White, *Identity and Control*, 201. o., kiemelés tőlem

30 Ashley, „The Poverty of Neorealism”, 240. o.

31 Thomas J. Biersteker és Cynthia Weber (szerk.), *State Sovereignty as Social Construct* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996).

32 Reinhart Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society* (Oxford, Berg, 1988) és Paul Hirst, *From Statism to Pluralism* (London, University College London Press, 1997) 216–235. o.

nagy mértékben támaszkodnak egy adott nemzetállam földrajzi egységére. E támasz híján az állam belső elismertsége nem szilárd, és belső támadások érik.

Harmadszor a szubjektivitás hálózataiban a hatalom mint a nagyságból adódó képesség vagy valami fölött gyakorolt hatalom és a mások egyetértési szövetségbe terelésének képességeként értelmezett hatalom keveréke jelenik meg. Ez utóbbi hatalomfelfogást fejlesztik tovább az olyan terminusok, mint pl. a strukturális hatalom. E felfogás szerint azonban nem egyetlen szereplő (a hegemoniával rendelkező állam) egyetértés-teremtő képessége a legfontosabb – ez valószínűleg a közvetlen hatalomnak lenne a közvetett eredménye –, hanem inkább a szereplők közös értékeken és normákon alapuló szövetségének ereje. Ash Amin és Nigel Thrift szavaival a hatalom függ

a szereplők közötti szövetség erejétől, amely pedig attól függ, mennyire tudják felhasználni a hálózatot a többiek erejének egybegyűjtésére és érdekének képviseelésére (...) A hatalom a többiek cselekedete. Ha a szereplők sikeresek, képesek lesznek felépíteni, fenntartani és bővíteni ezeket a hálózatokat és így tekintélyes távolságból cselekedni.³³

Mindez együtt járna az előírások hangsúlyozásával, egyes lehetőségek elfojtásával és az előítéletek működésbe hozásának más formáival, még ha nem is korlátozódná kizárólag ezekre. Így ez szükségszerűen meghatározná a szereplők közötti játékszabályokat, amelyekre a strukturális hatalom felhívja a figyelmet. A történelem során e szabályok a modern államok között a „kemény” vagy erőn alapuló hatalmat hangsúlyozták. Ma néhány magyarázat amellettt érvel, hogy sokkal inkább a „puha” vagy választható jellegű hatalom megelőző használatát vonják maguk után, ahol az egyetértés sokkal inkább számít, mint a kényszer.³⁴ Ez egy olyan világ kialakulását tükrözi, amelyben a gazdasági tranzakciók sokkal fontosabbak a politikai hatalom szempontjából, mint a fegyveres kényszer alkalmazása. Mindamellettt – meghatározásánál fogva – a kényszer is szükségessé teszi az általánosan elfogadott viselkedési szabályok alkalmazását, hallgatólagosan vagy tudat alatt elfogadott szándékait és korlátait illetően. A társadalmi hálózatnak, amelybe a mennyiségi és diszkurzív hatalmi viszonyok beágyazódnak, történetileg

33 Ash Amin és Nigel Thrift, „Institutional Issues for the European Regions: From Markets and Plans to Socioeconomics and Powers of Association”, *Economy and Society* 24, 1. sz. (1995), 50–51. o.

34 Ld. Joseph Nye, „The Changing Nature of World Power”, *Political Science Quarterly* 105, 2. sz. (1990), 177–192. o.

meghatározott földrajzi helyzete van. A 19. századi és 20. század eleji nyugat-európai társadalomban például a hálózatokat szigorúan elhatárolt államterületi, birodalmi és világrészek szerinti tagozódás jellemezte. Ahogy Michael Foucault megjegyezte, az állami bürokrácia szabályozó tekintetén keresztül gyakorolt hatalom, amilyennek Jeremy Bentham látja, jól példázza ezt a korszakot. Azután a központ-periféria modell szabályozta a hatalom térbeliségét. Timothy Luke megfogalmazásában:

a társadalmi helyzet, kulturális rang és politikai tekintély viszonylag tiszta kapcsolati-térbeli megkülönböztetése jött létre párhuzamosan a hagyományos ipari vagy iparosodóban lévő agrártársadalmak nyomtatáshoz kötött, panoptikumszerű tere mellett.³⁵

Más szavakkal, az adott területhez kötött nyersanyagfeldolgozás, a nyomtatáson alapuló média és a központosított államapparátus területi elven alapuló kapcsolatrendszereket hoztak létre a hálózatok sűrű helyi csomópontjaiban az államhatárokon belül és gyengébb kötelékeket világméretben. A mai „információs társadalomban” azonban a hatalmi viszonyok tér- és időbeli jellege átalakulóban van. Luke e tendenciát így fogalmazza meg:

A multinacionális vállalati tőke növekvő hegemóniájával az információ áramlása válik döntő tényezővé a modern termelési eljárásokban. Az imázs új politikája, amelyben az önkényesen előírt értékeket és szankciókat a széles körben terjesztett imázs kódolásával és dekódolásával támasztják alá átpolitizált körök, az ipari társadalom érdekcsoport-politikája mellett és előtt jelenik meg. E mítoszok kritikája rámutathat az imázs vezérelte hatalom egyes ellentmondásaira és rejtett dimenzióira. Ám összességében a mitologikus imázs vég nélküli ömlesztésével létrejön az elit ellenőrzése, a tömeges elfogadás és a személyes egyetértés az új információs társadalmi rendben – a „látszat társadalmában”³⁶.

E nem területi elvű hálózatrendszer, amelyben a csomópontok szét vannak szórva a világban – bár sűrűbbek és jobban kapcsolódnak egymáshoz Európában, Észak-Amerikában és Kelet-Ázsiában – még mindig a régi koroktól örökölt területi hatalmi struktúrák hatása alatt áll. A hatalmi viszonyok földrajzi meghatározottsága azonban ma mást jelent, mint régen, ha a területi

---

35 Timothy W. Luke, *Screens of Power: Ideology, Domination and Resistance in Informational Society* (Urbana, University of Illinois Press, 1989), 47. o.

36 Luke, *Screens of Power*, 51. o.

vagy földrajzi hálózati elemek és a hatalmi viszonyok földrajzi feltételei közti viszonylagos egyensúlyra gondolunk.

A politikai hatalom jelenlegi földrajzi dinamikája

Az államok akkor látszanak a leginkább „szuverénnek”, abban a hagyományos értelemben, hogy egyedi entitások, melyek területeik felett hatalmi monopóliummal rendelkeznek, amikor hozzájuk kapcsolják a tulajdonlás és az állampolgárság jogait. Mind a tulajdon, mind az állampolgárság olyan fogalmak, amelyek a hely állandóságát és kötöttségét sugallják, és amelyek érvényesítése fontos volt a modern államok számára. A nyugati államokban és innen kiindulva máshol is sok törvényt szenteltek a tulajdonjogoknak és a befogadásnak. Ezzel egyidejűleg a hazai terület biztonságos bázis is, ahonnan meg lehet kísérelni a tulajdonszerzést máshol is. A tulajdonnak államok közötti átvitelét és áramlását lehetővé tévő szabályozása meggyorsította a tőkebeáramlást ott, ahol az államhatáron túl nagyobb nyereségre volt kilátás. Az emberek is mozognak, aszerint, hogy milyen jelzéseket kapnak a munkaerőpiacról, és azért, hogy elkerüljék a politikai elnyomást. Ennek eredményeképpen az állampolgári jogokat egyre nehezebb azokra korlátozni, akik az államhatárokon belül születtek. Egyre nő a nyomás, hogy lehetőleg a bevándorlók is állampolgári státuszt kapjanak, de legalábbis a hivatalosan bevándorlóként elismert személyekre kiterjesszék az elemi társadalmi és gazdasági jogokat. Így a személyek és javak áramlása az államhatárokon keresztül aláássa a szuverenitás és a terület közötti szoros kapcsolatot, amely a politikai hatalom és az államiság összefüggését megalapozta.

Ez a folyamat nem új. Az államoknak mindig is harcolniuk kellett az ingó javak megszerzéséért és az állampolgári jogok korlátozásáért. Az újdonságot ma a világ államainak határain oda és vissza áramló ingó javak és személyek megnövekedett nagyságrendje és földrajzi kiszélesedése jelenti. Egyidejűleg csökkent az összefüggés a tulajdonjogok és az állam területisége között. Például sok iparágban egy sor nem területi tényező határozza meg a cégek versenyképességét.³⁷ Ilyen a technológiához való hozzáférés, a marketingstratégia, a reakciókészség a fogyasztók igényeire és a rugalmas vezetési módszerek. Mindezek ma elsősorban a cégek, nem pedig a területek eszközei.

37 DeAnne Julius, *Global Companies and Public Policy: The Growing Challenge of Foreign Direct Investment* (New York, Council of Foreign Relations Press, 1990) és Manuel Castells, *The Information Age*, 1. kötet *The Rise of Network Society* (Oxford, Blackwell, 1996).

A cégek saját eszközeik lehető leghatékonyabb felhasználása révén növekednek és válnak sikeressé, míg az államok és a szegényebb kormányok egymással versengve próbálnak ingó javakat területükre vonzani. A kommunikációs forradalom azt jelenti, hogy sok szolgáltatás értékesítése (a banki szolgáltatástól a designig és a csomagolástechnikáig), amely régen jobban kötődött egy területhez, mint a javak értékesítése, ma globális szinten is lehetségessé vált. Az elmúlt harminc év migrációs robbanása, amely bizonyos fokig annak tudható be, hogy a *jumbo jetek* korában egyszerűbb a nemzetközi mozgás, de összefügg a nemzeti jövedelmek jelentős különbségével, a gazdagabb országok munkaerőigényével és a politikai menekültek nagyobb számával, hatott az állampolgársággal kapcsolatban fennálló gyakorlatra is.³⁸ A célországokban nemcsak az etnikumon és a születési helyen alapuló állampolgárság-meghatározásokat éri kihívás, hanem egyes területeken vagy városokban a bevándorlás olyan koncentrációt ér el, amely bizonyos javak de facto kiterjesztéséhez vezet, ez pedig alássa az állampolgárság kizárólagos politikai hovatartozásként való definícióját. A politikai hatalom mai földrajzi dinamikája három jelenleg zajló folyamat segítségével mutatható be, amelyek együtt lehetetlené teszik az egyenlőségtételt az állam területisége és a stabil politikai identitás között: a népesség migrációjának hatása az állampolgárságra, a pénz változóban lévő földrajza és az új katonai technológiák hatása az államokra a globális gazdaságban. Terjedelmi okokból ezeket a trendeket itt csak vázlatosan mutatjuk be, bár érdemesek alaposabb vizsgálatra is.

Migráció és állampolgárság

A modern állampolgárság szorosan összefügg az állam megerősödésével. Az államiságról szóló hagyományos nézetek kulcsfontosságú követelménynek tekintik a területükön belül élők fölött gyakorolt ellenőrzést. A kizárólagos lojalítás az adott államhoz az állampolgárság elengedhetetlen feltétele. Az államiságot a nemzetiséggel az állampolgárság kapcsolja össze. A politikai részvétel is fontos összetevője a demokratikus állampolgárságnak; az állami intézmények felett gyakorolt demokratikus ellenőrzést szolgáló politikai

38 Az 1960 és '80 között tapasztalható migrációs „robbanás” empirikus dimenzióiról lásd például Stephen Castles és Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (Basingtoke, Macmillan, 1993). Ennek az európai és az észak-amerikai állampolgárságra gyakorolt hatásáról ld. W. Rogers Brubaker (szerk.), *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America* (Lanham, University Press of America, 1989).

részvétel kiterjesztéséért és elmélyítéséért folytatott küzdelem az államok legitimitációjának egyik legfontosabb forrását jelentette. Ebből következően a legtöbb demokratikus elmélet és gyakorlat elfogadja az állampolgárságnak azt a területi és politikai funkcióját, hogy ez határozza meg, ki tartozik a „néphez” és ki nem. Ma a nemzetközi jog értelmében csak államoknak van joga megadni vagy megtagadni az állampolgárságot. Így az állampolgárság szorosan fűződik a politikai közösség eszméjéhez, amelyet pedig a szuverén nemzetállam területi kizárólagosságával azonosítanak.³⁹

Az állam és a nemzet történeti kötelékét azonban egyre jobban kikezdi a bevándorlási nyomás és az emberi jogokat szabályozó nemzetek feletti, globális konvenciók (mint amilyenek pl. az Európai Unióban születnek)⁴⁰. Először is a letelepedési jog, ami a születési jog ellentéte, egyre jobban számít az állampolgárságnál. Európa és Észak-Amerika „paradigma (és lépték) váltáson” megy keresztül az állampolgárság értelmezése szempontjából. E változás a nemzetállam hatásköréből az emberi jogok hatáskörébe utalja az állampolgárságot.⁴¹ Ez egyszerre tükrözi a bevándorlók számából adódó nyomást és a munkaszervezetek és más érdekcsoportok félelmét: ha a bevándorlók nem kapnak meg bizonyos politikai jogokat, úgy mindenki jogai veszélybe kerülnek. Eközben a határokon túlmutató politikai jogok egyre terjednek. Egy ország külföldön élő polgárainak ma ugyanúgy joguk van szavazni vagy nyugdíjat kapni, még ha bizonyos megszorításokkal is, mint a kérdéses ország polgárainak. Az Európai Unióban a kettős- vagy többszörös állampolgárság problematikáját az európai polgári státusz lehetőségével hidalták át, amely lehetővé teszi az államhoz és a nemzetnél kisebb közösségekhez való hűség megőrzését is. A többszörös állampolgárság egyre realisabb közelségbe kerül.⁴²

A mai nemzetközi migráció a régitől két olyan aspektusában különbözik, amelyek kihívást jelentenek a régi állampolgárság-koncepció számára. Az egyik a bizonyos városokban vagy térségekben hosszú távon kialakuló bevándorlási koncentráció. E közösségek, ahelyett, hogy beilleszkednének

39 Andrew Linklater, *The Transformation of Political Community* (Cambridge, Polity, 1998).

40 Yasemin Nuhoglu Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnatal Membership*, (Chicago, University of Chicago Press, 1994).

41 David Jacobson, *Rights Across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship* (Baltimore, John Hopkins University Press, 1996).

42 Elizabeth Mehan, *Citizenship and the European Community* (London, Sage, 1993), Rainer Bauböck, *Transnational Citizenship: Membership and Rights in International Migration* (Aldershot, Edward Elgar, 1994), valamint Rainer Bauböck és John Rundell (szerk.) *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship* (Aldershot, Ashgate, 1998)

a nemzet „fő vonulatába”, megőrzik kulturális sajátosságait.⁴³ Ezt egyszerre okozza a befogadó országokban jelentkező nagyobb kulturális pluralizmus és tolerancia, és a nagyobb kulturális különbség a bevándorlók és a befogadó társadalom között; sok bevándorló fenntartja kötődését az anyaországhoz és inkább ideiglenesen távol lévőknek, mint véglegesen áttelepültnek tekinti magát. A mai globális migráció másik megkülönböztető jegye a személyek és az eszmék könnyebb áramlása a forrásterületektől a célterületek felé.⁴⁴ Az új távközlési technológiák jóvoltából ma viszonylag könnyű kapcsolatot tartani az államhatárokon keresztül, és anélkül hozni létre politikai, gazdasági kötődéseket, hogy „örök hűséget” fogadnánk egyik vagy másik államnak.

Miközben a mai globális migráció újdonságai rombolóan hatnak az állampolgárság-definíciókra, ellentétes irányú erőket is megfigyelhetünk, amelyek a „normalitást” akarják visszaállítani. A bevándorlás mértékétől és hatásától való túlzott félelmen alapuló „inváziós pánik” olyan eltérő célállamokban jelent meg az elmúlt tíz évben, mint Kalifornia, Franciaország és Olaszország.⁴⁵ Ennek eredete gyakran kulturális, mivel a megnövekedett beáramlás a szegényebb, fejletlenebb országokból a gazdagabb, fejlettebb országokba irányul, és e bevándorlók szemmel láthatóan jobban különböznek a helyi lakosoktól, mint a korábbi bevándorló generációk. Megjelenik azonban mögötte a munkaerőpiaci versennyel vagy a közsféra növekvő szociális költségeivel kapcsolatos gazdasági jellegű aggodalom is. A politikai pártok, ha egyes területeken vagy körzetekben mobilizálni kívánják az ott élő lakosságot, kijátsszák a „bevándorlási kártyát” és bevándorlási fenyegetést emlegetnek.⁴⁶ Ám bizonyos körülmények között ez a stratégia visszaüthet, ahogy Kaliforniában a Republikánus Párttal is történt, ahol elég bevándorló rendelkezett polgárjoggal és mutatta meg választási erejét, leszavazva azokat,

43 Engin E. Isin, „Citizenship, Class and Global City”, *Citizenship Studies* 3, 3. sz. (1999) 267–282. o.

44 David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Oxford, Blackwell, 1989), Doreen Massey, „Politics and Space/Time” in *Place and Politics of Identity*, Michael Keith és Steve Pile (szerk.), (London, Routledge, 1993) 156–157. o. és Ali Rattansi, „Western Racisms, Ethnicities and Identities in a Postmodern Frame”, in *Racism, Modernity and Identity* Ali Rattansi és Sallie Westwood (szerk.) (Cambridge, Polity, 1994) 32–33. o.

45 Giovanna Zincone, „The Powerful Consequences of Being too Weak: The Impact of Immigration on Democratic Regimes”, *Archives Européennes de Sociologie* 38, 1. sz. (1997), 104–138. o. és Dominique Schapper, „The European Debate on Citizenship”, *Daedalus* 126, 3. sz. (1997), 199–222. o.

46 Jeannette Money, „No Vacancy: The Political Geography of Immigration Control in Advanced Industrial Countries”, *International Organization* 51, 4. sz. (1997), 685–720. o.

akik a bevándorlókat akarták felelőssé tenni a helyi társadalmi és pénzügyi zavarokért.

Az állampolgárság az állami szuverenitás kulcsfogalma. Akár demokratikusak, akár nem, az államok nagymértékben támaszkodnak polgárai kizárólagos identitására hatalmuk megtartása érdekében. A történelem során egyes polgári és társadalmi jogokat a nem-polgároknak is megadták. Lassan a politikai jogok is viszonylag rugalmassá váltak. A külföldön letelepedett polgárok, az állampolgárságot nyert bevándorlók, az egységes jogi szabályozás (pl. az Európai Unió) körébe tartozók, a többszörös állampolgárok mind olyan személyek, akiknek állampolgári státusza ellentmond az állam és a polgár egy az egybeni kapcsolatának, amin az állam politikai hatalma sokáig nyugodott. Az állam egyik legnagyobb előnye – hogy a nemzet érdekében cselekszik és szólal fel – megszűnik, amikor a nemzet és az állam közötti kapcsolatot, az érzelmi alapú és kizárólagos állampolgárságot kikezdi az államhatárokat semmibe vevő migrációs mozgás.

A pénz földrajza

A területileg egységes és kizárólagos valuta fenntartását és ellenőrzését gyakran tekintik az állami szuverenitás másik fő ismérvének. Ha egy állam nem tud saját valutát kibocsátani és ellenőrizni, már nem is igazi állam. Benjamin J. Cohen pontosan megfogalmazza ezt a nézetet:

A pénz létrehozását általában az állami szuverenitás alapvető attribútumának tartják. Virtuálisan minden állam kibocsátja saját valutáját. A nemzeti határokon belül kizárólag a helyi valutát fogadják el általánosan a pénz három funkciójának a betöltésére: csereeszköz, a könyvelés egysége és értékfordozó.⁴⁷

A pénz további szerepe, hogy szimbolikusan megpecsételi az államiságot. A valuta konvertibilitása a népesség számára azt jelenti, hogy „bizalmuk tárgya, a nemzetállam valós, erős és legitim; ez az érték legfőbb garanciája.”⁴⁸

A helyi valuták szélesebb körben csak a 19. században terjedtek el, amikor a vesztfáliai államrendszer már jó ideje érvényben volt.⁴⁹ Szimbolikusan

47 Benjamin J. Cohen, *Organizing the World's Money: The Political Economy of International Monetary Relations* (New York, Basic Books, 1977)

48 Patrick Brantlinger, *Fictions of State: Culture and Credit in Britain, 1694–1994* (Ithaca, Cornell University Press, 1996), 241. o.

49 Eric Helleiner, „Historicizing Territorial Currencies: Monetary Space and the Nation-State in North America”, *Political Geography* 18, 3. sz. (1999), 309–339. o.

azonban a valuták (és az érmékre vagy bankjegyekre nyomott jelképek) már jóval korábban is az állami legitimitás megteremtésének fontos elemei voltak. Ahogy az államiság és a polgárság kapcsán megjegyeztük, a modern államiság a nemzetépítés segítségével jött létre, bár a „nemzet” és az „állam” analitikusan elválasztható és szabadon összekeverhető, mivel az egyik egy adott területen működő intézményrendszerre utal, míg a másik egy embercsoportra, akik közös sorson és közös területen osztoznak. Emiatt a helyi valuták viszonylagos újkeletűsége nem szabad, hogy elfeledtesse velünk, hogy a valuták évszázados létezése a nemzet/állam fontos attribútuma, még akkor is, ha a valuta és az állam kapcsolata gyakran sok szempontból zavaros volt.

Eközben azt az elképzelést, hogy minden államnak saját helyi valutával kell rendelkeznie, amely az adott állam területén belül egységes és kizárólagos, ma gyakorlati kihívás éri. Három fejlemény hat az állam és a valuta szétválásának az irányába. Az első a külföldi valuták használata a nemzeti valuta területén belül. A Londonban és máshol található euródollár-piacoktól a Karib-szigeteki off-shore központokig, vagy a globális pénzközpontok között zajló nagy sebességű valutaváltási ügyletekig a globális pénzügyi integráció aláaknázza a nemzeti valuták kizárólagosságát egy-egy területen.⁵⁰ A második a nemzetek feletti valuták (euró) vagy a „keményvaluták” (USA dollár és német márka) egyre gyakoribb használata tranzakciós valuta-ként.⁵¹ A világkereskedelem döntő része dollárban, márkában és japán jében bonyolódik, függetlenül az áruk származási helyétől és célállomásától. A nemzetközi szervezetek, például a Nemzetközi Valutaalap által tett ajánlások is a dollárhoz hasonló valuták használatát javasolják a tőkeáramlás stabilizálása és a helyi valuták erősítése érdekében. Végül a kizárólag helyi fizetőeszköz-formák közül a nem készpénzjellegű tulajdoni részesedések és zálogjegyek is fejlődésnek indultak.⁵² Ezek szerepe nem annyira a nemzeti valuta helyettesítése, mint inkább alternatíva nyújtása a helyi közösségnek. Talán a helyi valutába vetett bizalom hanyatlásának a jelei, főleg ott, ahol a magas infláció és az instabil valuta miatt az emberek a hivatalos pénzgazdaságon kívül keresnek lehetőségeket.

50 Eric Helleiner, *States and the Re-emergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s* (Ithaca, Cornell University Press, 1994), 4. fejezet és Richard O'Brien, *Global Financial Integration: The End of Geography* (New York, Council of Foreign Relations, 1992).

51 Benjamin J. Cohen, *The Geography of Money*, (Ithaca, Cornell University Press, 1998).

52 Abraham Rotstein és Colin Duncan, „For a Second Economy” in *The New Era of Global Competition*, Daniel Drache és Meric Gertler (szerk.), (Montreal, McGill-Queen's University Press, 1991).

E tendenciák egyike sem jelzi előre a helyi valuták hanyatlását. A helyi valuták sorvadása csak akkor fog folytatódni, ha a legtöbb hatalommal rendelkező országok ezt megengedik. Az a tény, hogy ebből jelentős előnyük származik, mégis arra utal, hogy folytatódni fog. Ahogy a folyamat egyre mélyül és terjed, olyan lendületre tehet szert, amit már nehezen lehet majd megfékezni.

Az államközi hadviselés új korlátai

Az államhatáron túl terjedő politikai hatalmat gyakran abban látták, hogy az egyik állam érvényesíti erejét egy másikkal szemben. Sokáig két elképzelésben fejeződött ki ez a meggyőződés. Az egyik a rendezett és szabályozott belsőt övező, határokon túl uralkodó anarchiáról alkotott elképzelés; az anarchia csak éber harci készenléttel uralható. Ha nincs jelentős haderő, amely kész támadni, még mielőtt mások támadnának meg téged, az állam ki van téve a hódítás és a leigázás veszélyének. A másik az a nagyon elterjedt nézet, hogy az államok versengenek egymással a javak megszerzéséért és harcolnak, hogy az ezek feletti ellenőrzés az övék legyen.

A hidegháború kezdetével azonban a katonailag legerősebb államok visszafogottságot kezdtek tanúsítani az egymással szembeni – és kisebb mértékben a gyengébb államokkal szembeni – erőszak alkalmazásával kapcsolatban. Ebből ésszerűen lehet arra következtetni, hogy az ortodox feltételezések nem tarthatók fenn többé.⁵³ Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ez nem jelenti mindenfajta politikai erőszak hanyatlását. Éppen ellenkezőleg, ma a többnemzetiségű országok állami autoritásának összeomlásával párhuzamosan a belső harcok erősödésének tendenciája figyelhető meg.⁵⁴ Ez azt példázza, hogy az erő alkalmazásának állami monopóliuma éppen annyira vitatható az államhatárokon belül, mint azokon kívül.

Miért válik láthatóan egyre haszontalanabbá, hogy az államok egymás ellen katonai erőt alkalmazzanak? A haditechnikában három, a világgazdaságban pedig két változás tűnik kulcsfontosságúnak ebből a szempontból. Az első haditechnikai változást a nukleáris fegyverek okozzák.⁵⁵ Ezek nemcsak kölcsönös elrettentést jelentenek, de minden háborúzó fél számára előrevetítik

53 Ezt a nézetet számos elmélet és politikai pozíció osztja. Ld. például Daniel Deudney, „Nuclear Weapons and the Waning of the Real-State”, *Daedalus* 124, 2. sz. (1995), 209–251. o., Lawrence Freedman, „International Security: Changing Targets”, *Foreign Policy* 110. sz. (1998), 48–63. o. és Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Cambridge, Polity, 1999).

54 Kaldor, *New and Old Wars*.

a veszélyt, hogy az államközi erőszak nukleáris összeütközésé eszkalálódik. A nukleáris fegyverek korábban nem tapasztalt pusztító ereje és a győztesekre is kiterjedő negatív hatása (a hosszan tartó sugárzás) azt jelenti, hogy a birtokosaik számára nyíló lehetőségek paradox módon csökkennek azáltal, hogy birtokolják őket, és a gyors eszkaláció perspektívája önmérsékletre kényszeríti az ellenfeleket. Azáltal, hogy növelik a potenciális agresszorok számára a tétet, a nukleáris fegyverek úgy tűnik inkább a defenzívának kedveznek, mintsem a hatalmas katonai akcióknak.

Még a nukleáris fegyverek megjelenése előtt hatni kezdett egy másik tényező a modern hadviselésben, ami ésszerűtlenné tette azok használatát: a hadviselés gazdasági és politikai ára ma meghaladja azt a lehetséges hasznot, ami a nemzet számára várható volna.⁵⁶ Természetesen vannak olyan belső érdekcsoportok, akiknek jól jön a háború és a háborús felkészülés (fegyvergyárosok, katonatisztek stb.), de ma a háború nagyon nagy befektetést igényel, és nem garantált a kedvező eredmény. Az Egyesült Államoknak a vietnámi, illetve a Szovjetunióknak az afganisztáni polgárháborúban való intervenciója arra emlékeztet, hogy még a látszólag asszimetrikus konfliktusokból sem feltétlenül a jobban felfegyverzett fél kerül ki győztesen.

Végül a világ lakosságának nagyobb befolyással rendelkező részében ellenérzést vált ki, hogy a háború emberáldozatot követel és láthatóan kevés hasznot hajt. A katonai erő használata ma legitimációs válságban van. Egyetlen pilóta vagy katona elvesztése ma véget vethet az amerikai erők bevetésének. Ez talán annak tudható be, hogy a hadviselés a mai vizuális korban mindenki számára látható. Bár a televíziós háború gyakran válik szórakoztató látványossággá, egyúttal a civilek olyan közelségből tapasztalják meg a háború halálos mivoltát, mint azelőtt soha. Eközben a háború „gyümölcse” is csalódást okoz. A nyereség gyakran össze sem mérhető a veszteséggel. Sok jelenlegi háború (így az 1991-es öbölháború és a NATO 1999-es koszovói „intervenciója”) politikai eredménytelensége is hozzájárul e szkepticizmushoz. A külpolitika sok országban tapasztalható demokratizálódása is valószínűleg elősegíti a kétkedést.

55 Shai Feldman, *Israeli Nuclear Deterrence: A Strategy for the 1980s* (New York, Columbia University Press, 1982), Robert Jervis, *The Meaning of the Nuclear Revolution* (Ithaca, Cornell University Press, 1989) és John Mueller, *Retreat from Doomsday: The Obsolence of Major War* (New York, Basic Books, 1989).

56 Mueller, *Retreat from Doomsday*

Míg ez korábban csak egy szűk elit ügye volt, ma egyre inkább közérdeklődésre tart számot, ami harminc évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna.⁵⁷

A katonai vonatkozású fejlemények mellett a növekvő verseny és a technológiai változás globális gazdasági fejleményei is jelen vannak. Ma az államok közötti verseny főleg a globális gazdasági fejlődés hasznának a saját területre vonzását jelenti, nem pedig a másik állam területének az ott lévő források meghódítása miatti meghódítását.⁵⁸ A globális vállalati és pénzügyi rendszerekbe való beilleszkedés ma kulcsfontosságúnak tűnik a nemzeti gazdaság fejlődése szempontjából. A látszólagos kivételek megmutatják, mi is ma az általános szabály. Irak Kuvait elleni 1989–90-es inváziója az ország javainak megszerzését célozta. Ami szembetűnő az az, hogy Kuvait javai, kivéve az olajtartalékokat, mennyire könnyen mobilizálhatók voltak az ország határain kívül is. A száműzött kuvaiti kormány ügyesen elősegítette, hogy Kuvaitot felzabádják az ENSZ ereje az iraki megszállás alól, miközben továbbra is nagy mértékű külföldi beruházáshoz jutott hozzá.⁵⁹

Másodszor a technológiai változás jóvoltából nem áll elő az a helyzet, hogy a versengő országok ugyanazokat a forrásokat akarják megszerezni, ami korábban háborút indíthatott az államok között. A mai információs kapitalizmusban a legjövödelmezőbb tevékenységek kis forrásigényűek, nem olyanok, mint a nehézipar vagy az extenzív mezőgazdaság, hanem technológiaigényes munkafolyamatok, amilyen az elektronika és a biotechnológia, vagy a turisztikai, pénzügyi és személyi szolgáltatások. Ezek könnyebben véghezvihetők külföldi vállalatok letelepítésével (mint a kaliforniai Szilikon-völgyben) vagy a specializált munkaerő globális hálózatának elérésével.⁶⁰ A mai világban a nagyobb terület nem jelent automatikusan jobb politikai, gazdasági helyzetet. Ennél fogva a mai világban a források növelése, vagy a más országokból érkező anarchikus

57 David Skidmore és Valerie Hudson (szerk.), *The Limits of State Autonomy* (Boulder, Westview Press, 1993).

58 Sok nemzetközi politikai gazdaságtannal foglalkozó írás van ezen a véleményen. Lásd például Richard Rosecrance, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World* (New York, Basic Books, 1986), valamint Pewter F. Cowhey és Jonathan D. Aronson, *Managing the World Economy* (New York, Council of Foreign Relations Press, 1993).

59 Timothy W. Luke, „The Discipline of Security Studies and Codes of Containment: Learning from Kuwait”, *Alternatives* 16, 3. sz. (1991), 315–344. o.

60 Castells, *The Information Age*, 1. kötet, Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996) és Allen J. Scott, *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition and Political Order* (Oxford, Oxford University Press, 1998).

fenyegetés leküzdése sem jelent már ésszerű katonai célt.⁶¹ A gyors gazdasági csere világában az állam és a katonai erő kapcsolata megkopott és talán már meg is szűnt.

Konklúzió

Jelen tanulmányomban a politikai hatalommal és az államisággal kapcsolatban három, a nemzetközi kapcsolatokban fontos konvenciót kérdőjeleztem meg: (1) a történetileg változatlan térbeliség csapdáját, amit a politikai hatalom erőter modellje képvisel, (2) a hatalom dualista felfogását, amely a személyeket és az államokat az egyetlen földrajzi skálán megvalósuló kétoldalú kapcsolatok ontológiai adott résztvevőinek tekinti, és (3) az államot mint egyedüli és egységes tényezőt, amely a nyugati gondolkodásban az individuális személyekéhez hasonló morális státuszt kap. Ennek során három perspektíva segítségével mutattam meg, hogyan képzelhető el a politikai hatalom működése a kizárólag államközpontú kereteken kívül. Az első kifejezetten *történeti*, és a hatalom térbeliségének ideáltipikus modelljét használja a hatalom különböző földrajzi konfigurációinak megragadására, különösen a terület jelentőségének történeti változására a hálózatokkal mint a politikai hatalom szervezőerőivel kapcsolatban. A második *geoszociológiai*, és kritikailag viszonyul azokhoz az ontológiai és morális alapokhoz, amelyek a politikai hatalom uralkodó értelmezése nyugszik, különösen a személyek és államok identitásának atomizált koncepciójához. A harmadik perspektíva *kortárs* irányultságú, és az emberek és a pénz mozgásának legújabb tendenciáiról szól, valamint az államok közötti háború vitatható racionalitásáról a haditechnológia változásainak fényében. Ezenkívül a világgazdaság működéséről, ami arra utal, hogy a politikai hatalom ma olyan utakon terjed, amelyeket nem lehet jól megragadni a fix állami területek, előre adott politikai identitások, valamint a javak, a tőke és a személyek korlátozott mozgásának egyenletével.

A látszólagos politikai és gazdasági stabilitás időszakában, mint amilyen a hidegháború volt legalábbis a fejlett nyugati országokban, a területről, identitásról és mozgásról szóló állítások formájában megfogalmazott „földrajz”

61 Ez az ortodox nemzetközi kapcsolati elméleteknek továbbra is a legfőbb dogmája, különösen a biztonság témájában. Mai példája John Orme „The Utility of Force in a World of Scarcity”, *International Security* 22, 3. sz. (1998), 138–167. o. Az anarchiáról általában ld. Agnew és Corbridge, *Mastering Space*, 13–45 és Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics* (Basingstoke, Macmillan, 1977).

elfedte a politikai hatalom történetiségét. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában létrejött ahistorikus politikaelméletek, amelyek segítették a nagyhatalmak közötti konfliktus megértését és kezelését, ma az új viszonyok között szembesülnek az általuk alkotott földrajzi reprezentációkkal. A hidegháború vége és a globálissá váló világgazdaság még nyilvánvalóbbá tette korlátaikat. Ennek eredményeképpen a kialakult államhatárok elvesztették egyedüli szerepüket a politikai hatalom képviselésében. De elméletileg nem jutottunk előbbre. Ennek egyik módja a politikai hatalom mechanizmusainak megismerése lenne, úgy, hogy feltérképezzük területiségét, identitását és mozgását. A politikai hatalom földrajza annak függvényében változik, hogy az anyagi és a reprezentációs folyamatok kombinációja történetileg miként alakul. A politikai hatalomnak igenis van története. Ám e történetet legjobban változó földrajzán keresztül ragadhatjuk meg.

Fordította: Füzesi Piroska

VÉG-E A HATÁR?

BENCSIK PÉTER

Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon¹

A határok átjárhatósága néhány éve már igen gyakran használt fogalom. Jelentősége nemcsak a jelenben és a jövőben nagy (ld. EU-csatlakozás, Schengen), hanem a múltban is jelentős szerepet játszott a mindennapi életben. Az egyes korszakokban különböző okokból lépték át az ember az országhatárt, és ezzel együtt természetesen eltérő volt a határokon átlépők száma is. A tömeges méretű határforgalom a modernitással együtt jelentkezett Magyarországon. A tradicionális paraszti társadalmak általában kis térbeli mobilitással rendelkeznek. A vasút megjelenéséig, illetve elterjedéséig nem is volt mód arra, hogy jelentős tömegek (háborús esetek kivételével) nagyobb távolságokat tegyenek meg az országhatáron túl. Ennek következtében a 19. század végéig nem volt szükség nagy számú, egységes formátumú útlevelekre. Az 1870-es években még széles körben elfogadottak voltak az egy ív papírra írott ajánló sorok; innen származik az útlevél szó is². Az ilyen hagyományos útleveleket később felváltották a több lapból álló, kis könyvecskék³, amelyekben már szerepelt a személyleírás, és az addigi útvelekkel ellentétbe nem csak egy konkrét utazásra jogsított fel, hanem

-
- 1 Készült az OTKA Posztdoktori Kutatói Ösztöndíja támogatásával (OTKA D 38488).
  - 2 Eredetileg *úti levél*, vagyis olyan levél, amelyet utazáskor hord magával az ember. Ilyen útvelek fellelhetők a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL). R212–1.t. (1. cs.) Az első útlevélnek nevezett úti okmányt valószínűleg 1856-ban bocsátották ki, ez magyar és német nyelvű, kétlapos (négyoldalas) okmány volt. Simola Ferenc: „Az első magyar úti okmány”, in: OrszágHatár, 1996/18., p. 43. Korábbi időszakok útveleinek történetére röviden ld. uő: „Az első úti tanúsítványtól az útlevélig”, in: OrszágHatár 1996/7., p. 32–33.
  - 3 A füzet-formátumot a belügyminiszter 1877-ben rendelte el. Dienes Istvánné: „Az útlevél hazai históriája” in: Rubicon 1993/3. (IV. évf. 27. szám), p. 26.

többször fel lehetett használni. Érdeemes megemlíteni, hogy a 19. század közepén az útlevél nem feltétlenül kötődött a külföldi utazásokhoz, hanem azt belföldön is alkalmazták⁴. A polgári fejlődés evidenssé tette az országon belüli szabad mozgás jogát, így az útlevelek összekapcsolódtak a külföldi utazásokkal. Fontos azonban, hogy a századforduló idején még a külföldi utazásokhoz sem volt mindig szükség útlevélre.

A rendszertelen szabályozás kora 1903-ban ért véget. Erre az időszakra az volt jellemző, hogy az úti okmányokra vonatkozó szabályok inkább a szokásjogra alapultak, nem voltak részletes írott szabályok; ha mégis, akkor azok nem törvények, hanem rendeletek voltak, amelyek a gyakorlatban előforduló problémákra reagáltak.

A modern magyar útlevelek megjelenését az 1903. esztendőhöz lehet kötni. Ebben az évben született meg az útlevélügyről szóló 1903: VI. tc.⁵, ami nemcsak a Monarchia idején, hanem a Horthy-korszakban is érvényben volt, sőt hatályalanítása elvileg csak 1961-ben történt meg⁶. 1903-ban az útlevéltörvényen kívül további fontos jogszabályokat alkottak: az 1903: VIII. tc.-et a határrendőrségről⁷ és az 1903: IV. tc.-et a kivándorlásról⁸. Utóbbit 1909-ben egy új törvény váltotta fel (1909: II. tc.⁹), ami elvileg szintén 1961-ig hatályos maradt. Mindez jól mutatja, hogy az útlevelekkel összefüggő számos kérdést 1903-ban szabályozták először. A következőkben csak az azóta eltelt időszakról, a modern útlevelek koráról lesz szó.

A magyarországi útlevélrendészet 20. századi történelmében – eltekintve néhány éves rövid háborús periódustól – öt jelentős korszakot különböztethetünk meg. Ezek mindegyikére jellemző legalább egy olyan sajátosság, amely különlegessé teszi az adott korszakot a többihez képest. Ezek a korszakok a következők:

-
- 4 Uo., p. 23., ahol egy 1856-os Szamosújvárról Kolozsvárra szóló útlevél fotója is látható, ill. több ilyen okmány található még: MOL R212–1.t. (1. cs.). Utal rá még Simola Ferenc egyik, már idézett cikkében is („Az első úti tanúsítványtól az útlevélig”, in: OrszágHatár 1996/7., p. 32–33.)
  - 5 1903:VI. tc. az útlevélügyről. In: 1903. évi törvényczikkek. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Budapest, Franklin társulat. Szerk. dr. Márkus Dezső.(A továbbiakban: MT.) Budapest, 1904, p. 78–84. (A továbbiakban: útlevéltörvény)
  - 6 10/1961 (III.31.) Korm. rend. Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye (a továbbiakban: TRHGy), 1961., p. 207.
  - 7 1903: VIII. tc. a határrendőrségről. MT. 1903. évi... i.m., p. 89–94.
  - 8 1903: IV. tc. a kivándorlásról. MT. 1903. évi... i.m., p. 45–69.
  - 9 1909: II. tc. a kivándorlásról. MT. 1909. évi... i.m., p. 4–29.

1. 1903–1914: az első kísérlet az útlevélkérdés szabályozására. Az útlevél nélküli utazások és a tömeges kivándorlás kora;
2. 1914–1948: az útlevél- és vízumkényiszerek általánossá válása. A kisebb határszéli forgalom kora;
3. 1948–1961: titkos jogszabályok, a határok szinte teljes zártsága. A hivatalos utazások és a politikai emigráció kora;
4. 1961–1987: a „keleti” és a „nyugati” útlevelek kettősségének kora;
5. 1988-tól napjainkig: a világútlevél kora.

A következőkben az öt korszakból az első négynek a legfontosabb sajátosságait szeretném összefoglalni – nem a teljesség igényével, hanem inkább csak az egyes időszakok alapvető jellemzőinek megemlítésével.

Az „útlevél nélküli” külföldi utazások kora, 1903–1914

Az 1903-as útlevéltörvény első paragrafusa leszögezte, hogy a külföldi utazáshoz útlevél általában nem szükséges. A belügyminiszternek azonban fennállt az a joga, hogy szükség esetén egyes országokkal szemben, vagy akár teljes körűen elrendelje az útlevél-kötelezettséget. 1914-ig részleges útlevél-kötelezettség állt fenn egyrészt Románia és Szerbia felé (a magyar kormány rendeletére¹⁰), másrészt Oroszország és az Oszmán Birodalom felé (ezek a külföldi kormányok ugyanis vízumot követeltek, amit természetesen csak útlevéllel lehetett megszerezni). Minden más állam területére a magyar állampolgárok útlevél nélkül is beléphettek. Ez a kedvező kép ma szinte idilli-nek látszik, de ezt jelentősen más megvilágításba helyezi az a tény, hogy ekkoriban Magyarország a Monarchia része; eképpen külső államhatára csak Románia és Szerbia felé volt, tehát éppen azokkal az államokkal volt határos, ahova útlevél nélkül nem lehetett belépni. Ekkoriban a külföldre utazó magyarok döntő többsége pont e területekre utazott, ha Horvátországot, Ausztriát, illetve a szintén Ausztriához tartozó Galíciát nem tekintjük külföldnek. A távolabbi országokba utazás – a kivándorlást kivéve – meglehetősen ritka volt még, és inkább csak a társadalmi elit engedhette meg magának.

---

10 Az útlevélkényszert Románia és Szerbia felé először a 117.121/1898. B.M. rend. említi. Magyarországi Rendeletek Tára (a továbbiakban RT.) 1899. I., p. 1–13. Az útlevéltörvény életbe lépése után e rendelkezést megerősítette két rendelet is, a 3.456/1904. M.E. (RT. 1904., p. 604.) és a 71.500/1904. B.M. rend. (RT. 1904., p. 716–729.) Szerbia felé 1910–12 közt átmenetileg megszűnt az útlevélkényszer. Ld. 5.380/1910. M.E. rend. (RT. 1910., p. 603.), ill. 5.951/1912. M.E. rend. Belügyi Közlöny (a továbbiakban BK.) 1912., p. 429.

Ezzel szemben az ugyancsak 1903-as (sőt, az útlevéltörvénnyel egyazon napon elfogadott) kivándorlási törvény kötelezővé tette az útlevelet a határ átlépéséhez, s ebben az értelemben országhatárnak tekintette a magyar-osztrák belső határt (sőt a magyar-horvát belső határvonalat is)¹¹. Nyilvánvaló, hogy a két törvény közt feloldhatatlan ellentmondás feszült. Az az utazó, aki el tudta hitetni magáról, hogy nem kivándorlási célból lépi át a határt, útlevél nélkül is távozhatt az országból. Nagyon sokan éltek is ezzel a lehetőséggel, és a kivándorlási törvény rendelkezését kijátszva illegálisan (azaz útlevél nélkül) hagyták el az óhazát. A kivándorlók óriási többsége az Egyesült Államokba tartott.

A kivándorlást 1914 előtt a magyar állam nem kívánta korlátozni, csak ellenőrzése alá akarta vonni, még hozzá éppen a kivándorlók érdekében. Ezzel a kísérletével azonban kudarcot vallott, mert tevékenységével beleavatkozott a transzatlanti hajózás piaci viszonyaiba, ami igen erős ellenakciókat váltott ki az érdekeiben sértett, főleg német hajózársaságok (Norddeutscher Lloyd, HAPAG) részéről¹². A kivándorlás szabályozásának legfőbb alakítói valójában mindvégig az országon kívül eső tényezők (az Egyesült Államok bevándorlási politikája és a hajósvállalatok érdekei) voltak. A magyar kormány 1903–1914 közt mindvégig erős harcot folytatott azokkal a külföldi társaságokkal, akik illegálisan toboroztak maguknak kivándorlókat. Ebben a harcban az állam eleve vesztesre volt ítélve, hiszen nem voltak arra eszközei, hogy az illegális kivándorlást megakadályozza. Nem volt megfelelő a határőrizet, habár az illegális kivándorlás miatt már 1914 előtt jelentősen fejlesztették azt, elsősorban épp az 1903-ban létrehozott határrendőrség segítségével¹³.

1903–14 közt a magyar kivándorlás mérete története folyamán a legmagasabb arányokat öltötte. Évente százezres nagyságrendű volt a kiutazók száma, s közülük nem jelentéktelen számban illegálisan távoztak. Ha csak a legális kivándorlókat vesszük számításba, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az ezekben az években kiadott útlevelek döntő többségét ők igényelték. Nem csoda

11 Az 1903: IV. tc. 2.§, ill. a 40.000/1904. B.M. rend. 2.§ szerint. (RT. 1904., p. 670.) Külön megerősítették, hogy kivándorlás szempontjából Ausztria is külföldnek számít. Ld. 33.926/1906. B.M., idézi Homér Imre: A kivándorlásra vonatkozó törvényes jogszabályok kézikönyve. 2., bővített kiadás, Budapest, 1910., p. 342–343.

12 Erről a legjobb összefoglaló forrás: MOL K150–1928-V-20.t. (3610. cs.), szám nélküli 96 oldalas tanulmány a magyar kivándorlási ügy történetéről (1879–1909).

13 Ld. Parádi József (főszerk.): A magyar rendvédelem története. Budapest, 1996., p. 79–86., ill. uő.: „A magyar királyi határrendőrség, a magyar határőrizet szakmai vezető testülete” in: A dualista Magyarország rendvédelme (Tudományos konferencia). ORFK OKK, Budapest, 1992., p. 21–50.

tehát, ha a korabeli magyar felfogás gyakorlatilag egyenlőségjelet tett a kivándorlási- és az útlevéltügyek közé. Ez indokolja azt is, hogy ebben az évtizedben a legtöbb jogszabály, amely az útlevelekkel foglalkozott, a kivándorlással kapcsolatosan született. A kivándorlás egyébként akkoriban nem ugyanazt jelentette, mint manapság, ugyanis az egy évnél hosszabb idejű, munkavégzés céljából való külföldi tartózkodás minden esetben kivándorlásnak számított¹⁴. Tehát a mai „vendégmunkás” kifejezés is ebbe a kategóriába esett. Ez az értelmezés 1945-ig, illetve 1948-ig változatlanul fennmaradt.

A határon átlépők számának azonban a még ekkor is csak egy töredékét jelentették kivándorlók. A legtöbb határátlépést a kisebb határszéli forgalom adta a román, illetve a szerb határszakaszon. A kivándorló útlevelet ugyan többen igényelték, de azzal (elvilleg) csak egyszer lehetett átlépni a határt. A határszéli úti igazolványok tulajdonosai viszont akár naponta többször is átlépték a határt, s így összességében jóval nagyobb határforgalmat bonyolítottak így, mint a kivándorlással¹⁵. A kishatárforgalmat általában nemzetközi szerződések tették lehetővé, amit az érintett szomszédos államok kötöttek.

Az útlevél- és vízumkényszer általánossá válása, 1914–1948

Ez a korszak jóval heterogénebb az előzőnél, hiszen számos alperiódusra oszlik, s köztük jelentős különbségek is vannak¹⁶. Ennek ellenére olyan közös jellemzőket is találunk, amelyek indokolják együttes tárgyalásukat:

- Az utazási lehetőségek megnehezedtek, de a néhány háborús évet kivéve nem váltak teljesen lehetetlenné. Megszűnik az útlevél nélküli utazások lehetősége, sőt a vízumok is általánosan elterjedtek lesznek.
- A kivándorlási lehetőségek beszűkülnek, majd a korszak végére a munkavállalási célú kivándorlás lényegében teljesen megszűnik. Ugyanakkor megjelenik e korban, de nem válik még dominánssá, a politikai célú emigrálás (ezt nevezték később disszidálásnak). 1948 után a kivándorlás fogalma jórészt erre a kezdetben jelentéktelen, majd a két világháború között is másodlagos szerepű disszidálásra korlátozódott.

14 A „kivándorló” fogalmának meghatározását a két kivándorlási törvény állapította meg.

15 Ld. Bencsik Péter: „Határforgalom Magyarország és a Balkán között. 1. rész (1903–1914)”, in: Limes, 2000/1., p. 80–81. o. táblázatait

16 Beletartozik a két világháború, amikor a hadműveletek miatt ideiglenes megszorítások, speciális szabályok léptek életbe. De jelentős eltérés mutatkozik a húszas és harmincas évek közt, valamint az 1945–48 közti időszak is sajátos alperiódusnak számít.

- A korszakban a domináns határátlépési okot egyértelműen a gazdasági célú kisebb határszéli forgalom jelenti.

Az első világháború alatt és után drasztikus korlátozások léptek életbe, teljessé vált az útlevél- és a vízumkényszer¹⁷. Az elavult útlevéltörvényt 1920 után számos rendelettel toldozgatták a hatóságok, így az útlevél-szabályok foganatosítói, a megyei, járási és községi hatóságok általában képtelenek voltak követni azok gyors változásait, emiatt a rendelkezéseket állandóan meg kellett ismételni. A Nemzetek Szövetsége is jelentős szerepet vállalt az útlevélkérdés rendezésében. 1920-tól kezdve irányítása alatt zajlottak le a nemzetközi útlevél- és kivándorlási konferenciák, amelyekben megpróbálták könnyíteni a határátkeléseket és szabványosítani az útlevelek külalakját. E törekvést némi siker is koronázta: létrejött a nemzetközi útlevéltípus, kísérletet tettek egységes vízumszabályok bevezetésére is stb.¹⁸

A két világháború közt az általános politikai légkör alakulása gyakorolta a döntő befolyást a nem kivándorlási célú határátlépésekre. A Monarchia felbomlásával létrejött kisebb államok területi stabilitásuk biztosítása érdekében (szintén politikai indíttatásból) akadályozni akarták a határátlépéseket. Ennek legjobb eszköze a rendkívül szigorú vízumpolitika volt, amelynek révén a kisantant államai megpróbálták elvenni az emberek kedvét az utazástól. Céljuk ezzel az volt, hogy a magyar kisebbség és az anyaország közti kapcsolatokat visszaszorítsák, ezzel is csökkentve a revízió veszélyét¹⁹. A magyar kormány mindig liberálisabb vízumpolitikát alkalmazott, vagy próbált alkalmazni, mint a szomszéd államok bármelyike. Ennek oka azonban az volt, hogy a korlátozásokkal a magyar fél többet veszthetett, mint a szomszédos országok.

17 A kötelező útlevélhasználatot a 285/1915. M.E. rend. (RT. 1915. I., p. 38–40.) írta elő. A vízumokat a viszonyosság elve alapján vezették be, minden országgal külön rendelettel. A rendelkezéseket a háború és a forradalmak után újra megerősítették a 8.720/1922. M.E. rend.-ben (RT. 1922., p., 187–188.; megtalálható a MOL K72-körrendeletek-belső rendeletek-1922-ben is (146. cs.).

18 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása hazánkban és környező államokban (1903–1941)”, in: *Az 1000 éves magyar rendvédelem. Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság, Budapest, megjelenés alatt.* (2000. nov. 8-án elhangzott konferencia-előadás). Eredeti iratait ld. MOL K72–1926-Genfi nemzetközi útlevél-konferenciák. (143–144. cs.). A speciális kivándorlási nemzetközi konferenciákat ld. uo., ill. MOL K60–1926-I/1. (1. cs.) és MOL K60–1928-I/1. (14. cs.). Korabeli ismertetés: Magyarország és az 1924. évben Rómában tartott „Első Nemzetközi Kivándorlás- és Bevándorlásügyi Értekezlet” határozatai. (Előszó: gr. Hadik János). Kivándorlási Tanács, Budapest, 1928., p. 74–75, ill. 91.

19 Részletesen ld. Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása...”, i.m.

Emiatt nyilván kiszolgáltatottabb is volt, nem alkalmazhatott mindig kemény válaszlépéseket, mert azzal csak a szomszéd államoknak segített volna. A magyar ellenlépésekre hivatkozva ugyanis azok további megszorításokat léptethettek volna életbe. A magyar vezetés tisztában volt ezzel a kényszerhelyzettel és ennek megfelelően cselekedett. Mindez arra is rámutat, hogy az útlevel-politika gyakorlati alkalmazására az egyes államok belső politikai berendezkedése nem (vagy alig) volt hatással. A belsőleg sokkal demokratikusabb Csehszlovákia pl. a húszas években valósággal balkáni jellegű vízumpolitikát folytatott²⁰.

A politikai konszolidáció a harmincas évekre biztató eredményeket hozott; az átmeneti stabilitás révén a szomszéd államok liberálisabb vízum- és kihatár-politikát folytattak. Bizonyos államok közt megindult a vízumkényszer eltörlése²¹. Ezek a könnyítések azonban csak addig tartottak, ameddig tartott a politikai stabilizálódás. Az újabb válság megjelenésekor a szigorítások ismét életbe léptek, s a második világháború kezdetén ismét teljes útlevel- és vízumkényszer lépett életbe²².

A kivándorlás terén a legnagyobb célország, az USA 1921-től erőteljesen korlátozni kezdte a bevándorlást, szigorú kvótákat állítva fel valamennyi ország számára²³. A háború alatt megszűnt a kivándorlás, és az amerikai kvóta miatt később sem közelítette meg az 1914 előtti méreteit. Sőt, 1929 után már a gazdasági világválság és az általános munkanélküliség szinte nullára csök-

20 Uo., ill. MOL K72 - Útlevel- és vízumviszonyunk Ausztriával, Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával (141-142. cs.).

21 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása ...”, i.m. A vízumok eltörlését a következő rendeletek közzölték: Olaszország: 1.730/1930. M.E. (RT. 1930., p. 370.); Németország: 1.731/1930. M.E. (uo., p. 370–371.); Ausztria: 1.732/1930. M.E. (uo., p. 371–373.); Svájc és Liechtenstein: 2.260/1930. M.E. (uo., p. 374–375.); Spanyolország: 3.980/1930. M.E. (uo., p. 462.) rend.-ek.

22 MOL K72–1939. res. (196. cs.) - 286/1939. KüM. res. Valamennyi állammal újra láttamozási kényszer lépett életbe szeptember 15-én. A döntést a külpolitikai helyzettel, gyakorlatilag a háború kitorrésével indokolták, másrészt a viszonyossággal, hiszen a többi állam is kezdte ismét bevezetni a teljes vízumkényszert.

23 Commager, Henry Steele (ed.): Documents of American History. Fifth edition. Appleton-Century-Crofts, New York, 1949., p. 316., ill. 372–374. A törvény előkészítését és tartalmát ismerteti a MOL K71–1924-I/1.–79.533. (3. cs.) is. Közlik a teljes angol nyelvű szöveget is (uo. 64.125/1924. KüM.). Az 1921-es amerikai bevándorlási törvény lényege az volt, hogy egyetlen nemzetiség sem adhat évente több új bevándorlót, mint az USA-ban már 1910-ben ott élő honfitársaik számának 3%-a. 1924-ben ezt 2%-ra csökkentették, ill. 1910 helyett 1890-hez képest kívánták megállapítani a kvótát, hogy a Közép- és Kelet-Európából érkezők számát jobban korlátozhassák.

kentette azt; minden állam intézkedéseket hozott munkaereje védelme érdekében²⁴. Érdekes egyébként, hogy az 1918 utáni, jóval kisebb kivándorlásra az állam aránytalanul nagyobb figyelmet fordított, mint 1914 előtt. Ezután a kivándorlók már valóban megfelelő állami védelemben és felügyeletben részesültek (pl. a Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda²⁵ révén), szemben a háború előtti gyenge kísérletekkel.

1914 előtt kisebb határszéli forgalom csak a román és szerb határszélen volt, Trianon után viszont a teljes országhatáron megindult a forgalom. Ellenértben az 1914 előtti helyzettel, amikor a határkerület mélysége 40 km volt, a Horthy-korban már csak a határmenti 10–15 km-es sáv lakói vehették igénybe ezt a határátkelési lehetőséget. A világháború után eleinte helyi meg egyezések születtek a határmenti területek között, később viszont kormányrendeletben szabályozták a forgalmat²⁶. A kisebb határszéli forgalom jelentőségét az adta, hogy az új határ sok helyen földbirtokokat vágott ketté, de az eredeti tulajdonosok számára továbbra is fennállt a határ túlsó oldalára került földek megművelésének a lehetősége. Fokozta a kérdés jelentőségét Magyarországnak számára az is, hogy ezek az ún. kettősbirtokosok többnyire magyarok voltak, így a határszéli forgalom fontos szerepet töltött be a határon túli magyarok és az anyaország közti kapcsolattartásban. A magyar kormány tehát politikailag is érdekelt volt abban, hogy ez a határszéli forgalom minél erősebb maradjon. A kisebb határszéli forgalmat a rendeleteken kívül elsősorban államközi szerződésekkel szabályozták²⁷. A magyar állam mindent elkövetett, hogy a határok átjárhatóságát biztosítsa, mind 1941 előtt, mind 1945 után. A szomszédos államok (Ausztria kivételével) a kisebb határszéli forgalomban politikai okokból akadályozták a gazdasági- és ezzel együtt a személyforgalmat.

24 1929-ben, de még a gazdasági válság előtt, szinte az összes európai ország bevezette azt a szabályt, hogy a munkavállalásra (azaz kivándorlásra) jogosító útlevelek előfeltétele a szabályos külföldi munkaszerződés és annak a magyar külképviseletek általi kötelező láttamozása. 287.823/1929. B.M. kr. (BK. 1929., p. 732.) Emellett számos rendelet jelent meg az egyes európai országok munkaerő-piacának védelméről.

25 1930–1935 között Kongregációs Külföldi Elhelyező Irodának nevezték. MOL K150–1937-V-20 (3611. cs.) – 114.079/1937. B.M. Alapszabálya uo., 173.368/1935. B.M. Saját iratanyagát ld. MOL P1256, története u.itt 1.cs., 1. tétel.

26 5.300/1923. M.E. rend. (RT. 1923., p. 260–273.) E rendelkezés ideiglenes szabályozás volt, addig maradt érvényben, amíg államközi szerződésekben nem sikerült szabályozni a kisebb határszéli forgalmat.

27 A számtalan nemzetközi szerződést itt felsorolni nincs lehetőség. Ld. Bencsik Péter: A kisebb határszéli forgalom Magyarország és a szomszédos államok közt, 1898–1941, in: Magyar Kisebbség (Kolozsvár), 1999/2–3. (V. évf., 16–17. szám), 357–372.

Sok esetben az volt a céljuk, hogy a többnyire magyar birtokosokat rákényszerítsék a határ túloldalán lévő ingatlanjaik eladására. Emiatt Magyarországnak nemzetközi vitája is volt Jugoszláviával, amely a legerőteljesebben próbálta meg felszámolni a kettősbirtokos-rendszert. A Népszövetség döntése értelmében ezt a vitát Magyarország nyerte meg 1934-ben²⁸.

Magyarországnak mindvégig sikerült újabb és újabb egyezményeket kötni, annak ellenére, hogy az ország határai többször módosultak, illetve több, hazánkkal szomszédos ország megszűnt, és ezzel új szomszédok jelentek meg a határaink mellett (Németország, Lengyelország, Szlovákia, Szovjetunió stb.²⁹). A második világháború után először ismét helyi megegyezések születtek, amelyek alapját a korábban hatályos államközi egyezmények képezték. A határon való átkelés helyeit minden esetben rögzítették. Továbbra is jellemző maradt a kettősbirtokosok határátkelése birtokaik megművelése céljából³⁰.

Az útlevéljogban századunk második évtizedében bekövetkezett antiliberális törés egyértelműen az első világháború és a közép-európai államrend felbomlásának, átalakulásának következménye. A nacionalizmus az útlevélügy terén is legyőzte a liberalizmust. A magyar kormányok (legalábbis a deklarációk szintjén) igyekeztek eltörölni a korlátozásokat, de a szomszéd államok ebben nem voltak partnerek, és így Magyarország a viszonyosság elve szerint szintén korlátozó szabályokat vezetett be. A magyar és a környező országok útlevél-politikája közti különbséget azonban nem liberalizmusuk, illetve antiliberalizmusuk, hanem politikai-nacionalista érdekeik (magyar részről a Kárpát-medence egyes részei közt korábban fennálló intenzív kapcsolat fenntartása, a szomszédok részéről ennek minél alaposabb akadályozása) szabta meg. Természetesen Magyarországról sem mondható el, hogy minden téren liberális útlevél-politikát folytatott volna. A korabeli titkos rendeletek közt már a húszas években elszaporodtak a „nemkívánatos személyek” beutazásának megakadályozására vonatkozó szabályok. Ezek kimondva-kimondatlanul a zsidók beutazásának megakadályozását jelentették, s a náciizmus németországi hatalomra jutása után már nyíltan zsidóellenes útlevél-szabályok is megjelentek³¹.

28 Bencsik Péter: „Határforgalom Magyarország és a Balkán között. 2. rész (1914–1941)”, in: *Limes*, 2000/2–3, p. 311–312., ill. uő.: *A kisebb határszéli forgalom... i.m.*

29 Uo.

30 Sallai János: „A schengeni rendszer és a kishatárforgalom”, in: *Schengen. A magyar-magyar kapcsolatok az Unió vízumkénszer árnyékában*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000., p. 56–57. A kishatárforgalmi egyezményeket ld. MOL XIX-B-10-VI.-1945 és 1946. (1-2. doboz).

A titkos szabályok és zárt határok kora, 1948–1961

A Rákosi-diktatúra, illetve az 1956 utáni kádári megtorlások korát az ismert útlevélszabályok teljes hiánya jellemzi. Az útlevélosztályt 1948 szeptemberében a belügyminisztériumtól az ÁVH-hoz csatolták át, s innentől kezdve annak iratai lényegében fellelhetetlenek. Ha készültek is az útlevelekre vonatkozó jogszabályok, azokat nem publikálták, a belső rendeletek iratanyaga pedig eltűnt, illetve lehetséges, hogy megsemmisült. Ennek a korszaknak a felkutatása emiatt igen nehéz, s csak remélni lehet, hogy az elfekvő anyagok majd valamikor mégis előkerülnek.

E periódust csak röviden tudjuk jellemezni: a határok szinte hermetikusan zártak, Ausztria felé a vasfüggönyön keresztül 1956-ot kivéve szinte lehetetlen volt átjutni. Jugoszlávia és Ausztria felé egyaránt széles határsávot létesítettek, amibe a belépés az ország belső területei felől is engedélyhez volt kötve, illetve rendkívüli módon megnehezítették a határsávban élő lakosság mozgását. A határok őrzése azonban a többi határszakaszon is erős volt. A legális külföldi utazások lehetősége sosem látott mélypontra esett vissza. A határ átlépése mindkét irányból rendkívül nehéz volt, 1955-ig évente alig 40000 külföldi érkezett Magyarországra, és kevesebb, mint 25000 magyar tudott külföldre utazni. Az utazásoknak igen jelentős hányadát tették ki a hivatalos utak, magáncélból útlevelet kapni rendkívül nehéz volt. Nem volt lényeges különbség a szocialista és a nyugati országokba való eljutás nehézségei közt; még a „baráti” országok is vízumot követeltek.

A kishatárforgalom teljesen elhalt, a határmenti térségeket hermetikusan elzárták egymástól a szomszédos államok. A kettősbirtokos-rendszer teljesen megszűnt, a falvak lakossága az iparba áramlott át, a határmenti magyarok is a távolabb eső városokba költöztek. Az osztrák és jugoszláv határszakaszon az éles politikai ellentétek miatt szóba se jöhetett a kishatárforgalom, a Szovjetunió felé pedig az eltérő politikai kultúra miatt nem. De ebben a korszakban nem jött létre egyezés Romániával és Csehszlovákiával sem³².

Az időszakba tartozó 1956–57 során az ÁVH szétesése miatt a határőrizet is meggyengült, s ez lehetővé tette több mint 200 000 magyar számára, hogy az őrizetlenül maradt határokon át külföldre (elsősorban Ausztriába) szökjön. A Kádár-rendszer ezt tiltott határátlépésként értelmezte, de politikai

31 Bencsik Péter: „A határátkelés szabályozása ...”, i.m. Az eredeti rendeletek megtalálhatók: MOL K72 rezervált iratok (188–197. cs.).

32 Sallai János: i.m., p. 57.

okokból büntetlenséget ígértek azoknak, akik 1957. január 31. előtt távoztak illegálisan, de március 31. előtt bejelentették visszatérési szándékukat. A megtorlás időszakában még mindig nem születtek nyílt rendeletek az útlevelekről, de a határforgalom számottevően emelkedett. E néhány év körülményeinek feltárása még szintén várat magára.

A kétféle útlevél kora, 1961–1987

Ebben az időszakban az útlevél-rendészeti jogszabályok ismét publikussá váltak. Eltérően az 1948 előtti helyzettől, az aktuális szabályok apró módosításai viszonylag ritkák voltak, viszont néhány évenként rendszeresen újraszabályozták az útlevéljogot. Ezeket az új szabályokat többnyire új törvényerejű-, kormány- és/vagy belügyminiszteri rendeletben fogalmazták meg, egységes szerkezetben. Ez a periódus tehát e téren is elkülönül az 1948 előtti helyzettől, amikor az elvileg változatlan útlevéltörvényt állandóan módosuló kisebb rendeletekkel toldozgatták. Az útlevélhez jutás fokozatosan könnyebbé vált, nagy tömegek számára vált ismét lehetségessé a külföldre utazás. Ekkortól az utazások többsége nem gazdasági célú, vagyis szinte teljesen megszűnt az országhatárokon túli munkavégzés miatti határátkelés. (1948-ig mind a kivándorlás, mind a kisebb határszéli forgalom lényegében gazdasági motivációjú volt: a kivándorlás tartós külföldi munkavállalást jelentett, a kisebb határszéli forgalom pedig nagyrészt kettősirtokosok határon túli napi ingázását jelentette.) 1961-től a határátlépők zöme turista, vagy látogatási célból utazó volt. Ismét megjelent a kisebb határszéli forgalom is, ezúttal azonban már kishatárforgalom néven. Ennek csak annyiban volt gazdasági vonatkozása, hogy ez sokak számára bevásárlóturizmust jelentett.

A korszak legfőbb jellemzője, hogy az úticél szerint két különböző útlevél létezett. A szocialista országokba szóló, „keleti” (piros) útlevél könnyebben beszerezhető volt, kevesebb korlátozással járt, mint a világ többi részére szóló (kék) útlevél. Az 1960-as években e különbség kevésbé volt érezhető. Kezdetben (1972-ig) csak egyféle magánútlevél létezett, amely mindkét irányba csak egy évig volt érvényes és egyszeri kiutazásra szólt. Másrészt a szocialista országokba ugyanúgy vízumra volt szükség, mint a nyugati utazásokhoz³³. Ennek ellenére a gyakorlatban ekkor már könnyebb volt a szocialista

33 A szocialista országokba a vízumokat a 60-as évek folyamán törölték el, Jugoszlávia felé pl. 1966-ban. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 1999., p. 422.

országokba történő utazás, mégpedig a csoportos útlevelek és a személyi igazolvánnyal érvényes útlevellap révén. Mindkettőt viszonyossági alapon, illetve nemzetközi szerződés révén lehetett igénybe venni, bár ez is csak egyszerű utazásra jogosított³⁴.

1964-től megkönnyítették az útlevel-kérelmezés módját, egyes esetekben (elsősorban egyes szocialista országok felé) a megyei rendőrőrkapitányságokon kívül a járási, városi és kerületi kapitányságokon is lehetett útlevelet, ill. személyi igazolvánnyal érvényes útlevellapot kérni. Az útlevelek érvényességét két évre növelték, de továbbra is csak egy utazásra voltak érvényesek és újabb utazás esetén újbóli kiutazási engedélyt kellett kérni³⁵.

1970-ben már törvényerejű rendelettel is szabályozták az útlevelek kérdését³⁶. Ennek legfontosabb megállapítása a 3.§ (1) bekezdése, amely leszögezi, hogy minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzon, ha a jogszabályokban meghatározott feltételeknek eleget tesz. A részleteket kormány-, illetve belügyminiszteri rendeletek szabályozták.

Az útlevelek érvényességét öt évre emelték, a kiutazás öt szocialista országba (kétoldalú egyezmények alapján, személyi igazolvánnyal érvényes útlevellappal) évente többször is lehetséges volt, egyéb államokba viszont látogatási célból kétevente, turisztikai célból három évente utazhattunk. Nagyon fontos volt azonban az a megszorítás, hogy az útlevel-kérelmet a munkáltatónak (diákok esetében a tanintézetnek, önálló tevékenységet folytatók esetében pedig az illetékes érdekképviselői szervnek) kötelezően véleményeznie kellett. A magánútlevelet kiadhatták szolgálati célból, vagy látogatás céljából (ha a meghívó biztosítja az anyagi feltételeket), szervezett társasutazásra, egyéni turistaútra a devizahatóság valutakiutalási engedélyével, ill. tanulmányi út, munka vagy gyógykezelés esetén³⁷. Öt európai szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK és Románia) területére a járási, városi, kerületi rendőrkapitányságok is kiállíthatták az útlevellapo-

34 1/1961. (III.31.) BM. sz. rend. TRHGy 1961., p. 425–426.

35 6/1963. (XII. 21.) BM. sz. rend. TRHGy 1963, p. 206–207.

36 1970.: 4. sz. tvr. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 53–55. Az indoklás szerint a külföldre utazás igényének növekedése összefügg az ország politikai, társadalmi és gazdasági fejlődésével és az államközi kapcsolatok fejlődésével is; főleg az európai szocialista országokkal az utóbbi években kötött egyezmények révén széles tömegek számára lehetővé vált a külföldi utazás. Emiatt szükségessé vált magasabb szinten is, azaz tvr.-ben is szabályozni a kérdést.

37 4/1970 (III. 3.) Korm. sz. rend. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 184–186.

kat és a csoportos útleveleket. Az útlevelekkel továbbra is egyszer lehetett kiutazni külön engedély nélkül; a következő utazáshoz ismételt kiutazási engedélyt kellett kérni (még a felsorolt öt országra is)³⁸.

1972. január 1-jétől rendszeresítették a szocialista országokba szóló külön útleveleket. Ezzel egyidejűleg megszűnt az eddig e funkciót betöltő, személyi igazolvánnyal érvényes útlevellap. A „keleti” magánútlevél érvényes lehetett akár mind az öt felsorolt országra, vagy közülük csak egy ország területére; ezt a bepecsételt kiutazási engedély mutatta. Ez az útlevél több utazásra is jogosított, ám területi érvényességét nem lehetett kiterjeszteni más országra. Kiállíthatták a városi, járási, kerületi rendőrkapitányságok³⁹. 1977. január 1-jétől a nevezett öt ország kiegészült Jugoszláviával és a Szovjetunióval, így a keleti útlevél most már Albániát kivéve az összes európai szocialista országba érvényes volt⁴⁰.

1978-ban már harmadszor szabályozták átfogóan az útlevelekre vonatkozó szabályokat (1961 és 1970 után)⁴¹. Az útlevelek továbbra is csak kiutazási engedéllyel jogosítottak fel a határ átlépésére; nyugatra látogatási célból ezt követően is két évente, turisztikai célból három évente utazhattunk, de az utazás céljától függetlenül ebbe az irányba egy évben csak egy magánutazást engedélyeztek⁴². A hét szocialista országba szóló útlevélre mindez nem vonatkozott, oda évente több utazást is lehetett tenni. Újdonság volt, hogy a kiutazási engedélyeket már több alkalomra is meg lehetett kapni, ezt elsősorban a szocialista országokba szóló útlevélben tették meg. A többi fentebb említett szabály nem változott meg, inkább csak a korábbi módosításokat foglalták egységes szerkezetbe, valamint részletezték azokat.⁴³

További liberalizálást jelentett, hogy 1982-től már évente lehetett nyugatra utazni⁴⁴. Lehetővé vált az is, hogy a devizaszámlával rendelkezők külön

38 2/1970 (III. 3.) BM. sz. rend. TRHGy 1970., p. 315–318.

39 6/1971 (XII. 30.) BM sz. rend. TRHGy. 1971., p. 604.

40 7/1976 (XII. 11.) BM sz. rend. TRHGy. 1976., p. 405–406.

41 1978: 20. tvr. a külföldre utazásról és az útlevelekről. TRHGy 1978., p. 327. o. Az új szabályok 1979. jan. 1-jén léptek életbe.

42 53/1978 (XI. 10.) MT sz. rend. a külföldre utazásról és az útlevelekről. TRHGy 1978., p. 476–477.

43 6/1978 (XI. 10.) BM sz. rend. TRHGy 1978., p. 580–583.

44 60/1981. (XI.27.) MT sz. rend. TRHGy 1981., p. 297. Eddig ugyanis – mint láttuk – látogatási célból 2, turista célból 3 évente lehetett utazni, de évente csak egy alkalommal. Egy hat éves periódusban így három látogatási és két turistaút volt lehetséges, azaz maximum 5 utazás. 1982-től viszont minden évben utazhattunk, ráadásul fogadónyilatkozat sem kellett a látogatási cél igazolására.

valutakiutalás nélkül is jogosultak legyenek nyugatra utazni⁴⁵. 1984-től megszűnt a csoportos útlevel⁴⁶. Az ezt követő újabb változás már az 1987: 25. tvr. volt, ami 1988-tól lépett életbe, és bevezette a világutlevelet, vagyis megszüntette a két különböző útlevel típust.

A kivándorlás ebben az időszakban már teljesen elvesztette jelentőségét, hiszen a szabad munkahely-választás még hazai viszonyok közt sem volt teljesen biztosított. Disszidensek természetesen voltak, ez viszont illegálisnak számított. Mindenesetre 1961 után az illegális emigrálás már nem öltött jelentős méreteket, viszont meglepő módon a jogszabályok rendelkeztek a legális kivándorlás lehetőségeiről. Ezek az elvi lehetőségek valószínűleg papíron maradtak, annyi mindenesetre biztos, hogy csak elhanyagolható számban történtek ilyen legális kivándorlások. A kivándorló útlevelhez szükség volt a befogadó állam elővizumára, a tényleges kivándorláshoz pedig a kivándorló útlevel mellett külön határkilépő igazolásra is⁴⁷. Később a kivándorlást csak azoknak az 55 éven felüli, közvetlen hozzátartozójához együttélési céllal utazó személyeknek engedélyezték, akiknek Magyarországon nem volt tartási kötelezettsége; a kérelemhez az elővizum mellett a külföldön élő hozzátartozó meghívását is csatolni kellett⁴⁸. 1978-tól a kivándorló útlevel megszűnt, helyette kivándorlási engedélyt, illetve külföldi letelepedésre szolgáló magánútlevelet lehetett kérelmezni⁴⁹.

45 4/1981 (XI. 27.) BM sz. rend. TRHGy 1981., p. 435–436. A nyugati utazásoknak mindig is a szűkösen osztott kemény valuta volt a legnagyobb korlátja. Az éves keret sokáig fejtenként mindössze 70 \$ volt.

46 1982: 19. tvr. a külföldre utazásról és útlevelekről szóló 1978:20. tvr. módosításáról. TRHGy. 1982., p. 219.; 38/1982. (VIII.26.) MT. sz. rend., uo., p. 353–354.; ill. 8/1982. (VIII. 26.) BM sz. rend., uo., p. 625–627. 1982-es megjelenésük ellenére csak 1984. jan. 1-jén léptek életbe.

47 1/1961. (III.31.) BM. sz. rend. TRHGy 1961., p. 425–426. A határkilépőt csak az kapta meg, akinek nem volt köztartozása.

48 4/1970. (III. 3.) Korm. sz. rend. az útlevelekről. TRHGy 1970., p. 184–186.; ill. 2/1970 (III. 3.) BM. sz. rend. TRHGy 1970., p. 315–318. A kivándorló útlevelet az kapta meg, aki egyben lemondott a magyar állampolgárságról. Ha állampolgárságát megtartva távozott tartósan külföldre, konzuli útlevelet kapott. Továbbra is szükség volt a határkilépőre.

49 6/1978. (XI. 10.) BM sz. rend. TRHGy 1978., p. 580–583. Mindkét okirat megszerzéséhez a korábbi feltételek szerinti igazolásokat kellett beszerezni. A kivándorlási engedély a magyar állampolgárságról való lemondással járt együtt, a külföldi letelepedés azonban a magyar állampolgárság megtartásával is lehetséges volt. 1984-től ez utóbbi esetben új nevű úti okmányt, a külföldön élők útlevelét kellett kérelmezni.

A kishatárforgalomban Ausztria felé ebben a korszakban sem jött létre megegyezés; a román, csehszlovák és jugoszláv viszonylatban azonban születtek ilyen megállapodások, a Szovjetunióval pedig az „egyszerűsített határátlépés” meglehetősen bonyolult intézményét vezették be. A megállapodások 10–15 km-es sáv lakóira vonatkoztak a határszélen, csak a kijelölt határátkelőhelyeken lehetett a határt átlépni (szemben az 1948 előtti kettősirtokosok kishatárforgalmával), s erősen korlátozták a kishatár-forgalmat azzal, hogy évente csak 4–12 átkelést engedélyeztek. A kishatárforgalom főleg Jugoszlávia felé volt jelentős – bevásárlóutakkal, illetve a nyugatra való kijutás lehetősége miatt⁵⁰.

A határforgalom számszerű alakulása 1903–1989 között

Milyen hatást gyakoroltak ezek a gyorsan változó körülmények és szabályok a határátlépések számára? Erre a kérdésre a statisztikai adatok segítségével válaszolhatunk. Sajnos e hosszú, majdnem egy évszázados periódus alatt egyrészt az adatok megfelelő összegyűjtésére nem fordítottak mindig nagy gondot, illetve korszakonként más-más szempontok szerint dolgozták fel azokat, másrészt pedig a 20. század viharos eseményei, a két világháború, a diktatúrák, majd az 1956-os forradalom idején valószínűleg számos, nem publikált anyag megsemmisült. Emiatt teljes kép nem rajzolható a határforgalom nagyságáról.

Érdekes módon a tárgyalt négy időszakból az első és az utolsó az, amelyekről viszonylag teljes képünk van; 1914-ig, illetve a 60-as évektől minden olyan dokumentum megvan, amely az adott korra jellemző adatokat tartalmazza. Ezzel szemben 1914–41 közt lényegében csak a kivándorlásról vannak adatok, a 40-es évek adatai teljesen hiányoznak, az 50-es évekből pedig csak a határátlépések száma áll rendelkezésre, igaz, az határszakaszonként is.

Az 1914 előtti adatokkal szembeni problémákat az jelenti, hogy útlevelkényszer csak Szerbiával és Romániával szemben állt fenn, így határforgalmi adatokat is csak itt számoltak. Az ország többi határszakaszán csak a kivándorlóforgalmat mérték fel, azonban az útlevel nélkül kivándorlók száma olyan jelentős volt, hogy ezeket az adatokat nem tekinthetjük reprezentatívnak. Ez az egyetlen időszak viszont, amelyből adatokkal rendelkezünk a kiadott

50 A megállapodásra Csehszlovákiával 1962-ben, Jugoszláviával 1965-ben, majd 1967-ben, Romániával 1969-ben, a Szovjetunióval pedig 1965-ben és 1969-ben került sor. Sallai János: i.m., p. 57–58.

útlevelek számáról. A nem kivándorló útlevelek száma évente 50.000 körül mozgott, a kivándorló útlevelek száma pedig erősen fluktuált 40.000 és 180.000 db közt váltakozva, évi átlaga 100.000 db volt⁵¹. Ennél valamivel magasabb volt az utazásra jogosultak száma, hiszen ekkor egy útlevelel utazhatott egy egész család is. Évi átlagban 80.000 fő nyert jogot a határ átlépésére a nem kivándorló útlevelekkel, míg átlagosan 125.000 fő kapott kivándorlási lehetőséget. A nem kivándorló útlevelek zöme a szerb és a román határszélre koncentrálódott, a kivándorló útlevelek szórtabbak voltak. A tényleges kivándorlók száma mindig elmaradt az erre a célra útlevelet nyert személyek számához képest; átlagosan 70–80% vándorolt csak ki. Az illegális forgalom nagyságára nézve tanulságos a magyar tengerentúli kivándorlási statisztika összevetése az európai kikötők adataival. 1903–13 közt 11 év alatt átlagosan évente 95.000 magyar távozott legálisan más kontinensre, a nyugat-európai kikötőkben azonban ugyanebben az időszakban átlagosan évente 126.000 magyart regisztráltak⁵². Azaz: az illegális kivándorlás elérte a 25%-os arányt.

A magyar-román és a magyar-szerb határ forgalma 1902–1914 közt a következők szerint alakult: az összes határátlépések száma 12,5 év alatt meghaladta a 11 milliót, ami évente 907.000 főt jelentett. Ennek több, mint a felét a magyar állampolgárok tették ki (átlagosan 500.000 fő évente). A román állampolgárok száma évente 138.000, a szerbeké 128.000, a fennmaradó részt pedig kb. egyenlő arányban más balkáni államok, illetve egyéb államok polgárai tették ki. Az évi átlagok mögött természetesen jelentős eltérések vannak. A forgalom 1910-ig egyenletesen nőtt, aztán viszont a szerbiai útlevélkényszer átmeneti eltörlése és a Balkán-háborúk hatására jelentősen visszaesett. A legnagyobb forgalmú határállomások Zimony és Predeal voltak.⁵³

1914-től a háború miatt leállt a kivándorlás és a kisebb határszéli forgalom, ennek következtében a statisztikai adatok felvétele is. Sajnos, ez a háború után sem állt vissza. A kivándorlási adatok 1921-től ismét rendelkezésre állnak.

51 Az adatok Horvátország nélkül értendők. Az 1914 előtti adatok forrása, ha más forrás nem szerepel: Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam IX–XXIII. évf. (1901–1915). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902–1918.

52 Mitchell, B. R., *International Historical Statistics. Europe 1750–1988*. Stockton Press, New York, 1992. (Third edition) p. 130.

53 Statisztikai Havi Közlemények. VI–XVIII. évf. (1902–1914). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. Az 1914-es adatok csak január és július köztiek, ezért 12,5 éves időszakról van szó. Az adatokat némiképp torzítja, hogy két éven át Szerbia felé nem volt útlevélkényszer, így e szakaszon 1910–12 közt statisztikai adatfelvétel sem volt. 10,5 évvel számolva az átlagot, a szerb állampolgárok évente 152.000 határátlépéssel szerepelnek, vagyis felülmúlják a román állampolgárok határátlépését.

Ettől kezdve a kivándorlók száma évente 1.500-ról lassan 10.000 főre nőtt (1929-ig), majd ismét csökkent, kb. évi 1000 főre. A kivándorlók úticélja ekkor is zömmel a tengerentúl volt, de az 1920-as években az USA mellett Kanada (kisebb részben Latin-Amerika) is jelentős célpont volt⁵⁴. A húszas években az illegális kivándorlás – európai kikötők adatai szerint – igen jelentős lehetett, hiszen az ott regisztrált magyarok száma 2–3-szorosa volt a hivatalos magyar adatoknak⁵⁵.

A két világháború közt ezen kívül csak a Budapesten kiadott útlevelek számáról van adat. 1914 előtt a fővárosban évente 5–7ezer db útlevelet adtak ki és ezek zöme nem kivándorló okmány volt. 1919-től a kiadott útlevelek száma 2–3 év alatt 100.000 db-ra ugrott, majd 1936-ig fokozatosan 22.000 db-ra csökkent. Igaz, 1929-től lehetséges volt az útlevelek meghosszabbítása is, ami évente 50–70.000 db-ot tett ki. Az érvényes útlevelek száma tehát 1939-ig (1927–28-at kivéve) Budapesten mindig 70.000 felett volt. Ekkor a számuk a háború miatti korlátozások következtében ismét jelentősen csökkenni kezdett⁵⁶. Természetesen a fővárosi adatokból nem lehet messzemenő következtetéseket levonni az egész országra nézve, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb határátlépés ekkoriban a kisebb határszéli forgalomból adódott, amire a budapesti lakosoknak nem volt lehetőségük.

1951-től van ismét statisztika a határforgalomról, ekkortól ez az adatsor folyamatosan rendelkezésre áll⁵⁷. Mivel korábbi adatok csak 1914-ig voltak, amikor egyrészt az ország határain csak részlegesen volt útlevélkötelezettség, másrészt pedig teljesen megváltoztak a határok, ezért a két adatsort csak nagy óvatossággal lehet összehasonlítani. 1951 után az adatközlés tulajdonképpen csak részleges, mert a külföldre utazó magyarokat és a Magyarországra beutazó, ill. itt átutazó külföldieket tünteti fel. Emiatt sem lehet az 1914 előtti és az 1951 utáni adatokat összevetni⁵⁸.

54 Thirring G.: „Hungarian Migration of Modern Times”, in: Willcox, Walter F. (ed.): International Migrations. National Bureau of Economic Research, New York, 1931., vol. II., p. 435.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam XXXVI-L. évf. (1928–1942). Szerkeszti és kiadja a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929–1943.; MOL K60–1928-I/1.-20.457 asz. (14. cs.) - 17.101/1926. KüM.

55 Mitchell: i.m., p. 130. Az 1930-as években az illegális kivándorlók aránya 20–30%-ra esett vissza.

56 Budapest Székesfőváros Statisztikai Havifüzetei. XXV-LIX. évf. (1907–1941). Figyelemre méltó, hogy Budapest több mint 1 millió lakosából milyen kevesen birtokoltak útlevelet a két világháború között is.

57 Minden további adat a Statisztikai Évkönyv 1958–1989 közt megjelent kötetiből származik. (KSH, Budapest, 1960–1990).

A Magyarország területére belépő külföldiek száma 1951-ben mindössze 37.000 fő volt, néhány évig nagyságrendileg ekkora maradt, majd 1955-ben százezerre, 1956-ban pedig 200.000-re nőtt. 1958–1963 között kb. évente százezerrel emelkedett (1963: 921.000 fő), majd ettől kezdve robbanásszerűen nőtt. 1964-ben már 1,8 millió, 1967-ben 4,3 millió, 1969–1972 közt évente több mint 6 millió külföldi érkezett hazánkba. 1973-tól 1978-ig volt egy újabb jelentős növekedés, amikor 16 millió főre nőtt az érkező külföldiek száma. Ezután 10–16 millió közt ingadozott, majd 1987-től ismét növekedni kezdett (19 millió).

A kiutazó magyarok száma 1956-ot kivéve mindvégig alacsonyabb volt az ide érkező külföldiekénél. 1951–54 közt 18.000 és 25.000 fő között mozgott, 1955-ben viszont százezer, 1956-ban pedig (részben a kivándorlók miatt) 270.000 főre ugrott. Átmeneti visszaesés után 1963-ra 570.000 főre nőtt, majd 1964-ben hirtelen 1,4 millióra ugrott. Ezután drasztikusan visszaesett, az 1 milliós értéket csak 1970-ben érte el ismét. 1978-ig dinamikus növekedést mutat (ekkor 5,4 millió magyar utazott külföldre), majd egy stagnáló időszak következett 1985-ig, 1986-tól pedig ismét erőteljes növekedés indult el (1987: 7,2 millió fő, 1988: 10,8 millió fő – ez volt a világtútlel bevezetésének éve).

1958-tól vannak adatok aszerint, hogy az érkező külföldiek szocialista vagy egyéb országból érkeztek-e, illetve a kiutazó magyarok szocialista országba utaztak-e vagy sem. 1981-ig mindkét forgalomban 80% feletti arányt képviseltek a szocialista országok, sőt a magyarok kiutazása esetén csak 1988-ban esett 80% alá a szocialista országokba utazók aránya (ekkor azonban rögtön 70% alá, ami szintén a világtútlel hatásának tudható be). A fontosabb országokból érkezők, illetve az oda utazók számáról 1956 óta vannak adatok, a határforgalom havi alakulását 1957-től, az utazók összlétszámán belül a turistaforgalomról 1966-tól vannak részletes adatok. A Magyarországra érkező külföldiek 30%-a általában csehszlovák volt. A többi szomszédos ország közül feltűnő, hogy a korábban 10% feletti arányt képviselő Szovjetunió és Románia állampolgárai 1964-től egyre kisebb arányt képviseltek, évtizedeken át csak 3–5% közti részesedésük volt. Jugoszlávia aránya szélsőségesen ingadozott 1,6% és 30% közt, de jellemzően 10% körüli volt. A 70-es évektől az NDK és Lengyelország

58 A teljes határforgalomban a magyarok belépése és a külföldiek kilépése is szerepelne. Ilyen adatok nincsenek, ezért csak feltételezni lehet, hogy a kiutazó magyarokkal azonos a visszatérő magyarok száma, illetve azt is, hogy az országba belépő külföldiek ki is léptek onnan később. (Az 1914 előtti adatok feltüntették az országba belépő magyarokat és az innen kilépő külföldieket is.)

polgárai is 10% feletti arányt jelentettek a Magyarországra utazók közt. A nyugati országok közül 1970-ig a legtöbben Ausztriából, azt követően viszont az NSZK-ból érkeztek, de mindvégig e két ország volt az első két helyen a nyugatiak közt.

A külföldre utazó magyarok több mint 30%-a évtizedeken át Csehszlovákiába utazott. 10% feletti arányt egyetlen másik ország sem ért el folyamatosan, de tartósan már igen (pl. Jugoszlávia 1966–1980, Románia 1981–1987 közt, rövidebb periódusokra pedig Lengyelország és az NDK). Feltűnően kiugrik Ausztria 1988-as 25%-os részesedése (a magyar bevásárlóturizmus kezdete). Bizonyos esetekben politikai hatások is kimutathatók; pl. Lengyelországba 1980-ban még több mint félmillió magyar utazott, de 1981-ben már csak 180.000, 1982-ben pedig csak 50.000. Mindez nyilván az ottani szükségállapot és a politikai válság következtében alakult így.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az általános politikai helyzet jobban kihat a határforgalom alakulására, mint a szűkebb értelemben vett útlevel-rendészeti szabályozás. 1903–1948 közt a legfőbb tényezők külső hatások voltak, kezdetben az amerikai bevándorlási törvények és a nyugati hajóstársaságok kivándorlási propagandája; később pedig a revíziótól féltő kisantant országok diszkriminatív vízumpolitikája. 1948 után a korlátozó tényezők részben külső, részben azonban már belső okokból fakadtak: a diktatúra nem engedte meg nagy tömegek mozgását a határokon. A puha diktatúra alatt a külföldi utazást korlátozó tényezők fokozatosan megszűntek és ez a határforgalom gyors növekedéséhez vezetett. Természetesen más okok is szerepet kaptak ebben: a társadalom teljesen átalakult, modernizálódott, és a hatvanas évektől olyan jelentőséget kapott a nemzetközi idegenforgalom, amely a Monarchia idején, sőt a Horthy-korszakban is teljesen elképzelhetetlen lett volna.

PETER BENCSIK

Itinerary documents, traveling possibilities and frontier traffic in the Hungary of the 20th century

The study examines from a historical perspective the traveling possibilities of the Hungary of the 20th century and its political, administrative relation. Its main finding is that the political situation has a bigger impact upon the frontier traffic than the passport regulations. Between 1903 and 1948 the main factors were external influences, at the beginning the American immigration laws and the emigrational propaganda of the western shipping companies and later the discriminative visa politics of the small Antant countries which were afraid of revision. After 1948 the limiting factors originated partly from external but also from internal causes: the dictatorship did not allow to the masses to travel. Under the light dictatorship the limiting factors which prevented the traveling into foreign countries gradually disappeared and this caused the rapid growth of the frontier traffic. But also other causes played a role in it: the society changed totally, became more modern and from the 60'th the international tourism grew in importance which under the Monarchy or in the Horthy-period was unimaginable.

VÁRI ANDRÁS

Határkerülés: a vállalkozók szomszéd országhoz fűződő gazdasági kapcsolatai az esztergom-párkányi kistérségben

Bevezető

Az esztergomi Mária-Valéria híd megépülése szinte mindenkit bizakodással, sokakat lelkesedéssel tölt el. A várakozás arra irányul, hogy a határ által átvágott két régió közötti mindenféle kapcsolat rövid idő alatt ha talán nem is áll teljesen helyre, de legalábbis látványosan megerősödik. Ez a rövid kutatási jelentés inkább óvatosabban, kétkedőbben tekint a híd által biztosított gazdasági lehetőségekre, miközben igyekszik az esztergom-párkányi régióban a kapcsolattartás nehézségeiről és problémáiról gyűjtött töredékes ismereteket az Olvasó elé tárni.

Maga az építés gazdaságpolitikai viták középpontjában állt. A hídmagasság megállapítása összekapcsolódott a bős-nagymarosi erőmű körüli vitákkal, hiszen azért kellett fölpuposítani a híd hátát, hogy ha mégis megépül az alsó erőmű Nagymarosnál, a visszaduzzasztott folyó hátán is elférjenek a hajók a híd alatt.¹

A nagy építkezés öszsgazdasági hatásai helyett itt azonban inkább a kistérségi gazdasági összekapcsolódás esélyeit vizsgáljuk. A kapcsolatok milyenségén túl az a kérdésünk, hogy a lassan bontakozó kapcsolatok milyen hatást gyakorolhatnak az etnikai identitások alakulására.

Az esztergomi híd megnyitása után a közlekedés könnyebbedése, a személyautó, turistabusz és kisteherautó-forgalom valóban megadhatja a két, gazdasági szerkezetük szempontjából egymást kiegészítő régió szorosabb integrációjának lehetőségét.

Az esetleges integráció sajátos területen menne végbe: a határ túloldalán is magyar többségű területek húzódnak, míg a pilisi falvakban helyenként még tartja magát a szlovák nemzetiségi identitás. Talán még az is lehet, hogy ha a gazdasági integrációnak kedvező lehetőségeit találjuk e tájon, akkor ezek az esetleg kibontakozó integrációs folyamatok a határok eljelentéktelenedésének ajándékát is megadhatják a nemzetiségükben, kultúrájukban szorongatott csoportoknak? Talán.

A vizsgálat módszerei

Alapvető módszerem az interjú volt. Az interjúsorozat 2001 májusa és szeptembere, tehát közvetlenül a híd megnyitása előtt készült. Alanyaimat úgy választottam ki, hogy végignéztem a magyar és a szlovák cégregisztert és kiszűrtem a térségben működő vegyes tulajdonú cégeket, majd ezek tulajdonosaival beszélgettem. Másrészt megkérdeztem mind e tulajdonosokat, mind más helyi tényezőket arról, hogy kit tartanak a városban még olyan vállalkozónak, aki „jelentős túloldali kapcsolatokkal” rendelkezik, hangsúlyozva, hogy ez nem csak tulajdonlás, hanem beszállítói, vevői vagy eladói stb. szerep is lehet. Úgy is el lehet azonban cégekhez jutni, hogy a kutató azokat az ágazatokat nézi, melyek cégeinek pozícióját, üzletmenetét alapvetően befolyásolja a híd fölépülése. Ezek nagyrészt az idegenforgalmat és vendéglátást képviselik. Bár ezek esetleg a kérdéses időpontjában még nem rendelkeztek kapcsolódással a túloldalra, a hídnyitáskor változó helyzet indokolni látszott, hogy e csoport képviselőit is faggassam. Végül mindkét oldalon megkerestem önkormányzati vezetőket, illetve az iparosok és vállalkozók érdekképviseleti testületeinek vezetőit is.

1 HVG 1999/5. – 1999. febr. 6. Jánossy András olvasói levele: „1995 tavaszán ...még egy sokkal alacsonyabb hídról született terv és megvalósíthatósági tanulmány. Az áttervezésre a szlovák Állami Hajózási Igazgatóság 1995. szeptember 14-i leirata alapján került sor, mely az alsó él magasságával és az alatta biztosítandó hajózási úrszelvényrel kapcsolatos, számszerűen megadott igényét a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer felépítéséről szóló szerződésből származtatta. Ezeket azután kétoldalú érvénnyel is megerősítették a vízügyi, valamint a hajózási hatóságok, illetve a beruházók és tervezők.” Jánossy igazát egyebek között a párkányi Híd/Most 200 c. kiadványban közölt tervvázlat is alátámasztja, a hídmagasság meghatározásához itt föltüntetik (2000-ben!) a nagymarosi erőmű általi duzzasztás szintjét. Az esztergomi civil szervezetek 1999-ben kampányt folytattak az Országos Műemlékvédelmi Hivatal által javasolt 9,5 méteres magasság mellett, melynél – szemben a végül megépült 11 méteres magassággal – a híd még nem „lógott volna bele” a Bazilika látványába. Vö.: Nyílt levél városunk vezetőihez. In: Esztergom és vidéke 1999. január 21.

Világos, hogy e sokféle emberrel, vállalkozóval nem lehetett azonos interjú-vezérfonalat szorosan követve beszélgetni. A cégeket besorolandó, mindenhol rákérdeztem éves forgalmuk nagyságrendjére, fő profiljukra, piacaik megoszlására és történetükre. Fő kérdéseim a cégeknek a szomszéd országgal fenntartott gazdasági kapcsolataira, az ezekben tapasztalt nehézségekre vonatkoztak. Végül kérdezősködtem az adott cég terveiről vagy várakozásairól is a híd megépítésével előálló helyzetre vonatkozóan, illetve a híd építéséről kapott önkormányzati tájékoztatásról, a hídra vezető utak problémájáról, az ebben a vonatkozásban gyakorolható befolyásról.

A megkerdezett vállalkozások, a jelenlegi kapcsolatok

Az első lépcsőben megkeresett tulajdonosok közül nem mindegyikkel sikerült fölvenni a kapcsolatot. Volt, akit a cégregiszterben megadott címeiken nem találtam, volt, aki nem volt hajlandó beszélgetni, végül volt olyan is, akit nekem kellett „diszkvalifikálni”, mert nagyon speciális szolgáltató vállalkozás volt (házi orvos). Ugyanakkor a „csak” kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezők között komoly és stabil partnerségek is akadtak. Végül is ez a kategória adta a megkeresettek zömét. A tulajdon, az értékesítés vagy a beszerzés szálaiban jelentősen a túlparthoz kapcsolódó vállalatok között a magyar, illetve az EU-besorolás szerint túlnyomórészt csak mikro- és kisvállalkozások voltak találhatóak. A helyszín optikájával szemlélve, a hivatalosan „mikro-vállalkozásnak” tekinthetőket a szövegben csak kicsiként, a kisvállalkozásokat pedig „nagyként” fogom aposztrofálni.² Az összetételt az 1. táblázat mutatja.

A táblázat alsó sorait összegezve megállapítható, hogy tizenhárom magyarországi és tizennyolc szlovákiai céget sikerült megkeresni. Az is látható, hogy a táblázat a kapcsolódások tekintetében is aszimmetrikus. Az élet még inkább egyenlőtlen; hiszen a tucatnál több párkányi magyar érdekeltséggel szemben az esztergomi térségben gyakorlatilag alig van szlovák résztulajdonú cég. Ennek kézenfekvő oka a tőkehiány.

---

2 Az EU Bizottság ajánlásai szerint egy kisvállalkozás éves forgalma kevesebb, mint 7 millió euró, az alacsonyabb küszöbű magyar norma szerint kevesebb, mint 700 millió forint, továbbá nem foglalkoztat ötven főnél többet, ezen belül mikrovállalkozás az, amely nem foglalkoztat 10-nél több embert. Forrás: ITD Hungary. Vizsgálatunkban két eset volt, amikor a megkeresett vállalkozások már valamivel átlépték ezeket a határokat, tehát közép-vállalkozásnak lettek volna tekinthetők. A banki gyakorlat is 500 milliós forgalom fölött minősíti át a kisvállalkozót vállalati ügyféllé.

1. táblázat: A megkeresett cégek kapcsolataik jellege szerint csoportosítva

	<i>Magyarországon</i>	<i>Szlovákiában</i>
Cégregiszter szerint idegen tulajdon-résszel működő önálló cégek	4	17
Előbbiből a megkeresett cégek	1	10
A megkeresett anyacég, ha nem fiz. személy	3	0
Megkeresett szállító-értékesítő cégek	4	1
Más módon érintett, megkeresett vállalkozók, ill. vállalatvezetők	5	7

* A táblázatban nem szerepel még három-három olyan interjú, melyeket az önkormányzatok illetve az ipari és vállalkozói érdekképviseletek vezetőivel folytattam a két oldalon.

A magyar térfélen megtalált néhány szlovák vállalkozás általában úgy keletkezett, hogy egy szlovák állampolgár nem gazdasági, hanem személyes döntése eredményeként (pl. házasságkötés) Magyarországra költözött és ott alapított egy betéti társaságot.

A párkányi régióban, a cégregiszterben szereplő tizenhét magyar rész tulajdonnal működő cég négy csoportba sorolható.

Négy cég fizikai személy tulajdona, így tőkeerejéről nem ad felvilágosítást a cégregiszter. Mindegyik cég tevékenységlistája kereskedelmi súlypontú. E cégekből csak egyet sikerült megtalálni, az viszont lényegében mára már alvó céggé vált, magyar tulajdonosa viszont hazai cégén keresztül továbbra is rendszeresen importál Szlovákiából, így utóbbi bekerült a „mintába”.

A másik típust egy három, egyenként is millió koronás alaptőkéjű cégből álló, százmillió koronás évi forgalmat produkáló komoly és növekvő cégcsoport jelenti. E cégcsoportban az egyik, időközben fölszívódott magyarországi egyéni vállalkozó részvételét múltó kalandnak minősíti a magyar nemzetiségű szlovákiai tulajdonos. (Az ezzel kapcsolatos vádakra később visszatérünk.) Ezek tehát tulajdonukat tekintve lényegében szlovákiai cégek, de az összehasonlítás céljából, meg azért is, mert értékesítésük hatvan százaléka Magyarországra irányul, őket is figyelembe kellett venni.

A harmadik csoportba tartozó három cégből kettőben a magyar tulajdonosi részvétel valamilyen más megfontolás is indokolja, nem pusztán a kereskedelmi vagy értékesítési kapcsolatok biztosítása. Az egyik nagy termelő-

kereskedelmi cégben egy magyarországi vállalkozásfejlesztési alapítvány vesz részt, ugyan nem tiszta szerelemből, de nem is értékesítési számításból. A másik nagy cégnél a magyar résztulajdonossal beszállítói és ipari kooperációs kapcsolatok is kialakultak. A harmadik idevett szereplő olyan sajátos gazdasági szolgáltató cég (ti. ingatlanközvetítő), ahol a szlovák piac egyelőre lényegében elkülönül a magyartól, és így az ottani cégalapítás sem egyszerűen piac-foglalást, a magyarországi vevőkör vagy ingatlankínálat túloltdali bővítését jelenti. Ez mindenesetre sajátos jelenség, a meghatározó e csoportban a két nagy, millió koronás alaptőkéjű és százmilliós forgalmú vegyes tulajdonú termelő és kereskedelmi vállalat.

A negyedik csoportba az a három cég tartozik, amelyek magyarországi cégek értékesítő vállalataiként funkcionálnak. E cégek részben vagy egészben a magyar résztulajdonos áruját forgalmazzák, a tőkerészesedés vállalásának magyar oldalról ez a kizárólagos indítéka.

Ez utóbbi három értékesítőből kettő kisebb, összesen évi 10 millió Sk alatt forgalmaz, ez idő szerinti tevékenységük nagyobb részben vagy teljes egészében egy magyar cég áruinak szlovákiai forgalmazásában merül ki. A harmadik egy nagy, osztrák tulajdonú, magyarországi telephelyekkel és bejegyzéssel működő termelővállalat képviselőjét látja el Szlovákiában. Itt a forgalom nem teljesen mérvadó, mert, noha az akvizíció, valamint a vevőkkel és a szlovák gazdasági környezettel való kapcsolattartás teljesen e cég feladata, az értékesítés nem megy át rajta, a szerződéseket közvetlenül az anyacéggel kötik. Ha az általuk közvetített értékesítést tekintenénk, az meghaladná az évi százmillió forintos forgalmat.³

Láthatjuk, a magyar résztulajdonú cégeknél is az értékesítési funkció dominál a gazdasági kapcsolatok között. Ha hozzávesszük ehhez az 1. táblázat másik rubrikájában, a magyar résztulajdon nélkül működő „szállító-értékesítő cégek” megjelölés alatt szereplő vállalatokat, akkor elmondható, hogy az esztergom-párkányi térségben a magyar-szlovák gazdasági kapcsolatok tipikus formája a kereskedelmi kapcsolat.

Teljesen külön csoportot alkotnak viszont azok a vállalkozók és vállalatvezetők, akiknek jelenleg nincs sem szlovákiai tulajdonuk, sem jelentősebb

3 Ennek ellenére a kereskedőcégekkel szemben egy ilyen ügynökcégnek nincs növekedési potenciálja. Többségi tulajdonosa a cég, akinek termékeit forgalmazza, az pedig az „anyamulti” kapcsolatai, kapacitás eloszlása függvényében határozza meg ügynöke működési területét, a jelen esetben például először a cseh, aztán a lengyel piacot is elvéve a szlovákiai képviselőtől.

üzleteket nem bonyolítanak a másik oldallal, ám a híd megnyitása kapcsán intenzívebbé váló közlekedési forgalomból egyrészt jelentősen profitálhatnak, másrészt esetleg komoly veszteségük is származhat belőle. Ide elsősorban vendéglátósok tartoznak, akiknek cégeit a növekvő turistaforgalom fölrendítheti, de ugyanakkor a hídról lefutó út vonalvezetése és a gépjármű-forgalom nagysága károsíthatja, szélső esetben akár tönkre is teheti. Ide tartozik a vízi közlekedés is. E vállalatok helyzetének alakulását a speciális helyi körülmények miatt az előbbi csoporttól elválasztva, külön kell elemezni.

A gazdasági kapcsolatok nehézségei a vegyes vállalatoknál

A gazdasági kapcsolattartás nehézségeire vonatkozó történeteket kétféle helyzetre vonatkoztatva lehet hallani. Az egyik típus a tulajdonrészesedéssel kapcsolatos történet, egyrészt magyar, másrészt szlovákiai változatban. A másik a szállításokkal, megrendelésekkel kapcsolatos tapasztalatokat foglalja össze.

Az itthoni vállalkozók egy része, tipikusan a kisebb és értékesítésre szorító cégek, szlovákiai alapításuk, illetve résztulajdon szerzésük üzleti jelentőségét bagatellként adják elő. Általában hosszan sajnálkoznak afölött, hogy a túloldali gazdasági hatósági ügyintézés teljes hosszában, a társasági szerződéstől a tevékenységek helyi önkormányzati engedélyeztetéséig és a telephely létesítéséig mennyire szabályozatlan, önkényes és korrupt. A szlovákiai vállalat-alapításokról szóló magyar jogi szakirodalom is megerősíti a szlovák helyi szervek, járási hivatalok széles jogkörét és az evvel kapcsolatos konfliktuslehetőségeket.⁴ Ennek ellenére az embernek helyenként az az érzése, hogy vándormondákat hall, mintha a nőekkel, az itallal, a hadsereggel vagy a cigányokkal kapcsolatos történeteket gyűjtené.

A szlovákiai résztulajdonnal rendelkező magyar vállalkozók másik csoportja (tipikusan a nagyobbak és a régebben helyszínen levők) a régről kialakult szakmai, ill. munkakapcsolatok továbbfejlődéseként fogják föl túloldali részesedésüket, mint olyan valamit, ami természetesen adódott. Éppen ebből fakadóan semmilyen hatósági konfliktusról nem számolnak be.

Az ellentétes értelmezéseket összehasonlítva fölfigyelhetünk arra, hogy a magyar vállalkozók mindkét csoportban ugyanazt hozzák föl az alapítás racionális okaként. Tudniillik, hogy az értékesítés vagy a beszerzés jobban megy

---

4 Dr. Lengyel László: Vállalkozások a Szlovák Köztársaságban. Napi Jogász 2001. április, 44-46.

a helyi cég közbeiktatásával. A helyismeret a kulcsszó, akár negatív, akár pozitív értelmezésben. Beszélgető partnereim állítják, hogy a helyismerettel rendelkező helyi vállalkozó bekapcsolásával könnyebben leküzdhető a szlovák állami „vircsaft”. Ennek három-négy gyakran említett eleme van.

Az első a társasági szerződésbe fölvetett tevékenységi körök engedélyeztetési rendszere. Ez járási hatáskör és egyrészt kötzöködésekre ad alkalmat, másrészt, ha valakinek volt annyi esze, hogy az alapító iratokba a tevékenységi körnek olyan tágan fogalmazott kategóriáját írja be, melybe minden belefér, és ugyanakkor az ellenőrző járási szervek is szeretik az illető céget, akkor e rendszerben akármit lehet csinálni.

Ennél állítólag még kevésbé szabályozott a telephelyek engedélyezése. A települési rendezési tervek ehhez különböző mélységben adnak útmutatást, a városi hivatalok viszont ezen eltérő részletességgel kidolgozott tervek alapján, vagy éppen azok teljes hiányában adnak némileg ötletszerű véleményt a járási hivatalok részére a telephelyengedélyekről, melyekről e vélemények alapján a járásnál döntenek. Tehát meg kell találni azt a szereplőt, aki ki tudja érdemelni egyrészt a helyi, másrészt a járási szervek szeretetét, és ez nyilván helyi ember lesz. Érdekes kérdés, hogy ezen a helyzeten változtat-e a járási jogkörök egy részének 2001. évi leadása a helyi önkormányzatoknak.

A helyismeret harmadik megnyilvánulása a szlovákiai minőségtanúsítási rendszer leküzdése.⁵ Úgy tűnik, a szlovák állam elszántan védi területét a külföldi bővítől, miközben a minőségvizsgálat és a tanúsítványok kiadását magánkézbe adta. Itt tehát nyilvánvaló érdekeltég van a bevételek szaporítására. A haszon vágya vezet olyan minőségvizsgálói igényekhez, hogy például az azonos gyártótól származó, azonos időben gyártott és azonos importőr által azonos szállítmányban behozott különböző fazonú cipők külön-külön vizsgáltassanak be, fajtánként több tízezer koronáért. Ennél is vadabb az az állítás, hogy teljesen ugyanazoknak a mezőgazdasági kemikáliáknak a különböző (egyliteres, ötliteres stb.) kiszereleseit külön-külön kell bevizsgáltatni.⁶

5 V. ö.: Lampl Zsuzsanna: Vállalkozások és vállalkozók 1989 után. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 1999, 43–44. Lampl is idéz a minőségtanúsítványokkal kapcsolatos irracionális eseteket. Érdekes, és főleg a Mečiar-kori szlovák helyzetre jellemző sajátosság lehet, hogy a vállalkozók az állam általános ellenségességén túl külön is hátrányosan érzik magukat megkülönböztetve a „privatizált baráti nagyvállalatokkal” szemben. Utóbbiak a vállalkozók szerint adókedvezményeket, állami támogatásokat és kedvező törvényi szabályozást élveznek, melyekből a kisvállalkozásokkal ki vannak zárva. Uo. 41–42.

6 Természetesen a vállalkozóktól származó információimat nem volt módomban ellenőrizni.

Hasonlóan működik a használati utasításokkal kapcsolatos előírás is. Ehhez is ragaszkodnak a szlovák hatóságok minden külföldről behozott termék esetében, akkor is, amikor belföldi származású terméknel föltételezik, hogy a vásárlók ismerik a termék használatát. Tehát a Magyarországról behozott cirokseprő, kalapácsfej vagy partvisnyél szlovák nyelvű használati utasítással lenne ellátandó. Az igazsághoz tartozik, hogy ennek az előírásnak, ha tényleg van ilyen, csak részben tesznek eleget, az abszurdabb esetekben nem. Persze, e nélkül is van elég tere a „helyismeret” bevetésének.

Érdekes módon a szlovákiai vállalkozók – kivétel nélkül magukat magyaroknak tartó emberek – megegyeznek magyarországi partnereikkel abban az értékelésben, mely a helyismeret fontosságát hangsúlyozza. Az ő motivációjukat a társulásra a tökehiány adja. Általában nem mondják, de tevékenységserkeztük ismeretében nyilvánvaló, hogy a pótlólagos tőke keresésén túl egy piaci szegmens elfoglalása is mozgatja őket, hiszen azt remélik, hogy egy vagy több olyan, Magyarországról származó termék állandó importőreivé válhatnak, amelyhez ők másoknál könnyebben, jobban, olcsóbban férnek hozzá.⁷

A magyar partnerek tulajdonszerzéséről a túloldali tulajdonostársaknak van egy, a fenti, lényegében komplementaritáson alapuló verzió nál sokkal gonoszabb történetük is. Ezt csak népmesei elmosódottságban ismerem, egyik szlovákiai cég tulajdonosai sem kötötték valamely magyar résztulajdonoshoz, noha volt olyan név, melyre sűrű legyintgetés és a már megtörtént szétválás, kivásárlás hangsúlyozása volt a reakció. Ebben a variációban a leendő tulajdonos magyar vállalkozó Mercedesen érkezik, nagyon nagy a szája és csak úgy szórja a pénzt, egészen addig, míg nem sikerül valamilyen többé vagy kevésbé plauzibilis kereskedelmi vagy ipari projektre egy közös céget alapítani. Amikor ez működni kezd, a magyar partner kirabolja a céget, vagy úgy, hogy a másik, magyarországi „végén” saját követeléseit és tőkerészét meghaladó mértékben készpénzt vesz ki belőle, vagy – ez a gyakoribb változat – a Szlovákiából kivitt nagyobb tétel áru egyenértékét nem egyenlíti ki, majd fölszívódik.

A szlovákiai társak ilyenkor általában perelnek. Van, amikor perelni sem tudnak, mert annyival gyengébbek a magyar partnernél, hogy kilátástalan a pereskedés végéig saját erőből talpon maradni, ezért hagyják megbukni a közös céget. A per különben sem hoz – legalábbis beszélgetőpartnereim körében – orvoslást. Csak egy-egy esetben sikerült sérelmüket megtorolniuk a pórul járt szlovákiai partnereknek. Egyszer a nagybank bizonyos állandó

7 Logikájában ugyanez az előnyös exportpozíció elfoglalására irányuló törekvés.

megbízását elnyerni remélő magyar partnerrel szemben a magyar újsággal, a magyar társ reménybeli banküzletét tönkre tenni alkalmas botránnyal való fenyegetés hatott és serkentette fizetésre a fizetést „elmulasztó” magyarországi vállalkozót. Hasonló revánsot eredményezett, amikor az adós magyarországi cég egy harmadik félnek szánt áruszállítmánya véletlenül a szlovák cégen ment át és így alkalom nyílt a visszatartására. Ezek a hatalmi helyzetek véletlen megfordulásai.

Noha ezek a történetek határozottan a magyar társ szélhámoságát hangsúlyozzák, látni kell, hogy van ebben némi ellentmondás is. Ha a magyar fél tényleg előre megfontoltan cselekvő csaló volt, akkor fölvetődik, hogy miért megy lépre a szlovákiai fél? Netán meghatja a Mercedes, és talán hiányoznak a partner „leinformálásához” szükséges ismeretek? Ebben az összefüggésben jelentős, hogy a cégeket a kilencvenes évek elején megalapító, mára már ötven-hatvan körüli atyák közül szinte senki sem használ Internetet, csak a fiatalabb nemzedék, akik viszont az óta már a legtöbb meglátogatott cégben beszálltak a vezetésbe. Egy másik kérdésként az is fölmerül, hogy miért választja a csalásnak ilyen lassú, körülményes és viszonylag kevésbé jövedelmező módját egy magyar vállalkozó, nem egyszerűen az új cégek körében némileg szokásos botladozásokról és átmeneti likviditási zavarokról van-e szó, amelyek azért viszik azonnal padlóra a szlovákiai partnert, mert annak semmi tartaléka nincsen?⁸ Mindenesetre itt is úgy lehet, mint a sztereotípiák-kutatás más helyszínein: annak ellenére, hogy a „gonosz pesti” konstrukció nyilván része a szlovákiai magyar vállalkozók átfogóbb ön- és világképének, úgy is mondhatnánk, ideológiai töltésű; a „reális mag” megléte, a figura életszerűsége mégsem kétséges, egyebek között személyesen is volt alkalmam megtapasztalni. Minden a helyén volt, a tízmilliós kocsis, a testedző külsejű útítárs, a záporozó jattok, a helyiek által indított projektbe való behatolás és rombolás.

8 Lampl Zsuzsanna idézett művében sem tudta vizsgálni a körbetartozások roppant érzékeny kérdését, noha konstataulta a jelenséget: „a körbetartozások cirkusz nálunk mindennapos”, i.m. 78. Lampl munkája harmadik fejezetében a rész szerzője, Németh Zsuzsa azt állítja, hogy „az az általános gyakorlat, hogy csak készpénzt hajlandók elfogadni, és fizetni előre kell, avagy nagyobb összegű előleggel dolgoznak.” De ha az előleget fölveszik, és nem teljesítenek, máris tartozás jön létre, a mondat második fele tehát ellentmond a készpénzfizetés általánosságáról a mondat első felében tett állításnak. Ennek ellenére tény, hogy nagyon különböző volumenű lehet a körbetartozás. Lehet azonban a kisvállalkozásoknál – a tartozásállomány folyamatos görgetésével – az egyik legfontosabb külső forrás is. Hosszabb idő és sajátos intézkedéssorozat kell ennek bankhitellé változtatásához. A magyarországi vállalkozóknak a szlovákiai körbetartozásokkal és gyenge cégekkel kapcsolatos panaszai teljesen reálisnak tűnnek.

Persze, ha éppen nem a gonosz pesti történetét mesélik, a szlovákiaiak is elismerik a körbetartozások, az általános likviditáshiány és az együttműködést gátló nagyfokú bizalmatlanság tényeit, anélkül, hogy magukra is jellemzőnek tartanák ezeket.

A közös tulajdonú cégeknél fölmerülő problémákra rímelnék a kereskedelmet akadályozók. Itt a magyar változat a szlovákiai cégek általános körbetartozását, likviditáshiányát, ingatagságát említi, tehát annak nehézségét, hogy a magyar partnerek holnap is megtalálják azt a céget, akivel ma üzletet kötöttek. A szlovákiai beszerzés vonatkozásában egyöntetűen hangsúlyozzák annak nehézségét, hogy stabilan és állandóan azonos minőségben szállító partnert találjanak. A szlovákiai oldalon van, aki ezt megfordítja, és a minőséggel kapcsolatos siránkozást egyszerűen árleszorítási taktikának tekinti a magyarországi vállalkozók részéről. A magyarországi vállalkozó a vélt vagy valós minőségi problémákra általában úgy reagál, hogy némi csalódásokkal terhes kísérletezgetés után állandó stabil partneri viszonyt alakít ki a túloldali beszállítóikkal. E stabil viszonyt állítólag még átmeneti árelőnyök kedvéért sem szorítja háttérbe. A partnercégek egymásnak hiteleznek, egymás számára adó- és vámkímélő módon szállítanak, sőt, valuta árfolyam-leértékelést várva az előnyös térfélen halmoznak föl készletet a partnercég számára is. Miután a szlovákiai beszállító éppannyira, vagy még jobban rá van utalva a stabil magyar kapcsolatra, mint vevője, ez a megoldás valószínűleg egyenértékű a résztulajdonlással. Ha viszont a magyar partner már nem elégszik meg az egyszerű bevásárlással, és földolgozó kapacitást is ki akar építeni, akkor legalábbis részben saját tulajdonú céget szeretne, beruházásait biztosítandó. Rossz fényt vet a szlovákiai állapotokra, hogy egy százmilliós évi forgalmú, alapos szakértelemmel, kapcsolatrendszerrel, bejáratott szlovákiai beszállítókkal rendelkező magyar cég tulajdonosa, aki ráadásul magát magyarnak valló szlovák anyanyelvű személy, nem mer feldolgozó kapacitást telepíteni Szlovákiába, noha ezt a lépést már meglépte Erdélyben. Igaz, esetében a feldolgozó iparág jellege miatt – fafeldolgozás – csak Szlovákia magyar nyelvhatáron túli, északabbi vidékei jöhetnek szóba, „ott pedig a bizalom a helyiek és a beruházó között nehezebben építhető föl”. Evvel kapcsolatban rémtörténeteket mesél az Észak-Szlovákiába kivitt, ellopott, Ukrajnába továbbadott berendezésekről. Az ő stabil beszállítói viszont dél-szlovákiai magyarok kis családi cégei, ahol a tulajdonosok vegyes házasságban élnek. Ez a családi vegyesség, bár beszélgetőtársaim semmilyen értelemben nem képeznek statisztikai mintát, a szlovákiai oldalon a vállalkozók körében a többségre jellemző volt.

További, „normális” problémaforrást jelentenek az áringadozások. Ez persze csak akkor lenne a liberális közgazdaságtan értékmércéjével normális, ha valamilyen piaci automatizmus eredményezné őket, de legalábbis, ha nem lennének visszavezethetők állami gazdaságpolitikai akciókra. Sajnos, esetünkben gyakran éppen az állami döntés a nagyon jelentős áringadozások oka. Az állami akciók hatásaihoz még az is hozzáadódik, hogy azokat a szlovákiai vállalkozók állítása szerint teljesen követhető módon jól meghatározható, nevesíthető, az egykori szocialista nagyvállalatok romjaiból épült brancsok legalábbis előre ismerik, vagy esetleg éppen velük egyeztetve indítják ezeket az akciókat. Az állam ugyanakkor nem ér véget a Minisztérium kapujánál, állítólag maguk az iparági érdekképviseletek is posztszocialista brancsérdekerek szolgálatában állnak, aminek egyik konkrétan vizsgálható vetületét például a szlovák fuvarozók szövetsége által osztogatott nemzetközi fuvarengedélyek képezik. Sajnos, nekem ehhez az elemzéshez már nem álltak rendelkezésemre az adatok.

Az állam a vállalkozók elbeszélése szerint azonban nemcsak alkalmi, akciószerű formában fejt ki hatást. A vállalkozók egy kisebb részének elbeszélése alapján a feltételrendszer, mely a nemzetközi áru- és személyforgalmat, tehát a gazdaság számára alapvető kapcsolódási lehetőséget szabályozza, a történetek szerint kelet-belorusz szinten áll. Az állítások úgy foglalhatók össze, hogy nem egyszerűen a jogszabályok kaotikusak és az intézmények, valamint a forgalmat lebonyolító fizikai kapacitások túlterheltek, de mind a két oldalon, minden időszakban a határőrizeti és vámszervek folyamatosan sarcolják és zsarolják az átmenő szállítmányokat és tulajdonosaikat. Az erre panaszkodó vállalkozók maguktól egyetlen esetben se tettek különbséget a között, hogy a szervezetek szlovák, vagy magyar oldalon működtek, vagy hogy tapasztalataik melyik kormány idejéből származtak. Ha ez után az ember külön rákérdezt, hogy van-e ilyen jellegű különbség, akkor határozottan tagadták. Erre azért érdemes figyelni, mert Magyarországon elterjedt vélekedés, hogy mi korrupció tekintetében jobbak lennének a Deákné vásznánál, vagyis a némi lenézéssel kezelt Szlovákiánál.

Mielőtt azonban szabadelvű lendülettel az államban találnánk meg az ősbűn forrását, próbáljuk meg mégis differenciálni az egyöntetűnek tűnő képet. Nézzük, milyen típusú vállalkozók számoltak be ilyen konfliktusokról és kik úszták meg azokat!

Megkérdetettjeink között tizenkét olyan vállalkozó volt, akik eleve nem jönnek számításba, mert a híd építése, megnyitása alakítja ugyan üzletüket,

de jelenleg még nincsenek jelentős kapcsolataik Szlovákia felé. A másik, tizenkilenc tagú csoportból négy cég szolgáltatásának jellegénél fogva nem szembesülhetett vámproblémákkal. Egy pár másik vállalkozás kereskedett ugyan a határon át, de olyan volt a szortimentje, az áruk jellege, hogy nála sem vetődhetett föl a probléma.

A vállalkozók két csoportjának volt kompetens véleménye az ügyben. Három vállalkozó párnak, tehát a hazai cégnek és az általa részben birtokolt szlovák társaságból álló három párosnak nem volt problémája a vámmal egyik oldalon sem. Ezek közül mind a három pár homogén, egyértelműen besorolható, nem romlandó, nem kényes, semmilyen külön be- vagy kiviteli engedélyt nem igénylő árukkal dolgozik, amelyeket a magyarországi feladók többnyire vámudvarból eleve már vámkezelve, plombálva indítanak, ha pedig importról van szó, vámbiztosítékokkal dolgozó speditőrök fogadnak. Ugyanez vonatkozik arra a szlovákiai cégre, melyben ugyan nincs magyar tulajdon, de amely teljes egészében Magyarországon gyártott márkás termékek importjával és nagykereskedelmével foglalkozik. Az említett cégek vagonban hozzák-viszik az árut, nem kamionban. E szlovákiai cégek Magyarországról Szlovákiába importálnak és így tulajdonképpen olyan intim dolgokról kellett volna vallaniuk, melyek felelőtlen fölfedése komoly problémákat okozott volna nekik, tehát nem zárható ki, hogy csak óvatosságból nem közölték negatív tapasztalataikat. Ugyanakkor az áruk jellege, a szállítás és a kereskedelem módja valószínűsíti az általuk elmondottakat. Noha a Szlovákiába való importnál a szlovák vámós van hatalmi helyzetben és a szlovák vámeljárásról egyszerűen nincsenek ismereteim, a hazai importőrökkel való beszélgetések is arról győztek meg, hogy jelentős különbség lehet a fenti kritériumoknak megfelelő, mondjuk így „standard” és a „nem-standard” áruk és kereskedelmi-szállítványozási formák között. Előbbi esetben a vámósnak nemigen nyílik tere a mérlegelésre, ha mégis, annak nincs jelentős tékje.

Más a helyzet a „nem-standard” esetben. Itt különböző dolgokról beszélünk. Volt a panaszkodók között olyan hazai cég, mely csak viszonylag csekély tömegben és rendszerességgel vásárolt be szlovákiai területen (egy 3.5 tonnás saját teherkocsi hozta a saját cégnek vásárolt árut havonta egyszer-kétszer), így került érintkezésbe a magyar vámmal. Lényegében e bevásárlások megkönnyítésére és némi választékcserére (tehát szlovákiai értékesítésre is) egy párkányi rokonnal egy kicsi céget hozott létre Szlovákiában. Mivel a cég már kis mérethez képest amúgy is elég sok mindent csinált, nyersanyagbeszerzéstől és nagykereskedelmi forgalmazástól kezdve a kiskereskedelmi értékesítésen át az anya-

gok saját vállalkozásban történő továbbfeldolgozásáig és beépítéséig, ezt az újabb tevékenységet csak félgőzzel tudták végezni. Ennek megfelelően föltehetőleg sem elegendő ismeretük, sem idejük nem volt a vámügyintézésre, sem speditőrt nem bíztak meg avval. Ez így viszont elég sok támadási felületet ad. Azt ugyanis az általam megkeresett budapesti nagyobb importőrök is úgy vélték, hogy a vámjárási szabályok nem egyértelműek, és például a dokumentáció kezelése a különböző vámhivatalokban, illetve a különböző, egymást váltó személyi állományok kezén még ugyanabban a hivatalban is annyira különböző, hogy például az importőrnél a dokumentációt egy bizonyos volumen alatt nem érdemes számítógépre vinni. Ezek a nehézségek a saját bonyolításban importáló kisvállalkozásnál nyilván fokozottan jelentkeznek.

Ám olyan nagybevásárló is van, aki Szlovákiából „standard” nyersanyagot nagy tömegben Magyarországra importálva mindkét oldalon konfliktusokba ütközött. Ez azonban a számára érdekes magyar oldalon ma már a múlté, ahogy az előző kisvállalkozó is az elmúlt évek vonatkozásában javulásról számolt be.

Az igazi ellenpéldát egy százmillió forgalomú szlovákiai magyar vállalkozó jelentette, aki mezőgazdasági termékeket importált Szlovákiába, továbbeladásra vagy továbbfeldolgozásra. Cégében a magyar állami költségvetés által kistafirozott egyik alapítvány cége is résztulajdonos volt. Ennél az úrnál lehetett a legvadabb történeteket hallani a vámról is, de a cégében közvetve tulajdonos hazai vállalkozásfejlesztési alapítvány „sajátos” (mellőzzük az egyértelműbb jelzőt a szerző, a beszélgetőpartner és a nyájas olvasó nyugalmát védendő) támogatás elosztási módszereiről is. Kérdés viszont, hogy ez mennyire tükrözött egy speciális környezetet? Tükrözheti egyrészt az állami támogatás-osztogatás, másrészt a nálunk is, Szlovákiában is politikailag terhelt agrárszféra, harmadrészt egy sajátos, „nem-standard” kereskedelmi ág viszonyait. Hiszen itt állategészségügyi, növény- és fogyasztóvédelmi stb. külön bizonyítványok, engedélyek és kompetenciák és evvel összefüggő hatalmi helyzetek sorával találja szembe magát – és válik zsarolhatóvá a vállalkozó.

A korrupcióra panaszkodó vállalkozók összességében nem tűntek olyan jól informáltaknak és ügyintézésben jártasaknak, hogy egy bonyolult ügyintézési, adatfeldolgozási és engedélyezési rendszeren ne akadhattak volna fönt a vámosok valamilyen törvetése híján is. Más kérdés, hogy ott, ahol az ügyfelek rendszeresen nem tudják teljesíteni az államhatalom által megköveteltek, nyilván virágzik a korrupció, tehát ebben az esetben a szabályozásból a kevesebb több lenne.

Ha az ember meggondolja, a vámosok kenése még a kisebb cégek vonatkozásában is csak egészen minimálisan emelheti meg az üzleti költségeket. Valószínűleg nem ebben áll tisztító, üzletet bénító hatása, hanem a bizonytalanságban, ami a határkáosz kapcsán az üzleteket körülveszi. Ezt közvetve a nagyobb, vámkonfliktusokra nem panaszkodó cégek vezetői is megerősítették.⁹

Jóval nagyobb (de persze nagyjából részint induláskor vagy profilváltáskor jelentkező) költség lehet egy másik, a vámnál gyakrabban emlegetett tényező, a szlovákiai minőségstanúsítványok beszerzése, amelyet főntebb szemügyre vettünk.

Mindezen tényezők, tehát a járási, illetve a városi hivatalok tevékenység- és telephely-engedélyezési önkénye, valamint a vámügyek és a „certifikáció” kapcsán, e nehézségeket ecsetelve a szlovákiai magyar vállalkozók még a hazaiaknál is jobban hangsúlyozzák a „kapcsolatok” fontosságát. Ebben látják a legfőbb okát saját nélkülözhetetlenségüknek a vegyes vállalkozásokban. Egybevetve ezt a képességét a „helyieknek” a „kapcsolatok” kovácsolására azokkal az állításokkal, miszerint ezek az említett hatalmi jogosítványok elsősorban posztszocialista és mečiarista, szlovák etnikumú hálózatok kezében vannak, fölvetődik a kérdés, hogy akkor most a magukat magyarnak valló vállalkozók is jóba vannak ezekkel a hálózatokkal? Netán ők is benne vannak? De hát őket másnak, magyarnak látják, ami nem biztos, hogy jó belépő. Vagy mégsem így van? Erre a kérdésre még visszatérünk.

A hídhez kapcsolódó vállalatok és az önkormányzatok szerepe

A híd nemcsak új közlekedési lehetőségként fontos. A ráhajtó és a róla legördülő forgalom átalakítja a két város szerkezetét, a vállalkozások telephelyeinek előnyöket vagy hátrányokat hoz. A híd és a hozzá kapcsolódó utak által korábban nem látott szélességben alakíthatók gazdasági együttműködések a két város között, az utak által meghatározott térszerkezet pedig ugyanerre a kapcsolatvolumenre hat vissza.

⁹ Ezek a „standard” árut ide-oda vivő cégek, melyek tehát nem panaszkodtak a korrupcióra, mind a két oldalon elmondták azt is, hogy vámolás késése sokszor nehéz helyzetbe hozza őket, hiszen a megrendelő ott liheg a nyakukon, és ilyenkor bizony föl kell venni a telefont. A telefonba nyilván nyomós érveket mondhatnak. A két csoport eltérő beszámolója tehát alapulhat stiláris különbségen is, a nagy, standard árut szállító és profi vámügyinté-zést produkáló cégek nem a vámosnak a kamion ülésén felejtett sapkájába dobják a márkát, hanem más módokat találnak.

A hídra, illetve a radikálisan megjavuló közlekedési lehetőségekre épülően ugyanis három-négy nagy projekt is elgondolható, amely eltérő módon, de minden esetben a két oldalon részben már meglévő, egymást kiegészítő kapacitásokat kapcsol össze. Mindegyik lehetséges nagy projektben önkormányzati alapozás szükséges. A projektek eltérnek abban is, hogy az egyik, mely szállítási jellegű, kevés, összesen két vagy három céget mozgatna meg, viszont erős államigazgatási támogatást igényelne. Itt arra a tervre gondolok, mely a Mária-Valéria-hídon nem engedélyezett teherforgalmat pótlandó kamionszállító kompokat üzemeltetne a két ország között. A projektnek „pontoszerű” jellege van, vagyis néhány vállalkozónak kell megfelelő ráhatással egy-két államigazgatási szervtől bizonyos egyszeri, tehát nem folyamatosan újratárgyalandó engedélyt kicsikarnia. Éppen ez a sajátossága biztosítja ennek a projektnek a legnagyobb esélyt a megvalósulásra. Ám az elmondottak fényében pontosan ettől a projekttől várható viszonylag a legkevésbé, hogy kiszélesítene a két város és a két kistérségi gazdasági érintkezését, hiszen az áruszállítás könnyebbedne ugyan, de közvetlen cégkapcsolat csak minimális számú cég között jönne létre.¹⁰

Az érintkezési felület nagyságát tekintve a másik póluson az esztergomi prímás-szigeti Duna-part üdülfőparttá fejlesztése és a párkányi fürdővel egységes marketingje lenne. Ehhez rengeteg minden kellene.

Először is az, hogy akarják. Az esztergomi vállalkozók arról vannak meggyőződve, hogy az ott átmenő és a nemzetközi hajóállomás átadásával remélhetőleg tovább szaporodó nyugati turistákat nem lehet elvinni az egyszerűbb berendezésű párkányi termálfürdőbe, ugyanakkor egyszerűen semmijük sincs, amivel meg tudnák hosszabbítani a rövidke kis szezont. Az esztergomiak véleményét némileg igazolva a városi tulajdonú párkányi fürdő kevésbé érdekelt a nagy lépésekben történő látványosabb fejlesztésekben, még a kiugró profitban sem, inkább a stabilitás megőrzésében és a stabil nyereségből a létesítmény saját erőből történő, „darabkánkénti” felújításában és fejlesztésében.¹¹ Ez rendben is van, de ez olyan sokára hozza föl a fürdőt az Esztergom-

10 A tervet az érintettek a MTA Kisebbségkutató Intézetének 2001. október 12-i esztergomi hídavató konferenciáján szellőztették meg. Tudomásom szerint evvel több vállalkozói csoport is foglalkozott és a tervet magas szintű politikai tényezőknél is föltálták, hiszen az államközi megállapodásokat igényelne. Evvel szemben az esztergomi polgármester a fenti konferencián arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy ő ebben a formában most hall erről először.

11 Jellemző, hogy a fürdő körüli értékes tartalékterületeken meginduló szállodafejlesztést is mindössze egycsillagosnak tervezik, alapvetően a szlovákiai középosztályra gondolva.

ban kikötő nyugatnémet nyugdíjasok elvárásainak szintjére, ami belátható időn belül nem tesz lehetővé közös projekteket.

Másodjára még arra is szükség lenne, hogy a párkányi helyi igazgatás is rendelkezzen saját területével, tehát az összes szükséges kompetencia a járástól a városhoz kerüljön. Mivel itt várhatóan sok különböző, kis és nagy idegenforgalmi, vendéglátó-ipari, közlekedési cég koordinált döntéseire lenne szükség, egy projektiroda működtetése is szükséges lenne. A projekt minimuma a közös, vagy egymást kiegészítő turisztikai és üdülőprogramok közös marketingje. Még ezen a minimális szinten is, ha az itteni éttermi, szálláshely- és sportlétesítmény-komplexum és a túloldali fürdő egymás kiegészítéseként működne, az mind távlati, mind napi egyeztetést tenne szükségessé egy tucat cég között. Itt tehát két dolog is elérhető: egyrészt, hogy valamilyen egymást továbbleadó gazdasági együttműködésben forrjon össze a két város, másrészt, halkán mondvá, hogy a széles érintkezési felületen megvalósuló kapcsolatok kevésbé legyenek egyes etnikai-személyi kapcsolathálók („brancsok”) által lefedhetők.

A szűk keresztmetszeteket az önkormányzatok jelentik. A jövő esélyeire nézve útmutatót adhat, hogy eddig hogyan kezelték a felmerülő alternatívákat és hogyan tájékoztatták, vagy nem tájékoztatták a lakosságot és különösen a vállalkozókat. Ezt itt csak összefoglalóan lehet jelezni, hiszen a történet elágazását jelentik a vállalkozók és városaik viszonyai.

Az önkormányzatok autonómiája a két oldalon különböző, Esztergom lényegében a maga gazdája, Párkány nem. Ezentúl az egész hídépítés megvalósítása, kiadásainak fedezése, ütemezése, sőt, még a hídra vezető utak nyomvonal is kormányzati szinten dőlt el. Noha ezekben az ügyekben az önkormányzatok nem döntöttek, így nem is tekinthetők felelősnek, ennek ellenére úgy tűnik, hogy az önkormányzatok kapcsolata a vállalkozókkal rendkívül laza. A vállalkozók és a szélesebb közönség rendelkezésére bocsátott információk töredékesek és – hm – nem mindig megalapozottak. A tájékoztatás ilyen hiányaival párhuzamosan nyoma sincs a vállalkozók valamilyen rendszeres befolyásának az önkormányzati döntésekre, eltekintve persze az egyéni akcióktól. Másrészt maguk a vállalkozók is idegenkednek az együttműködéstől és a kooperatív formáktól. Az ipartestületek, illetve kamarák mögött mindkét oldalon egy-egy nagyvállalkozó áll, ami a többiek számára nyilván nem egészen bizalmat keltő. Ez is indokolhatja, hogy a vállalkozók csak nagyon kevésbé vesznek részt az említett érdekvépviseletek munkájában, a szervezetlen társasággal viszont bármilyen nyitott önkormányzat is csak nehezen tudna egyeztetni.

A perspektívák hiányát szemlélteti, hogy a hídfőnél működő vállalkozók a hidat a megnyitása előtti nyáron sem érezték különösebb „bonanzának”. A szomszéd oldal vendéglátóiparának árai lényegesen alacsonyabbak, az ottani közönség vásárlóereje is csekélyebb, így a vendéglátók nem számítanak a túloldalról nagy seregekre, legföljebb az itt átmenő kombinált busztúrák német nyugdíjasait tudják majd megvendégtelni. Így egyikőjük sem készül semmilyen túloldali vállalkozásra, még különösebb kutatást sem folytatott ilyen irányban, pedig az egyik érintett vendéglátóipari vállalkozó szlovák anyanyelvű és nemzetiségű embernek tartja magát.

Persze, ha a hídavatással többé-kevésbé egy időben valóra válik, hogy Esztergom nemzetközi kikötői rangot kap, és az évi 400–500 idelátogató nagy folyami kirándulójahó száma tovább szaporodik, az igen jól fizető nyugat-európai közönséget jelentene. A jelenlegi tervek szerint ez egy év múlva következne be. Talán ezért is foglalnak el egyelőre várakozó álláspontot a vállalkozók.

Rövidtávon a valószínű nyertesek a bevásárló-turizmus által érintett üzletek lehetnek. Erre viszont a nyáron mindkét oldalon azt mondták a kereskedők, hogy még el sem kezdték fölmérni az árkülönbségeket.

A megvalósult híd egyelőre messze a legszerencsétlenebb változatot produkálja. A határőrizeti szervek – mindkét oldalon – úgy döntöttek, hogy a párkányi híd áteresztőképességét radikálisan korlátozzák. A hídon jelenleg egy irányban 60–80 gépkocsi haladhat át óránként, a gyalogos áteresztőképesség jóval nagyobb, de itt is tíz-húsz perces sorban állással kell számolni.¹² A gépjárműveket tekintve a majd húszmillió eurós, vagyis ötmilliárd forint költségű híd annyival növelte az áteresztő kapacitást, mintha az összeg századrészéért a MAHART vett volna még egy kompot és óránként két vagy három kompjáratot üzemeltetne, csak az gyorsabb volna, hiszen jelenleg egy óra körüli

12 Az adatok a megnyitás utáni héten négy alkalommal, hétköznap ill. ünnepnap délelőtt és délután végzett méréseim átlagát jelentik. A legrosszabb értékekről a rádió közlekedési híreiből lehetett értesülni, tudtommal a rekord két és fél óra volt. Mértem az áthaladó kocsik és gyalogosok számát és egy kocsi ellenőrzési idejének hosszát. A kocsik kezelését lassítja egyrészt az arab terroristák keresése a csomagtartókban, ami elég nevenséges vállalkozás, tekintettel a Pesten legalísan egyetemre járó palesztin, líbiai, szíriai, iraki állampolgárok százaira, akik közül nem kevesen hivatalosan is állami delegáltak. Még jobban lassítja azonban az átkelést az, hogy a két átkelősből csak az egyiket használják, a másikat buszoknak és diplomataknak tartván főnn. Tekintettel azonban arra, hogy mind maga a híd, mind pedig a szlovák oldalon odavezető utca kétszer egysávos, és csak húsz méterrel az átkelőhely előtt szélesedik kétsávosra, ha csak nem tud repülni, sem a diplomata, sem a busz nem tudja igénybe venni a második sáv által elvben neki biztosított előnyt. Arról, hogy mi a lassítás valódi oka, nem kívánok spekulálni.

a gépkocsik várakozási ideje. Ez hatékonyan kizár bármilyen bevásárló turizmust és természetesen bármilyen közös turisztikai fejlesztést. Sőt, miután a hídra feljutni igyekvő kocsisorok megbénítják mind a párkányi Jeszenszky-utca, mind az esztergomi Prímás-sziget forgalmát, a hídfő körüli vendéglátó-ipari vállalkozók, ameddig ez így marad, elbúcsúzhatnak a forgalom növekedésével kapcsolatos álmaiktól. Ez a probléma várhatóan magától is oldódhat, abban az esetben, ha az emberek leszoknak a híd használatáról és a hídfő körüli torlódás csökkenni fog. A gazdasági kapcsolatokra azonban ennek hasonló hatása lesz, mint a híd hiányának.

A szigorú ki- és beléptetésnek, illetve a nyilvánvaló forgalom-lassításnak szimbolikus üzenetei is vannak. Ezt a szlovákiai magyarok nagyon pontosan regisztrálják. Nem világos, hogy a szlovák, vagy a magyar fél kezdeményezte-e a szigorú rendet és az sem, hogy ebben a központi megfontolások vagy inkább a helyi tényezők (pl. a szlovák helyi, illetve járási szervek) szempontjai játszottak-e szerepet. Akár így, akár úgy, ennek a magyar kisebbségi politikai identitásra gyakorolt hatása nemigen lehet más, mint a becsapottság érzésének elmélyülése.

Interetnikus vonatkozások a párkányi oldalon

Az eddigiekben le kellett szögezni, hogy a vállalkozók legalábbis saját érzésük, fölfogásuk szerint mostohagyerekei mind az államnak, mind szűkebb pátriájuk, városuk önkormányzatának. Ehhez képest a vélt vagy valós sebezhetőséget, terheket még tovább súlyosbítja a nemzetiségi lét. Minden megkeresett szlovákiai vállalkozó magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek mondta magát, míg a hazai térfelel három jelentős vállalkozónk pilisi szlovák eredetű volt. Nézzük először a kisebbségi magyarokat!

A megkérdezett urak a beszélgetésekben mindnyájan magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek is tartották magukat.¹³ Ez a szubjektívan vállalt és kívülről megkérdőjelezhetetlen önazonosság teljesen egyértelmű. A nyelvhasználat azonban rétegezett és ez, legalábbis ezeknél a rétegeknél a nyelv- és identitásváltás irányába is mutathat.

13 Egy módszertani megjegyzés: az etnikus vonatkozások iránti kérdezősködés alanyai számszerűen nem azonosak a vállalatok számával. Van olyan vállalkozó, akinek több cége is van, és volt olyan beszélgetés, amelyen egy cég több tulajdonosa is részt vett. Ám, mint már többször hangsúlyoztam, a vizsgálat nemcsak, hogy nem tart igényt statisztikai reprezentativitásra, de a szociológia szigorúbb survey-elemző módszereit is mellőzi.

Egyrészt itt is, csakúgy, mint egy másik, az Esztergomba járó szlovákiai magyar munkásokkal foglalkozó vizsgálatban sokszorosan kibukott a kódváltásnak az irodalomból jól ismert problémája.¹⁴ Ez az általam megkérdezettek-nél úgy jelentkezett, hogy szinte minden, a modern élethez és gazdasághoz, technikához, joghoz kapcsolódó fogalom a magyar anyanyelvű beszélőnek vagy ismeretlen, vagy nagyon szokatlan volt, ezért magyar beszélgetés közepette is szlovák terminus technicust kellett alkalmaznia. Nemcsak minden intézményes, állami, jogi terminus az, amit kizárólag szlovákul tudnak. Tehát például „minőségtanúsítvány”-t magától senki nem mond, csak „certifikátot”, amikor én mondom, akkor is csak egyetlen beszélgetőpartner ismeri föl, miről van szó. Még a viszonylag egyszerűbb technikai jellegű szókinccs is, a gázolajtól a pótkocszig, noha itt általában ismertek a magyar terminusok, szlovákul jön az egyébként pontosan és választékosan fogalmazó vállalkozók ajkára. Anélkül, hogy a kétnyelvű beszélőket morálisan elítélném, rá kell mutatni, hogy a vállalkozó, aki a gazdasági alapfogalmakat nem ismeri magyarul (nyelvében bizonyos regiszterek hiányoznak), éppen saját társadalmi szerepére, a vállalkozásra vonatkoztatva nem rendelkezik anyanyelvének eszközeivel. A kétnyelvűségnek ez a változata kiegyenlítetlen, hierarchikus.

Másrészt az is követhető, hogy a vállalkozói réteg különösen nagy szlovák nyomás alatt áll. Az 1995-ös államnyelvtörvény (270. sz. tv.) bizonyos előírásainak megszegéséért a jogi személyeket negyed, illetve félmillió koronás, magánvállalkozókat ötvenezer koronás bírsággal fenyegeti. Mint Lanstyák István joggal mutat rá, az adott helyzetben nem szükséges a bírságolás tényleges alkalmazása, „az ettől való félelem azonban megtette a maga hatását”.¹⁵ Tény, hogy a vállalatok ezer szálon függnék a posztszocialista államtól, tehát még akkor is maximális alkalmazkodásra törekednének, ha a szlovák állam egy darabig tartózkodna a nyelvi keresztes háborúktól.

Harmadrészt viszont úgy tűnhet, a határokat átívelő gazdasági tevékenységhez alkalmas kiindulópontot szolgáltat a kettős identitás. Ez két megfigyelésre támaszkodhat. Az egyik, hogy a nyelvismeret nyilvánvaló előny a Magyarországgal való kapcsolattartásban. A másik, hogy azok a vállalkozók között, akik ilyen határon átívelő vállalkozásokban tevékenykedtek, szinte

14 Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony 2000.

15 Uo. 100. o. Az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény az államnyelvtörvény bírságokra vonatkozó részét hatálytalanította. Ugyanakkor a közigazgatásban a magyar nyelvhasználatot Lanstyák értékelése szerint ez utóbbi törvény gyakorlatilag sehogy sem biztosítja, uo. 104–109.

mindenki kétféle kapcsolódott, vagy a felesége volt szlovák, vagy az egyik szülője. Jelenti-e a családi vegyességnek ez a halmozódása, hogy az ilyen háterű emberek valahogy sikeresebben tudnak vállalkozni? A statisztikák szerint azonban a vegyes házasságok magas aránya nemcsak a vállalkozókra jellemző, a szlovákiai magyarság a kilencvenes évek elején már kb. 30 %-ban kötött vegyes házasságokat, ezen belül az értelmiség még magasabb arányban.¹⁶ Szlovákiai magyar nyelvészek szerint a magyarok kifelé házasodása nem oka, hanem tünete az identitás gyengülésének.¹⁷ Ezt az értékelést az értelmiség és a vállalkozók esetében azért annyiban talán lehet mégis módosítani, hogyha e pályákon a siker feltétele az asszimiláció, de legalábbis a maximális etnikai alkalmazkodás, akkor az, hogy van-e vagy nincs államnemzeti házastársa a sikerre áhítózonak, az az egyik szűrője lesz az e pályákon sikeres emberek csoportjának. Abban az értelemben tehát „sikeresebbek” lehetnek a vegyes családban élő vállalkozók, hogy társaiknál inkább tesznek eleget az asszimilációra vonatkozó elvárásoknak, de az asszimilációt talán mégsem lenne bölcs dolog a vállalkozás lényegi jegyeként definiálni.

Sőt, a többségi értékrendtől való eltérés, a szellemi-morális függetlenség szerepel a vállalkozók és a vállalkozói társadalmi szerep legtöbb társadalomtudományi meghatározásában. A kisebbségekkel szemben barátságtalan állam ebben a nézetben a gazdasági fejlődés akadályozója, a meggyengült önazonosságú emberek pedig – egyéb tulajdonságaikat, ismereteiket, helyzetüket figyelmen kívül hagyva – magukban véve nem a vállalkozói siker kovácsai.

Legalábbis elviekben élesen meg kell különböztetni a kulturális készségeket, a nyelvtudást, a másik kultúrában való tájékozódás képességét, amelyek beláthatóan a vállalkozást segítő tényezők, és a meggyengült vagy megkettőződött identitást, amely – ismét csak magában véve, más tényezőktől elvonatkoztatva – legalábbis nem segíti, esetleg gátolja is a vállalkozói szerep kibontakozását.

A két tényező tehát eltérő következményekkel járhat, eltérő irányba húzhat. A konkrét emberekben azonban nagyon nehéz a két szintet megkülönböztetni, hiszen ami azonnal megjelenik, szembe szökik, az a nyelvhasználat, a kulturális készségek, ami rejtve marad, az az identitás. Megjegyezném, hogy a kétmyelvűséget (ami tehát eleve nem esik egybe a kettős identitással) billenékeny állapotnak, a nyelvváltás első lépésének szokták tartani. Ám speciálisan a gazdaság területén ebben talán kételkedni lehet, hiszen a vállalkozói tevékenység-

16 V.ö.: Gyurgyík László: A szlovákiai vegyes házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig. Fórum Társadalomtudományi Szemle, I. évf., 1999, 1/1, 5–18.

17 V.ö.: Lanstyák: i.m. 70.

gek lényegéhez tartozik a közvetítés, áthidalás helyi és tágabb gazdaság között. A vállalkozó majdnem mindig többes kultúrájú embert jelent. Ettől élesen megkülönböztetendő az identitás, mely a történelem tanúsága szerint a vállalkozói rétegeknél is lehet gyorsan átalakuló (ld. pl. a kereskedő zsidók rohamos asszimilációját éppen a XIX. sz. első felében legfejlettebb magyar területeken) vagy századokon át stabilan maradó (ld. pl. a görög vagy újabban a kínai diaszpórát).

Mindezek fényében indokolt lehet arról spekulálni, hogy milyen következményei lehetnek a szlovákiai magyar közösségre nézve annak, ahogy a magyar területek vállalkozóinak egyrészt nyelvhasználata, másrészt, ettől jól megkülönböztetve, identitása alakul.

Az üzleti élet és az üzletemberek körében a nyelvhasználat szakmai rétege a legláthatóbb, legnyilvánvalóbb. Ez kizárólagosan szlovák. Minden név, cégismertető anyag, prospektus szlovákul, esetleg németül készül, a magyar résztulajdonú cégeknél is. Sem a viszonteladóknak, sem a vevőknek készülő ismertetőknél, sem szlovák gyártmányú, sem import áruk esetében nincs magyar nyelvű változata vagy fordítása. Ez alól kivétel, ha a termék magyar importáru és nálunk is csomagolták, a nálunk szokásos gyakorlat szerint az összes környező ország nyelvén rányomva az ismertetést. Ezt az államnelyvűséget nem indokolja valamilyen magától értetődő, praktikus szempont, ellenkezőleg. A fogyasztási cikkek esetében például a többnyelvű fölíratkozás biztosíthatná, hogy ugyanaz a csomagolás exportra is mehessen.¹⁸ Másrészt a párkányi kiskereskedelemben forgalmazott termékek jelentős részét a mezőgazdaságban használják föl, a szlovák állam vidéki népessége pedig e déli sávban a mai napig magyar. Valamelyik nyugati ország hasonló fekvésű táján kézenfekvően arra is gondoltak volna, hogy hátha az öreg paraszt nem elég perfektül érti az államnelyv technikai-bürokratikus változatát, és inkább rányomják az ellenség nyelvén is a használati utasítást, mintsem valaki hígítás nélkül alkalmazzon valamilyen veszélyes szert. A magyar többségű Párkányban azonban egységesen más logika érvényesül. Ám mindez nem csak állami nyomásra történik, arra ugyanis nincs is mindig szükség. A szlovák fogyasztók, azoknak a kereskedőknek a beszámolója szerint, akik megpróbálkoztak a magyar nyelvű kiírásokkal, erősen fintorognak ettől, állítólag még bojkottál-

---

¹⁸ Csak a saját konyhaszekrényben szétnézve, a lengyel gyártmányú Lipton Yellow Label Tea-n 11 nyelvű a felirat, köztük szerepel a határvitákra alkalmas adó litván és az ukrán is, a magyar gyártóhelyű CIF Lemon Cream mosogatókrém hatnyelvű a termékismertető, a nyelvek között ott van majd minden szomszéd nép nyelve.

ják is az evvel próbálkozó kereskedőket. Míg tehát egy nyugati országban a kereskedő igyekszik követni az etnikai-kulturális szegmentálódást, hiszen minél több nyelvet, kulturális címkét-azonosítót mutat vevőinek, annál több, újabb szegmenshez kerül közel a régiek elvesztésének veszélye nélkül (lásd a törököket Németországban), addig a szlovákiai kereskedő a legerősebb szegmens elvesztését reszkírozza, ha a másik, a kisebbség nyelvét alkalmazza áruinál vagy szolgáltatásainál.¹⁹

A külső megjelenés problémája nem merül ki a névjegyek és nyomtatványok nyelvében, de folytatódik olyan, már az identitással is összefüggő elemekben, mint egyrészt a vállalat, másrészt a vállalkozó által használt névforma. Ez ugyanis egyetlen kivétellel szlovák, legtöbb partnerünknel nemcsak a keresztnév szlovakizált, de a vezetéknevet is szlovák fonetikus átírással használják, akkor is, ha a család színmagyar. Ez alól egyetlen kivétel volt, az egyik nagy és komoly, vállalkozásában magyarországi társtulajdonossal és részben magyarországi beszállítókkal és vevőkkel együttműködő cég tulajdonosa beszélgetésünkkor mutatta friss személyi igazolványát, melybe keresztnéve ismét magyar formájában volt bejegyezve. Itt viszont már a gyerek is Magyarországra települt, a partnercégnél dolgozik. Az ettől az esettől eltekintve teljesen általános mimikri viszont válaszlehetőséget kínál arra a kérdésre, hogy hogyan tudnak vállalkozóink egyrészt támogatást szerezni helyi hivatalos szervektől, másrészt esetleg több-kevesebb sikerrel együttműködni a posztszocialista személyi hálózatokkal is – egyebek között nyilván úgy, hogy álcázzák magukat, elrejtik magyarságukat.

Megpróbáltam ellenőrizni, hogy nem esetleg csak az általam felkeresett csoportra jellemző-e ez a nagyfokú álcázás, rejtőzködés. Ez elképzelhető lenne, hiszen a vizsgált terület sorsa a folyamatos megfélemlítés volt. A csehszlovák államhatár önmagában is trauma volt. Az 1989. évi „fordulat” után pedig a város történelmi nevének visszaadását követelő 1991-es népszavazás ered-

19 Van erre ellenpélda is. A párkányi fürdő vendégtereiben kétnyelvűek a feliratok és az igazgató szerint ebből sosem akadt semmilyen problémája. Ezt készséggel el lehet hinni, de tudni kell, hogy a szlovákiai magyar nyelvész szerint egy tipikusnak mondott védekező reflex a magyar beszéddel „kiprovokált” inzultusokra éppen abban áll, hogy „az őshonos kisebbség természetes igényét idegenforgalmi kérdéssé” fogalmazza át, például a bolti eladónak nemcsak magyarul, de még angolul, franciául stb. is tudnia kellene. Lanstyk: i.m. 136. old. Valószínű, hogy abban a közösségi térben, amely Párkányban a legegyértelműbben kötődik a turizmushoz, a szlovákok számára viszonylag legkönnyebben elviselhető az idegen feliratok „botránya”. Másrészt meg kell jegyezni, hogy a hivatali és üzemi terek a fürdőben is szigorúan államnyelviek.

ményének figyelmen kívül hagyása és az ennek kapcsán kifejtett állami nyomás józanította ki a változásban reménykedőket.²⁰ A beszédekben a kapcsolatok új korszakának nyitányaként ünnepelt Mária-Valéria-híd sajátos rendjéről fentebb írottak mutatták, hogy egyesek szándéka szerint a határátkelés továbbra is trauma kell, hogy maradjon. A vállalkozók pedig kiszolgáltatottságuknál fogva mindig is „félősebbek”, a párkányi politikai aknamezőn pedig nyilván kétszeresen is azok.

Ellenőrzésként egy viszonylag semleges, párkány-esztergomi kétnyelvű közös kiadványban megnéztem a szlovákiai cégek által feladott összes hirdetés cégnevén és személynév-használatát.²¹ Íme az eredmények:

Cégnévben valamily. magyar elem	6
Cégnév szlov. v. nemzetk. formában	21
Személynév szlovák formában	9
Személynév magyar formában	7
Személynév szl. formában magyar sorrendben	24
Személynév nem azonosítható	1
Összes tulajdonos	41

A cégnevek és a tulajdonosok száma nem egyezik, mert nem minden cég tüntetette fel tulajdonosait, a belső arányok azonban jellemzőek: a tulajdonosok hatvan százaléka a magyar névhasználat sorrendjében, de hivatalos szlovák formájában írta ki mind a vezeték, mind a keresztnévét. Magyar helyesírási tulajdonos csak a cégek ötödében szerepelt. A cégek megjelölésében viszont csak az összes cég egytizede adott valamilyen magyar azonosítót, akár fantázianevet, akár a tulajdonos magyar nevét.²²

20 Vö.: Himmler György: A párkányi népszavazások. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle, II. évf., 2000/1., 109–126. Párkányban 1998-ban egy második népszavazás zajlott le, melynek tárgya a szlovák NATO-tagság, illetve a köztársasági elnök közvetlen választása volt. Szempontunkból a lényegében anti-mečiarista megmozdulásként értékelhető 1998. évi népszavazás legfontosabb kihatása a helyi eliteknek az állami megfélemlítésélményében való újbóli részvétel volt.

21 Most Mária Valéria – spojka nasich regiónov – Régiók összekötő kapcsa – a Mária Valéria híd. Esztergom – Párkány 2001. A kiadvány közhasznú információkat és hirdetéseket tartalmaz, mindkét oldalon terjesztik, a tényleges összeállítás és szerkesztés a Déli Régió Ipartestülete, személy szerint annak titkára, Bartusz Gyula mérnök úr munkája, de társkiadó Esztergom város ipartestülete is. A hirdetéseket természetesen a feladók fogalmazták. Mindezek alapján indokolt a feltevés, hogy viszonylag semleges kulturális térről van szó.

Az etnikai konformitás kényszere nyilván nemcsak a vállalatok külső megjelenését, homlokzatát, de belső életét is formálja. Az ügyvitel és a számítógépek nyelve annyira magától értetődően szlovák, ott is, ahol a magyar vevők vagy beszállítók jelentették a legnagyobb partnert, tehát input vagy output oldalról nagyobb részét magyar nyelvű volt a gazdasági környezet, hogy nem is igen értették a kérdést, hogy van-e valamilyen magyar nyelvű programjuk? Hiszen nyilvántartásaik az állam számára készülő vagy annak alkalomadtán bemutatandó dokumentumokat eredményeznek, a számadás kényszere meghatározza a nyelvhasználatot is.

Itt nyilván föl lehetne tenni a nyelvi jogok kérdését, mert ha a többségben magyarlakta területen legalábbis elvben használható lenne a magyar, akkor értelmes lenne a követelést a közigazgatásra és különösen a gazdasági közigazgatásra nézve is próbálni érvényesíteni. Nemigen érdemes azonban politikai harcot kezdeni az előtt, mielőtt komoly gazdasági hatalmat jelentő pozíciók kiépültek volna, hiszen az államtól, illetve a posztszocialista hálózattól függő helyzetű vállalkozók nem fogják könnyelműen kihívni maguk ellen a sorsot, illetve a szlovák állam haragját. Márpedig a gazdasági jog annyira komplex rendszer, hogy formálisan nagyon liberális jogi szabályozás esetén is még nagyon sok lehetősége marad az uralkodó és az eddigi tanúsága szerint minden politikai árnyalatában a magyarokkal szemben ellenséges magatartást tanúsító állambirtokos etnikumnak a kisebbség büntetésére. Bár-hogy is alakulnak a dolgok, a nyelvhasználat csak hosszabb távon változhat.

Meggondolandó azonban, hogy, még ha nem is azonosítjuk a két dolgot, a kétnyelvűség mögött a magyar identitás átalakulása, megkettőződése vagy tagolódása is meghúzódhat.

Ha valaki, aki egyébként kifogástalanul beszél magyarul, a mobilján látja, hogy ki az, aki őt hívja, majd ezután így jelentkezik be: Halló, *Laci Minarik* vagyok, szervusz! – nos, ezt talán nem a nyelvromlás tárgykörében kellene tárgyalni. Az illető szlovák sorrendű névmegadása a bejelentkezéskor, ami egy magyar nyelven folytatott beszélgetést megszakító, magyar nyelvűnek ismert partner telefonhívására következik, nyilván nem lapsus. A saját nevét nem felejtí el az ember. Akkor mi ez?

---

22 A cégnévben föltüntetett magyar helyesírású vezetéknevet önmagában nem tekintettem ilyen magyar nyelvi jelnek, csak ha magyar helyesírású keresztnév egészítette ki, vagy ha a nevek sorrendje volt magyar, vagy ha a vállalat fantázianeve volt magyar vagy tartalmazott magyar nyelvi elemet.

A partner szakmai-üzleti partner volt. Igaz, hogy mindketten magyarok, de szakmai előéletük, a műszaki főiskola, a szocialista nagyipari vállalatban végzett irányító tevékenység, a szlovákiai privatizáció fordulatai olyan erősen szlovák nyelvű szakmai közeghez kötik az illetőket, hogy értelmes lehet az identitás egy külön, szakmai rétegének megkülönböztetése is. Az illetők magyar emberek – általában. De egy bizonyos vonatkozásban, vagyis éppen idősebb mérnök-vállalkozóként, tehát szakmai identitásukban – szlovákok lehetnek.

Ám nem egyszerűen a többrétegű identitás kérdéseit tükrözi, hogy Lampl 1997-es értékrendkutatásában a megkérdezett magyar vállalkozók „32,7%-a nem tartja fontosnak, bagatellizálja nemzetiségének kérdését, sőt veszélyesnek és hátrányosnak érzi. Ezzel szemben a szilárd nemzeti értékrendtípus számára, amely 30,8 százalékos részarányát tekintve hasonló az előzőhöz – ám mégsem domináns –, természetes, jó és fontos magyarnak lenni.”²³ A saját nemzeti csoporttól való tudatos távolságtartás ilyen aránya alighanem összefügg a szlovák állami politika nemzetiség-ellenességével.

A dolognak tehát nagy tétje van. Egy kapitalista gazdaságon alapuló demokráciában nem sok esélye van a megmaradásra annak a nemzetiségnek, amelynek vállalkozói-munkáltatói rétege „átáll” a barátságtalan politikát folytató államnemzethez. Nézzük meg például, hogy milyen szórványos információkat sikerült szerezni az esetleges etnikai szempontok érvényesülésére egy olyan vállalkozói döntésben, amely teljesen szuverén magánügy és kívülről is alig lehet belelátni – abban, hogy kit vesz föl a vállalkozó dolgozni!

A vállalatok többsége kereskedővállalat lévén, tíznél kevesebb alkalmazottal dolgozott, általában csupa magyarral. Ám ez nem sokat mond, mert a személyi állomány alig nyúlt túl a családon. A család részvétele kereskedelmi vagy szolgáltatóvállalatnál az adott gazdasági környezetben elengedhetetlen, mert a nem kellően lojális alkalmazottak megcsapólnák a jövedelmet. Családi vállalkozás esetében viszont a vállalkozás automatikusan a család nemzetiségének megfelelő emberekből fog állni, már csak azért is, mert az ott dolgozók nagyobb része rokon, de még a maradék sem valamilyen személytelen munkaerőpiacról toborzódik. Korlátozott tehát annak a haszna, ha arról faggatjuk őket, hogy ha és amennyiben a munkaerőpiacról vennének fel ismeretleneket, akkor milyen szempontok szerint tennék ezt. Ott, ahol ilyen kérdéseket föltek, ott a párkányi tapasztalatokkal összegeyzethető eredményekre jutottak.

---

23 Lampl: i.m. 22–23. o.

A Párkányban és környékén megkeresett vállalkozók két esetben foglalkoztattak jelentősebb (50 körüli, illetve feletti) létszámot. Ezek közül az egyik, vegyes egyéni és családi identitású vállalkozó azt mondta, hogy ő egyszerűen nem is tudja, meg se nézi, hogy ki milyen nemzetiségű az alkalmazottai között, noha föltételezte, hogy a többség tudni fog magyarul. E vállalkozó emberei elég modern technikájú szállítási szolgáltatást végeztek egymástól távoli és változó helyszíneken, de jelentős arányban Magyarországon. A másik, hasonló nagyságú és komolyságú cégnél viszont a magyar identitású tulajdonos tudatosan törekedett arra, hogy magyarokat alkalmazzon. Ez egy telephelyen működő termelőüzem volt, a belső kommunikáció egy térben összpontosult, ha talán nem is lett volna zavaró a kétnyelvűség, mégis volt egy bizonyos természetes tendencia az egyvágányúságra. Valószínűleg ez az egyetlen ilyen cég a városban. Az adott vállalkozótól nem, de másoktól viszont gyakran hallottam, hogy a posztszocialista, jelenleg külföldi tulajdonú, de szlovák vezetésű nagyvállalatok zsugorodási folyamatában viszont igyekeznek magyar alkalmazottakat elbocsátani. Ha tényleg végbemegy egy etnikai szegregálódás a munkaerőpiacon, akkor a magyar munkavállalók munkaerő-piaci pozícióját alapvetően a magyar vállalkozók ereje fogja meghatározni.

Szegmentáció nem csak a munkaerőpiacon jelentkezhet. A szlovákiai kereskedővállalatoknál próbáltam arra is rákérdezni, hogy azok a hálózatok, melyeken keresztül ők az importárut tovább terítik, mutatnak-e valamilyen etnikai színt vagy tagolódást. Konkrétan megkérdeztem, hogy elosztóik sűrűsödnek-e Dél-Szlovákiában, és hány magyar van köztük. Az eredmény az volt, hogy mindenki azt állította, hogy ez a szempont közvetlenül nem releváns, de mindenki meg tudta mondani, hány partnere magyar. Annyira észrevétlen és mellékes tehát mégsem lehetett ez az aspektus. Partnereim szerint az elosztóhálózatok etnikai összetétele attól függően változott, hogy mennyire erős volt az elosztóhálózat koncentrációja a déli végeken, ezt pedig az áru jellege határozta meg. Egyrészt a drága és igényes termékeket elsősorban a (szlovák) nagyvárosok veszik föl, a rurális térségek tehát elosztó nélkül maradnak, másrészt a kifejezetten magyar márkák, mondjuk a Tibi csoki vagy a Piros Arany nyilván etnikumhoz is kötődnek.

A kereskedők vonatkozásában úgy gondolom, az etnikai hálózatképződés valószínűleg speciális esete, részjelensége annak az általánosabb problémának, hogy az egyes üzletágak vállalkozói között az adott üzletág sajátos körülményeinél fogva mennyi bizalom lehetséges. A fogyasztók szempontjából ez kicsit másként jelentkezik. Itt a fogyasztási döntés nem mindig racioná-

lis, elvben lehet, hogy a „magyar” holmit az ellenszenv csak a saját közönségen belül engedi piacra találni, így az etnikai hovatartozás erősebb tényező lesz a vásárlói rációnál. Másrészt azt sem lehet kizárni, hogy bizonyos fogyasztási cikkeknel vagy szokásoknál a szlovák fogyasztók „átállnak”, tehát a magyarokkal kapcsolatos ellenérzéseiknél erősebbnek bizonyul a magas presztízsű fogyasztási cikkek megszerzésének vágya. Így az etnikai ellenségeskedést, ahogy azt Lengyel László régebben elképzelte, fölülírja a fogyasztás mámore. Nem tudom, hogy ennek az elképzelésnek mekkora realitása lett volna, de éppen a fogyasztás tárgyai és létesítményei terén nagyon gyors a fölzárkózás - lehet, hogy Szlovákiába még csak óvatosan megy a nyugati tőke, de a nagy áruházláncok az elsők között érkeznek, 2001-ben már nekiláttak a terjeszkedésnek. Ezek pedig nyilván a legnagyobb vásárlói szegmenseket fogják kiszolgálni, a marginális csoportokkal pedig még akkor sem sokat vacakolnának, ha nem lenne nekik is fontos az állami jóindulat.

A nyilvános nyelvhasználat vonatkozásában tanúsított szlovák agresszivitást egyébként ismételten fölelegetik Magyarországon is. A típus történet az, hogy bemegy valaki a boltba egy szlovákiai magyar városban, és nem szolgálják ki, nem akarván érteni a magyar nyelvet. Ez persze mára már sztereotípiává rögzült. Érdekesnek tűnt azonban, hogy olyan esztergomi vállalkozó is beszámolt ilyen jellegű szlovákiai élményeiről, aki magát szlovák anyanyelvűnek tartja. A történetben a szlovákiai étteremben magyarul beszélgető társaságot látván-hallván némi szlovák hazafias kekeckedésre kerül sor. Ezt a szlovák anyanyelvű magyar vendég olyan szlovák beszéddel volt kénytelen leállítani, hogy az illetőknek tessék szépen összetenni a két kezüket és hálát adni, hogy a magyar turisták arra járnak, mert ha már nem járnak, megnézhetik, hogy miből fognak élni. Némileg hasonló történetet, mely azonban a szlovák állam éber rendőrségéhez kötődött, egy másik, magát nemcsak nyelvében, de nemzetiségében szintén szlováknak tartó esztergomi vállalkozó is előadott. E szerint a pozsony-prágai autópályán – amin az illető rendszeresen jár – a szlovák rendőrök kiszúrják a magyar rendszámú kocsikat és elkezdik vizsgálni, hogy milyen sapkát visel a vezető. Ez a mesélő szerint addig megy, ameddig ő magyarul beszél a rendőrrel, ha a szlovák rendőr csodálkozására szlovákra vált, akkor a sapka rendben levőnek találhatik, csak az okoz további csodálkozást, hogy a magyar állampolgárságú vállalkozó minek használta saját állama nyelvét. Minek beszél magyarul? A válasz persze az, hogy a szekatúrát szlovák beszélgetőpartnereim is dicsőnőságnak tartották, és mintegy daczból magyarkodtak.

Interetnikus vonatkozások az esztergomi oldalon

A két oldal, mint láttuk, nem szimmetrikus, a párkányi vállalkozások magyar kapcsolatai csak részben esztergomiak, másik részben más magyar régiókhoz kötődnek, ugyanakkor az esztergomi térségben egy-két mikrovállalkozás kivételével nincs szlovák tulajdonosi érdekeltség. Van azonban három jelentős forgalmú és stabilitású vállalkozó, akiket ugyan eltérő szorosságú kapcsolatok fűznek Szlovákiához, ám maguk szlovák eredetűek, így gazdasági és személyes pályájuk tükrre lehet a túloldali magyar kisebbségieknek.

Közös bennük, hogy ugyanabból a pilisi szlovák faluból származnak, és az idősebbek még szlovákul kezdték iskoláikat. Ezeket azonban a hetvenes években fölszámolták, a szokott, Szlovákiából is ismerős indoklással, hogy ti. a kisebbségi gyerekeknek is „alkalmat kell adni, hogy megfelelően megtanulják az államnyelvet”. Közülük a legfiatalabb kisgyermekkorában még csak szlovákul beszélt, de mivel az óvodába csak magyarul tudó gyermeket vettek föl, szülei „átprogramozták”, egy darabig csak magyarul beszéltek vele. Mindhárman – részben a családtól segítve – megtalálták helyüket a régi rendszerben is, és a fordulat után viszonylag korán önálló vállalkozók lettek. A pályákon közös elem a szlovák anyanyelv teljes háttérbeszorulása, részleges felejtése annak arányában, ahogy egyre tovább haladtak a felsőoktatásban, a további szakmai karrierben. Az egyéni életutakban a részleges nyelvvesztésen kívül a szlovák származáshoz további üldözési vagy diszkriminálási élmény nem kapcsolódik. Szlovákságukkal kapcsolatban három eltérő magatartási alternatíva rajzolódik ki.

Az első magatartást képviselő vállalkozó már régen a városba költözött nem messze fekvő falujából, lényegében belenyugodni látszik az életmódváltása által is támogatott identitásváltásba, annak ellenére, hogy ma stabil és állandó szlovákiai beszállítói vannak, tehát gazdaságilag viszonylag nagy felületen érintkezik szlovákiai partnerekkel (három, ottani magyar vállalkozó által működtetett céggel). Noha gazdaságilag lenne talán haszna, nyelvtudásának föltámasztására nem fordít nagyobb áldozatot, szlovák médiát nem használ, szakmai-gazdasági információszerzésében is partnereire hagyatkozik. Talán a stabil szlovákiai szállító partnerek keresése közbeni negatív tapasztalatai, de talán a hazai és általános európai civilizációs sztereotípiák átvétele is belejátszik abba, ahogy a szlovákiai magyar nyelvhatáron túli, számára gazdaságilag egyébként értelmes beruházások meg nem valósíthatóságát indokolja. Lényegében Vadkeletnek látja

a nyelvhatáron túli Szlovákiát, annak ellenére, hogy hazai viszonyainkkal kapcsolatban sincsenek illúziói.

A legfiatalabb hazai szlovák beszélgetőpartner egy hölgy, aki bár cégeikben résztulajdonos, szigorúan véve inkább közgazdász, mint vállalkozó. A cégeket lényegében magyar férje építette föl, szintén igen korán kezdve a dolgot. A hölgy folyamatosan falujában lakott, és oda ment lakni férje is. Férje korábbi szakmai előéletét tekintve infrastruktúra- és területfejlesztő volt. Ketten együtt egy, a faluba telepített feldolgozóipari céget és a benne résztulajdonos és hasznaiból a falusi infrastruktúrát fejlesztő alapítványt átfogó kettős szerkezettel igyekeztek a falun lendíteni. A siker kérdése más lapra tartozik, itt az az érdekes, hogy rengeteg időt és pénzt áldoztak a falu „reszlovakizálásáért”, részben a hivatalos szlovák nemzetiségi önkormányzattal is konfliktusba kerülve. Ennek ellenére túloldali kapcsolatuk alig van, érdeklődésük is inkább a szűkebb hazára korlátozódik. Túloldali kapcsolatokra, tájékozódásra gazdaságilag sem szorulnak rá. Igaz ugyan, hogy értékesítésük kb. 30%-a Szlovákiába irányul, de ez az általuk forgalmazott áru jellegénél fogva olyan kapcsolatrendszer, ami ha egyszer kiépül, igen nagy stabilitással bír, vevők és ellátók majdhogynem össze vannak cementezve, ennél fogva nem kell állandóan a helyszínen nyüzsgögni.

A harmadik szlovák ember egy újabb gazdasági szerepet testesít meg, és a nemzetiségi identitás újabb lehetőségét villantja föl. Ő a legöregebb hármójuk közül, a családja minden rendszerben és időben a falu vezető családja volt. Az egyik legkorábbi kft.-ét alapította a társasági törvény életbelépése után egy jelentős magyar bankember támogatásával, előrevetítve már akkor, hogy túl fog lépni a helyi léptéken. Cégei egy darabig vezető szerepet játszottak Esztergom vendéglátásában, majd újabban prágai éttermet nyitott, és Csehországban és más közép-európai országokban újabb befektetéseket tervez. Bár szlovák nyelvtudását cseh vállalkozásánál is nyilván jól tudja hasznosítani, szlovákiai gazdasági kapcsolatai összességében nem túl jelentősek, szlovák vevői, vendégei viszonylag csekély számban akadnak. A szlovák identitás vállalása nem automatikusan következik abból, hogy esetleg egyre szaporodnának ottani kapcsolatai. Szlováksága a saját és családja múltjával való azonosulást jelenti elsősorban, meg az örömet, hogy újra van alkalmja használni az anyanyelvét, de nincs különösebben nagy véleménye a szlovákiai nemzeti tombolásról, a fentebb vázolt szlovákiai rendőrös történet például tőle származik. Ugyanakkor a szlovák nemzetiségű vállalkozókat határozottan jobbnak tartja a magyaroknál, mert nem igyekeznek mindenáron elgáncsolni egymást,

több bennük a szolidaritás, jobban lehet velük kooperálni. Külön kérdés, hogy ez így van-e, s ha igen, miért és meddig még? Ezt itt nincs mód megvizsgálni. Itt az az érdekes, hogy a szlováksággal való azonosulás a nyelvhasználaton és a szülőhelyhez való ragaszkodáson túl, kicsit elvontabban is megfogalmazódik. Úgy tűnik, a gazdasági siker és talán a szemléleti józanság is elősegíthet némi visszakapcsolódást a lényegében egyszer már súlyosan korlátozott, sérült etnikai identitáshoz. Ilyen típussal Szlovákiában a nevét újra magyarra visszaváltoztató, hasonlóképpen szolid és sikeres vállalkozó esetében találkozhattam.

Kitekintés

A fentiekben elgondolkoztam azon, hogy a gazdasági siker a megfelelő józan szemlélettel párosulva identitásépítő lehet a nemzetiségi önazonosság vonatkozásában is. Ennek ellenére remélem, hogy nem keltettem azt a látszatot, minthogyha egy automatikusan zajló folyamatra gondolnék, amiben minél több céget vásárol föl egy nemzetiség, annál nagyobb tere lesz. Az identitás sikeres rekonstrukciója e két esetben nem a pénzen nyugszik, inkább a vállalkozói magatartáson, mely eljutott egy bizonyos függetlenség állapotába. Még ebben az esetben is csak lehetőségnek tekinthető a nemzetiségi identitás újjászületése, aminek valóra váltása el is maradhat. Ezt a bonyolult átalakulást itt nem tudjuk tovább vizsgálni, mivel beszélgetéseim anyaga inkább ahhoz ad támpontot, hogy hogyan nőhet föl és gyarapodhat egy viszonylag független, az anyaországgal kapcsolatokat ápoló nemzetiségi vállalkozó réteg a jelen viszonyok között?

A konkrét tennivalókat tekintve azt hiszem nem mindegy, hogy az állam milyen törvényes rendet alakít ki a gazdaság körül. Ez állítólag az EU-belépés idejére már egységes kell, hogy legyen, de sokakban él a kétely, hogy a nagy múltú kelet-európai állami bürokráciák meg fogják találni a módját az egyébként elképesztően szőröző EU-direktívák, előírások diszkriminatív alkalmazásának. Talán nem lenne fölösleges olyan hazai figyelőszolgálat, amely föltárná a szomszéd országok elzárkózási, és így az anyaországhoz fűződő gazdasági kapcsolatokat romboló akcióit. Az elmúlt évtized tanulságai alapján az EU-t hidegen hagyják a nemzetiségi elnyomás megnyilvánulásai, de tűzbe jön, ha jogosulatlan piacvédelmet (ilyen lehet a szlovák minőségtanúsítványok ügye) vagy befektetőkkel szembeni állami diszkriminációt tárnak illetékes szervei elé.

Legjobb lenne megkönnyíteni a vállalkozók dolgát az ő legsajátabb funkciójuk, a vállalkozás vonatkozásában. Itt két dolognál nyílik tág tér a demagógiára. Egyrészt lehet lendületesen követelni a szorongatott kisebbségi vállalkozók anyagi segélyezését. Ezt csak úgy lehet csinálni, ha valamilyen külön pénzhez csak a „jók”, a „micink” férnek hozzá, vagyis egyfajta ellenmonopólium kiépítésével. Úgy vélem, ha a nemzetiségi diszkrimináció egyik általános formája a kisebbségi vállalkozók távol tartása valamilyen monopolizált lehetőségtől, avval szemben (sajátos eseteket, pl. a földvásárlást kivéve) nem ellenszer az ellenmonopólium kialakítása. A monopólium-várak, az övéik is, a micink is egyrészt elfoglalhatók, másrészt őrségük sajnos fölöttébb gyakran átáll, harmadrészt, ha egyik fenti eset sem következik be, még mindig érvényesül az a hátrányuk, hogy háborúzó törzsi területekre szabdalják szét a modernizáció folyamatának eredményeként integrálódott nagy gazdasági-társadalmi tereket. A megoldás a monopolizálható pozíciók csökkentése, nem pedig szaporítása. A demagóg megoldás („támogatni az elnyomott magyart”) sok pénz elszórását teszi lehetővé, de nem változtat a működési renden. Az alapítványok „sajátos” támogatási gyakorlatáról szóló elbeszélések is ezt támasztják alá. A negatív jelenségeket 1999-ben az „Új Kézfogás Közalapítvány” Burgert Róbert halála után újjáavasztott kuratóriuma is elismerte, ugyanakkor programjában annyira általános és ellentmondó célokat fogalmazott meg, hogy evvel ismét a korábbiakhoz hasonló visszasságoknak vetett ágyat.²⁴

Másrészt lehet szabályozásellenes hisztériát is csapni, különös tekintettel egyes túlzónak látszó szlovák igényekre. Látni kell viszont, hogy a fogyasztóvédelem, minőségellenőrzés, állategészségügy és hasonlók roppant aktuális és fontos témák, amiket idő jártával egyre mélyebben és részletesebben kell majd szabályozni (EU!). Amit kérni lehet, az legfeljebb az, hogy annyira szabályozzanak, amennyire ellenőrizni tudnak, tehát, hogy ne legyen a szabályok betűje szerint egyrészt mindenki bűnös, másrészt az ellenőrzés gyakorlata szerint csak a ritka peches ember vagy az ellenség a büntetés elszenvedője. Vagyis a szabály ne adjon utat az önkénynek.

Demagógia helyett bátran kellene szembenézni a valós adottságokkal.

Ezek ugyanis számunkra is rejteneek lehetőségeket. Ha igaz az, hogy a szlovákiai magyar értelmiség és vállalkozók túlnyomó többsége kétnyelvűvé vált, továbbá, hogy a kisvállalkozás legfontosabb tényezője a bizalmon ala-

---

24 Új Kézfogás Közalapítvány. In: Magyar Kisebbség Ú.S. V. évf. 1999. 4. szám, 123–140, különösen 130–134.

puló partnerség, és végül, hogy Magyarország és Szlovákia egymáshoz viszonyított gazdasági fejlettségében belátható időn belül nem áll be jelentősebb változás, akkor a magyar kisebbségi vállalkozóknak természetes monopóliuma lehet egy jelentős volumenű gazdasági közvetítő tevékenység. A közvetítésben használt nyelvet egyrészt az erősebb és nagyobb gazdasági tér, tehát Magyarország, másrészt e vállalkozók identitása határozhatja meg, vagyis valószínűleg magyar lehet.

Ez a fejlődés, noha már most is meglévő adottságokra épül, nem automatikus, az eddigi tapasztalatok alapján bátran kiindulhatunk abból, hogy a szlovák nemzetállami politika, ahol csak tudja, akadályozni fogja. Ez ellen talán föl lehet lépni a nyelvi és a kisebbségi kulturális jogok szintjén is, ennek realitását, eredményességét megítélni nem tudom.

Vannak viszont olyan lépések, melyeket már most is meg lehetne tenni a szlovákiai magyar vállalkozók dolgának megkönnyítésére. Ezek mind olyanok, melyek sajátos társadalmi szerepükben, vállalkozói tevékenységükben úgy erősítik őket, hogy nem várat építenek, hanem infrastruktúrát bocsátanak rendelkezésre. Tekintsünk két példát erre!

Az egyik a nyelv, a fogalmak, a számítógépprogramok, egyszóval a magyar gazdasági térhez kapcsolódást és egyben a magyar szaknyelvi készségek fejlesztését megkönnyítő infrastruktúra rendelkezésre bocsátása. Elsősorban az Internetet lehetne kihasználni ezekre a célokra, ami most van, pl. az ITD Hungary honlapján, az ennek csak sovány váza, de nyilván bővíthető, fejleszthető lenne. Alapítványi pénzosztogatás helyett vagy mellett adható lenne két-nyelvű számítógépprogram is. A lényeg a lehetőségek bővítése, hiszen értelmetlen harciasan buzdítani a nyelvhasználat olyan szintjeinek és tereinek visszahódítására, ahol nem tudunk értelmes közmagyar kommunikációt megvalósítani.

A másik példa annyira banális, hogy szinte zavarba ejtő fölhozni, hiszen ahelyett, hogy a gondolkodás távlatait nyitná ki előttünk, a lábunk elé nézés fontosságára figyelmeztet. Ez a határátkelőhelyek ügye. Mindenféle kereskedelmi forgalomnak vagy személyes kapcsolattartásnak elemi feltétele a határon való átkelés lehetősége. Ebben az igényekhez képest már most is súlyos elmaradás mutatkozik. Ma a magyar-osztrák és a magyar-szlovák határon nagyjából ugyanannyi határátkelőhely van, csak éppen a magyar-szlovák határ háromszor hosszabb és végig magyar területeket szel ketté.²⁵ Mindkét oldalon a településfejlesztés legalapvetőbb eszköze lehetne a határátkelőhelyek szaporítása, amit eddig gyakran a költségekre hivatkozva hártottak el.

Ám az átjárhatás jelentősége józan ésszel is könnyen belátható, sőt, hatása időközben társadalomföldrajzi vizsgálatok által is dokumentált.²⁶

A triviális intézkedések sora folytatható lenne. De a már ma is megtehető, a kapcsolatrendszerrel és vele a kisebbségi magyar vállalkozói réteget erősítő intézkedésekre utalás nem jelenti azt, hogy nincs szükség komplex és hosszú távú tervekre és intézkedéssorozatokra. De a dolgoknak megvan a maguk sorrendje.

E szerény gondolat jegyében értékelendő ez az írás is, mely csak egy bevezető, szociografikus tanulmány kívánt lenni. Célja a fontosabb, tovább vizsgálható kérdések, alternatívák fölmutatása volt. Nyilván a bevezetés nem teszi feleslegessé a részletes és szakszerű tárgyalást. De ott még nem tartunk.

ANDRÁS VÁRI

Border avoidance: the economical relations of the entrepreneurs to the neighboring country from the Esztergom –Parkany region

The study tries to examine the economical relations from the Esztergom-Parkany small region that go beyond the border from an inter-ethnic point of view using anthropological and interviewing methods. According to the writer in the Slovakian, Parkany (Štúrovo) region at least theoretically we have to make a difference between the cultural abilities, language knowledge, the sense of direction in the other culture which seemingly favor the enterprise and the weakened or doubled identity – that once again abstracted from the other factors – do not help or maybe prevent the development of the entrepreneurial role. The two sides are not symmetrical the Hungarian connections of the entrepreneurs from Parkany are partly linked to Esztergom, they are linked also to other Hungarian regions, at the same time in the region of Esztergom besides of one or two micro ventures there is no other with Slovakian owner interest. Exceptionally

25 Az 1999. évi állapot szerint 11 közúti határátkelőhely volt az osztrák-magyar és 15 a szlovák-magyar határon, beleértve a korlátozott forgalmú (gyalogos, biciklis stb.) határátkelőhelyeket is. Érdekes módon a lengyel-szlovák határon is sokkal sűrűbben vannak az átkelő, mint a magyar-szlovák határon.

26 Vö. Molnár Judit: Társadalomföldrajzi vizsgálatok Magyarország és Szlovákia Sajó és Hernád közötti határtérségében. Ph.D. értekezés, Pécs 2000. A szerző fölhívja a figyelmet, hogy a hegyvidék északra nyíló völgyeiben még a keresztirányú közlekedés is jobbára csak a túlóladalon lenne megoldható, a határátkelő helyek szaporítása a magyarországi fálvak életképességének elemi föltételét képezné, amire konkrét példák sorát hozza.

we can find entrepreneurs with large turnover and stability that are linked with different kinds of relations to Slovakia, but they are of Slovakian origin, so their economical and personal carrier can be the same with the one of the Hungarian minority from the other side of the border.

VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-WALTER –
FRIEDRICH VEIDER

A végek csöndje. Határ-narratívák az osztrák-magyar határvidékről¹

A csönd természete

A Vas megyei Pinkamindszentet és a dél-burgenlandi Moschendorfot két kilométer és az átjárhatatlan államhatár választja el egymástól. A vasfüggöny lebontása után a polgármesterek mindkét oldalon erőltették egy állandó határátkelő megnyitását, amelyet a pinkamindszentiek örömmel vettek volna, ám a moschendorfiak féltették nyugalmaikat, és helyi népszavazással elejét vették a terv megvalósításának. Noha a kilencvenes években egy-egy napra többször is megnyitották a két falu között a határt, az első alkalommal felszabadultsággal, örömmel és megindultsággal átélt esemény kölcsönös érdektelenségbe fulladt. A két falu közötti földúton fölállított, az államhatárt jelző egyszerű sorompó és tábla körül nem jár senki. A vidéket ellepő csendet legfeljebb a földeken dolgozó traktorok, alkalmanként az osztrák határőrség illegális bevándorlókat vadászó helikoptereinek hangja töri meg.

---

1 A tanulmány az Európai Unió 5-ös keretprogramja által támogatott nemzetközi kutatás keretén belül készült. A kutatás címe *Changing Borders, Changing Identities*, vezetője Ulrike H. Meinhof. A kutatás az egykori vasfüggöny mentén fekvő település-párookra terjed ki – a német-lengyel, német-német, német-cseh, osztrák-magyar, osztrák-szlovén és olasz-szlovén határvidéken –, és háromgenerációs családokban készült interjúk elemzésén alapul. A nemzetközi kutatócsoport által alkalmazott módszer sajátossága az volt, hogy az interjúpartnereknek saját településük egy-egy fontos korszakához, illetve a határhoz, a határon átvélő kapcsolatokhoz fűződő fényképek által kiváltott emlékezése képezte a részben strukturált interjúk alapját. Lásd ehhez: Ulrike H. Meinhof – Dariusz Galasinski: *Photography, memory, and the construction of identities on the former East-West German border*. In: *Discourse Studies* 2000/2(3).

A csönd tehát fizikai csöndet jelent: nemcsak az államhatár környékét nem zavarja meg autók, emberek forgalma, mindkét falu nyugodt, csöndes, a természeti környezet és a csönd teszi vonzóvá őket a hétvégi házakat kereső városiak számára, és ez a csönd és nyugalom az, amely az itt élők számára is a legnagyobb érték, megtartó erő. A csönd azonban egyúttal azt is jelenti, hogy a határ két oldalán fekvő szomszéd falvakban élők narratívái nem vonatkoznak egymásra: nem beszélnek egymásról, az 1921-ben megszakadt közös történelem legfeljebb bizonytalan tudástörédekben jelenik meg, a határon átvélő kapcsolatok emléke csupán néhány idős emberben él ma már.

A két település fokozatosan szakadt és fordult el egymástól. Az Osztrák-Magyar Monarchia részeként a jelenlegi burgenlandi falu, Moschendorf – több más német anyanyelvű községgel együtt – a színmagyar Pinkamindszent körjegyzőségéhez tartozott, lakói a magyar államnyelvet iskolában tanulták. A nagyhatalmak az államhatárt a két község között lényegében a nyelvi határ mentén húzták meg 1921-ben, s ez a tény a szomszéd nyelv ismeretének fokozatos, ám végérvényes elvesztéséhez vezetett. 1948-ig, a vasfüggöny megépítéséig az államhatár átlátható és átjárható maradt, a határon átnyúló kapcsolat a földtulajdon-átbirtoklás, az egyházi zarándoklat, a kocsmá- és bállátogatás, vagy, a háborúkat követő időkben tipikusan a csempészet formáit öltötte. A két világháború közötti időszakban még élt az a generáció, amelyik ismerte és használta is a szomszédos település lakóinak anyanyelvét. A vasfüggöny árnyékában a két hasonló gazdasági és társadalomszerkezettel jellemezhető falu sorsa eltérő irányban és mértékben alakult át. Noha a periférikus helyzet mindkettőben a lakosság folyamatos csökkenését eredményezte, Pinkamindszenten a szocializmus időszakában drámaian fölerősödött népességfogyás a helyi társadalom visszafordíthatatlan eróziójához, az elit és a közösségek eltűnéséhez vezetett. Ezzel szemben Moschendorfban kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet alakult ki, itt a szőlészeti hagyományokra alapozott „lágý” (*sanfter*) turizmus bontakozott ki a kilencvenes évek második felében, amely azonban csak korlátozott mértékben képes kiegyensúlyozni a moschendorfi parasztgazdaságok uniós csatlakozást követő felszámolásából fakadó veszteségeket. A csöndes, nyugodt dél-burgenlandi falu évtizedek óta vonzza a városi lakókat; a falu házainak tizede hétvégi ház.²

2 A népességvesztés mértékéről egy adat: 1900-ban Pinkamindszenten 829 ember élt, 2000-ben 161, Moschendorfban ugyanezen számok 928 és 450. Lásd még: Wastl-Walter, Doris – Váradi, Monika Mária: The Divergent Development of Two Villages in the Austro-Hungarian Border Region. In: *Revista Estudios Fronterizos*, Instituto de Investigaciones Sociales de la UABC, Numero 34. 167–193.

A két falu közötti érintkezés több mint fél évszázada radikálisan megszakadt, és ez az „emlékezetközösségek”³ feloldódásához, a kommunikatív emlékezet⁴ megtöréséhez és így az egymásról való hallgatáshoz vezetett.⁵

Amiről a narratívák egyszerre beszélnek és hallgatnak: a határ

A határ a narratívákban a múltra, jelesül a vasfüggöny negyven esztendőjére való emlékezés tárgyaként jelent meg hangsúlyosan, különösképpen a vasfüggöny által kétszeresen, az ellenségesnek tartott nyugattól és az ország belsejétől egyaránt elzárt, izolált, periférikus településen, Pinkamindszenten. A határ hol ellenséges és félelmetes, hol szelídebb és barátságosabb arcai, valamint a határhoz való fokozatos alkalmazkodás stratégiai nyomon követhetők a három generáció narratíváiban. Az aláaknázott államhatár mellett fegyveres örök kíséretében szántó-vető, marhákat legeltető parasztemberek félelmeit a következő generációk legfeljebb elbeszélésekből ismerik, a fiatalabbak történetei a határörök és a gyermekek közös játékaikról, a határórség és a helyi lakosok között kialakult cinkos egymásrautaltság mindennapi jeleiről azt mutatják, hogy a határ, a határral való együttélés normalizálódott a magyar faluban. Ezzel szemben a moschendorfiak, akárcsak más határmenti települések lakói számára az idegen ország katonái által őrzött határ jelenléte, legyen bármilyen félelmetes is, mindig olyan adottság volt, amelyhez nekik lényegében semmi közük nincs⁶, az új schengeni határokat illetően is a kívülállás, hárítás retorikai fordulataira bukkanhatunk a narratívákban.

A narratívák föltűnő eleme, hogy a határ, a határral való együttélés nem játszik fontos szerepet az emberek mindennapi életében. A határról beszélve a határhoz való viszony a közömbösségtől, az „engem nem zavar”, „megszoktuk” visszatérő fordulataitól a schengeni határ megerősítése fölött érzett örömmig terjedhet. A határ nem látszik befolyásolni a mellette lakók személyes és

3 Burke, Peter: A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio* 2001/1.3–22.

4 Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz – C.H.Beck: Budapest, 1999.

5 A kommunikatív emlékezet feloldódásának fontos jele, hogy szemben a kutatásba bevont más határtelepülésekkel, e két faluban nem sikerült a közös múltra utaló fényképeket találnunk, kivételt az első határnyitás alkalmával a pinkamindszentiek moschendorfi processziójáról készített amatőr felvételek jelentenek.

6 Horváth, Traude – Müllner, Eva: „...die Grenze ist für uns ganz normal”. Ausgewählte Ergebnisse eines grenzüberschreitenden Forschungsprojekts. In: Horváth-Müllner (Hg.): *Hart an der Grenze*. Burgenland und Westungarn. Verlag für Gesellschaftskritik: Eisenstadt, 1992. 163–174.

közösségi életét, és úgy tűnik, hogy az itt élők identitásának sem meghatározó eleme. Közelebről szemügyre véve azonban, a határ mégis beszivárog a narratívákba, csak éppen kerülő úton, jelentőségének tagadása, minimalizálása, elhárítása révén.⁷

Határ-narratívák

Határ: a mindennapok díszlete

Gábor Róza 1948-ban született, a középgenerációhoz tartozik. Éveken át bolti eladóként dolgozott a közeli Körmenten, öt éve azonban otthon maradt, háztartásbeliként segít unokái nevelésében. Pinkaminszenti családi házukban ketten élnek férjével, aki szövetkezeti traktoros. Az alábbi interjúrészlet pontosan tükrözi azt a koherens identitást, amelynek középpontjában a család és a szakadatlan munka áll.

„I: Gondoltátok, hogy valaha fel fogják szedni?”⁸

Gábor Róza: *Őszintén?*

I: Hm.

GR: – *Én, – én mondjuk, ilyesmire nem is értem rá foglalkozni. Az van, kész. Most képzelj el, hogy hát a gyerekek, minden istenáldott nap reggel hét óraker indulunk, sokszor azt se tudtam, most melyik gyerekeket merre szedem össze, mer Vásaljára jártak iskolába, szóval – egyet mindig óvodából vittem, másik kettő itt volt édesanyámmal. Akkor következő éven a Dóra ment Vásaljára iskolába, Katit vittem óvodába, Andráska itt maradt. Utána éven, akkor a... má az Andráskát vittem óvodába, a két lány iskolába, és akko ugye ők délbe édesanyámho jöttek. Úgyhogy én, miko... akko nem öt óraker jött be az iskolabusz, hanem hat óraker. Leszálltam a buszról, azt se tudtam, hogy most, Istenem, most... bejöttem a gyerekekér vagy má kinn vártak a gyerekek, mentünk haza. Most főztek? Az állatoknak adjak? Vágy, vagy miccsináljak? Úgyhogy-*

7 A határról, a határmenti kapcsolatokról való hallgatást más települések esetében más indokok magyarázhatják. Kovács Éva Andau és Jánossomorja esetében arról számol be, hogy az osztrák oldalon élőknek anyagi és szimbolikus érdeke fűződik a hallgatáshoz, hiszen egyrészt magyarországi gazdasági ügyleteik nem minden esetben legálisak, másrészt a dolgozni átjáró magyarokkal, mint a faluközösség „alsó rétegével” szembeni fölény érzése része az andauai identitásnak. Kovács, Éva: „Grenzerzählungen”, lokale Eigenmythen und „Rahmengeschichten” als Identitätsformende Texte in Gemeinden an der österreichisch-ungarischen Grenze. In Haslinger, Peter (Hg.): *Regionale und nationale Identitäten*. Ergon Verlag: Würzburg 2000, 241–258.

8 Jelek: <> Azon szövegrész, amely alatt a beszélgetőpartnerek valamilyen módon kifejezik érzelmeiket (nevetnek, sírnak stb.), vagy a beszéd alatt külső zaj hallatszik. [] A zárójelen belül az érzelmet kifejező cselekvés vagy a zajforrás megnevezése kerül.

én... Őszintén? Én nem értem rá ezzel foglalkozni, hogy most ezen gondolkozni, hogy most - leszedik, nem szedik, meddig lesz. Ez van, kész. – Úgyhogy...

I: Elfogadtátok így.

GR: *Hmmm, hát – <kénytelenek voltunk> [nevetve], mivel nem mehettünk el aztán fölszedni. – De mondom, úgyhogy – nekiünk – úgy – távoli – olyan nem volt, aki, nahát, most olyan rokon, hogy – nem tud bejönni. Hála Isten, mind itt voltunk.*"

Visszatekintve a vasfüggöny mellett töltött időszakra, Róza látszólag reflektálatlanul tekint a határra: „ez van, kész”, egyúttal azonban a kérdezőnek a határ problematizálására irányuló kísérletét hátrítja el a határ jelentőségének minimalizálása révén. Ezt a törekvését fejezi ki a nevetés, ami időzőjelbe teszi az interjúrészlet jószerivel egyetlen passzivitást kifejező mondatát, „*kénytelenek voltunk elfogadni a határt, mivel nem mehettünk el fölszedni*”, és ugyanezért teszi föl kétszer az „*őszintén?*” kérdést, amellyel Róza jelzi, (amúgy nem helyes) sejtése szerint a kérdező elvárásainak nem felel meg az a válasz, ami következik. A határ mint a mindennapi életnek a kérdező számára talán szokatlan kerete⁹ nem csak, hogy megszokható, de szinte észrevétlen marad a mindennapok egymásra torló feladatainak megoldása közben. Róza tömör válaszában megindokolásában néhány mondatba sűríti élete meghatározó szakaszát, három gyermeke felnevelésének idejét. Miközben a hétköznapi kihívásaival való küszködéseit írja le, a napi ingázást a munkahelyre, a gyermekek elhelyezését útközben a székhelyközség oktatási intézményeiben¹⁰, az otthoni gazdaságban végzett munkát¹¹, elbeszélése zaklatottabbá válik, az egymás mellé rendelt mondatokban megjelenik az évek múlása, a mókuserék, ahol, soha nyugtot nem találva, Róza pörgeti az időt.

A mindennapokkal való bajlódás, a munka, az úton levés monotóniája másutt is fölbukkan Róza narratívájában, amikor azokra a kérdésekre válaszol, látták-e és hogyan élték meg a határ lebontását. Természetesen nem látták, senkit nem érdekelt az esemény, Róza „*nem is tudja, mikor*”, „*talán busz-*

9 Jellemző, hogy a pinkamindszenti interjúpartnereink egyike sem használta az 1948 és 1990 közötti időszakban létező határra vonatkozóan a politikai és szakmai diskurzusban meggyökeresedett vasfüggöny fogalmát.

10 Pinkamindszent a hetvenes évektől elveszítette önálló térszert és közigazgatását, gazdasági és politikai autonómiáját, a négy faluból álló szövetkezet és közigazgatási egység központja Vasalja lett. A folyamatot az oktatási intézmények felszámolása zárta le. A község gyermekei a szomszédos Vasaljára és Körmendre jártak és járnak ma is óvodába és iskolába.

11 Jellegzetes pinkamindszenti stratégia volt a szocializmus évtizedeiben az otthoni, ún. háztáji kisgazdaságban sertést, szarvasmarhát tartani, ebből a családok akkoriban jelentős többletbevételt tudtak elérni. A hajdani parasztcsaládok többsége az így nyert jövedelmet arra fordította, hogy gyermekeit kimenekítse a faluból.

ból”, munkába menet-jövet vette észre, útitársaival együtt, hogy „szedik föl a drótot”.

I: De hát itt nyilván mesélték a buszon is, vagy valamit reagáltak az emberek. Amikor ezt látták. Hogy szedik fel a drótot.

GR: *Megmondjam őszintén, mit?*

I: Hm.

GR: *Egy jót nevettek. Hogy, na, vajon mikor rakják le újra? – Hidd el, hogy...hogy má – szóval annyira belefásult itt a nép, vagy nem is tudom. Szóval úgy különösen... Az, hogy akik mentünk a buszon – gyerekek voltak, meg akik mentünk, kipihentük magunkat addig, amíg odaértünk. Mer reggel el kellett végezniünk. És akko – nem foglalkoztunk ilyesmivel. Sen... őszintén, nem is beszélgettünk. <Ült az ember a buszon> [nevetve], odaértünk, leszálltunk, majdnem mind az egyikünk, így a fiatalabbak, vitünk a gyerekeket erre-arra, és akkor rohantunk, hát egy, egy rohanás volt az életünk.”*

Róza narratívájában a határról szólva másutt a „majdnem természetes”, „megszoktuk”, „beletörődött az ember” kifejezéseket alkalmazza, ezekre rímeli a „belefásult nép”, a fáradt pinkamindszentiek, akik „jót nevetnek” a határ lebontásán, relativizálva az esemény történelmi jelentőségét. Itt a határ önkényes természete villan föl egy pillanatra: „mi nem mehettünk el fölszedni”, és ha most le is bontják, bármikor „újra rakhatják”, de az önkény, a hatalom természetét átlátó „kisember” a nevetéssel kifejezi, ironikusan tekint az önkényre és tehetetlen, kiszolgáltatott önmagára. Róza azonban nem az az ember, aki a világhoz passzívan közelít, így a „fásultság” más jelentést kap, értelmezésében a folyamatos munka teszi fásulttá a pinkamindszentieket, akik állandó fáradtságukat pihenik ki munkába menet. Ezt az időtlen állandóságot fejezi ki az, hogy Róza a kisgyerekes szülők közé sorolja magát, noha a határ lebontásának idejére gyermekei felnőttek, már rég nem szorultak anyjuk kíséretére. „Egy rohanás volt az életünk”: ebben az állandó rohanásban az utazás a pihenés ideje, a busz a nyugalom és csend szigete – „nem is beszélgettünk” –, a határ, a drót csupán a monoton mindennapok elsuhanó, észrevétlen díszlete.

Az ingázó pinkamindszentiek naponta átlépték az államhatártól öt kilométerre fölállított második határvonalat, amely a határsávon belül lévő településeket elzárta az országtól. A pinkamindszenti interjúkban a határról és a határ mellett élés sajátosságairól szólva a belső határ jelenik meg sorsdöntőként. Mint a keleti blokk más nyugati határszakaszainál, úgy itt is nehezen megközelíthető, szigorúan ellenőrzött volt a belső határ, visszatérő a panasz a rendszer irracionális következményeiről, hogy a legközelebbi rokonok sem léphettek be engedély nélkül a határsávba, és az engedély megszerzése nehéz-

kes, időigényes, nem egyszer eredménytelen procedúra volt. Róza is utal a határsávban élés nehézségeire, ám őt és családját nem érintette mindez közvetlenül, „hála istennek, mind itt voltunk”.

A munka, a családért végzett önfeláldozó szolgálat áll Róza élettörténetének és identitásának centrumában. Róza mindennapjai örökös magányos, heroikus küzdelemben telnek¹², narratívájában a „minden istenáldott nap” visszatérő kihívásoknak való megfelelés nehézségei azonban nem függenek össze a határmenti élet sajátosságaival. Róza minimalizálni igyekszik a határ jelentőségét élettörténetében, választásaiban, identitásában. E narratív stratégia legeredményesebb eszközeként szembeállítja a kiszámíthatatlan, önkényes és így befolyásolhatatlan eseményekkel – esetünkben (állam)határok építésével vagy éppen lebontásával – kísért történelmi időt a dologgal teli mindennapok állandó körforgásának idejével. A mindennapok ideje természetesen legyőzi a történelmi időt, s közben a határ is a mindennapok jelentéktelen díszletévé halványul.

A határ mint tengerpart

Dobó András, Róza veje, 1965-ben született, a fiatal generációt képviseli. András a szövetkezetben traktorosként dolgozik, Dórával, Körmenden banktisztviselőként dolgozó feleségével és két kisgyermekükkel él a pinkamindszenti családi házában. András nagyszülői örökségként jutott otthonához, azon fiatalok közül való, akik anyagi lehetőségek híján nem tudtak elköltözni a faluból.¹³

Az alábbi interjúszakasz előtt András kijelenti, hogy a határmenti fekvés inkább hátránnyal mint előnnyel járt; „félreestünk mindentől”, majd az átjárhatatlan és korlátozó államhatárral való együttélés szabályairól beszél. A nyáresti, hétvégi családi „csavargásokról”, gyalogos vagy biciklis kirándulásokról esik szó, a Pinka folyóhoz (amelyen elvileg át lehet úszni Ausztriába) vagy az erdőbe, ahol néhány fatörzsbe belenőtt a szögesdrót. Pinkamindszent határának

12 A hagyományos paraszti közösség és értékrend felbomlását jelzi, hogy míg az idős generációhoz tartozó asszonyok a (paraszti) munkáról mindig többes szám első személyben beszélnek, olyan sorsról, amelyben osztoztak férjeikkel, addig a középső generáció tagjai, így Róza is, többnyire magára maradt/marad, férje munkaideje leteltével a helyi kocsmát látogatja, gyakorlatilag nem vesz részt a család mindennapjaiban.

13 A kilencvenes években vagy öt fiatal házaspár maradt helyben, illetve költözött vissza Pinkamindszentre, elsősorban azért, mert sem maguk, sem a szüleik nem rendelkeztek (már) olyan jövedelemforrással, amely lehetővé tette volna az életkezdést akár csak a közeli kisvárosban, Körmenden.

háromnegyed része egyben államhatár, az egyetlen, aszfaltozott, Körmendre vezető út kivételével minden útja a határhoz visz. „*Hát az ember akármerre indul, mindenfele a határ van úgyis. Mindenhol a határ van.*” András a kirándulásokon nem megy túlzottan közel az államhatárhoz, nem beszél gyermekeivel a határról, nem tartja továbbadásra érdemesnek a határ és a határmenti élet történetét. „*Az a kerítés mindegy, hogy lent van, vagy nincsen, az ember anélkül is tudja, meddig lehet elmenni, és kész.*” András nem tartja lényegi különbségnek, hogy a határt szögesdróttal, vagy anélkül védik, s e véleménye mögött nem a határ önkényes és korlátozó természetéről való tudás áll, s nem is csupán az egyszerű megszokás, hanem a határ természetes, már-már otthonos adottságként való kezelése. András a családi házakat az utcától elválasztó, az otthonokat az idegenektől védő, szabadon zárható és nyitható kapuval rendelkező „kerítés” fogalmát használja a hajdani vasfüggönyről beszélve.

DA.: „*Nem is nagyon foglalkoznak vele (a gyerekek), szóval nekik ez egy természetes dolog. De nekünk is az volt gyerekkorunkba. Szóval jött egy idegen, énnekem olyan furcsa volt, mikor, emlékszek rá, meghalt egy, egyszer, pinkaminszentiek voltak, tanár volt T-n az illető, és itt temették el. Na most, mikor temetésre jöttek onnét kollégái a busszal, az akkor volt a rendszerváltás idején és még megvolt akkor a drótkerítés, de má akárki mehetett arra, szóval má nem voltak katonák, mindenki vett egy darabot, ottan tördelték le a drótot, hogy a vasfüggönyből visznek haza egy darabot meg minden. Az itt lakóknak ez olyan íz volt, hogy most minek? Egy darab rozsdás ízé, tüskés drótot. De őnekik ez nagy dolog volt, hogy na most a vasfüggönyből tud vinni egy darabot. Az itt lakókat egyáltalán nem érdekelte.*

I: De azért, mert... de mért nem érdekelte szerinted?

DA: *Mer egy olyan természetes dolog volt az, aki itt lakott, hogy nap mint nap látunk. Szóval annak érdekes, aki még soha nem látott valamit. Na most, mit tudom én, nem láttam soha a tengert, de aki a tengerparton lakik, azt má nem érdekli ennyire, biztos, nem?*

I: [derül] De össze lehet hasonlítani a tengerpartot a [szögesdróttal]

DA: *Hát most – mit tudom] én. Szóval tényleg természetes volt az. A katonák, ezek itten jöttek-mentek a faluba éjjel-nappal, hát természetes dolog volt az, mer jól van, megy szolg... megy a Pinka-hídra, megy ide vagy oda. Tudtuk, jobban tudtuk, hogy hova mennek szolgálatba, mint ők maguk. Mer itt nőttünk föl, az összes örhhelyet tudtuk. Őt meg idehozták, itt volt másfél vagy két évig, ezt meg kell tanítani, nahát édes fiam, most ide kell menned, aszt itt kell álldogálnod. Hát a nyolcéves gyerek, minden nyolcéves gyerek tudta a faluba, melyik katonának hol lesz a helye. Hát tudtuk.”*

András szerint gyermekeinek éppen olyan természetes dolog a határ, mint az ő számára volt gyermekkorában. A határ „természetes” mivoltát megvilágítandó azonban először nem gyermekkorából hozott emlékekre hivatkozik, hanem egy a rendszerváltás idején megtörtént eseményre. Az egyik köztisztelőnek örvendő pinkamindszenti család legidősebb fiát, a második világháború előtt, az akkori paraszti stratégiáknak megfelelően, kitanították. A férfi pinkamindszenti születésű feleségével és gyermekeivel együtt egy távoli megyeszékhelyen élt, de a szülőfalujához erősen kötődő pedagógus nyugdíjazása évében hazaköltözött, majd nem sokkal ezután meghalt. András az ő temetését idézi fel. A visszaemlékezés során András először is különbséget tesz a „bentiek”, „bentlakók” és az „idegenek”, vagyis a határsávbán élők, és azok között, akiknek nem volt közvetlen tapasztalata és ismerete a határról és a határmenti életéről. Az országtól évtizedekig hermetikusan elzárt pinkamindszentiek visszaemlékezéseiben a határnyitás után gyakran jelennek meg idelátogató kíváncsi idegenek, akik annyian voltak, „mint a nyű”, és akik úgy néztek a pinkamindszentiekre, mintha állatkerti „majmok” lennének. Az évtizedes elzárttság egyfelől azt eredményezte, hogy a falut elfelejtették¹⁴, „a nevét sem ismerték”, másfelől viszont azt, hogy mindenki, aki a határsávon „kívülről volt”, egyben idegenné vált a pinkamindszentiek számára. Nem véletlen, hogy András először a Pinkamindszenttől távol élő, de a falutól végleg soha el nem szakadó tanárembert is idegenként említi. A határ lebontása egyúttal a belső határ elolvadásával járt, a falu bárki számára megközelíthetővé vált. Az idegenek megjelenése a „bentlakók” számára nem csupán váratlan és szokatlan volt itt, ahol az új, „idegen” arcokat a kétéves katonai szolgálattal cserélődő határőrök jelentették, hanem szembesítette őket azzal is, hogy az évtizedes elzártság, a határmenti élet a „kintiek” számára nem magától értetődő, természetes, hanem még a szocializmus kevésbé szabadságtámogató viszonyaihoz képest is korlátozott és korlátozó életet jelent.¹⁵ A pinkamindszentiek ugyanakkor helyzetük, saját életük és identitásuk normalizálására, természetesként való elfogadására és elfogadtatására töreksenek – még akkor is, ha pontosan

14 A pinkamindszentiek nagy sérelme volt a szocializmus éveiben, hogy a kanonizált szocialista történetírás, amelyben Magyarország 1945-ös szovjet felszabadítása kiemelkedő helyet foglalt el, meghamisította a történelmet, és egy közeli határmenti települést emelt az utoljára felszabadult magyar falu piedesztáljára, noha emlékeik szerint Pinkamindszent és Moschendorf határa között húzódtott az utolsó frontvonal.

15 Természetesen az interjú során, amelynek középpontjában a határ állt, a kérdező valamilyen módon szintén az idegenek álláspontján állt, amennyiben kérdései visszatérően a legalábbis szokatlannak tartott helyzethez való alkalmazkodás mikéntjét érintették.

tudják, milyen hátrányokkal és károkkal járt a közösség számára a határ –, s e törekvésüket természetesen sérti és megzavarja az idegenek egzotikumnak (majmok) kijáró és ugyanakkor valamilyen mértékben szájalommal (nem szolidaritással) elegy kíváncsisága.

András narratívájában igen pontosan megjelenik az a különbség, ami a „bentiek/bennlakók” és „idegenek”/ „kintiek” számára a két világrendszert elválasztó határhoz és annak lebontásához kapcsolódik. A temetésre érkező idegenek vélhetően megrendülten tördelték az akkor már őrizetlenül álló – és a temetőtől vagy fél kilométerre húzódó – államhatár szögesdrótjainak darabjait. A gyászoló kollégák úgy érezhették, hogy a történelem egy-egy darabját viszik magukkal, amely szimbolikusan egyszerre jelképezi a szabadság hiányával jellemezhető szocialista múltat és az új, demokratikus, kapitalista világ beköszöntét, a rendszerváltás nyitányát. A gyászszertartásra érkező és a darabka drótban a történelem egy darabjával távozó idegenek osztoztak a rendszerváltó nemzeti narratívában¹⁶, nem így András.

András olvasata kijózanítóan hétköznapi – s ebben szerinte a falu apraja-nagyja osztozik vele, hiszen többes szám egyes személyben fogalmaz. Számukra az a bizonyos szögesdrót, amelyet nap mint nap láthattak befelé, a buszon, autóban ülve, vagy traktorosként az államhatár mellett dolgozva, nem volt más, mint „*egy rozsdás izé*”, „*tüskés drót*”, vagyis haszontalan, értéktelen, legfőképpen pedig minden szimbolikus jelentés/jelentőség híján lévő, közömbös, hétköznapi dolog. András szemében éppen a drótot tördelő idegenek tűnnek kissé habókosnak, ha úgy tetszik, egzotikusnak. András a nagy, emelkedett, rendszerváltó történelmi narratívát úgy teszi idézőjelbe és ironizálja, hogy szembeállítja a hétköznapi, a megszokás narratívájával.

A minden-csoda-három-napig-tart hétköznapi bölcsességét alkalmazva András a határ természetes jellegét sajátos hasonlattal támasztja alá. A pinkamindszentiek számára a nap mint nap látott határ (valószínűleg) olyan megszokott lehet, mint a tengerparton élőknél a tenger látványa, illetve, ahogy számára, aki még soha nem látott tengert, egzotikus lehet a tenger, úgy annak,

16 Ebben az időszakban pl. a fővárosban bordó bársonydobozokba burkolva árulták a vasfüggöny egy-egy kis darabját, vagyis egy egyen-nagyságúra szeletelt szögesdrótot. 1989 augusztus 19. az osztrák-magyar határon Habsburg Ottó jelenlétében megtartott Péneuropai Piknik a néhai NDK polgárai nyugatra menekülésének, a Keletet Nyugattól elválasztó határok lebontásának auktakja, s mint ilyen, a nyilvánosság első számú témája volt. A pinkamindszenti visszaemlékezésekben – szemben a moschendorfiakkal – alig esik szó erről a faluban is viszonylag jelentős NDK-s menekülthullámmal járó időszakról.

aki még nem látta a határt (a szögesdrótot), éppen az jelentheti az egzotikumot. A hasonlat némileg bizarrnak tűnik (ezt a kérdező jelezte is), hiszen a tenger a végtelenséggel, határtalansággal asszociálódik, s ha valami, akkor ez nem volt soha a határ sajátja.

A határ természetes mivolta mellett szóló más érveit András gyermekkori emlékeiből meríti. A beszélgetés egy korábbi szakaszában, a Pinkamindszenten állomásozó katonákkal kapcsolatban az iskoláskori nyári erdészeti munkáról beszél, amikor az aljnövényzet sarlózása közben a katonák „*mindig ott voltak velünk egész nap, szóval vigyáztak ránk*”. Andrásban visszamenőleg sem merül föl az a gondolat, hogy a katonák feladata akkor nem elsősorban az volt, hogy a gyermekeket a veszélyektől megóvják, hanem hogy a határt őrizzék, adott esetben éppen az elcsalinkázó gyermekektől. András emlékeiben azonban az erdő, a határőr katonák kutyái, akikkel „*egész nap*” játszottak, vagy lovai, amelyeket megülhettek – az erdő, az állatok a természet-közeliséget, természetességet hangsúlyozzák – nem csupán a fizikai munkát varázsolják visszamenőleg játékká, hanem mindazt, ami a határral összefügg. A gyermekkor idilli szigetének ábrázolása folytatódik az őrhelyükön posztoló katonák és a pinkamindszenti gyermekek sajátos, kifordított bújócskájában: a gyermekek ismerték a katonák őrhelyeit, rendelkeztek a „bentiek” otthonos és meghitt ismereteivel – „*hát tudtuk*” –, és eligazították a bizonytalan és az ő segítségükre szoruló új katonákat. A játék, a derűs gyermekkor, András élettörténetének e fontos részlete végső soron kivetül a határ és a határral való együttélés egészére: annak helyére lép. E behelyettesítéssel András a határt nem csupán megszokottá, természetessé, de a békés, boldog élet színterévé varázsolja.

Róza és András a maguk különböző módján, de mindketten a határmenti élet normalizálására, természetessé tételére töreksenek. Különösen András az, aki a határ természetességét és a határmenti lét békés, nyugodt mivoltát hangsúlyozza. Ezt a stratégiát nem csupán a kívülálló kérdezővel szemben alkalmazza, hanem minden olyan magyarországi „idegennel” szemben is, akik szemmel láthatóan megütözköznek a határ, a határmenti élet különöségén. Róza és András elutasítja a „rendszer váltó” nemzeti narratívát, hiszen ez a fordulat lényegében nem változtatott a pinkamindszentiek gazdasági és társadalmi értelemben vett marginális helyzetén. Ennek fényében értelmezhető András ironiája, amellyel a vasfüggöny lebontásáról beszél, és ezáltal válik érthetővé a pinkamindszentiek narratív stratégiája, amely a védekezést és az önbecsülést szolgálja. Ezt az önlegitimációs stratégiát alkalmazzák a hajdani

német-német határ keleti oldalán élő, s elsősorban középgenerációhoz tartozó emberek is, akik a határról, mint otthonukról beszélve szegeznek szembe saját identitásukat a nyugat-németek fölényérzetével.¹⁷

A határ: a félelem retorikája

Míg a pinkamindszenti narratív stratégiák a határ, a határral való együttélés jelentőségének minimalizálását, természetessé tételét célozzák, addig a határ a moschendorfiak narratíváiban olyan dologként jelenik meg, amely életükön és identitásukon kívül található. Moschendorfi interjúpartnereinknek nem kell a határ jelentőségével újra és újra megküzdniük élettörténetük és identitásuk integritása érdekében. E különbségben tetten érhető a határ eltérő természete a magyar és az osztrák oldalon. A pinkamindszentieknek nem annyira a falu határában húzódó államhatárral, mint az ország belsejétől elválasztó, és egyúttal a községet és közösséget az ország egészéből kirekesztő, évtizedeken át húzódó izolációt eredményező helyzetükkel kellett megbirkóznuk. A moschendorfiak ezzel szemben egy olyan államhatár árnyékában éltek, amelyet más, idegen és ellenségesnek számító ország katonái őriztek, de amely nem befolyásolta, alakította életüket. Moschendorf legfeljebb annyiban különbözik más dél-burgenlandi falvaktól, hogy határából nem vezet tovább út, periférikus település egy periférikus régióban: „*a legkisebb csücsök (Zipfelchen)*”.

A metaforát Inge Illner alkalmazta narratívájában a településre és Burgenland tartományra vonatkoztatva egyaránt: a csücsök valaminek a sarkát, szélét jelenti, de a kenyér végét is, Inge ráadásul kicsinyítő képzőt, becéző formát használ, a gyerekbeszéd szavát. Evvel egyrészt enyhíti a periférikus élethez kapcsolódó negatív asszociációkat, másrészt kifejezi saját, erős kötődését falujához. Bizonyára nem véletlen a szóhasználat: az 1958-ban született Inge Illner óvónőként dolgozik a községi óvodában. A középső generációhoz tartozó asszony nyugdíjas szüleivel, szakmunkás férjével és egyetemre készülő fiával él a falusi portán. A család 18 hektáros birtokon gazdálkodott, de az uniós csatlakozás után felhagytak a mezőgazdasággal, földjüket bérbe adták. Kiegyensúlyozott, szeretetteljes és harmonikus légkör hatja át Ingéék családi életét.

Inge ahhoz a generációhoz tartozik, amelyik gyermekkorában még láthatta az elaknásított osztrák-magyar határ félelmetesebb arcát, és harmincas éveiben járt, amikor a vasfüggönyt lebontották. Még a nyolcvanas években több-

¹⁷ Meinhof-Galasinski 2000, lásd az 1. lábjegyzetben.

szőr is járt Magyarországon férjével, akinek határsávbán lakó (nem pinka-mindszenti) ismerőseit látogatták meg, s amikor a szomszéd országban még minden jóval olcsóbb volt, bevásárolni és tankolni is át-átruccantak. Jó néhány éve azonban, mivel nincs miért, már nem „járnak le”: a moschendorfi narratívákban megjelenő topográfiaiban Magyarország, a szomszéd falu lent helyezkedik el.

I: „Illner asszony, ha ezt a fényképet nézi, mit lát rajta?”¹⁸

I.I.: *Igen, a magyar államhatár. Tehát a határ Ausztria és Magyarország között. Még nagyon jól emlékszem rá, igen, igen, a tornyokra. Tulajdonképpen nem volt túlságosan kellemes, amikor gyerek voltam, vagyis hát, ha arra gondolok. Mindig kint voltunk a földön, mindig a szülőlk... és minden, de a határt mindig olyan, nem is tudom, tehát az ember soha nem mert közel menni hozzá, mert ott gyakran a magyar katonák járkáltak. És ez valahogy, valahogy olyan borzongató volt. Soha nem estem volna a kísértésbe, hogy közelebb menjek hozzá. Mi ezt soha nem tettük volna, mint gyerekek. A maiak már megint mások, ma nincs már határ, tehát, legalábbis a szögesdrót nincs már ott, az már nincs. És így egy kicsit lazább. Mert korábban, ha arra gondolok, gondolok, a katonákra a lovakkal, ahogy ott át, és mindig ott voltak a drótnál az aknák, és egyszer kint voltam a földön, és akkor robbantottak, és na az olyan ronda volt.*

I: Igen? A másik oldalon.

I.I.: *Igen, azt ők, a magyarok csinálták, nem, egy kicsit odébb odaát. Több is volt nekik, de az mindig úgy robbant, ez ronda volt, mindig, mindig újra, ez mindig ronda volt, még ma is emlékszem, ahogy az mindig robbant [nevetve]. Különben, hát ez lenne tulajdonképpen.”*

Inge az őrtorony képét látva rögtön a magyar államhatárra asszociál, majd pontosít, lokalizálni igyekszik a látványt: az Ausztria és Magyarország közötti határról van szó, amelyre, mint mondja, „igen jól” emlékszik. A gyerekkori emlékek két egymással nehezen összebékíthető részre bomlanak. Az egyik a paraszti munka világához kötődik: a moschendorfiak közvetlenül az államhatár mellett lévő földjeiket is művelték, és a földekre rendszerint gyermekeiket is magukkal vitték. A földeken végzett paraszti munkához az állandóság, biztonság, gyarapodás értékei kapcsolódnak. Ezzel a békés világgal éles ellentétben áll az államhatár, amely Inge és más moschendorfiak emlékeiben az erőszak világához kapcsolódik. Inge a határhoz képeket, hangokat és az ezek kiváltotta gyermekkori érzéseit köti: az őrtorony, a szögesdrót,

---

18 A moschendorfi interjúkat német nyelven Friedrich Veider készítette, magyarra Váradi Monika fordította.

a magyar katonák, gyalog vagy lóháton (más moschendorfi narratívákban megjelenik a géppisztoly is, mint a magyar határőrség fenyegető kelléke), a fölrobbantott aknák dőreje.

A képek és a hangok Ingéből félelmet váltottak ki, amelyet visszaemlékezve is fölidéz. A moschendorfiak emlékeiben a vasfüggönyvel összekapcsolódó legerősebb érzés a félelem, amit azonban kizárólag asszonyok említenek (a férfiak tán nem akarják bevallani). Az idős generációhoz tartozó asszonyokban – ők is mind dolgoztak kint a határ mellett –, a vasfüggönyhöz tapadó félelem, Ingéhez hasonlóan, az aknákhöz¹⁹ és a katonák látványához kapcsolódik, és elválaszthatatlan attól a rettegéstől is, amelyet a háborúról beszélve fölidéznek. A háború Moschendorfban a szovjet katonák megjelenésével vált rémisztő valósággá, a falu határában elhúzóódó harcok miatt az itt lakók többsége menekülni volt kénytelen, visszatértük után pedig a nőket hajkurászó orosz katonák elől bujdoskoltak.²⁰ Ám azok is megtanultak félni, akik nem élték meg a háborút, így Inge és mindazok, akik gyermekként látták az államhatárt.

Inge a félelelről többféle nyelvi szerkezetben beszél: „*az ember*” (man) nem mert közel menni, Inge maga (ich) nem esett volna kísértésbe, hogy túl közel menjen a határhoz, s végül „*mi ezt soha nem tettük volna*”: a „*mi*” a gyerekeket fedi, általában. Az általános alany és a többes szám első személy használatával Inge saját gyermeki félelmét indokolja és igazolja, jelezvén: abban felnőtt és gyermek egyként osztozott. Hogy még érthetőbbé tegye érzését, összehasonlítást is tesz: a mai gyermekek (természetesen) mások, mert a határ nincs már, pontosabban más, „*lazább*” a természete: Inge e rövid összehasonlítás során folytonosan korrigálja magát, mintha nehezen találná a különbséget leíró szavakat, és a nem létező határról szóló kijelentését (*es gibt die Grenze nicht mehr*) pontosítja, „*legalábbis a szögcső nincs már ott*”. Ezután gyorsan visszatér saját gyermekkori emlékeihez, újra felidézi a lovas katonák képét és a robbantások hangját. A robbantás élenken megmaradt Inge emlékezetében, dialektusban idézi föl a robbanó akna hangját (*tusch*), s noha egyetlen alkalom-

19 Az aknákat a határ magyarországi oldalán telepítették, de áradások alkalmával a Pinka folyó néha az osztrák oldalra is átsodort néhányat. Mindezzel együtt nem találkoztunk olyan emlékekkel, amelyek az aknák moschendorfi áldozatairól szólnának, csupán egy-egy elködörgött kutya bánta, hogy nem tisztelte az államhatárt.

20 A narratívákban a félelem és az orosz katonák előli bujdosás másutt is alkalmazott helyszínei és technikái jelennek meg, nem említenek azonban egyetlen esetet sem, amikor a katonák úgymond sikerrel jártak volna (ez, történeti ismereteink birtokában, föltehetően nem felel meg a tényeknek): a kollektív, családi és közösségi emlékezet „elfelejtette”, elfojtotta a szégyen cseményeit.

mal vált a robbantás hallgatójává, a „mindig” szó használata – „mindig voltak ott aknáik”, a robbanással járó hang „mindig randa volt” – folyton visszatérőnek, ismétlődőnek, állandónak mutatja a robbantást, az erőszak aktusát. Inge emlékeiben a határral a robbantás (az erőszak) hangja mindörökké összefonódott.

Ugyanakkor azok a jelzők, amelyekkel Inge a határ félelmet kiváltó képeit és hangjait írja le, mintha arra szolgálnának, hogy az asszony távolságot tartson saját gyermekkori félelmétől és az azt kiváltó látványtól és hanghatásoktól, s így csökkentve ezek súlyát és jelentőségét: „tulajdonképpen nem nagyon kellemes”, „borzongató” élmények ezek, egyik jelző, kifejezés sem a mély és elementáris félelem kifejezésére szolgál. A határral összefüggő legintenzívebb élményét, az aknarobbanást „randának” nevezi, ráadásul tájszólásban használt kifejezéssel (schiach). A valódi félelem leírására alkalmatlan jelzővel és a nevetéssel Inge jelzi, hogy a gyermekkori félelem, akárcsak a félelmet kiváltó képek és hangok a messzi múltba kerültek, s hogy a felnőtt Inge már kellő távolságtartással és öniróniával képes visszatekinteni a számára persze valójában nem veszélyes határtól való félelmére. Az interjúrészletet lezáró „ez lenne tulajdonképpen” félmondata egyúttal az emlékeket is lezárja-lehatárolja: olyan élményről van szó, amely időben és jelentőségében valóban nagyon messze távolodott Ingétől, hogy mennyire, azt jelzi az a bizonytalanság, amely (nem csak őt, hanem másokat is), elfogja, ha a vasfüggöny lebontásának idejére terelődik a szó. Inge nem emlékszik már, mások a valóságosnál jóval messzebbre helyezik vissza a történelmi dátumot, ami számukra – s ebben, ha más okokból is, osztoznak pinkaminszenti szomszédaikkal –, mindennemű történelmi jelentőség híján való: egyszerűen nem fontos (ma már).

Később, a jelenlegi határral kapcsolatban újra megjelenik Inge narratívájában a félelem, illetve ezzel összefüggésben a biztonság motívuma. Inge a lovas osztrák katonákat ábrázoló fényképét nézegetve, nevetve azonosítja őket, igen, a hadsereg tagjai, „ők szépen vigyáznak ránk, hogy semmi bajunk ne történjék”, „ezt már megszoktuk”. A fotó a szőke, mokány Haflinger-lovakon ülő katonákat ábrázolja, valamikor a kilencvenes évek elején, még Schengen előtt, amikor a határ megerősítésére és fokozott védelmére a csendőrség mellé katonákat küldött az osztrák állam. A rendes katonai szolgálatukat töltő, az ország más tartományaiból ide érkező fiatal, ma már csak gyalog és biciklivel járó férfiak jelenléte, noha nem integrálódhatnak a helyi közösségbe, nem zavar senkit, éppen ellenkezőleg: a lányok kivirulnak, a borpincék (Buschenschankok) forgalma föllendül. S noha Inge is tudja, a katonák nem azért időznek Moschendorfban, hogy vigyázzanak szépen a falu lakóira, jelenlétük –

a menekültektől való félelem okán – megnyugtatja az itt élőket. Vagyis: ez a katonai jelenlét, ellentétben a vasfüggöny hosszú évtizedeivel, nem kelt félelmet, éppen ellenkezőleg, a biztonság érzését nyújtja Moschendorf lakóinak.

I.I.: „...igen, azt hiszem, valahogy, tegnap megint elkaptak valakit. Hát, hogy elkapták-e nem tudom, de valami történt, mert egész délelőtt, már korán...

I: Láta is?

I.I.: ...repült a helikopter, tehát valami megint történt. Na, hát jönnek jó páran, átutazóban, próbálkoznak [rövid nevetés]

I: Vannak személyes tapasztalatai is?

I.I.: Nincsenek, tulajdonképpen nincsenek, nem, nem, nem

I: Látott valakit?

I.I.: Évekkel ezelőtt. Már régen volt, tíz éve volt. Akkor valószínűleg a templomnál és a szemben az óvodában keresték mindenhol őket. Ez éjjel volt, de rögtön elbújítam, azt mondtam magamnak, nem, inkább ne menj ki. Én egy félős ember vagyok, [nevetve] <kikerülöm a veszélyt>. Nem, tulajdonképpen, hogy valamit láttam vagy, mindig halljuk, amikor a helikopter repül, akkor tudjuk, hogy valami nincs rendben, amikor sokáig csak <köröz, köröz> a levegőben [nevet], de különben, nem láttam egyet sem. Valahogy azt gondolom, ha följönnek, nem bántanak bennünket, ha találkoznak velünk. Hiszen maguk is szegény ördögök...”

Inge biztonságérzete a menekültek – az „illegálisok”, mondják néhányan – után hajtóvadászatot folytató katonák jelenlétének köszönhető. Sajátos módon Inge a katonai jelenléttel összefüggő hanghoz, a köröző helikopter zajához köti a határral, a határőrizettel kapcsolatos biztonságérzetét. Inge biztonságban érzi magát, ezt a gyakori nevetés éppen úgy jelzi, mint az, hogy az „illegálisokat” „szegény ördögöknek” (arme Hunde) nevezi. Ez a kifejezés értelmezhető a menekültekkel való szimpátia kifejezéseként is, valószínűleg elsősorban mégis arra szolgál, hogy megnyugtassa a bevallottan félős Ingét, a „szegény” menekültek, akiknek semmijük nincs, akik kiszolgáltatottak és maguk is félnek attól, hogy elkapják őket, nem jelenthetnek veszélyt a moschendorfiak számára.

Inge félelmének sajátossága, hogy nem kapcsolódik hozzá semmiféle, az élettörténetben és identitásban mély gyökeret verő, meghatározó esemény, történés, amelynek az emlékeit, érzéseit földidéző asszony (vagy hozzá közelálló személy) cselekvő vagy szenvedő részese lett volna. A félelem Inge narratívájában elválaszthatatlanul összefonódott a határral, ám mind a határ, mind a félelem „nyomokban” maradt fenn, illetve mutatkozik meg: a kép (a magyar katonák, az őrtorony látványának emléke) és mindenekelőtt a hang (a

hajdani robbantásé és a menekülteket vadászó modern helikoptereké) idézi fel, és ugyanakkor helyükre lép.

Úgy tűnik, Inge narratívájában a határ a félelem távoli (idegen katonákhoz kapcsolódó), háborzongató jeléből a biztonság közeli és „humanizált” (mert a mi kedves és ismerős katonáinkhoz kötődő) jelévé válik, mindazonáltal a narratíván áthúzódó félelem igazolja és legitimálja a határ jelenlétét és szükségességét.

A határ: a szótlán nyom

A félelem, a veszély nyomai átívelnek a generációkon, de mind halványabbak, egyre nehezebb olvasnunk őket. Az utolsó interjúrészlet a fiatal generáció egy tagjától való. Norbert Nanning, Inge egyszem fia 1980-ban született. A fiú egyetemre készül Bécsbe, ahol a család már lakást is vásárolt számára. Norbert kötődik szülőfalujához, melynek csöndje és nyugalma vonzó ugyan, de periférikus helyzete személyes hátrányként jelenik meg „főnt” Bécsben, ahol ferdén néznek az emberre, ha kiderül, a „lenti”, Magyarországhoz közeli Dél-Burgenlandból érkezett. Norbert jövője nem Moschendorfhoz kötődik.

Norbert mindvégig kissé zavart, szavait gyakran szakítja félbe, különösen a beszélgetés elején, rövid nevetéssel. E zavar éppúgy szólhat az interjúszituációnak, mint magának a témának. Norbertet nem érdekli a múlt, a történelem – és a fényképek éppen a múltat hivatottak fölidézni –, a vasárnapi asztalról leesett családi elbeszélés morzsákat tud csak felidézni, az időben közeli eseményekről – mint amilyen a határ megnyitása, az osztrák államhatár megerősítése – sincsenek saját élményei. Norbert narratívájában ismétlődően visszatérnek a bizonytalanság és a távolságtartás kifejezései: „nem tudok ehhez mit mondani”, „fogalmam sincs”, „barátságos/büszke benyomást kelt” (amit a kép ábrázol), „ahogy kinéz”, „úgy látszik, szükséges volt” (a határ megerősítése). Norbert csupán egy szállal kötődik a múlthoz. Családjából a nagyszülői ágon, más moschendorfi családokhoz hasonlóan, többen kivándoroltak, és végleg Amerikában maradtak. Egyre akadozóbb a kapcsolattartás a kivándoroltak leszármazottaival, hiszen akik tudtak még németül, meghaltak, a felnőtt moschendorfiak pedig nem tudnak jól angolul. Norbert családjában a nagymama ír még leveleket, Norbert viszont igen büszke arra, hogy újabb interneten tartja a kapcsolatot unokatestvérével. Egyáltalán, minden érdekli, ami a tudományos, technikai fejlődéssel függ össze, „minden, ami keletkezésében van, hiszen minden olyan fölgyorsulva történik”. Norbert az érdektelen

múlttal, s részben a falu konzervatív jelenével állítja szembe az izgalmas, változékony, kihívásokkal teli jövőt.

A múlthoz, a helyi közösség emlékezetéhez való kapcsolódás gyengesége Norbert határról szóló narratívájában is tetten érhető.

I: „Mi jut eszedbe erről a képről?”

N.N.: *Buh, extrém határőrízet, inkább nagyon veszélyes. Tehát, megpróbálják megakadályozni, hogy mindkét oldalról átlépjenek, tehát hogy az egyik a másik oldalra menjen, nem? És, na igen, veszélyes vidék, az ember jobban teszi, ha nem megy túl közel. Ugyanis emlékszem arra, hogy nálunk lent is állt egy (őrtorony).*

I: Ez éppen az.

N.N.: *Igen, igen, akkor meglehetősen kicsi voltam, emlékszem, hogy az öreg emberek mindig meséltek, és, azért, szóval az öregebbek már összebarátkoztak (a magyar) örökkel, és hogy tulajdonképpen nem voltak problémák. Amit így az elbeszélésekből tudok, nem? De tisztán, ha a látványt nézed, mint őrtorony meglehetősen veszélyesnek látszik, nem? Azt hiszem, szögesdrót, az is volt ott. Igen. Különben...*

I: Vannak személyes élményeid?

N.N.: *Nem, nem tudok semmit.*

I: Hogy odamentél vagy...

N.N.: *Igen, ahogy mondtam, a nagypám és még egy pár öregebb a faluból megértették egymást az örökkel és beszéltek is velük, nem? De én személyesen, nem, nem mondhatok semmi pontosat, ez már vagy <tizenöt éve volt, vagy mi> [nevet], akkor öt-hat éves voltam. Fogalmam sincs.”*

Akárcsak az édesanyja, Norbert is kétféle emléket idéz fel a határról. A pozitív emléknemok a nagyszülők, „idős emberek”, a nagypa és társai elbeszéléseiből ismertek számára; őt nagyszülei már nem vitték ki a földekre, vagy ha igen, elfelejtette. Ha a vasfüggönyhöz tapadó félelem az asszonyok narratíváinak sajátja, úgy a magyar határörökkel való valamiféle kapcsolat rendre fölbukkan az idős moschendorfi férfiak elbeszéléseiben. A férfiak voltak azok, akik, ha már úgyis kint dolgoztak a határ mellett, át-átszóltak a katonáknak – hisz ők is voltak katonák –, cigarettával, állítólag borral is megkínálták őket. Norbert is fölidézi az idősök elbeszéléseit arról, hogy „*az örökkel összebarátkoztak*”, „*megértették egymást*” és „*beszélgettek*” velük. És hogy „*tulajdonképpen semmiféle probléma nem volt*”, sem a katonákkal, sem a határral. Mégis, a megnyugtató elbeszélések ellenére a határhoz, az őrtorony látványához erősebben kapcsolódik a félelem.

Norbert narratívájának e részletében a „veszélyes” jelző háromszor fordul elő. A fénykép által kiváltott első reakcióban az „*inkább nagyon veszélyes*” kifeje-

zés olyan szövegkörnyezetben áll, amelyben a fiú általában igyekszik a maga naiv, reflektálatlan módján jelentést adni a határnak: „*extrém határőrzésről*” beszél, és az őrizet vélt értelméről, hogy ti. az egésznek az a célja, hogy a határ két oldalán élők ne hogy átlépjenek a másik oldalra. Az általános jelentéstulajdonítást valamivel később lokalizálás követi, ekkor már az őrtoronyról és nem az extrém határőrizetről van szó, Norbert emlékszik arra, hogy „*itt lent nálunk*” is állt egy. (A moschendorfi topográfiában nem csupán Pinkamindszent, Magyarország, hanem az államhatár is „lent” található.) A „*veszélyes környéknek*” még a közelébe sem jó menni; mintha Inge szavai köszönnének vissza. Az idős moschendorfiak békés történeteit, a problémáktól mentes határ emlékét földidézve azután, mintha úgy éreznék, ezek az emlékek ellentmondásban állnak a határ veszélyes voltáról mondottakkal, igyekszik megmagyarázni előző szavait: „*de tisztán, ha a látványt nézed, mint őrtorony, mégis meglehetősen veszélyesnek látszik, nem?*” Norbert a veszély jelentőségét több eszköz bevetésével igyekszik idézőjelbe tenni, csökkenteni: a „*látszik*” állítmány, a „*meglehetősen*” módosítószó, a megerősítést váró visszakérdés („*nem?*”), és a veszélyérzetet a „*látványra*” redukáló magyarázat mind e célt szolgálja. S bizonytalanul, de a veszélyérzet jogosságát mintegy visszacsempészendő, becsúszik a szögesdrót halvány képe is.

A határhoz kapcsolódó két attribútum két különböző közvetítőhöz tartozik: a békés, nyugodt határ az idős férfiak elbeszélte történeteikhez, a veszélyérzet pedig a puszta látványhoz. Ám a látványról, a veszélyérzetet előhívó jelről Norbert nem rendelkezik saját tapasztalatokkal. Norbert, emlékei szerint soha nem járt a határ közelében, nem tud semmi pontosabbat mondani, személyes emléke nincs. Mentegetőzik: akkoriban 5–6 éves lehetett csak. Nos, a határ lebontása idején 10 éves volt, és nagyon jól emlékezik arra, amikor a moschendorfiak transzparensen tiltakoztak a határátkelő ellen, ugyanakkor mindenfajta személyes emlék híján kommentálja az első ünnepélyes határnyitás alkalmával processzióban bevonuló pinkamindszentiek látványát.

Az anya és fiú narratívájában a határról szóló beszédet a szinekdoché trópusa uralja: a történelmi és jelenlegi határ „nyomokhoz” kötődik, mindenekelőtt látható vagy hallható jelekhez, amelyek azután mély vagy kevésbé mély, alapvetően negatív érzéseket vagy ezek emlékeit mozgósítják bennük, hogy ezek az érzések azután ráakodjanak a határ egészére, a határ jelentésére. Ami azonban e jelek, helyettesítő „nyomok” mögött kirajzolódik, az az osztrák-magyar határ militarizált valósága. Olyan világot láthatunk, amelyet fenyegető, rémisztő

objektumok uralnak, s még ha e tárgyak eltűntek is, a főszereplők a katonák voltak s maradnak; hol egy ellenségesnek mondott ország idegen határőrei, hol a „mi fiaink” őrzik-vigyázzák a határt. Akiktől e fiúk elzárnak, az a világ nem tapasztalható meg innen, Moschendorfból. A vasfüggöny dróttal kerített túoldalán csak a katonák látszanak valóságos, hús-vér személyeknek, nem jelennek meg az ugyancsak a földeken dolgozó parasztok a másik oldalon, mintha a dróton túl nem is léteznék világ. A „mi katonáink” békésen unatkoznak a schengeni határ mellett, míg a zöld határon át nem szöknek az újabb menekültek, akiknek az arca ugyancsak láthatatlan marad, csak a hangokból lehet következtetni arra, hogy már megint itt vannak.

A narratívákban a határ jeleihez tapadó érzések a generációs váltással elhalványulnak. Inge valóságos, bár személyes negatív élményhez nem köthető félelem érzését idézi föl, mert még látta a fenyegető és tiltott határt, és helyben interiorizálhatta a tiltást és a félelmet. Fia, saját élmények és emlékek híján már csupán mások elbeszéléseire hagyatkozhat, és a határt fölidéző jelek, nyomok benne nem a félelem érzését, hanem a veszélyről való tudást hívják elő. Norbert narratíváját a határral mint tematikával, problémával való azonosulás teljes hiánya hatja át.

Inge és Norbert narratíváiban a félelem és a veszély retorikája nem csupán a saját élményektől való távolságtartást teszi lehetővé számukra (amennyiben reális veszélyről szó sincsen), hanem a határ másik oldalán élő hús-vér emberektől való távolságtartást is. S túl ezen, legitimálja a határt, mint a biztonság lokalizálható vidékét s egyben garanciáját.

Összegzés

A trianoni határ megvonása óta eltelt nyolcvan év Pinkamindszenten és Moschendorfbán egyaránt elegendőnek bizonyult a kommunikatív emlékezet feloldódásához, és ezzel az egymásra vonatkoztatott narratívák generációkon áthúzódó irreverzibilis elvesztéséhez. A narratívák egyetlen közös pontja így, sajátos módon, éppen az elválasztó határ maradt.

A múltbeli tapasztalatok, a jövővel szemben támasztott elvárások egyaránt formálják az egyéni és a kollektív emlékezetet.²¹ Az 1989 óta eltelt időszak történései, a határnyitást övező dilemmák, a schengeni határ megerősítése, az uniós csatlakozással, a magyarországi rendszerváltással járó nem egy-

21 Riceour, Paul: Emlékezés-felejtés-történelem. In Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest, 1999, 51–69.

szer traumatikus változások lenyomatai visszamenőleg is újraírják a határmenti életről szóló emlékeket. E szempontból a magyar oldalon tapasztalható szkepszis és rezignáció éppen úgy érthetővé válik, mint az osztrákok közömbössége vagy félelemérzése.

Pinkamindszenten a falut az Ausztriától és a saját ország belsejétől egyaránt elválasztó határ az itt élő, itt maradt embereket arra kényszerítette, hogy kidolgozzák stratégiáikat az alkalmazkodásra, elzártságuk és többértelmű kirekesztettségük elfogadására és földolgozására, s ez a határ és a határmenti élet rendkívüli jellegének olykor ironikus negligálását, természetes mivoltának hangsúlyozását eredményezi a „normális”, hétköznapi identitás meg- és újratereemtése érdekében.

Moschendorfban az ijesztő, vagy éppen biztonságot nyújtó, egyre kevésbé reflektált militarizált határ jelek, nyomok révén jelenik meg a narratívákban. Így nem is kívánja meg azt, hogy az itt élők valamilyen módon viszonyuljanak hozzá, a határ idegen marad, amihez az itt élőknek nincsen igazán közük. A félelem és a veszély retorikája ezt a közömbösséget erősíti és segít megfelelkezni a közelmúlt kevésbé veszélyes és félelemkeltő eseményeiről, a határ ünnepélyes megnyitásáról a kilencvenes években.

Sajátos módon a hidegháborús határpolitika oldódása után a két falu lakói nem ragadták meg a kínálkozó lehetőséget arra, hogy közeledjenek egymáshoz, ehelyett kölcsönös elzárkózásukat, a kialakult csöndet mélyítették el. A moschendorfiak a schengeni határt legitimnek tekintik, azonosulnak a megváltozott geopolitikai helyzetben újradefiniált határral, amely továbbra is elválasztja őket a túloldalon élőktől. A pinkamindszentiek számára az államhatár természetes adottság volt és maradt, a községet az országtól elválasztó belső határ mindig is nagyobb jelentőséggel bírt önmaguk identitásának kialakításában. Ez a belső határ ma is létezik, szimbolikusan kijelöli azokat a gazdasági és szociális különbségeket, azt a marginális helyzetet, amellyel a pinkamindszentieknek ma is meg kell birkózniuk.

VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-WALTER –
FRIEDRICH VEIDER

The silence of the borders

The paper analyses the narratives of Moschendorf and Pinkamindszent, two villages by the Austrian–Hungarian state border. The period of eighty year since the Trianon border was set in both Pinkamindszent and Moschendorf resulted in the dissolution of the communicative memory and thus in the irreversible loss of interrelated narratives through generations. Therefore the only shared element of the narratives is, paradoxically, the isolating border. In Pinkamindszent, the borders isolating the villagers from both Austria and from the rest of their own country forced the local villagers to elaborate strategies of adaptation, and of accepting and integrating their isolation and segregation of several aspects. This led to the sometimes ironic neglect of the extraordinary character of border and by-border existence by emphasizing its naturalness so as to establish and re-establish the „normal” ordinary identity. In the case of Moschendorf, the less and less reflected border perceived as frightening or secure, emerges in the narratives via traces and signs. Therefore it does not require the villagers to relate themselves to its existence, the border remains strange, which the local villagers have nothing to do with. It is peculiar, that after the disappearance of cold war border policy the villagers of the two settlements did not take the opportunity to get into closer contact with each other, rather, they reinforced the mutual reservation and silence. The people of Moschendorf regard the Schengen borders as legitimate, they identify themselves with the re-defined border in the new geopolitical situation, which still isolates them from people living on the other side of it. For the villagers of Pinkamindszent, the state border was and has remained a natural fact, meanwhile the inner border isolating the community from the rest of their country has always represented greater significance in the construction of their own identity. This inner border still exists, and it symbolically marks out that marginal position in addition to economic and social differences which the people of Pinkamindszent have to cope with even today.

REGIONÁLIS ÉS KISEBBSÉGI KÖZPOLITIKAI KÍSÉRLETEK

KOVÁCS PETRA

Kinek jó? Az etnikai torzítás és a helyi közpolitikai folyamatok Közép- és Kelet-Európában

BEVEZETÉS

Komoly érvek szólnak a részvételen alapuló demokrácia fontossága mellett a multietnikus államokban. Ezen érvek hangsúlyozzák, hogy a több-etnikumú társadalmak esetén az állam szerepe kiemelkedő az állampolgárok közötti konszenzus megteremtésében, valamint a rend, a stabilitás és a jogbiztonság fenntartásában. Ha az államot és intézményeit a különböző etnikai csoportok nem tekintik semlegesnek és igazságosnak, a kisebbségi csoportok kényszerítve érezhetik magukat, hogy érdekeik, kultúrájuk és identitásuk védelmében alternatív mechanizmusokat, intézményeket hozzanak létre, amelyeket viszont az etnikai többség az állam integritását veszélyeztető, potenciális fenyegetéseknek fog tekinteni¹. Ezen érvek hangsúlyozzák, hogy csak azok a demokráciák képesek biztosítani a stabilitást, a biztonságot és a gazdasági prosperitást, amelyek képesek egyazon társadalomba integrálni és aktívan bekapcsolni a társadalmat alkotó különböző etnikai, nyelvi és vallási csoportokat. Ennek érdekében a demokratikus intézményeknek (mint a kormányzat, a közigazgatás, szociális szolgáltatások és az igazságszolgáltatás) hozzáférhetőnek kell lenniük minden társadalmi csoport számára, beleértve az etnikai kisebbségeket is.

---

1 Lásd Macedóniában a tetovói albán nyelvű egyetem kérdését, amelyet végül az EBESZ főbiztosának támogatásával hoztak létre, vagy a zámolyi romák esetét, akik ügyük jogorvoslatát a strasbourgi emberi jogi bíróságtól kérték, illetve a francia hatóságoknál menekült státusért folyamodtak

Az állam elméletileg egy sor (alkotmányos) jogszabálynak megfelelően működik. Elméletben ezen szabályok garantálják, hogy az állam és intézményei felelősen és az állampolgárok számára átláthatóan hozzák közpolitikai döntéseiket. Ezen garanciák ellenére a közpolitikai döntések és az azok nyomán megvalósuló programok hatása különböző etnikai csoportok között a közösségi források elosztására gyakran nem semleges. Legtöbb esetben a közpolitikai döntések, a kisebbségek a döntési folyamatokban való korlátozott részvétele miatt, a döntéshozók által birtokolt, esetlegesen összegyűjtött és csoportosított információkra épül. Így a közpolitikai döntések következménye gyakran egyenlőtlen hatású vagy pedig kifejezetten diszkriminatív a kisebbségekkel szemben.

Egy több-etnikumú társadalom esetén a kormányzat, legyen az központi vagy helyi, akkor legitim, ha döntéseit az állampolgárok általánosságban véve igazságosnak és méltányosnak tudják elfogadni.² Ha úgy tűnik, hogy egy adott kormányzat közpolitikája rendszeresen egy bizonyos csoportot részesít előnyben, az állam legitimitása, valamint közpolitikájának támogatottsága meggyengül³. „Rövidlátása” fogságában, az etnikai többség hajlamos arra, hogy ne vegye tudomásul a kormányzati döntések és a közpolitikák bármiféle torzítását. Az etnikai többség által uralt kormányzatok és közintézmények⁴ gyakran jelentik ki, hogy közpolitikájuk „etnikailag semleges”, vagyis „etnikai szempontból vak”⁵, miközben hangsúlyozzák, hogy az állampolgárok közötti egyenlőség nevében nem tesznek különbséget a polgárok között. Ezek a kormányzatok és intézmények nem veszik figyelembe az egyes csoportok eltérő szociális, gazdasági és kulturális szükségleteit, illetve a részvételen alapuló demokráciákban rejlő problémákat. Érveik elfedik azt a tényt, hogy az etnikai kisebbségek gyakran éppen kisebbségi helyzetükből fakadóan

2 John Rawls *Theory of Justice* (Rawls 1971) című könyvében amellet érvel, hogy a közösségi források szétosztását az egyenlő elbánás és igazságosság elvére kell alapozni. Szerinte egy társadalompolitika akkor igazságos, ha a program haszonélvezői úgy élvezhetik előnyeket, hogy ez a leghátrányosabb helyzetűek számára is előnyös.

3 További információkat a közpolitikai folyamatok és a különböző típusú etnikai kapcsolatok összefüggéseiről lásd Kovács Petra (1998)

4 A közigazgatás és a közszolgálat hagyományosan a többségi csoport tagjai számára jelent karrier lehetőséget. Ennek a történelmi örökségnek a hatását az észak-amerikai és nyugat-európai államok az utóbbi évtizedekben az esélyegyenlőség megteremtésével (*equal opportunity*), pozitív diszkriminációval, illetve a diszkrimináció elleni fellépéssel próbálják mérsékelni.

5 Az etnikai vaktság azokra a társadalompolitikákra utal, amelyek explicit módon elutasítják az etnikai különbségek elismerését és figyelembevételét.

kevésbé tudják befolyásolni a közpolitikai döntéshozatal szabályait és eljárásait, ezáltal pedig érdekeik képviselete is gyengül. „Etnikai szempontból vak” (*ethnically blind*) környezetben, a többség gyakran saját privilégiumának tekintti a közvagyonot: a kisebbségek igényeit, szükségleteit a közvagyon privatizálására irányuló törekvésnek bélyegzik, amely a kisebbségek saját csoportjainak előnyeit szolgálná⁶.

A tanulmány címéül szolgáló kérdésre (Kinek jó?) két válasz adható. Rövid távon, a többség előnyös megoldásnak vélheti a kisebbségek és preferenciáik kizárását a közpolitikai folyamatokból. Azonban hosszú távon, az ilyen „nyertes-vesztes” helyzetek (*win-loose*) a társadalmi konfliktusok növekedésével „vesztes-vesztes” (*loose-loose*) helyzetekké válnak. Az elmúlt évtized során a Balkán (és a régió más területeinek) tragikus példája azt mutatja, hogy a hatalomért és közösségi forrásokért folytatott demokratikus versengés korlátozása, valamint a különböző csoportok kizárása az átlátható és bevonásra alapozott döntéshozatali folyamatokból előbb-utóbb komoly társadalmi konfliktusokhoz és tömeges migrációhoz fog vezetni, szélsőséges esetben pedig véres háborúhoz, aminek az árát a többség és a kisebbségek hosszú évtizedeken át fogja fizetni.

Ezért is időszerű a helyi közpolitikai folyamatok vizsgálata a kisebbségek közösségi forrásokhoz és a közszolgáltatáshoz való hozzáférése szempontjából.

A decentralizáció és közigazgatási reform következtében a helyi önkormányzatoknak megnőtt a kompetenciája és felelősségi köre az állampolgárok szükségleteinek megfelelő közpolitikák tervezése és végrehajtása terén. A közösségi források elosztása és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést célzó közpolitikák legtöbbször a helyi önkormányzatok szintjén valósul meg. Emiatt az önkormányzatok képezik a közpolitikai folyamatokban megjelenő etnikai torzítás vizsgálatának kulcsterületét.

E tanulmány célja az *etnikai torzítás* fogalmának bevezetése, valamint az etnikai torzítás és a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése közötti kapcsolatra vonatkozó három munkahipotézis felvázolása.⁷ Ezek a hipotézisek az etnikai torzítás különböző típusait, formáit írják le a közösségi források újraelosztását célzó helyi szintű közpolitikai folyamatokon keresztül. A tanul-

---

6 Kelet-Európa szerte tipikus probléma, hogy a romák szociális szükségleteit a többségi társadalom nem ismeri el jogos szükségletnek, ezért a romák gyakran válnak diszkrimináció áldozataivá. Az esetek többségében a látszólag semleges közpolitikák a jogosultság feltételeit úgy határozzák meg, hogy annak a romák ne tudjanak megfelelni. Konkrét példákat lásd Biró – Kovács (2001)

mány a torzítás különböző típusainak meghatározásával párhuzamosan arra kíván rámutatni, hogy a helyi kormányzatok mit tehetnek az egyes torzítás-típusok megelőzésére, illetve korrigálására.

Az etnikai torzítás fogalma

Az etnikai torzítás fogalma a közpolitikai elemzés (*policy analysis*) intézményes megközelítését⁸ a közpolitika pluralista felfogásával⁹ ötvözi. A közpolitika intézményes megközelítései abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az állam és intézményei döntő szerepet játszanak a redisztributív folyamatok alakításában. A pluralista megközelítés hívei ezzel szemben a kormány döntéshozatalának módozatait állítják vizsgálatuk középpontjába. Fő kérdésük, hogy ki milyen módon vesz részt a közpolitikai programok megtervezésében?

Az etnikai torzítás fogalmára támaszkodó megközelítés Bachrach és Baratz torzítás elméletének adaptációja, amely azt állítja, hogy a közpolitikai programok kialakulását a társadalom különböző csoportjai és intézményei közötti hatalommegosztás strukturálja¹⁰. Állításuk szerint, ha a hatalmon lévő csoport a közpolitikai napirendről (*agenda*) sikeresen kizár bizonyos témákat, problémákat és kérdéseket, a döntéshozatal torzítottá válik. Az 1970-es évek óta, elsősorban a nagy-britanniai és amerikai közösségi és társadalmi mozgalmak hatására, több empirikus tanulmány foglalkozott a kisebbségek és a közpolitikai napirend problémájával.¹¹ Ezek a tanulmányok azokra a közpolitikai folyamatokra fókuszáltak, amelyek következetesen lehetetlenné tették vagy kizárták a faji és nemi egyenlőségért szót emelő/támogató csoportok vagy mozgalmak által felvetett kérdéseket és kifejlesztett közpolitikai ajánlásokat/programokat a döntéshozók napirendjéből.¹² E tanulmányok azt bizonyították, hogy a közpolitika azon alakítói, akiknek hatalmában állt bizonyos kérdéseket felvenni vagy levenni a napirendről,

7 Az etnikai torzításra vonatkozó, a tanulmányban ismertetett fogalmakra és hipotézisekre épülő empirikus kutatás 2001. november és 2002. szeptember között a Közigazgatási Iskolák Kelet-Európai Szövetségének 4. Munkacsoportja (NISPAce Working Group 4) keretében zajlott.

8 Skocpol (1985), Hall (1986), Parsons (1995).

9 Dahl (1961), Lindbloom (1977), Parsons (1995).

10 Bachrach and Baratz (1962) *Two faces of power* and Bachrach and Baratz (1970) *Power and poverty*

11 Barach and Baratz *ibid.*, S. Saggar (1991), T. N. Clark and V. Hoffmann – Martinot (1998).

12 Julia Szalai (2002).

sikeresen kiszűrték azon kisebbségi mozgalmak és közösségek által felvetett közpolitikai problémákat, amelyek a közösségi források újraelosztását érintették. E kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy szoros összefüggés van a különböző társadalmi csoportok közötti egyenlőtlen elosztás és ezen csoportok közpolitikai folyamatokra gyakorolt befolyása között.

Az *etnikai torzítás* a közpolitikai folyamatokban megjelenő, az etnikai többség (illetve a domináns etnikai csoport) érdekeit előnyben részesítő intézményesített preferenciát jelenti. Az etnikai torzítás elsősorban a kisebbségek közjavakból és ezen belül a közszolgáltatásokból való méltányos és igazságos részesedését akadályozza. Minél erősebb a torzítás, a kisebbségeknek annál rosszabb a hozzáférése a közszolgáltatásokhoz. Az etnikai torzítás mértéke és intenzitása függ attól, hogy a közpolitika folyamatának mely szakaszá(i)t érintheti.

A közpolitikai folyamat etnikailag torzítottnak tekinthető, ha:

1. valamelyik etnikai csoport aránytalanul nagy (szélsőséges esetben kizárólagos) hatalommal rendelkezik a közpolitika céljainak és prioritásainak meghatározásában és/vagy
2. a közigazgatás és a közintézmények kialakítása és az ezek közötti viszonyok egy adott etnikai csoport érdekeit, preferenciáit részesíti előnyben a közpolitikai programok kidolgozása során és /vagy
3. a közpolitikai programok végrehajtása során a közjavak és a közszolgáltatások elosztási szabályai egy adott etnikai csoport érdekeit és értékeit védik.

Az etnikai torzítás legjellemzőbb tünetei az etnikai csoportok közötti különböző típusú egyenlőtlenségek jelenléte (esetleg növekedése), illetve a gyengülő társadalmi kohézió és ezzel párhuzamosan a konfliktusok számának emelkedése. Ezek a tünetek a kisebbség és többség közötti viszonytól függetlenül az etnikai rétegződéstől a különböző csoportok térbeli és intézményesített szegregációjáig, valamint a kisebbségek elleni intézményes és szisztematikus diszkriminációtól a növekvő számú közösségi konfliktusig, néha a kisebbségi csoportok migrációjáig terjedhet. A torzítás következményeként tehát nő az etnikai csoportok közötti feszültség, amely megnöveli a társadalmi konfliktusok kockázatát. Gyakran éppen ezek a riasztó tünetek hívják fel a döntéshozók figyelmét arra, hogy cselekedniük kell.

Miért közpolitikai kérdés az etnikai torzítás?

A különböző társadalomtudományok számos megközelítést dolgoztak ki a társadalmi konfliktusok és egyenlőtlenségek jelenségeinek értelmezésére a multietnikus társadalmakban.

Az etnikai kapcsolatokkal foglalkozó szociológusok a konfliktusok dinamikáját a társadalmi rétegződéssel, a diszkrimináció mértékével, a csoportidentitás erősségével, valamint az etnikai csoport méretével magyarázzák. A politológusok két releváns megközelítést nyújtanak a modernitás, valamint a csoportkohézió fogalmaira támaszkodva. A szociálpszichológusok azt hangsúlyozzák, hogy a veszélyeztetettség érzése az etnikai konfliktusok leggyakoribb kiváltó oka. Ebben a tanulmányban egy olyan közpolitika-orientált megközelítést mutat be, amely elősegíti az interetnikus kapcsolatok és a különböző etnikai csoportok közti elosztási kérdések közötti összefüggések interpretációját.¹³

Az említett társadalomtudományos megközelítések mindegyike a komplex politikai és társadalmi valóság egy bizonyos aspektusát emeli ki, amely a hatalom, a javak és presztízs elosztására vonatkozik a társadalom egészében. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy azok a problémák, amelyeket általában etnikai konfliktusokként kategorizálnak, gyakran jóval összetettebbek. Az 1990-es években bekövetkezett demokratikus átalakulások következtében a régió több-etnikumú társadalmában az etnicitás hangsúlyozottabbá vált. A politikai érdeket gyakran különböző morális és etikai kategóriákkal kapcsolták össze a versengő etnikai csoportok, ami gyakran a csoportok közötti szociális és kulturális különbségek elmélyülését eredményezte.¹⁴ A közösségi források kontrollálásáért folyó versengésben instrumentalizált etnicitás gyakran a különböző közpolitikai kérdések „eticizálódását” eredményezte. Mivel a régió legtöbb országa multietnikus összetételű, a politikai és etnikai konfliktusok közti határ nagyon elmosódott. Bizonyos érdekcsoportok közötti politikai küzdelmek elfedhetik az etnikai csoportok között meglévő érdekkülönbségeket vagy elrejtethetik a kulturális, vallási vagy nyelvi különbségek okozta súrlódásokat, és fordítva, gazdasági, politikai érdekek gyakran etnicizálva jelennek meg: egyes etnikai csoportok vezetői az etnikai kötődésükön keresztül próbálják mobilizálni csoportjuk tagjait saját politikai és gazdasági érdekeik támogatására.

13 Erről bővebben lásd Kovács Petra (1998)

14 Marshall, Monthly G. (eds), (1993). P. 176.

Az utóbbi években egyre több az *etnikai sokszínűség menedzsmentjével* foglalkozó szakirodalom¹⁵. Ezek a *közpolitika-orientált elemzések* a kormányzat szerepére helyezik a hangsúlyt. Ez a megközelítés egy sor olyan stratégiát ajánl, amelyek idővel a multietnikus társadalmakban a konfliktusok békés megoldását biztosító jogi, politikai, gazdasági és szociálpszichológiai feltételeket alakítják ki. A kormányzatok és más politikai szereplők által bevezetett intézkedések az adott konfliktus értelmezésétől, értékelésétől, valamint konfliktuskezelés kultúrájától és kialakult intézményeitől (vagy azok hiányától) függenek. Ez az irodalom azt mutatja, hogy a közpolitika hasznos és hatékony eszköze a konfliktus megelőzésének, hiszen a *közpolitikai folyamatok* – megfelelő részvétel esetén – az eltérő érdekű felek közvetlen alkufolyamatok során egyeztetik a különböző egymással versengő vagy ellentétes érdekeket. Ezen alkufolyamatok szabályai többnyire megegyezésen alapulnak, amelyet az adott helyzetben közvetlenül érintett szereplők elfogadnak. Így az érintettek közreműködésével hoznak létre megoldásokat. Ha a szabályok minden résztvevő számára elegendő jótékonyt biztosítanak, a jól előkészített közpolitikai döntések és azok végrehajtása nagy valószínűséggel segítik megelőzni a csoportok polarizálódást és a konfliktusok eskalációját.

A központi kormányzat szintjén az etnikai sokszínűség menedzsmentje elsősorban a különböző kisebbségi jogi garanciák, valamint a diszkriminációval szembeni védelem jogi és intézményes feltételeinek megteremtését jelentik. Ezen kívül a központi kormányzat feladata, hogy biztosítsa a kisebbségek részvételének feltételeit a társadalmi és politikai folyamatokban.

Az utóbbi években több alapvetően jogi megközelítés született a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció leküzdésére. Míg egyes országokban anti-diszkriminációs törvény kidolgozása folyik, más országok alkotmányos garanciákat vezettek be a diszkrimináció minden formája ellen. Ezek a jogi intézmények igen jelentősek, mivel új szttenderdeket hoznak a kisebbségvédelembe. Ennek ellenére az új szttenderdek a gyakorlatban erőtlenekek maradtak¹⁶. Egyrészt a diszkriminációs ügyekben jogorvoslati lehetőség (különösen az indirekt diszkriminációs esetekben) korlátozott, mivel a bizonyítási kényszer a kelet-európai normák szerint a sértettet terheli.¹⁷ A ritka prece-

15 Schonholtz (1998), Kreisberg (1998), Etzioni (1998), Yemai (2001), Biró – Kovács (2001).

16 Krizsan (2001), Kaltbach (2002), Jarabik (2002), Goldston (2001) et. al.

17 A diszkriminációs esetek pereinek nehézségeiről lásd J. Goldston (2001) *Race and Ethnic Data: A Missing Link to Fight Against Discrimination* in A. Krizsan (ed) (2001)

dens perek elszigeteltek maradnak és a közintézményekre, illetve a közpolitikára gyakorolt hatásuk a kutatási eredmények szerint elhanyagolható¹⁸. Másrészt a tisztán jogi megközelítés harmadik nagy hátránya, hogy módot teremt ugyan utólagos jogorvoslatra, azonban megelőzésre a fenti gyengeségei miatt nem vagy csak korlátozottan alkalmas. Végül, a jogi megközelítések hátránya, hogy normatív keretet állítanak fel, amelyben az egyik etnikai csoporthoz tartozó elkövető („rossz”) és a másik csoporthoz tartozó áldozat („jó”) között a szakadék erősödhet, ami a csoportok közötti viszonyt is érintheti.

Helyi szinten az interetnikus kapcsolatok menedzsmentje a jogi keretek végrehajtásán, illetve a sztenderdek alkalmazásán kívül egy sor sajátos stratégiát érint, amely a napi közpolitikai problémákra adnak választ. Ezen a szinten a stratégiai célok magukba foglalják a helyi döntéshozók elképzeléseit (jövőképet) a demokrácia és az újraelosztás intézményeiről és gyakorlatáról, és arról, hogy ezek az intézmények és gyakorlatok az etnikai sokszínűséget mennyire ösztönözzék vagy büntessék. Ezek a stratégiák a különböző ágazati politikákat (*policy*) is érintik az oktatás, szociális és egészségügyi szolgáltatások, az infrastruktúra fejlesztése, munkavállalás és helyi gazdaságfejlesztés stb. területein. Nyilvánvalóan a kérdés szorosan összefügg az újraelosztható javak mennyiségével is. Minél magasabb a helyi szinten (felosztható közjavak és közszolgáltatások aránya, annál élesebben fognak az etnikai torzítással kapcsolatos kérdések helyi szinten megjelenni.

A decentralizáció és a közigazgatási reform a közszolgáltatások területén a térség szinte valamennyi országában megnövelték a helyi önkormányzatok autonómiáját a közösségi források felhasználása területén. Az egyes országokban a helyi (települési és regionális) önkormányzatok viszonylag önállóan döntenek a fejlesztési prioritásokról, a stratégiai célokról és ezen célok megvalósítását elősegítő közpolitikákról, mint például a helyi közszolgáltatások szintjéről és a szolgáltatási mixről (vagyis arról, hogy a közszolgáltatásokat mely értékek és prioritások mentén, a magán- és közintézmények és eszközök milyen arányú összeötözésén keresztül nyújtják polgáraiknak). A központi kérdés az, hogy vajon a helyi önkormányzatok képesek-e és hajlandóak-e saját stratégiájukban a központi kormányzat által a kisebbségek védelmében meghatározott jogi és adminisztratív kereteket érvényesíteni és olyan átfogó közpolitikai folyamatokat kialakítani, amelyek megfelelnek a több-etni-

18 Észak Amerikában, az Egyesült Királyságban és az Európai Emberjogi Bíróságon a jogalkalmazás a precedens jogra épül, emiatt a teszt-eseteknek komoly hatása van a későbbi hasonló esetek joggyakorlatára.

kumú helyi lakosság igényeinek. Vagyis, a helyi politikai szereplők képesek-e a különböző csoportok által megjelenített sokszínűséget úgy integrálni, hogy közben a társadalmi kohézió ne gyengüljön. Ha ez sikerül, a helyi kormányzat és intézményei az egész közösség számára elfogadhatóak és legitimek lesznek. Ha azonban a helyi kormányzat saját magát és közintézményeit egy adott etnikai csoport képviselőjének tekinti, a lakosság más etnikai csoporthoz tartozó fele visszavonhatja támogatását a hatalmon lévőkötől. Ilyen esetben a kormányzatoknak a kisebbségek önszerveződési fokától, társadalmi, gazdasági és politikai tőkájüktől függően különböző formájú ellenállással kell szembenéznüük¹⁹. Hosszú távon az ilyen ellenállás a kormányzat működésének hatékonyságára is kihat²⁰.

Számos olyan, jól látható demográfiai, társadalmi, gazdasági és politikai folyamat létezik, amely a társadalmi kohézió csökkenését eredményezi. Ilyen folyamatok például a hosszabb-rövidebb ideig tartó, a demokratikus átalakulások kapcsán kialakuló átmeneti periódus, az új államok keletkezése és az ennek kapcsán meginduló migrációs folyamatok, illetve a jóléti rendszerek átalakulása stb. Ezen folyamatok, mivel a korábbi hatalmi és elosztási struktúrákat is érintik, a politikai és gazdasági javakért folyó versengést is kiélezzik. A versengés hozzájárulhat ahhoz, hogy a különböző etnikai csoportok eltérő érdekei erőteljesebben artikulálódjanak. Mivel a kelet-európai, poszt-kommunista társadalmakban az érdekkonfliktusok egyeztetésére kevés és gyenge intézmény áll rendelkezésre, az eltérő érdekek artikulációja gyakran a különböző érdekü társadalmi csoportok közötti fokozott polarizációhoz vezet²¹.

A decentralizáció során a törvényhozók elsősorban a helyi önkormányzat jogi és szakmai kérdéseire²² koncentráltak. Emiatt a helyi közpolitikai folyamatok eljárási szabályai, a döntéshozásban az állampolgári részvétel és a különböző társadalmi csoportok reprezentációja gyakran alulszabályozottak maradtak.²³ Ez pedig azt eredményezte, hogy a helyi közpolitikák kialakí-

---

19 A politikai támogatás visszavonása, a hatalmon lévők legitimitásának megkérdőjelezése vagy szélsőséges esetben kilépési stratégiák választása, nagyobb autonómia és az államból való kiszakadás.

20 Például a megnövekedett rendszeti kiadások miatt kevesebb pénz jut majd a település infrastruktúrájának (oktatás, úthálózat, közlekedés stb.) fejlesztésére.

21 Jó példa erre a helyi közigazgatásban a kisebbségek anyanyelvhasználatának vagy a kisebbségek oktatásának ügye.

22 Mint az adózás, a privatizáció, a forrásmegosztás a központi és helyi kormányzatok között, a vagyongazdálkodás stb.

23 Horváth M. T. (2000)

tása során a kisebbségek részvétele nagy mértékben helyi döntéshozók politikai akaratától és értékeitől, illetve a kisebbségek kizárása hosszabb távú következményeinek felismerésétől függ. Ha azonban ez a felismerés nem történik meg, a kisebbségek tagjai egyre inkább úgy érezhetik, hogy a hatalmat a döntéshozók az ő érdekeik kiszorítására használják fel. Bár a helyi konfliktusok eredete többnyire nem az etnicitás maga, fennáll annak a veszélye, hogy multietnikus közösségek esetén ezek a konfliktusok az etnikai identitások mentén gyorsan eszkalálódnak²⁴. Ha pedig egy konfliktust az érintettek eltérő identitásai, tehát értékeik mentén tematizálnak, a konfliktust igen nehéz lesz megoldani: az eltérő identitásokhoz kötődő interpretációk ugyanis elfedik a konfliktusokat okozó érdekkülönbségeket és lehetetlenné teszik ezen eltérő érdekek egyeztetését és kölcsönösen elfogadható megoldások kialakítását. Ha egy konfliktust az eltérő csoport identitásához kötik a résztvevők, nem valószínű, hogy az ügyet az érintettek bevonásával tisztán közpolitikai eszközökkel²⁵, de külső segítség²⁶ nélkül le lehetne zárni²⁷. Ezért fontos, hogy a helyi közpolitikai folyamatok torzításmentesek legyenek, és lehetővé tegyék a különböző érdekek kifejeződését a közpolitikai döntésekben és azok végrehajtásában.

Az *etnikai torzítás* fogalmának kidolgozásánál abból a feltételezésből indulunk ki, hogy társadalmi kohézió védelme közpolitikai probléma, amely a társadalom összes tagja, tehát a többség és a kisebbségek számára egyaránt fontos. Mivel a közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz való hozzáférés komoly hatással van az érintettek társadalmi és gazdasági integrációjára, a többség részéről a javak elosztásához való önkorlátozó, méltányos megközelítés

24 A konfliktus fázisait lásd Vasilache (2001).

25 Szabályozás, dereguláció, ösztönzés, elosztás, újraelosztás, szimbolikus aktusok, új eljárások és intézmények bevezetése

26 Mediátorok, facilitátorok, bíróságok stb.

27 Önkormányzati hivatalnokok trénerként gyakran tapasztalom, hogy a helyi társadalompolitika alakítóinak nincs megfelelő tudása és képzettsége a multietnikus közösségek menedzsmenjté terén. Mivel nem értenek az etnikai sokféleséggel kapcsolatos speciális társadalompolitikai problémákhoz, gyakran egy technikai kérdés kapcsán felmerülő érdekellentétet etnikai konfliktusként értelmeznek, ha az adott populáció éppen multietnikus. Esettanulmányokon alapuló gyakorlatokban a társadalompolitika helyi alakítóinak csoportjait azonos társadalompolitikai helyzeteknek tesszük ki multietnikus és etnikailag homogén környezetben. Habár hasonló technikai kérdéssel szembesülnek (pl. bezárnak egy óvodát költségvetésbeli hiány miatt), azok a társadalompolitikai tervezők, akiknek multietnikus környezetben kell megoldaniuk a problémát, nehezen tudják feloldani a konfliktust. Ezzel szemben azok a csoportok, ahol nincsen etnikai tényező, menedzseri minőségben több megvalósítható és innovatív alternatívát találnak a szociális konfliktus orvoslására.

a kisebbségek integrációjának elősegítése miatt fontos. Másképpen fogalmazva a kisebbségek számára a közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz való méltányos és igazságos hozzáférés, vagyis a *torzításmentesség* biztosítása a kisebbségek társadalmi kohézió fenntartásában való hosszú távú együttműködése társadalmi költségének tekinthető.

Az etnikai torzítás fogalma továbbá feltételezi, hogy a közpolitikai programok bonyolult tervezési, döntéshozási és végrehajtási folyamat eredményeként alakulnak ki. Ezért az etnikai torzítás szintjét és típusát a következő három fő komponens eredőjeként írja le:

1. *Részvétel*: a különböző etnikai csoportok részvétele a közpolitikai prioritások és a napirend (*agenda*) kialakításában;
2. *Reprezentáció*: a napirendre tűzött (tehát elismert) közpolitikai problémák lehetséges megoldásainak kidolgozásában (*policy formulation*) és a lehetséges alternatívák közül a megvalósítandó opció kiválasztásában (*policy adoption*) a különböző etnikai csoportok preferenciái milyen módon jelennek meg;
3. *Együttműködés*: az egyes etnikai csoportok képviselői a közpolitikai programok végrehajtásában (*implementation*) milyen módon vesznek részt.

Az, hogy az etnikai torzítás melyik komponense jellemző egy adott több-etnikumú település közpolitikai folyamataira, szoros összefüggésben áll a kisebbségek és a többség közötti kapcsolat típusával. Az etnikai torzítás leglátványosabban ott jelentkezik, ahol kisebbség tagjainak gazdasági, társadalmi és politikai tőkéje érezhetően kisebb, mint a többség átlagos tagjaié. Erre példa a kelet-európai országokban élő roma kisebbség helyzete, a Bulgáriában élő törökök vagy a konfliktust megelőzően a koszovói, illetve macedóniai albán kisebbség helyzete. A torzítás okozta hátrányok miatti elégedetlenségét egy jobban integrálódott, politikailag szervezettebb kisebbség hatékonyabban tudja képviselni. Erre példa a magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban vagy a görög kisebbség Albániában, illetve a német kisebbség helyzete Magyarországon és a környező kelet-európai országokban.

Munkahipotézisek

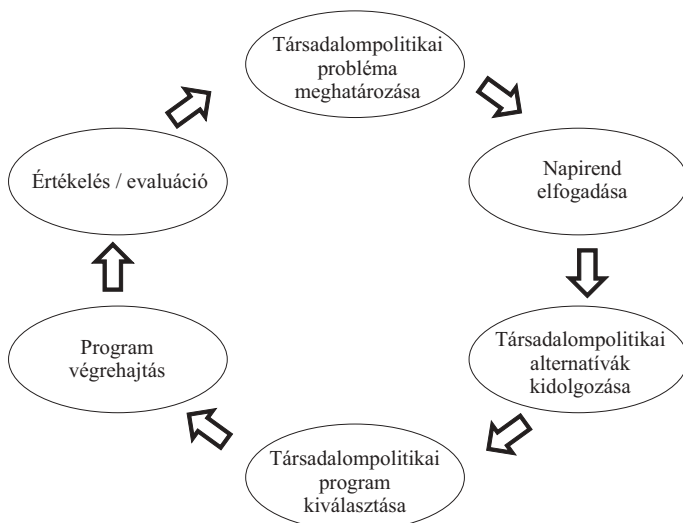
Ez a tanulmány a közpolitikai folyamatok különböző szakaszain keresztül elemzi az etnikai torzítást. Különböző típusú etnikai torzítást határoz

meg, attól függően, hogy a közpolitikai folyamat mely szakaszában jelenik meg a torzítás.

A munkahipotézisek az etnikai torzítás és a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése közötti összefüggésekre vonatkoznak. A hipotézisek az etnikai torzítást a közpolitikai folyamat különböző szakaszaiban kialakuló kockázatok függvényeként írják le, amelynek eredményeként a kisebbségek igazságos és méltányos részesedése a közjavakból és közszolgáltatásokból veszélybe kerülhet.

A közpolitikai folyamatokban megjelenő etnikai torzítás és a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése összefüggéseinek vizsgálatához a közpolitikai ciklus modelljét használtam (1. ábra).²⁸ Bár ez a modell a közpolitikai folyamatokat mesterségesen leegyszerűsíti,²⁹ határozott előnye, hogy azok vizsgálatának elemző keretet biztosít.

1. ábra. A közpolitikai ciklus

Forrás: Parsons (1995)

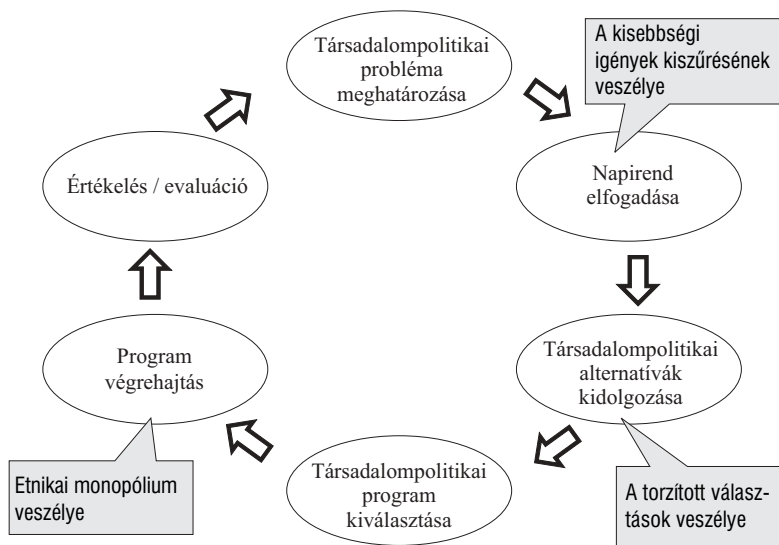
28 Anderson (1997), Parsons (1995).

29 A közpolitikai ciklus (*policy cycle*) modelljének kritikáját Lindblom, Stone, Sabatier és Jenkins-Smith, illetve mások munkáiban olvashatjuk.

Az etnikai torzítás kialakulása szempontjából a közpolitikai folyamatok három szakasza bír kiemelkedő jelentőséggel. A munkahipotézisek erre a három szakaszra vonatkoznak. Torzítás jelentkezhet a közpolitikai napirend kialakításában, amelynek során a közpolitikai problémákat a döntéshozásban résztvevők elismerik. Torzítás jelentkezhet a közpolitikai programok kidolgozása során, amikor a már elismert közpolitikai problémák megoldására alternatív megoldások merülhetnek fel. Végül a közpolitikai folyamatok etnikailag torzítottá válhatnak a kiválasztott program végrehajtása során is. A három munkahipotézis erre a három fajta kockázatra utal, amelyek befolyásolják a kisebbségek hozzáférést a helyi közszolgáltatásokhoz. Ezek a kockázatok külön-külön vagy együttesen is jelentkezhetnek. A kutatás empirikus szakasza majd a különböző típusú etnikai torzítások (illetve azok kombinációi) és a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése közti összefüggéseket fogja demonstrálni.

2. ábra. A közpolitikai folyamat és a háromféle etnikai torzítás veszélye

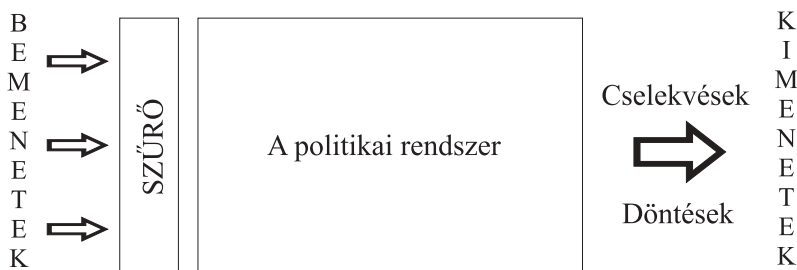
A „szűrő” hipotézis

Egy közpolitikai program születése a probléma (f)elismerését jelenti. A közpolitikai folyamat e szakaszában a legfontosabb kérdés, hogy hogyan válnak bizonyos témák közpolitikai problémaként elfogadottá. Ez a kérdés szorosán összefügg a hatalom megosztásával. Miért csak néhány probléma válik közpolitikai programok céljává? Hogyan döntenek az önkormányzatok a prioritásokról? A gyakorlatban a problémák elismerése és a közpolitikai napirend kialakítása a különböző társadalmi csoportok közötti versengés eredménye. Mivel a hatalom és a befolyásolási képesség egyenlőtlenül oszlik meg ezen csoportok között, a közpolitikai napirend gyakran az erősebb csoportok által felvetett problémákat tükrözi.

Kelet-Európában a decentralizáció során nem alakultak ki megfelelő hatalommegosztási modellek, amelyek a kisebbségek hatékony részvételét elősegítenék a helyi döntéshozásban. Emiatt a döntéshozók többsége a domináns etnikai csoport tagja, akik, helyzetükből adódóan, mint kapuőrök léphetnek fel a kisebbség által felvetett társadalmi problémákkal és szükségletekkel szemben. A kisebbség tényleges és hatékony részvétele nélkül a helyi közpolitikai napirend a kisebbségi inputokkal szemben torzítottá válik.

Ha a kisebbségek részvétele a közpolitikai prioritások kialakításában és elfogadásában nem biztosított, a többség képviselői a kisebbség igényeit eredményesen kiszűrhetik a döntéshozók napirendjéből és ez etnikai torzítást eredményez: a kisebbség szükségleteinek megfelelő közszolgáltatások nem válnak prioritássá, emiatt a közösségi források más szükségletek kielégítésére fordítódnak.

3. ábra. Az etnikai torzítás és a napirend kontrollja

Valójában minden közpolitikai rendszernek megvannak a maga mechanizmusai, melyek kiszűrrik a rendszert túlterhelő, szélsőséges vagy elfogadhatatlan követeléseket. Azonban ezek a szűrőmechanizmusok részrehajlóak is lehetnek bizonyos inputokkal szemben. Azáltal, hogy egy önkormányzat kiszűri a kisebbség-specifikus követeléseket a napirendjéből, a kormány érzéketlenné válik, és így az etnikai részrehajlást pártfogolja.

A választott helyi vezetők és döntéshozók számos úton tudják biztosítani³⁰ a kisebbségi követelések kizárását a közpolitikai folyamatokból. A jóléti jogok esetben például ez azon közpolitikai igények kiszűrését eredményezi, melyek a kisebbségek szükségleteit fejezik ki. Így a szűrő működésének eredményeképpen a jóléti szolgáltatások elosztása a napirend felett befolyással bíró többségi csoportok igényeinek kielégítését fogja szolgálni.

A torzított döntések hipotézise

Ha egyszer egy szükségletet vagy közpolitikai problémát elismertek, és az felkerült a közpolitikai napirendre, a döntéshozók a probléma kezelésére különböző alternatívákat fognak kidolgozni. A kérdés az, hogy az alternatívák kidolgozásában ki, mikor és hogyan vehet részt.³¹

A közpolitikai programok kidolgozása tulajdonképpen olyan releváns, elfogadható és megvalósítható alternatívák előterjesztését jelenti, amelyek alkalmasak az adott probléma megválaszolására, vagy az adott és elismert szükséglet kielégítésére. A döntéshozók ezek közül az alternatívák közül választják ki az optimálisat. Az alternatívák kidolgozása és kiválasztása a kidolgozásban és a döntéshozásban résztvevők értékeitől, hagyományaitól, kultúrájától és tudásától függ. Ezek a választások attól is függenek, hogy mi a kidolgozásban résztvevők elképzelése a közjavak „ideális” elosztásáról.³² Demokratikus rendszerekben az érintettek (*stakeholderek*)³³ a tárgyalások és alkufolyamatok különböző intézményes formáin keresztül próbálják meg érvényesíteni álláspontjaikat a kidolgozott alternatívákról.

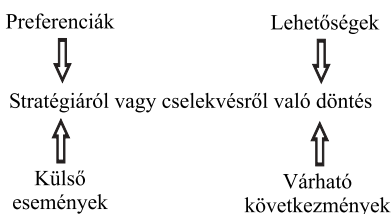
30 Például úgy, hogy bizonyos igényeket szimbolikus aktusokkal szankcionálnak. Például a kisebbségjogi aktivisták bűnözőkként való megbélyegzése, vagy a kisebbség kooperáló tagjainak a döntéshozó testületekbe való kooptálása.

31 Anderson (1997) pp. 38–39 and pp. 113–114.

32 Parsons (1995) pp. 371–374.

33 „Ezek olyan csoportok, intézmények és szervezetek, amelyek a közösségi forrásokat kontrollálják – és ezáltal befolyásolhatják a társadalompolitika kimenetelét – és akiket a döntés érint” Kaufmann, in Parsons (1995) p. 374.

4. ábra. A döntéshozatal Kaufman-féle modellje

Forrás: Kaufman by Parsons (1995) p. 372.

A közpolitika kidolgozásának szakaszában szintén megjelenik az etnikai torzítás veszélye. A közintézmények formális és informális eljárásaik keretében, amelyek lehetővé teszik bizonyos érdekeknek és preferenciáknak a megjelenését a társadalompolitikai programok kidolgozása során meghatározóak lehetnek az egyes csoportok közti elosztás szempontjából. Különösen igaz ez, amikor az elosztható források szintje szűkül, mint ahogyan ez a régió legtöbb poszt-kommunista országában történt.³⁴ Ahogy a felosztható „torta” mérete egyre kisebb lesz, úgy válik egyre fontosabbá, hogy a közpolitikai programok kidolgozásában résztvevők mennyire elkötelezettek az igazságosság és a méltányosság értékei mellett. Komoly költségvetési szigorítások esetén gyakran nehézzé tűnhet a hatékony és az igazságos elosztási szempontokat összeegyeztetni. Bár bizonyos programok a közjavak felhasználásának hatékony módszerét biztosítják, ezek a megoldások nem feltétlenül támogatják a jólét igazságos elosztását a különböző csoportok között.

Az etnikai kisebbség a többségtől eltérő preferenciákkal rendelkezhet, azonban a megfelelő érdekegyeztető mechanizmusok hiánya, illetve a kisebbségek megfelelő reprezentációjának hiánya a közintézményeken belül gyakran oda vezet, hogy az adott közpolitikai probléma megoldására kisebbség által támogatott megoldás nem kerül a döntéshozók elé. Így fennáll a veszélye annak, hogy a végül kiválasztott alternatíva a kisebbség preferenciáit nem tükrözi, ez pedig negatívan befolyásolhatja hozzáférését az adott program által nyújtott szolgáltatásokhoz.

34 A kilencvenes évek gazdasági visszaesése és a neoliberais reformok bevezetése a jóléti újraelosztás szintjének csökkenését eredményezte.

A kisebbségek intézményeken belüli reprezentációjának, illetve az ezt kiegészítő érdekegyeztető mechanizmusoknak a hiánya a közpolitikai programok kidolgozása során torzított döntésekhez vezethet, amelyek nem érzékenyek a kisebbség preferenciáira, ezáltal a kisebbségek hozzáférést a közszolgáltatásokhoz hátrányosan befolyásolhatják.

Az etnikai monopólium hipotézise

A közpolitikai folyamat végrehajtási fázisában a fő kérdés, hogy a közpolitikai intézmények és szervezetek hogyan adminisztrálják a kiválasztott és elfogadott társadalompolitikát. Vagyis hogyan változtatja meg a végrehajtás folyamata a döntéshozók által meghatározott programot?³⁵

Elméletileg a közigazgatásnak nincs más dolga, mint a programot a döntéshozók akaratával megegyezően végrehajtani. Azonban a közszolgáltatást nyújtó intézményeknek jelentős hatásuk van a társadalompolitika eredményeire. A végrehajtás során a közintézmények és alkalmazottaik azok, akik közvetlen kapcsolatba kerülnek az ügyfelekkel, vagyis az állampolgárokkal. Az, hogy az ügyfelek és a szolgáltatók között kialakuló interakció során hogyan módosul egy program, meghatározó hatással lehet a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése szempontjából.

Az állampolgárok és a szolgáltatók közötti interakciók mintázatait a szolgáltatást nyújtók értékei, előítéletei, szakmai felkészültsége határozza meg, illetve az, hogy a döntéshozók mennyire képesek ellenőrizni, és felülvizsgálni a program keretében nyújtott szolgáltatások minőségét és eredményeit. A közszolgáltatásokban részt vevő szakembereknek (tanároknak, szociális munkásoknak, hivatalnokoknak, orvosoknak stb.) döntő szerepük van a közpolitikai célok megvalósításában. Tudásuk és tapasztalatuk a közszolgáltatások rendszerének fontos forrását képezik. Ugyanakkor a szolgáltatások logikájából következően gyakran nagy a döntési önállóságuk is. Az ügyfelekkel közvetlenül kapcsolatban lévő szakemberek szintjére delegált nagyfokú döntési autonómia egyrészt a rendszer rugalmasságát és hatékonyságát növeli, másrészt viszont magában foglalja annak a kockázatát, hogy a döntések önkényessé válhatnak.

A diszkrecionális jogkörök ilyen alacsony szintre való delegálása akkor válhat torzítás forrásává, ha nagy etnikai, vagy kulturális különbségek vannak a szolgáltatást nyújtó szakemberek és a szolgáltatást igénylők között. Mivel a közigazgatásban, illetve a különféle közszolgáltatásokban nagyon kevés kisebbséghez tarto-

35 Anderson (1997) pp.214–216, Parsons (1995) p.457.

zó személy dolgozik, a torzítás veszélye a végrehajtás során megnő. Az etnikai torzítás legalább kétféleképpen valósulhat meg. Egyrészt, ha a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés szolgáltató és ügyfél közötti nyelvi, kulturális vagy szociális különbségekbe ütközik, másrészt, ha a kisebbségek tagjait különféle eljárásokkal elbizonytalanítják a szolgáltatásokra való jogosultságukban.

Intézményi szempontból a szolgáltatásokhoz való hozzáférés szabályait a közhatalom határozza meg. Ezek a szabályok, illetve a szabályok által létrehozott jogosultságok (pl. rend, közbiztonság, szociális jogok, oktatás stb.) a pusztán szándéknyilatkozatoknál akkor mutatnak tovább, ha a kormányzat ezeket a megfelelő intézményeken keresztül a szükséges források allokációja mellett érvényre is juttatja. Mivel az adott helyen és időben rendelkezésre álló közösségi források végesek, széleskörű egyetértésre van szükség az elosztási szabályokat illetően. Abban az esetben, ha a domináns etnikai csoport kisajátítja a közintézményeket és az azokhoz csoportosított források ellenőrzését, a többi etnikai csoport valószínűleg úgy fogja érezni, hogy a szolgáltatásokhoz való hozzáférésük csorbul. Hasonlóképpen, ha az állam nem tudja hatékonyan garantálni a hozzáférés torzítatlanságát, akkor a forráselosztással kapcsolatos konszenzust, illetve az azt képviselő kormányzat legitimitását a kisebbségek megkérdőjelezhetik. Ez pedig a társadalmi kohéziót veszélyezteti.³⁶

A közpolitikai programok végrehajtása során a szolgáltatásokhoz való hozzáférés etnikailag torzítottá válik, ha a szolgáltatást nyújtók kizárólag egyetlen etnikai csoporthoz tartoznak. Vagyis a közszolgáltatások etnikai monopóliuma torzításhoz vezet.

Miért kell az etnikai torzítást tanulmányozni?

A közigazgatási reformok és a decentralizáció sok országban felhatalmazta a helyi hatóságokat arra, hogy az etnikai sokszínűségnek megfelelő közpolitikákat vezessenek be, amelyek tervezésébe és végrehajtásába a kisebbségeket is bevonják. Azonban sok esetben az ilyen közpolitikákat a technikai alulképzettség, a politikai támogatottság és a rendelkezésre álló források hiánya gátolja. Ezért szükséges, hogy a helyi önkormányzatok képességét a multienikus közösségek igényeinek és elvárásainak kielégítését illetően új módszerekkel, ismeretekkel támogassuk.

Tudományos szempontból az etnikai torzítás és a kisebbségek közszolgáltatásokhoz való hozzáférése közötti összefüggések feltárása hozzájárulhat

³⁶ Holmes and Sunstein (1999).

a kirekesztés és a marginalizáció folyamatainak alaposabb megértéséhez. Az etnikai torzítás a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció helyi szintű aspektusait vizsgálhatja meg.

Az etnikai torzítás vizsgálatának gyakorlati jelentősége is van a kelet-európai államok európai integrációja során. Az Európai Unióhoz való csatlakozás politikai kritériumai közé tartozik a multietnikus társadalmak integrációja, ami magában foglalja az esélyegyenlőség megteremtését és a diszkrimináció tilalmát. Mivel ezek a prioritások, amelyek a különféle etnikai csoportok közötti elosztást is érintik, a döntéshozóknak idejében fel kell készülniük olyan közpolitikai megoldásokkal, amelyek a források igazságosabb és méltányosabb elosztása irányában hatnak.

Gyakran hiábavaló a hivatalnokok és állampolgárok azon törekvése, hogy pontos képet kapjanak kormányuk teljesítményéről a különféle etnikai csoportok integrációja terén. A média esetenként foglalkozik a témával, azonban ritka a megbízható, átfogó jellegű információ és elemzés a közszolgáltatásokhoz való igazságos hozzáférésről.

Egyes fejlett országokban az 1990-es évek óta gyűjtik és publikálják a helyi és nemzeti kormányok teljesítményéről az adatokat. Az elmúlt évtized során több nemzeti és nemzetközi szervezet fejlesztett ki és ismertetett módszereket a faji és etnikai egyenlőség, az igazságos hozzáférés, és a diszkrimináció elleni küzdelem terén nyújtott kormányzati teljesítmény ellenőrzésére és értékelésére.³⁷ Ezek a szervezetek egy sor javaslatot tesznek arra, hogy az önkormányzatok és intézményeik milyen módon tudják rendszeresen mérni tevékenységüket és hogyan tudják kimutatni a fejlődést.

Az etnikai torzítás fogalma egy olyan semleges, depolitizált megközelítést ajánl ennek a nagyon is érzékeny kérdésnek a vizsgálatára, amely lehetővé teszi a közszolgáltatásokhoz való igazságos hozzáférés vizsgálatát. Ez a megközelítés lehetőséget ad az önkormányzatoknak arra, hogy aktívan részt vegyenek az etnikai diszkrimináció megelőzésében.

A fogalom empirikus tesztelése, amely jelenleg egy nyolc kelet-európai országot érintő esettanulmány-sorozatot jelent, remélhetőleg további módszertani segítséget eredményez majd a helyi önkormányzatoknak saját közpolitikai folyamataik megértéséhez, az etnikai torzítás méréséhez.

Fordította: Katona Zsuzsa

---

37 Például: UN Habitat, World Bank, ICMA, USAID, OECD/SIGMA, UNESCO/MOST, Home Office of the UK.

BIBLIOGRÁFIA

- Anderson, J. E., 1997, *Public Policymaking*, Houghton Mifflin Company: New York
- Barth, F., Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity, in: *Regio*, 1996/1 pp. 3–25.
- Beetham, D. (ed), 1994, *Defining and Measuring Democracy*, SAGE: London
- Biarez, S. 1989, *Le pouvoir local*, Economica, Paris
- Bihari, M., *Politológia*, Budapest: AJK, 1993
- Biró, A. and Kovács, P. (eds), 2001, *Diversity in Action: Local Public Management of Multiethnic Communities*, LGI: Budapest
- Brubaker, R. *Nationalism Reframed: National Minorities, Nationalising States, and External Homelands in the New Europe*, Budapest: Collegium Budapest, Advanced Study Discussion Papers No. 10, 1995
- Brunner, G., *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*, Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995
- Brunner, G., *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe*, Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 1996.
- Bugajski, J., *Nations in Turmoil: Conflict and Cooperation in Eastern Europe*, Washington: Westview Press, 1993
- Bugajski, J., *Ethnic politics in Eastern Europe*. Armonk, New York: M.E. Sharpe. 1994.
- Clark, Terry Nichols, 1994, *Race and Class Versus New Political Culture*, London: Sage
- Clark T. N. and Hoffmann-Martinot V., 1998, *The New Political Culture*, Westview Press: Oxford
- Crozier, M., 1977, *L'Acteur et le Systeme*, Paris: Seuil
- Csefkó F.- Pálné Kovács I. szerk. 1993, *A helyi önkormányzatokról*, MTA RKK. Pécs
- Deutsch, M., Constructive Conflict Resolution: Principles, Training, and Research, in *Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Abraham Fund, 1998
- Enyedi Gy.-Pálné Kovács I., 1994, *A kormány és az önkormányzatok in: Kormány a mérlegen*, Korridor, Bp. pp. 231–247.
- Etzioni, A., The role of Governments and NGOs in coexistence work, in *Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Abraham Fund, 1998
- Gaspar, M., 1998, *Practice of Best Practices*, MS
- Girán, János, 1998, *Kisebbség – Önkormányzat*, Kézirat: JPTE
- Goldston, J., 2001, Race and Ethnic Data: A Missing Resource in the Fight Against Discrimination, in Krizsan (ed) 2001, *Ethnic Monitoring and Data Protection: the European Context*, CEU Press-INDOK: Budapest
- Gurr, T.R., *Minorities at risk*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace, 1993
- Gurr, T.R., *Ethnic conflicts in world politics*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1994

- Holmes S. and Sunstein C.R., 1999, *The Costs of Rights: Why Liberty Depends on Taxes?*, W.W. Norton and Company: New York
- Horowitz, D.L., *Ethnic groups in conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985
- Horváth M.T.-Péteri G., 1993, *Új Változatosság*, „Helyi demokrácia és újítások” Alapítvány, Bp.
- Horváth M. Tamás, 1997, Municipality Activity for Minorities and Migrants, in Wright, G. (ed) *Transition in Central and Eastern Europe*, Belgrade:YASF
- Jordan, B., 1998, *The New Politics of Welfare*, Sage: London
- Kassof, A., *The Media of Eastern Europe and fSU: Reporting on Interethnic Relations*, Project on Ethnic Relations Report, 1994
- Kovács Petra, 1997, *Local Governance in Multiethnic Communities of Central and Eastern Europe*, London: Minority Rights Group
- Kriesberg, L., Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts, in *Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Abraham Fund, 1998
- Krizsan A. (ed) 2001, *Ethnic Monitoring and Data Protection: the European Context*, CEU Press-INDOK: Budapest
- Krizsán A., Amerikai megközelítés a faji alapú diszkrimináció értelmezésében (The American approach to the interpretation of Racial discrimination) *Fundamentum* 2000/3 pp. 5–13.
- Liegeois, J.P. and Gheorghe, N. *Roma/Gypsies: A European Minority*, London: Minority Rights Group, 1995
- Mény, Y.- Thoenig, J.-Cl., 1990, *Politiques publiques*, PUF, Paris
- Narayan, D., 2000a, *Voices of the Poor: Can Anyone Hear Us?*, World Bank/Oxford University Press: New York
- Narayan, D., 2000b, *Voices of the Poor: Crying for Change*, World Bank/Oxford University Press: New York
- Nyitrai Réka, 1992, *Település- közgazdaság- kultúra*, KJK, Bp.
- Parsons, W., 1995, *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, Edward Elgar: Cheltenham, UK
- Péteri, G., 1992, *Költségvetési szociológia*, Budapest: Helyi Demokrácia és Újítások Alapítvány
- Polányi, K., 1976, *Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet*, Budapest: Gondolat
- Poulton, H., *The Balkans; Minorities and States in Conflict*, London: Minority Rights Publications, 1991.
- Rémond, B.- Blanc, J., 1992, *Les collectivités locales*, FNSP, Paris
- Rupeshinge, K., *Ethnicity and Power in the Contemporary World*, Tokyo: United Nation University Press, 1996
- Rupeshinge, K. and Tishkov, V. (ed), *Ethnicity and power in the contemporary world*, Tokyo: United Nations University Press, 1996.

- Schonholtz, R., Conflict Resolution Moves East, in *Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Abraham Fund, 1998
- Schopflin, G. 2001, Minorities and Democracy in Biro, A. and Kovacs, P (eds), 2001, *Diversity in Action: Local Public Management of Multiethnic Communities*, LGI: Budapest
- Schumpeter, Joseph, 1980, *A gazdasági fejlődés története*, Budapest: KJK
- Watts, L., *Countering Anti-Roma Violence in Eastern Europe: The Snagov Conference and Related Efforts*, Project on Ethnic Relations Report, 1994
- Weimer, D.L. and Vining A. R., 1992, *Policy Analysis*, Prentice Hall: New Jersey
- Weiss, C.H., 1998, *Evaluation*, Prentice Hall: New Jersey
- Yin, R. K., 1994, *Case Study Research: Design and Methods*, Sage: London
- Zoon I., 2001, *On the Margins: Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia*, OSI: New York
- Council of Europe*, Ethnic and Community relations in Europe, 1991
- L'évaluation de l'expertise a la responsabilité*, Rapport, 1991, Documentation Françaises, Paris
- EU Accession Monitoring Program (2001) Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection*, OSI: New York
- Human Rights Project (1996) Annual Report*, Sofia, Bulgaria
- Minority Rights Group (1993) Minorities in Central and Eastern Europe*, London: Minority Rights Group
- Minority Rights Group (1997) World Directory of Minorities*, London: MRG
- Outils, pratiques, institutions pour évaluer les politiques publiques*, Rapport, 1991, Documentation Françaises, Paris
- UNPAN (2001) Managing Diversity in Civil Service*, (conference report)

INA ZOON

A társadalom peremén

A romák és a közszolgáltatások Szlovákiában

A szociális támogatás akadályai

A jelentés ezen szakaszában¹ azt vizsgáljuk, hogyan férnek hozzá a romák a szociális juttatásokhoz Szlovákiában. Nem foglalkozunk azonban a gyerekekrevelési segélyprogramokkal, a nyugdíjjal és a rövid távú munkanélküli segéllyel. Szlovákia roma lakossága általában fiatal, és viszonylag alacsony a nyugdíjasok száma. A legtöbb rendszeres munkával nem rendelkező roma nagyon szegény, régóta munkanélküli, és szociális támogatásból tartja fenn magát. Annak érdekében, hogy értékelni tudjuk, a szlovák kormány milyen mértékben tudja vagy nem tudja biztosítani a romák esélyegyenlőségét a szegénység enyhítését célzó szociális juttatásokhoz való hozzáférésben, a jelentésben áttekintjük a szegénység és a munkanélküliség országos szintjét, a romák munkaerőpiaci diszkriminációját, és a konkrét szociális támogatási programokat, illetve az egyes támogatási formákhoz való hozzájutás feltételeit. Ezen kívül megvizsgáljuk a közelmúltban bevezetett szociális támogatási szabályozás megkülönböztető hatását a roma közösségre, konkrét példákat mutatunk be a támogatásért folyamodó romák közvetlen diszkriminációjára, illetve a szociális juttatásokban részesülő romák előtt álló további akadályokra, és a kormánytisztviselőknek és politikai vezetőknél a szociális támogatási rendszer juttatásait élvező romákra vonatkozó nyilatkozataira.

---

1 A fordítás alapjául szolgáló szöveg egy hosszabb jelentés részét képezi. Vö.: Mark Norman Templeton (szerk.) *On the Margins. Slovakia*. Az eredeti, angol nyelvű szöveg interneten is elérhető: www.soros.org/romaandpublicservices.html (szerk. megj.)

1. Szegénység és munkanélküliség Szlovákiában

1994 decemberében Szlovákia népessége mintegy 5,4 millió fő volt. (A kormány új népszámlálása 2001. május 26-án készült el, de az eredmények a jelentés kiadásakor még nem álltak rendelkezésre). Közel 84 000 ember, a teljes népesség mintegy 1,6 százaléka vallotta magát romának. A Szlovákiában élő romák tényleges számára vonatkozó hivatalos becslés azonban 500 000,² amely a civil szervezetek becsléseivel³ is összhangban van. A 14 évesnél fiatalabb gyermekek aránya a roma népesség esetében jóval nagyobb (43,4 százalék), mint az össznépesség esetében (24,9 százalék). A romák nagy része Kelet-Szlovákiában él, és mintegy 124 000 fő lakik elkülönített településeken.⁴ A romák a nem roma népességnél kisebb arányban szerepelnek a magasabb életkorú népességben.⁵ Öt romából körülbelül négy 34 év alatti, ami a magas születési aránynak és a felnőttek magas halálozási arányának köszönhető.⁶

Szlovákiában a munkanélküliség aránya az 1998-as 13,7 százalékról 19,1 százalékra emelkedett 2000-re,⁷ bár ebben jelentős regionális különbségek mutatkoznak.⁸ A romák körében a munkanélküliségi ráta az országos átlagnak mintegy négyszerese,⁹ miután az utóbbi tíz év során mintegy 80 százalékra szökött fel.¹⁰ A roma munkanélküliség súlyosabb Kelet-Szlovákiában, ahol a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium becslései szerint a munkanélküliség átlagosan 88,5 százalék.¹¹ Egyes településeken a munkanélküliségi ráta eléri a 100 százalékot.¹² Bár a romák a teljes népességnek csak mintegy 10 százalékát teszik ki, közülük kerül ki az alapfokú iskolázottsággal nem

2 „A nemzeti pártok 1998-as harmadik rendszeres jelentései, Addendum, Szlovákia”, CERD/C/328/Add.1, 1999. december 14., 10. bekezdés

3 A londoni székhelyű *Civil Rights Group* (Emberi Jogi Csoport) például 480 000 – 520 000-re teszi a Szlovákiában élő romák számát.

4 A Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium által közzétett statisztika szerint az országban 591 roma település van 13 182 lakóegységgel és 124 031 lakossal. Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, *A Szlovák Köztársaság Szociálpolitikája 1998-ban* (Pozsony, 1999): 91

5 A 30–40 évesek aránya a roma népesség esetében 17 százalék, míg a többségi népesség esetében 22 százalék; a 41–59 évesek aránya 6,2 százalék a roma népesség, és 14,5 százalék a többségi népesség esetében; a 60 évesnél idősebbek aránya 3,6 százalék a roma népesség, és 14,8 százalék a többségi népesség esetében. Vasecka, M., „The Roma” in *Slovakia 2000 – A Global Report on the State of Society* (Bratislava: Institute for Public Affairs, 2001): 187.

6 International Organization for Migration (IOM) *Social and Economic Situation of Potential Asylum Seekers from the Slovak Republic*, (Pozsony, 2000).

7 Wolekova, H., Radicova, I., „Social Policy” in *Slovakia 2000*, 365.

8 *Ibid.*, 369.

rendelkező munkanélküliek több mint 83 százaléka, és az alapfokú iskolai bizonyítvánnyal rendelkező munkát keresők több mint 41 százaléka.¹³ A roma nők rendszerint nem tudnak elhelyezkedni, és a legtöbb roma fiatalnak több mint három évbe telik, míg biztos állást talál.¹⁴

Szlovákiában a szegénység etnikai, nemi és regionális alapon oszlik meg. Elsősorban a romákat, a nőket és a Kelet-Szlovákiában élőket érinti. Az ország azon területei a legszegényebbek, ahol a legnagyobb a romák aránya, és itt van a legtöbb szociális támogatásra szoruló ember. Iyen Rimaszombat, Nagyrőce, Késmárk, Töketeres, Igló, Rozsnyó, Losonc és Gölnicbánya.¹⁵ A vidéken élőket súlyosabban érinti a munkanélküliség, és nagyobb valószínűséggel szorulnak szociális juttatásokra. A romák – és elsősorban a roma gyerekek – a leginkább szegénység sújtotta emberek Szlovákiában.

2.1. A szegénység hivatalos kategóriái

Szlovákiában a szociális támogatási programok két fő csoportot céloznak meg. Az első csoportba azok tartoznak, akik „anyagi nehézségekkel” küzdenek vagy „anyagi szükség” szenvednek, és a kormány által meghatározott

-
- 9 A kommunisták erőfeszítései, hogy a romákat bevonják a munkaerőpiac főáramába, csak részben jártak sikerrel. Csehszlovákiában 1970-ben az aktív életkorú roma férfiak mintegy 66 százaléka, és a nők 41 százaléka volt munkája; a foglalkoztatás aránya 1981-re 75 százalékra emelkedett mind a férfiak, mind a nők esetében. Kalvoda, J., „The Gypsies of Czechoslovakia”, in Crowe és Klotski, szerk. *The Gypsies of Eastern Europe* (Armonk, New York; M.E. Sharpe, 1991): 106. A csehszlovák szocialista rezsim azonban hatékonyan utalta a romákat a gazdaság másodlagos munkaerőpiacának legalantasabb, legkevésbé kívánatos posztjaiba. Sirovátka, T., *Labor Market Exclusions of Handicapped Groups in Full Employment Society with Emphasis on Gypsy Community: The Case of the Czech Republic*, előadás az ESA „Európa a 20. században: Befogadás/Kirekesztés” című, 1997. augusztus 27–30-án tartott Harmadik Európai Konferenciáján
- 10 ECRI, *Second Report*, 33. bek.
- 11 1991-ben a településeken élő összesen 37 547 férfi és 37 623 nő közül 8 664-nek volt munkája. Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, „Roma Settlements” in *Social Policy of the Slovak Republic in 1998* (Pozsony 1999): 91
- 12 Vasecka, M., *The Roma in Slovakia – Report on the Situation in 1998–1999* (Bratislava: Institute for Public Affairs, July 1999): 19.
- 13 Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999, 1. bek., a munkanélküli romák száma és arányuk az összes regisztrált munkanélküli között az oktatási szerkezet szerint 1999. június 30-ig, idézi Vasecka, M., „Roma” in *Slovakia 2000*, 189.
- 14 ENSZ Fejlesztési Program (UNDP), *National Human Development Report, Slovak Republic 2000* (Bratislava: UDNP, Center for Economic Development, 2000): 101
- 15 Jurova, A., Koptova, A., „Vulnerable Populations: Children and Young People of the Roma Ethnic Group” in *Children in Slovakia 1999* (Slovak National Committee for UNICEF, 1999 október): 32

„létnminimumnál” kevesebbet keresnek.¹⁶ A második kategóriába azok tartoznak, akik „szociális nehézségekkel” küszködnek, vagy „szociális szükségét” szenvednek, ami „olyan állapot, melyben az egyén nem képes gondoskodni magáról, háztartásáról, jogai és jogilag biztosított érdekei védelméről és gyakorlásáról, vagy nincs kapcsolata a társadalommal, elsősorban az életkora, kedvezőtlen egészségi állapota, szociális alkalmazkodási képtelensége vagy munkája elvesztése miatt”.¹⁷ Az utóbbi kategóriába tartoznak a fogyatékosok, az idősek, a gyerekek, és a családi gondoskodásban nem részesülő betegek. Vannak ugyan „szociális nehézségekkel” küzdő romák, Szlovákia roma lakosságának zöme azonban az első, „anyagi nehézségekkel” küzdő csoportjába tartozik. Jelen írásban e második csoportba sorolható emberek segítésére tervezett szociális védelmi programokat elemezzük.

A Szlovákiában 1998 előtt érvényben lévő szociális támogatási törvények és rendeletek értelmében az államnak a juttatásokat minden, a törvényben meghatározott „létnminimum” alatti keresettel rendelkező egyén számára biztosítania kellett. A törvény nem tett különbséget a szegénység okai szerint. Az 1998-as Szociális Támogatási Törvény megváltoztatta ezt a helyzetet. A törvény az „anyagi nehézségekkel” küzdőket két alkategóriába sorolta: azok, akik „objektív” okokból, és azok, akik „szubjektív” okokból küszködnek „anyagi nehézségekkel”. Akiknél „szubjektív” okokat találtak az „anyagi nehézségekre”, jóval kevesebb juttatásban részesültek.

A támogatásért folyamodóknál akkor állapítottak meg „objektív” okokat „anyagi nehézségeikre”, ha saját erőfeszítésükből nem tudták biztosítani vagy növelni bevételeiket;¹⁸ ha idősek¹⁹ vagy fogyatékosok²⁰ voltak, ha eltartott gyermekeikről gondoskodtak;²¹ ha egész nap legalább egy hét év alatti gyermekekre, vagy egy olyan hét évesnél idősebb gyermekekre felügyeltek, akit nem lehet iskolaelőkészítő intézményben elhelyezni;²² ha három vagy több 15 évesnél fiatalabb gyermekük volt, akikről egész nap gondoskodtak;²³ ha súlyosan fogyaté-

16 195/1998. számú Szociális Támogatási Törvény, 7. paragrafus, 1. bek. [A továbbiakban „Szociális Támogatási Törvény”.] Lásd még UNDP, “Faces of Poverty in Slovakia” in *National Human Development Report, Slovak Republic 2000*, 79.

17 Szociális Támogatási Törvény, 10. paragrafus, 1. bek.

18 *Ibid.*, 7. paragrafus, 5. bek. A törvény hangsúlyozza a bevétel megszerzésére irányuló saját erőfeszítést.

19 *Ibid.*, 8(a) paragrafus.

20 *Ibid.*, 8(b) paragrafus.

21 *Ibid.*, 8(c) paragrafus.

22 *Ibid.*, 8(d)(1) paragrafus.

23 *Ibid.*, 8(d)(2) paragrafus.

kos gyermekükről gondoskodtak egész nap;²⁴ ha egy súlyosan fogyatékos személyről gondoskodtak egész nap;²⁵ vagy ha akaratokon kívül megszűnt a munkaviszonyuk, és bizonyítani tudták, hogy munkát keresnek.²⁶

A támogatáshoz folyamodóknál akkor állapítottak meg „szubjektív” okokat „anyagi nehézségekre”, ha nem kerestek munkát munkaügyi központokon vagy más közvetítő irodákon keresztül;²⁷ ha kizárták őket a munkaügyi központ programjából, mert nem működtek együtt a munkakeresésben;²⁸ ha szándékosan és komoly ok nélkül megszüntették korábbi munkaviszonyukat vagy vállalkozói tevékenységüket; ha nem megfelelő munkavégzés, a munkafegyelem megsértése vagy egyéb okok miatt elbocsátották őket;²⁹ ha a megelőző három évben nem fizették a munkanélküli biztosítást;³⁰ ha nem tettek eleget gyermektartási vagy házastársukkal, volt házastársukkal illetve saját ellátásáról gondoskodni képtelen felnőtt gyermekükkel szembeni fizetési kötelezettségüknek;³¹ ha nem tettek eleget az összes jogos követelésnek és nem gyakorolták az összes törvényes jogukat, különös tekintettel a megélhetési juttatásokra, a betegeknek járó juttatásokra, a nyugdíjbiztosítási juttatásokra;³² ha nem fizettek egészségbiztosítási járulékot;³³ vagy ha elhanyagolták gyermekeiket.³⁴

A tartósan munkanélküliek – akiket több mint 24 hónapja hivatalosan munkanélküliként tartottak számon – törvényesen szintén szubjektív okokból szegénynek számítanak.³⁵ Ha az ilyen személyek három hónapnál hosszabb időre állást vagy munkát találnak és újra elvesztik az állásukat, újabb 24 hónapos időszakra regisztrálhatják őket a munkanélküli hivatalnál, mielőtt „anyagi nehézségeiket” ismét „szubjektív” okból eredőnek ítélik. Azok-

24 Ibid., 8(d)(3) paragrafus.

25 Ibid., 8(c) paragrafus.

26 Ibid., 8(f) paragrafus.

27 Ibid., 7. paragrafus, 6(a) bek.

28 Ibid., 7. paragrafus, 6(b) bek.

29 Ibid., 7. paragrafus, 6(c) bek.

30 Ibid., 7. paragrafus, 6(e) bek.

31 Ibid., 7. paragrafus, 6(f) bek.

32 Ibid., 7. paragrafus, 6(g) bek.

33 Ibid., 7. paragrafus, 6(h) bek. Az önfoglalkoztatóknak és azoknak, akik önfoglalkoztatókkal dolgoznak, egészségbiztosítási járulékot kell fizetniük.

34 Ibid., 7. paragrafus, 6(j) bek. Az ilyen személyt akkor tekintik szubjektív ok miatt anyagi nehézséggel küzdőnek, ha a gyermek elhanyagolása a szülői jogokat a megfelelő családügyi szabályozás értelmében korlátozó és a gyermek nevelőintézeti elhelyezését elrendelő illetékes hatóság intézkedését vagy előzetes intézkedését eredményezte.

35 Ibid., 7. paragrafus, 6(d) bek.

nál, akik három hónapnál rövidebb ideig dolgoznak állásban, a foglalkoztatás idejére gyakorlatilag megáll a 24 hónapos visszaszámlálás, viszont ugyanezen a ponton indul újra, amint ismét munkanélkülivé válnak.³⁶

A 24 hónapos szabály szemmel láthatólag jelentősen befolyásolta az „objektív” helyett „szubjektív” okból támogatásra jogosultak százalékos arányát. A 24 hónapos szabály 2000 júliusában lépett érvénybe, két évvel azután, hogy törvényerőre emelkedett a Szociális Támogatási Törvény. Bár a szociális juttatásokban részesülők száma 1999 decembere és 2000 decembere között 7,6 százalékkal emelkedett, a „szubjektív” okból szociális támogatásban részesülők száma 67 százalékkal nőtt. Bár Szlovákia gazdasági rendszerében vagy a szegények általános viselkedési mintáiban nem történtek jelentős változások, úgy tűnik, hogy a 24 hónapos szabály növelte azoknak a százalékos arányát, akik nem „objektív”, hanem „szubjektív” okból küzdöttek „anyagi nehézségekkel”.

A szubjektív okból szociális támogatásban részesülők százalékos arányának növekedése 1999 és 2000 decembere között³⁷

Év	A szociális támogatásban részesülők teljes száma	A szubjektív okból szociális támogatásban részesülők teljes száma	A szubjektív okból szociális támogatásban részesülők százalékos aránya	A szociális támogatásban részesülők teljes számának százalékos változása	A szubjektív okból szociális támogatásban részesülők számának százalékos változása
1999	296 604	82 626	27,9%	–	–
2000	319 231	148 729	46,6%	7,6%	67,0% ³⁸

36 Ibid., 7. paragrafus, 6(d) bek.

37 A táblázat a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium 2000 és 2001 évi statisztikáin alapul.

38 A 67 százalékos növekedést úgy kaptuk, hogy összevetettük az 1999-es 27,9 százalékot a 2000-es 46,6 százalékkal.

2.2. Diszkrimináció a roma szegények alkalmazásában

A szlovákiai munkaerőpiacon elterjedt faji előítéletek miatt a romák nehezen tudnak hosszabb időre elhelyezkedni. A roma civil szervezetek állítása szerint „a bőrszín ... az egyik döntő tényező abban, hogy kit ítélnek alkalmasnak egy állásra, ... ez referenciát jelent a jelentkező becsületességére és felelősségtudatára vonatkozóan, ... és döntő tényező az elbocsátásoknál ... és az üzletmenet során.”³⁹ A roma munkaerőpiac faji előítéletei különösen súlyosan érintik a magasabb iskolázottságú romákat; hozzáértésük ellenére ezek a személyek a diszkrimináció miatt nehezen találnak munkát megfelelő kereseti lehetőséggel.⁴⁰ A tartós munkavállalás és a munka megtartása elé gördülő akadályok tekintetében nem meglepő, hogy sok roma valamilyen formában szociális támogatásra szorul.

Az emberi jogi szervezetek és a szociológusok rendszeresen felhívják a figyelmet olyan esetekre, amikor a roma munkavállalókat faji szempontok miatt utasítottak el. A szepesi régióban Merény város helyi munkügyi központjának egyik alkalmazottja elmondta, hogy tud egy munkáltatóról, aki egy nem roma férfit szerződtetett egy munkára, bár volt egy fiatal roma, akit érdekelt volna a poszt, és megvolt hozzá a képesítése.⁴¹ Demeteri (Kassa) romák állították az Emberi Jogokat Védők Ligája (*League of Human Rights Advocates*) képviselőinek, hogy egy munkáltató, aki állásokat hirdetett meg, azonnal elutasította őket, amint meglátta, hogy romák, és azt mondta, hogy az állást már betöltötték.⁴² Egy roma település szociális és életkörülményeit vizsgáló nemrég elkészült tanulmány szerzői megjegyzik, hogy roma alanyaik gyakran panaszkodtak arra, hogy diszkriminálják őket a munkaerőpiacon, és a diszkriminációnak ez a formája zavarja őket leginkább.⁴³ Egy nem roma munkáltató, egy Sabo nevű tóketerebesi mérnök elmondta, hogy ha egy roma fizikai munkást felvesznek, neki adják a legnehezebb munkát, és rendszerint a legalacsonyabb fizetést: „Nem létezik egyenlő fizetés ugyanazt a munkát végző roma és nem roma számára.”⁴⁴ A *National*

39 Cervenak, J., *Report on the Reasons of the Migration of Slovak Roma* (Pozsony, 2000): 50.

40 Klara Orgovanova, az Inforoma Alapítvány elnöke, idézi a Dán Bevándorlási Hivatal, *Report on Fact-Finding Mission to the Czech Republic and Slovakia – Situation of the Roma Minority – 1 March to 11 March 1999* (Copenhagen, 1999): 6.

41 Krajcovicova, L., „Community Studies in Nálepkovo, Slovakia” in *Poverty, Ethnicity and Gender in Transnational Societies* (The International Project, 2000. május): 43.

42 League of Human Rights Advocates, *Report of Fact-finding Mission on the Human Rights Situation of the Roma Community in Kosice* (2000. február 24., kiadatlan): 2.

43 Radicova, I., *Social and Living Conditions in a Slovak Roma Settlement* (kézirat): 17.

44 League of Human Rights Advocates, *Report of Fact-finding Mission to the District of Trebišov* (2000. február 29., kiadatlan): 5–6.

Geographic magazin egy sztankahermányi roma férfit idéz: „Utoljára 1989 körül dolgoztam. Árkot ástam. Senki nem vesz fel minket. A városi munkaközvetítő irodába megyünk munkát keresni. De amikor látják, hogy cigányok vagyunk, elutasítanak.”⁴⁵ Stefan Markus professzor, a Szlovák Helsinki Bizottság elnöke a következőket mondta: „Amikor a romák munkát keresnek Szlovákiában, másodrendű vagy harmadrendű állampolgárnak számítanak; a munkáltatók nagyon előítéletesek.”⁴⁶

A kormányközi testületek és a külföldi kormányok széleskörű faji előítéletekről számolnak be a romákkal szemben a szlovák munkaerőpiacon. Az Egyesült Királyság Menekültügyi Tanácsa közreadta egy szlovákiai roma állításait, aki arról beszélt, hogy egyre kétségbeesettebben próbált munkát találni: „Néhány hónap próbálkozás után [hogymunkát találjon, miután hazatért Pozsonyból] pultusként helyezkedtem el egy kis bárban. Gondolom, világos bőröm miatt a tulajdonos nem jött rá, hogy roma vagyok. Keményen hajtottam, és a főnökömnek tetszett, ahogy dolgozom. ... Néhány vendég kezdett megjegyzéseket tenni a bőrszínemre. ... [V]égül a főnököm megkérdezte, hogy roma vagyok-e. Mondtam, hogy igen, ... [és] a főnököm megkért, hogy hagyjam ott a helyet. ... Akkor 18 hónapig voltam munkanélküli. ... [A]zután teherautósofőrként dolgoztam. ... [A] főnököm behívott, és azt mondta, a többi sofőr panaszkodott, hogy cigányt alkalmaz, és már nem akarja, hogy nála dolgozzak. ... [N]em akarja, hogy baj legyen, és szeretné, ha elmennék a békeség kedvéért.”⁴⁷

Az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága (*Commission against Racism and Intolerance*, ECRI) megállapította, hogy a diszkrimináció jelentős szerepet játszik abban, hogy a romák körében magas a munkanélküliség aránya.⁴⁸ A Tanács 1998 elején megfigyelte, hogy „az állami munkaügyi központok gondolkodás nélkül kitesznek 'nem romák' megjelöléssel állásajánlatokat, és nem tesznek lépéseket az olyan munkáltatókkal szemben, akik diszkriminatív felvételi gyakorlatot alkalmaznak.”⁴⁹ Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának éves emberi jogi gyakorlatokról szó-

45 Godwin, P., „Gypsies – The Outsiders”, *National Geographic* (2001. április): 85.

46 Idézi az Egyesült Államok Menekültügyi Tanácsa, *Unwanted Journey, Why Central European Roma Are Fleeing to the UK* (1999 március): 35.

47 *Ibid.*, 35.

48 ECRI, *Second Report*, 33. bek.

49 ECRI, *Legal Measures to Combat Racism and Intolerance in the Member States of the Council of Europe* (1998), magyarázatok, „Slovakia, Civil and Administrative Law”, 433, 1.2. bek.

lő jelentésében Szlovákiára vonatkozóan az ECRI-éhez hasonló következtetéseket találunk.⁵⁰

1999-ben kormánytisztviselők nyilvánosságra hozták, hogy a helyi munkaügyi központok faji alapon kategorizálják a munkára jelentkezőket. Szlovákia Nemzeti Munkaügyi Hivatalának vezetője, Jaroslav Sumny a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy a Munkaügyi Hivatal alkalmazottai rutinszerűen „R”-rel jelölik meg a romák jelentkezési lapjait, az érintett személy hozzájárulása vagy tudomása nélkül. Sumny védelmezte az eljárást, mondván, hogy az nem jelent diszkriminatív elbánást, és a csoport „nehéz szociális alkalmazkodóképessége” miatt alkalmazzák. Szerinte ez a gyakorlat segít Szlovákiának a romák támogatására szánt EU alapok megszerzésében.⁵¹ Jelentések szerint a jelentkezési ívek „R”-rel való megjelölésének gyakorlatát felszámolták;⁵² egyes helyeken azonban a rendszer fordítottja lépett életbe, és a *biely*-re („fehér”) utaló „B”-vel jelölik a nem roma jelentkezők lapjait.⁵³ Bár a kormány már nem ad közre faji alapú statisztikákat, sok helyi szociális támogatási központ ma is számon tartja a kliensek etnikai származását. „Valamennyi szociális támogatási központ fenntart etnikai alapú statisztikákat. Amikor mi kutatók elkérjük ezeket, a hivatalok első reakciója, hogy azt állítják, már nem tárolnak ilyen jellegű információt, de végül mind odaadják az anyagot,” mondja a Szociálpolitikai Elemző Központ vezetője.⁵⁴ Egy másik szociológus megjegyzi, hogy „amikor a szociális juttatásokban részesülő romákra vonatkozó információról van szó, az átláthatóság hiánya figyelhető meg. A tisztviselők azt állítják, hogy az ilyen adatokat nem tartják számon, mert a törvény tiltja a cigányok számának regisztrálását vagy a kérvényező etnikumára vonatkozó

50 „Áránytalanul magas a roma munkanélküliek száma, mert a romák részben a diszkrimináció következtében különösen nehezen találnak állást és nehezen tudják azt megtartani.” U.S. Department of State – Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices for 2000, Slovakia* (2001. február)

51 RFE/RL hír, „Slovak Labor Office also Marking Roma with letter ‘R’”, 1999. november 5. <http://www.rferl.org/newsline/1999/11/3-CEE/cee-151199.html>

52 Az Országos Munkaügyi Hivatal igazgatója az emberi jogi szervezetek és a Szlovák Emberi Jogi és Kisebbségi Hivatal panaszaira reagálva elrendelte a gyakorlat beszüntetését. Lásd: U.S. Department of State – Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices for 1999, Slovak Republic* (2000. február, 5. szakasz)

53 Interjú Lubomir Vasko alpolgármesterrel, Kísszeben, 2000. április 19. Szociológusok megfigyelései szerint a szokás a nem roma kérelmek „B”-vel való megjelölése is. Lásd Vasecka, M., „The Roma” in *Slovakia 2000*, 180.

54 Interjú Iveta Radicovával, a Szociálpolitikai Elemző Központ (SPACE) igazgatójával, 2001. március 7., Pozsony.

adatok megjelölését. Az említett akadályok ellenére mégis hozzájutottunk bizonyos adatokhoz...⁵⁵

Egyes helyi tisztviselők kevés együttérzést mutattak a munkaerőpiacról kirekesztett romák iránt. Csütörtökhelyen például a romák elpanaszolták, hogy a magán-munkaadók azt kérték a munkanélküli hivataltól, hogy ne küldjön roma munkavállalókat, mert nem veszik fel őket. A helyi hatóságok rendszeresen azzal utasították el a romák panaszait, hogy „a magánvállalatoknak joguk van azt alkalmazni, akit akarnak”.⁵⁶ Ezek a gyakorlatok annak ellenére érvényben vannak, hogy Szlovákia Munkaügyi Törvénye tiltja a faji vagy etnikai alapú diszkriminációt.⁵⁷

A munkaerőpiaci diszkrimináció számos problémát idéz elő a roma közösség számára. Ha a képzett romák nem találnak állást vagy nem tudják azt megtartani, kisebb a valószínűsége annak, hogy a romák idejüket, energiájukat és korlátozott anyagi forrásait iskolázottságuk és képzettségük javítására fogják áldozni. Ha a romák nem találnak állást, akkor a szociális támogatási rendszerbe kényszerülnek. Ha a romák nem találnak fenntartható foglalkoztatást, és a szociális juttatások nem elegendőek, valószínűleg más országba költöznek, ahol van munka, és el tudják tartani magukat és családjukat.⁵⁸ Így a romákkal szembeni munkaerőpiaci diszkrimináció csökkentése nagyban hozzájárulna a roma közösség számos problémájának megoldásához.

3. Szociális támogatási programok

Szlovákia Alkotmánya minden rászoruló személy számára garantálja az alapvető létfeltételek biztosításához szükséges támogatást.⁵⁹ A legtöbb anyagi vagy szociális nehézséggel küzdő személynek adható állami juttatásról a Szociális Támogatási Törvény rendelkezik.⁶⁰ A többi törvény, például a gyermeknevelési támogatásról és a lakástámogatásról szóló törvény további juttatásokat biztosít az „anyagi szükségét” szenvedőknek. Valamennyi polgár, a honta-

55 Krajcovicova, 52.

56 League of Human Rights Advocates, *Report of Fact-finding Mission to the District of Spišska Nova Ves and Kezmarok of Eastern Slovakia* (2000. augusztus., kiadatlan): 4.

57 Lásd a jelentés jogi normákról szóló szakaszát.

58 Alexander Patkolo, a RIS (Roma Értelmisségiek az Együttélérsért) roma párt akkori elnöke, idézi a Dán Bevándolási Hivatal, *Report on Fact-Finding Mission to the Czech Republic and Slovakia – Situation of the Roma Minority – 1 March to 11 March 1999*, 8.

59 Szlovák Alkotmány, 39(2). szakasz: „Minden anyagi szükségét szenvedő jogosult az alapvető létfeltételek biztosításához szükséges támogatásra.”

lan külföldiek, a menekültek, a kitelepítettek, illetve Szlovákia törvényes lakosai is folyamodhatnak támogatásért, ha megfelelnek a jogi feltételeknek.⁶¹ Míg a romáknak csak egy maroknyi csoportja tartozik a „szociális nehézséggel” küszködők kategóriájába, a legtöbb szegény roma „anyagi nehézségekkel” küzd.

A Szociális Támogatási Törvény megállapítja az anyagi szükségset szenvedőknek nyújtható juttatások jellegét és mértékét. A támogatások között szerepelnek pénzbeli és természetbeni juttatások, melyek az alapvető élelmiszer-szükségletet, ruházatot és hajlékot hivatottak biztosítani; az alapvető bútorokra fordítható adományok vagy kölcsönök, valamint szociális szolgáltatások, például betegápolás vagy szállítás.⁶² A juttatások átlagos összege egyharmada az országos havi bruttó átlagkeresetnek, ami 1999-ben 10 728 Sk (268 USD) volt.⁶³ A törvény drasztikusan megkurtítja a „szubjektív” okból anyagi nehézséggel küzdőknek nyújtható juttatások összegét és fajtáit. A Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium szerint Szlovákiában 2000-ben összesen több mint 600 000 ember részesült valamelyik szociális segélyezési program támogatásában, a közvetlen kedvezményezetteket és családtagjaikat is beleértve.⁶⁴

3.1. Szociális juttatások

A Szociális Támogatási Törvény elrendeli, hogy az állam biztosítsa a megfelelő juttatásokat, hogy az anyagi nehézségekkel küzdők hozzájussanak az élet alapvető szükségleteihez, ami napi egy meleg étkezés, ruházat és hajlék.⁶⁵ A rendelkezés szerint e juttatások készpénzkiutalások, a kormány azonban tárgyi formában is biztosíthatja ezeket,⁶⁶ amennyiben a kedvezményezett

60 A 195/1998. számú Szociális Támogatási Törvényt 1998. március 19-én fogadták el, és 1998. július 1-jén lépett életbe. 2001 márciusa után a Szociális Támogatási Törvényt a 389/1998. Törvénnyel, a 155/1999. Törvénnyel és a 450/2000. Törvénnyel módosították. A Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium egy sor rendeletet bocsátott ki a törvényhez, köztük a Szociális Támogatási Törvény egyes előírásainak végrehajtásáról szóló 198/1998. sz. Rendeletet, és a lakástámogatásokról szóló 407/1998. sz. Rendeletet.

61 Szociális Támogatási Törvény, 2. paragrafus, 2. bek.

62 *Ibid.*, 14. paragrafus, 2. bek. A szociális szolgáltatások az anyagi vagy szociális nehézségekkel kapcsolatos problémák megoldását szolgáló speciális tevékenységek.

63 Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, *Report on the Welfare Situation of Slovak Citizens in 1999 and its Development Over the Past Ten Years* (Pozsony, 2000.)

64 2000-ben a támogatottak száma családtagjaikkal együtt 612 953 volt. Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, *The List of Districts According to the Number of Citizens Receiving Social Benefits as of December 2000* (Pozsony, 2001 március)

65 Szociális Támogatási Törvény, 48. paragrafus, 1. bek.

66 *Ibid.*, 48. paragrafus, 10. bek.

a korábbi pénzbeli juttatásokat nem a meghatározott célra vagy nem az összes arra jogosult érdekében használta fel.⁶⁷

A szociális juttatások összege különbözik aszerint, hogy a szegénység oka „objektívnek” vagy „szubjektívnek” tekinthető-e. A legtöbb kérelmező, akiről úgy ítélik meg, hogy „objektív” okból jogosult a támogatásra, megkapja a létminimum 100 százaléka és a saját bevétele különbözetét,⁶⁸ míg azok, akikről úgy ítélik meg, hogy „szubjektív” okból jogosultak, e különbözetnek mindössze 50 százalékát.⁶⁹

2001 januárjától egy „objektív” okból anyagi támogatásra szoruló felnőtt kérelmező bevétele 3 490 szlovák koronáig (87,18 USD) terjedő szociális támogatással egészíthető ki. A kedvezményezettrel egy háztartásban élő 2 440 szlovák koronáig (60,95 USD) terjedő kiegészítést kapnak. A „szubjektív” okból anyagi támogatásra jogosult kérelmezők a létminimum 50 százaléka és a saját bevételeik különbözetét kapják (3 490 Sk a fő kedvezményezett és 2 440 Sk a felnőtt eltartott esetében). A támogatás mértéke minden év július 1-jével módosítható.⁷⁰

3.2. Gyermekeknek és szülőknek adható juttatások

Az állam minden családban nevelkedő gyermekekre 2 440 Sk (60,95 USD), az intézményben nevelkedő gyermekekre pedig 1 580 Sk (39,47 USD) támogatást fizet, függetlenül attól, hogy „objektív” vagy „szubjektív” okból ítélték a gondviselőt támogatásra jogosultnak.⁷¹ Az állam egyösszegű támogatást is juttat a szülőknek, hogy fizetni tudják a gyermekek tevékenységeihez kapcsolódó költségeket, például a szünidei tábor felszerelését, az iskolai órákat, illetve bizonyos kurzusokat és kezeléseket. Ezeket a további kifizetéseket azonban az állam csak azoknak az állampolgároknak ítéli meg, akik „objektív” okból küzdenek anyagi nehézségekkel. Azok a személyek, akikről úgy ítélik meg, hogy „szubjektív” okból jogosultak támogatásra, akkor sem részesülhetnek egyösszegű juttatásban, ha gyermeküknek ugyanolyan mértékben van rá

67 Ibid., 48. paragrafus, 11. bek.

68 Ibid., 48. paragrafus, 4. és 5. bek. Kevés olyan személy van, aki dolgozik, és mégis „objektív okok” miatt tekintik anyagi nehézséggel küzdőnek. Ezek a személyek a létminimum 120 százalékát kapják. Az 50 százalékot valós „létminimumnak” tekintik, és arra szolgálnak, hogy a kedvezményezettek ne haljanak éhen.

69 Ibid., 48. paragrafus, 3. bek.

70 A 195/1998. sz. Szociális Támogatási Törvényt módosító és kiegészítő, 2000. novemberétől érvényes 450/2000. Törvény, 44. paragrafus.

71 Ibid.

szüksége. Felmerülhet, hogy ez a megkülönböztetés sérti a gyermekek szociális védelemhez való jogát⁷², és az ENSZ Gyermekjogi Egyezményének (*Convention on the Rights of the Child*) diszkriminációt kizáró alapelvét.⁷³

Az önkormányzat egyösszegű támogatást ítélt meg a ténylegesen igazolható költségek erejéig.⁷⁴ A szociális juttatások és az egyösszegű támogatások nem zárják ki egymást.⁷⁵ Az önkormányzat dönt az egyösszegű támogatás⁷⁶ megítéléséről és arról is, hogy az állampolgárnak teljes egészében vagy részben vissza kell-e fizetnie azt, amennyiben a kifizetés nem a megfelelő célra vagy az előírtnál nagyobb mértékben történt.⁷⁷

3.3. Bútorra és háztartási eszközökre fordítható támogatások

Az állam további szociális támogatást nyújthat egyösszegű juttatás⁷⁸ vagy „szociális kölcsön”⁷⁹ formájában, hogy az alapvető bútorok beszerzésében segítse a kedvezményezetteket. Az egyösszegű kifizetések az olyan alapvető háztartási eszközök⁸⁰ vételi árának fedezésére szolgálnak, mint egy ágy, egy asztal, egy szék, egy szekrény, egy fűtőtest, egy tűzhely, egy hűtőszekrény, és egy mosógép, amennyiben ezek még nincsenek a háztartásban.⁸¹ A szociális kölcsönök kamatmentes⁸² készpénzkiutalások, melyek felújításokra, például tetőjavításra, vagy az elektromos áram, a víz és a gáz díjára fordíthatók.⁸³ Az önkormányzatok olyan személyeknek ítélték meg szociális kölcsönt,⁸⁴ akik „objektív” okból küzdenek anyagi nehézségekkel, a „szubjektív” okból szegénységben élők viszont nem részesülnek ilyen juttatásban.⁸⁵

72 CRC, 26. paragrafus. Szlovákiában az Egyezmény 1991. február 6-án lépett életbe.

73 CRC, 26. paragrafus.

74 Szociális Támogatási Törvény, 48. paragrafus, 13. bek.

75 Ibid., 48. paragrafus, 14. bek.

76 Ibid., 71. paragrafus, 6. bek.

77 Ibid., 71. paragrafus, 7. bek.

78 Ibid., 48. paragrafus, 12. bek.

79 Ibid., 39. paragrafus.

80 Ibid., 39. paragrafus, 2. bek

81 Ibid.

82 Ibid., 39. paragrafus, 6. bek

83 Ibid., 39. paragrafus, 1. bek

84 Ibid., 71. paragrafus, 8(b)(1). bek

85 Ibid., 39. paragrafus, 1. bek

4. A juttatások feltételeinek és a kedvezményezett felelősségének hatása a romákra

Szlovákiában sok romát ér közvetett vagy közvetlen diszkrimináció, ha szociális támogatásokért folyamodik. A szociális támogatásokat szabályozó törvényeknek megkülönböztető hatása van a romákra nézve. A kormánytisztviselők azzal igazolták a támogatási politika megkülönböztető jellegét, hogy rámutattak ésszerű és objektív voltára, és arra, hogy jogos célokat szolgál. Úgy tűnik azonban, hogy a Szlovákia tisztviselői által felkínált magyarázatok nem igazolják a romákkal való bánásmódot. Ráadásul hiteles beszámolók szólnak arról, hogy egyes tisztviselők közvetlenül diszkriminálták a romákat faji alapon, amikor szociális támogatási kérelmeiket elbírálták. A faji alapon történő közvetlen diszkrimináció soha nem indokolt, ugyanakkor kivédhetetlen és jogellenes.

4.1. Az anyagi nehézségek objektív és szubjektív okai

Ahogy a fentiekben leírtuk, az 1998-as Szociális Támogatási Törvény két kategóriába sorolta azokat, akik szociális juttatásban részesülhetnek. A két kategória közötti különbségek az anyagi nehézségek vagy szükség okaiból adódnak.

Ez az „objektív-szubjektív” megkülönböztetés indirekt diszkriminációhoz vezet. Eltérő hatással van a romákra és a hasonló körülmények között élő nem romákra, mert olyan jellemzőkön alapuló kategorizációkra épül, melyek bizonyos túlnyomóan roma összetételű társadalmi csoportoknál (például a tartósan munkanélkülieknél) figyelhetőek meg, és ilyen kategorizációk alapján határozzák meg a juttatások mértékét. Ez a megkülönböztetés ráadásul nagyrészt a helyi tisztviselők belátására bízva annak meghatározását, hogy egy személy „szubjektív” okok miatt él-e szegénységben. A romák pedig sok visszaéléssről adnak számot a meghatározások során.

4.1.1. Közvetett diszkrimináció

Az „objektív-szubjektív” megkülönböztetés első látásra semleges osztályozásnak tűnik, mely látszólag minden szociális juttatásért folyamodó személyre érvényes, etnikai hovatartozástól függetlenül. A gyakorlatban azonban ez a közvetett diszkrimináció egy formája, mivel aránytalanul negatív hatása van a roma kérvényezőkre a nem romákkal szemben.

Ahhoz, hogy a közvetett diszkriminációra vonatkozó feltételezést meggyőzően igazoljuk, azt kell megmutatni, hogy a megkülönböztetés valamilyen védelt csoportot hátrányosan érinti. Ebben az esetben hátrányos

megkülönböztetésről beszélhetünk, ha a kategorizáció jóval nagyobb arányban érinti a szegény romákat, mint a szegény nem romákat. Nem szükséges igazolni, hogy a szlovák parlament azzal a szándékkal fogadta el a törvényt, hogy diszkriminálja a romákat. Elegendő megmutatni, hogy a törvény végrehajtása diszkriminatív hatással jár.

Felmerülhet, hogy a tartós munkanélküliek szociális juttatásait drasztikusan korlátozó szabályozás megkülönböztető hatással van a roma közösségre nézve. A Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium statisztikái szerint Szlovákiában 1999-ben mintegy 530 000 munkanélkülit tartottak számon; ezek mintegy 25 százaléka, valamivel több, mint 130 000 fő roma volt; a munkanélküliek közül mintegy 140 000-nek több mint 24 hónapja nem volt munkája; ezeknek azonban mintegy 45 százaléka, vagyis valamivel több, mint 60 000 fő roma volt. A romák tehát a 45 százalékát tették ki annak a csoportnak, akiket a 24 hónapos szabály miatt tekintettek „szubjektív” ok miatt anyagi nehézséggel küzdő támogatásra jogosultnak, és csak 25 százalékban szerepeltek azok között, akiket „objektív” okok miatt anyagi nehézséggel küzdő támogatásra jogosultnak tekintettek. Az „objektív-szubjektív” kategorizáció nyilvánvalóan megkülönbözteti a gazdaságilag hátrányos helyzetű romákat a más faji és etnikai hátterű, hasonló gazdasági szinten élő személyektől.

Munkanélküliség a munka nélkül töltött időtartam szerint
(1999. június 30-tól)

<i>Munkanélküliség időtartama</i>	<i>Összes munkanélküli</i>	<i>Roma munkanélküli</i>	<i>Romák aránya az összes munkanélküli között</i>
6 hónapnál rövidebb ideig	194 737	10 380	5,33%
12 hónapnál hosszabb, de 24 hónapnál kevesebb ideig	194 657	59 176	30,40%
24 hónapnál hosszabb, de 48 hónapnál kevesebb ideig	100 020	40 922	40,91%
48 hónapnál hosszabb ideig	42 861	22 399	52,26%

Forrás: A Szlovák Köztársaság Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztériuma⁸⁶

86 Idézi UNDP, *National Human Development Report, Slovak Republic 2000*, 101.

A tartósan munkanélküli romák száma 1999 óta valószínűleg emelkedett. Ha az utóbbi két évben a romáknak a többségi szlovák népességnél nehezebb volt munkát találni, akkor a romák nagyobb számban, és a többségi népességhez képest nagyobb arányban lépték túl a 24 hónapos határidőt, és kaptak csak a „szubjektív” ok miatt anyagi nehézséggel küzdőknek járó juttatásokat.⁸⁷

Szlovákiában minden tizedik ember roma,⁸⁸ minden negyedik munkanélküli roma, és minden második tartósan munkanélküli roma.⁸⁹ Így a munkanélküliség időtartamán alapuló kategorizáció megkülönböztető hatással van a roma közösségre nézve.

Az „objektív-szubjektív” különbségtételből adódó szegénység és szenvedés az emberi jogi civil szervezetek és a roma közösségek tiltakozásához vezetett; felhívták a figyelmet arra, hogy a különbségtétel alkalmazása megkülönböztető hatással van a roma családokra.⁹⁰ 1998. július 23-án több mint 100 roma gyűlt össze a kelet-szlovákiai Nagymihályiban, hogy a szociális támogatások rendszeres megnyirbálása ellen tiltakozzanak. „A megnyirbálások,” nyilatkozták a sajtónak a roma vezetők, „konkrétan a roma közösséget veszik célba. A tartósan munkanélküliekre és azokra a juttatásban részesülőkre érvényesek, akik a munkaügyi hivatalok tisztviselői szerint nem próbálnak elég kitarótan munkát találni.” A magas munkanélküli ráta és a többségi szlovák népesség számára is szűkös munkalehetőségek mellett „a romáknak csekély esélyük van az elhelyezkedésre”.⁹¹

87 A legrosszabb esetben, ha a munkáltatók egyetlen romát sem alkalmaztak volna, további 59 000, 1999 nyarán több mint tizenkét hónapja munkanélküli roma 2000 nyaráig szintén átlépte volna a 24 hónapos határt, és „szubjektív” okból minősült volna szegénynek. Így 2000 nyarán a mintegy 131 000 roma munkanélküli közül 120 000, vagyis körülbelül 95 százalék lett volna több mint 24 hónapja munkanélküli.

88 A romák Szlovákia népességének mintegy 10 százalékát teszik ki.

89 A számítások a táblázatban szereplő adatokon alapulnak. A munkanélküliek teljes száma 532 275. A munkanélküli romák száma 132 177, vagyis az összes munkanélküli mintegy 24 százaléka. A tartósan, vagyis több mint 24 hónapja munkanélküliek teljes száma 142 861. A tartósan munkanélküli romák száma 63 321, vagyis arányuk körülbelül 44 százalék.

90 „Az Emberi Jogokat Védők Ligája elítélte ezeket a lépéseket, melyek közvetlenül a társadalom legszegényebb rétege ellen irányulnak. (...) A gazdasági nehézségek továbbra is a népesség szociálisan és gazdaságilag hátrányos helyzetben lévő rétegét, vagyis a romákat sújtják leginkább. Mivel a legtöbb roma nagycsaládos, a többséget képviselő gyerekek viselik a visszataszító kormánypolitika terheit.” League of Human Rights Advocates, *Report of Fact-Finding Mission on Human and Minority Rights in the District of Rakusy* (2000 november 22., kiadatlan): 2.

91 Prágai Rádió, „Roma kisebbségi zavargás Szlovákiában”, 1999. augusztus 17.

A megkülönböztetett bánásmódot a kormányok igazolhatják, ha megmutatják, hogy azt egy indokolt cél objektíven alátámasztja, és a cél elérésének módszerei megfelelőek és szükségesek. A szlovák kormány alább felsorolt érvei ebben az esetben nem látszanak igazolni az „objektív-szubjektív” különbségtételnek a Szlovákia szegény romáira gyakorolt hatását. A célok közül sok nem indokolt, és legtöbbjük nem is aktuális.

A kormány egyik érve az, hogy nagyon nagy a nyomás a romáknak nyújtott szociális juttatások mértékének csökkentésére, mivel a romák száma számottevő növekedést mutat Szlovákiában.

Az ország alkotmánya és nemzetközi kötelezettségei értelmében azonban az államnak segítenie kell az anyagi szükségét szenvedőket, függetlenül a csoport méretétől és a szükség mértékétől. Az, hogy erős nyomás jelentkezik az állampolgárok egy csoportja juttatásainak csökkentésére, önmagában nem érvényes indok olyan intézkedések bevezetésére, melyek következtében egy bizonyos etnikai csoport nyilvánvalóan hátrányos megkülönböztetést szenved. Az állami politikának ugyan figyelembe kell vennie a köztvéleményt és a politikai nyomást, de nem sértheti meg az alkotmány és a nemzetközi emberi jogi szerződések és egyezmények diszkriminációellenes alapelveit. Magának az alkotmánynak és a nemzetközi emberi jogi normák törvénybe iktatásának egyik célja épp a kisebbségek jogainak védelme a többség ellentételeményével szemben.

A kormány másik magyarázata szerint az ország növekvő munkanélküliségi rátája miatt a kormány kénytelen volt módot találni arra, hogy motiválja az embereket a munkavállalásra.

Bár az államnak jogos érdeke, hogy az embereket motiválja a munkavállalásra, nem vezethet be olyan büntető jellegű intézkedéseket, melyek révén az egyik védelmezett csoport megkülönböztetést szenved, ha a munkaerőpiaci diszkrimináció miatt a csoport legtöbb tagja nem tud munkához jutni. A munkanélküli egyének munkahelykeresésre való ösztönzése jogos szociálpolitikai célkitűzés. Akkor van értelme azokra hárítani a felelősséget, akik nem találnak munkát, ha külön erőfeszítéssel valós esélyük van arra, hogy állást találjanak. Ez azonban nem igaz a romák, és különösen a kelet-szlovákiai településeken élő romák esetében. Kevés a munkalehetőség mindazoknak, akik ezeken a helyeken élnek, és a romák olyan diszkriminációval szembesülnek, mely még inkább megnehezíti számukra az elhelyezkedést. A szociális juttatások szintjének csökkentése aligha „megfelelő intézkedés”, ha az alacsony iskolázottságú és képzetlen egyéneknek kevés munkalehetőség áll

rendelkezésére, és ha jelentkezik is ilyen lehetőség, a romákat a legutolsó sorban tartják számon.

A kormány harmadik érve az, hogy a szociális támogatás következtében bizonyos csoportok függőségéhez vezet, és ezek az emberek egész életükben segélyből élnek.

Az államnak jogos érdeke, hogy küzdjön a közjóléti programoktól való függés ellen. Ugyanakkor viszont biztosítani kell a szükségét szenvedőknek a függetlenség lehetőségét. Ahogy korábban szó esett róla, az államnak aktív szerepet kell vállalnia a romákkal szembeni diszkrimináció felszámolásában, mert ez ellehetetleníti a romák munkavállalását, és rákényszeríti őket, hogy alapvető szükségleteik biztosítása érdekében szociális támogatást vegyenek igénybe. Az államnak bővítenie kellene a romák és más hátrányos helyzetűek rendelkezésére álló oktatási lehetőségeket is, hogy kifejleszthessék azokat a készségeket, melyekre a magán-munkáltatóknál igény van. A juttatások felszámolása ugyan véget vet a függőségnek, de nem kezeli a mögötte rejlő problémákat. A függőség felszámolásának indokolt céljához tehát indokolatlan eszközt választottak, a politika ezért diszkriminatív.

A kormány negyedik érve a szociális támogatás biztosításával kapcsolatban bevezetett különbségtétel mellett az, hogy a legtöbb országban korlátozott ideig részesülhet valaki támogatásban.

Az a tény, hogy más országok korlátokat szabnak a szociális támogatásnak, nem igazolja a Szlovákiában érvényes megkülönböztető bánásmódot. Ezekben az országokban érvényben lehetnek más kompenzáló mechanizmusok, melyek enyhítik a korlátozások hatását. Lehet viszont, hogy ezeknek az országoknak a gyakorlata is sérti a belföldi és nemzetközi normákat. Az, hogy más országok bizonyos tevékenységeket folytatnak, önmagában nem változtat a tényen, hogy létezik egy egyértelmű megállapodás, miszerint az országok nem vezethetnek be diszkriminatív eljárásokat. Az ICESCR és az Európai Szociális Egyezmény (*European Social Charter*) aláírásával Szlovákia vállalta, hogy minden állampolgárát segíti gazdasági és szociális helyzetének javításában. Az ICESCR és más nemzetközi kötelezettségei értelmében Szlovákia nem tehet különbséget – közvetlen vagy közvetett módon – faji vagy etnikai csoportok között, hacsak nem az egyezmények értelmében törvényesnek tekinthető cél érdekében teszi azt. Más országok magatartásának követése az egyezmény értelmében nem tekinthető törvényes célnak. Szlovákiának az oktatás és képzés javításával és a munkahelyi diszkrimináció elleni küzdelemmel, nem pedig más, eltérő gazdasá-

gi helyzetű és faji összetételű országokra való mutogatással kellene kezelnie a munkaerőpiac romákkal szembeni kihívásait.

A kormány végül rámutat, hogy a szlovák törvények nem kötelezik a szociális támogatást élvezőket a közösség érdekében végzett munkára, és nem is vezethető be ilyenfajta kötelező munka, mert az „kényszermunkának” minősülne, és az alkotmányellenes. A kormány ezen kívül arra hivatkozik, hogy a közösségi munkára munkanélkülieket alkalmazó közmunka programok⁹² csökkenthetnék a törvény elfogadásával járó negatív ösztönzést.⁹³

Az, hogy az állam dolgoztathatja-e az embereket a szociális támogatás fejében, nem tartozik annak megítéléséhez, hogy törvényes-e a belföldi és nemzetközi normák értelmében, ha egy kormány különbséget tesz a szociális támogatás kedvezményezettjei között. A kormánynak kötelessége segíteni ezeket az embereket, függetlenül attól, hogy kényszerítheti-e őket az állam munkavégzésre. Ha egy pillanatra feltesszük, hogy a juttatásokért cserébe a szlovák kormány dolgoztathatja az embereket, és ez nem sérti az alkotmányt, még mindig diszkriminatív, igazságtalan és helytelen volna, hogy a kedvezményezettek egy olyan csoportját dolgoztatják, amelybe az egyik etnikai csoport legtöbb tagja beletartozik. Ismételjük, hogy Szlovákiának úgy kellene a romákat érintő problémákat kezelnie, hogy fejleszti az oktatási és képzési lehetőségeket, és küzd a munkahelyi diszkrimináció ellen, nem pedig úgy, hogy feltételezi, hogy a romák kevesebb juttatásra jogosultak, mert az állam nem dolgoztathatja őket.

Ráadásul kevés információ áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy hány roma tudott elhelyezkedni a közmunka programok keretén belül, és mennyi ideig dolgoztak ott. Vannak romák, elsősorban olyanok, akik maguk is dolgoztak ilyen programban, akik sikeresnek tartják ezeket.⁹⁴ Mások rámutattak, hogy a közmunkákon alkalmazott roma munkavállalók száma statisztikailag elenyésző a roma munkanélküliség általános mértékéhez képest,⁹⁵ és

92 A Foglalkoztatási Törvény 2000. augusztus 1-jén életbe lépett módosítása (245/2000. sz. Törvény) értelmében az önkormányzatok indíthatnak közmunka programokat a tartósan munkanélküliek számára. Ezeket az állami költségvetésből finanszírozzák, az Országos Munkaügyi Hivatal által meghatározott szubvenció formájában.

93 Interjú Bauer Edittel.

94 Radicova, I., *Social and Living Conditions in a Slovak Roma Settlement*, 18.

95 Imrich Balaz Rókus (Késmárk) településének közösségi vezetője: „A körzeti hatóságok mindössze 46 munkahelyet adtak az 1600 romának, ami a népességünknek mindössze 3 százalékát érinti.” Idézi a League of Human Rights Advocates, *Report of Fact-finding Mission on Human and Minority Rights in the District of Rakusy* (2000. november 22., kiadatlan): 3.

hogy a programok nem egész évesek, és épp a téli hónapokban bocsátják el az alkalmazottakat, amikor a legnagyobb szükségük lenne munkára.⁹⁶ Sok roma állítja, hogy jelentkezett ilyen programra, de nem vették fel,⁹⁷ ők a munkásfelvételekkel kapcsolatban korrupcióval vádolták a polgármestert és a helyi önkormányzatok vezetőit.⁹⁸ A lelkes indulás után a közmunka programok lelassultak a költségvetés csökkentése miatt.⁹⁹ Végül az ilyen programok léte önmagában ismét nem igazolja az olyan kategorizációk és intézkedések bevezetését, melyek nyilvánvalóan valamely etnikai csoport megkülönböztetését eredményezik. Az ilyen programok ugyan segíthetnek egyes romáknak, de nem mentik fel a kormányt azon kötelezettségei alól, hogy nem diszkriminatív módon segítsen valamennyi állampolgárának gazdasági és szociális helyzet javításában.

Összefoglalva, a kormánynak az „objektív-szubjektív” megkülönböztetés törvényességének, ésszerűségének és objektivitásának védelmében felhozott érvei nem igazolják azokat a hátrányokat, melyeket az egyik védelmezett csoportnak okoznak. A különbségtétel közvetetten diszkriminatív a romákra nézve, ezért a kormánynak felül kellene azt vizsgálnia.

4.1.2. Közvetlen diszkrimináció

A szociális támogatásért folyamodó romák kérvényeinek elbírálása során törvényellenes eljárások és visszaélések figyelhetők meg. Bár a szociális munkások egyértelműen meg tudják állapítani, hogy egy személy 24 hónavnál régebb óta szerepel-e a munkanélküli hivatal nyilvántartásában, a többi tényező esetében már nehezebb részrehajlás nélkül ítélni. Például hogyan határozzák meg a szociális munkások, hogy egy kérvényező az előző munkahelyét „komoly” okból hagyta-e el önszántából, hogy a kérvényező együttműködött-e a munkaügyi hivatallal az álláskeresésben, és hogy eleget tett-e az eltartottaival szembeni valamennyi kötelezettségének? A helyi hivatalnokoknak az ilyen és hasonló szempontok értékelésében nagyon nagy a szabadságuk. Ez a szabadság pedig lehetővé teszi, hogy közvetlenül diszkriminálják a romákat, miközben hivatalos, de homályos értékelési kategóriákat alkalmaznak.

96 Ibid., 2.

97 Radicova, I., *Social and Living Conditions in a Slovak Roma Settlement*, 18.

98 Ibid., 48.

99 IOM, *Social and Economic Situation of Potential Asylum Seekers from the Slovak Republic*, 109.

Az Inforoma nevű szlovákiai roma civil szervezet 2000 első három hónapjában Eperjes körzetben megvalósított projektje rávilágít erre a gyakorlatra.¹⁰⁰ A szervezet olyan roma családoknak segített, akik panaszt tettek a helyi szociális támogatási iroda szociális juttatási kérelmeikkel kapcsolatban hozott határozataira. A helyi irodák különféle okokból úgy ítélték meg, hogy 25 kérvényező család „szubjektív” okok miatt szenved anyagi szükségset. A családok közül tizenhét nyújtott be panaszt, és 12 esetben találták a helyi hivatal döntését helytelennek.¹⁰¹ A 18 háztartásból álló Chminany roma településen 12 család nyújtott be panaszt a helyi iroda által megállapított támogatás mértékével kapcsolatban, és 11 esetben kiderült, hogy a támogatás megállapított mértéke helytelen és törvénytörtő volt.¹⁰² Más szóval, a roma kérvények elbírálásánál az esetek 70–90 százalékában visszaélés történt.

Az Inforoma megállapította, hogy az elbírálást végző tisztviselők számára a visszaélés sok esetben semmiféle következménnyel nem járt. A helyi szociális munkások azzal igazolták döntéseiket, hogy a regionális hivatal „végrehajtási utasításai” szerint jártak el. A regionális hivatal tisztviselői tagadták, hogy felelősek volnának a romák kérvényeinek helytelen elbírálásáért, mivel ezeket az „utasításokat” a Vladimír Mečiar miniszterelnök kormánya által kinevezett korábbi vezetőség dolgozta ki 1998 nyarán.¹⁰³

Törvényellenes, ha a szociális munkások faji alapon diszkriminálják a szociális támogatásért folyamodókat. Ezek a példák azt mutatják, hogy a helyi tisztviselőknek nagyon nagy a szabadságuk abban, hogyan határozzák meg a kérvényező anyagi nehézségeinek okait. Ha a kutatók több adatot gyűjtenének arra vonatkozóan, hogyan kezelik a szociális munkások a roma és nem roma ügyfeleket, ez segíthetne annak a megállapításában, hogy pontosan milyen mértékben élnek vissza a hatalmukkal. Az eredményektől függetlenül Szlovákiának hatékony, pontos és megfelelő pályázási eljárásokat kell bevezetnie. A kormánynak ezen felül kötelessége megvizsgálni az ilyen eseteket, és megfelelő fegyelmi vagy jogi lépéseket tenni az olyan tisztviselőkkel szemben, akik diszkriminálnak vagy nem tartják be az előítéletekkel szembeni előírásokat.

100 Az Inforoma az egyik legnagyobb roma civil szervezet Szlovákiában.

101 Good Romani Fairy Kesaj Alapítvány, *Fehér Könyv*, 77.

102 Ibid., 77.

103 Ibid., 78.

4.2. Környezetanulmány

Szlovákia nem nyújt szociális segélyt olyan személyeknek, akik megtakarításaikból vagy vagyonuk utáni jövedelmükből fenn tudják tartani magukat.¹⁰⁴ A vagyon lehet ingóság vagy ingatlan, jog, vagy más anyagi értékkel rendelkező tulajdon.¹⁰⁵ Azoknak az állampolgároknak, akiknek a bevétele a létminimum alatt van, bérbe kell adni, áruba kell bocsátani, illetve hasznosítani vagy kezelni kell vagyonukat.¹⁰⁶ Azok a személyek, akiknek vagyonuk van, de nem aknázzák ki, hogy szükségleteikről gondoskodjanak, nem részesülhetnek szociális juttatásban. Nem tekintik őket ténylegesen anyagi nehézséggel küzdőknek. A kormány nem követeli meg, hogy eladják vagy bérbe adják a házat, amelyben lagnak,¹⁰⁷ a mezőgazdasági vagy erdőterületet, melyet saját szükségleteik kielégítésére használnak,¹⁰⁸ azokat az ingóságokat, melyek a háztartás szükséges tartozékai,¹⁰⁹ azokat az ingó vagy ingatlan vagyontárgyakat, melyek munkavégzésükhöz vagy szakmai képzésükhöz szükségesek,¹¹⁰ saját autójukat, ha azt egy súlyosan fogyatékos személy szállítására használják,¹¹¹ vagy ha több, mint öt éves, és értéke nem több, mint 100 000 Sk (kb. 2 500 USD),¹¹² illetve azokat az ingóságokat, melyek nem értékesíthetők vagy adhatók bérbe erkölcsi elvek megsértése nélkül.¹¹³

A környezetanulmány látszólag nem jelent diszkriminációt a romákkal szemben, és egyes rendelkezéseinek alkalmazásáról sem állítható, hogy diszkriminációt eredményez a romákkal szemben. A romák állítása szerint azonban az ügyintézők visszaélnék vizsgálati jogukkal, és igyekeznek okot találni arra, hogy kizárják a romákat a támogatásból ahelyett, hogy igazolnák igényeiket. Annak meghatározására, hogy mennyire elterjedt az ilyen gyakorlat, és más-képp kezelik-e a szociális munkások a romákat, mint a többi hasonló helyzetben lévő személyt, további kutatásra van szükség. Ha a szociális munkások a környezetanulmányok során valóban más-képp ítélik meg a romákat, törvényellenes diszkriminációval élnek.

104 Szociális Támogatási Törvény, 9. paragrafus, 1. bek.

105 Ibid., 9. paragrafus, 2. bek.

106 Ibid., 9. paragrafus, 3. bek.

107 Ibid., 9. paragrafus, 3(a) bek.

108 Ibid., 9. paragrafus, 3(b) bek.

109 Ibid., 9. paragrafus, 3(c) bek.

110 Ibid., 9. paragrafus, 3(d) bek.

111 Ibid., 9. paragrafus, 3(a,c) bek.

112 Ibid., 9. paragrafus, 3(b,c) bek.

113 Ibid., 9. paragrafus, 3(f) bek.

4.3. A lakóhellyel kapcsolatos megszorítások

Szlovákiában ahhoz, hogy a kérelmező szociális juttatást kapjon, be kell mutatnia személyi igazolványát a megfelelő hatóságnál.¹¹⁴ A rendőrség akkor bocsátja ki a személyi igazolványt, ha az adott személynek saját háza vagy lakása van, vagy rendelkezik egy ház, illetve lakás tulajdonosának engedélyével az ott tartózkodásra. Az állam ezt adminisztratív okokból követeli meg, hogy minden Szlovákiában élő személyt egy címhez köthessen. A szociális támogatásért folyamodó személyt akkor is a hivatalos állandó lakhelye szerinti munkanélküli hivatalnál kell nyilvántartásba venni, ha valójában máshol lakik.¹¹⁵ Sok roma számára nehézséget jelent ezeknek a követelményeknek megfelelni.¹¹⁶

Csehszlovákia 1993 januárjában történt felosztása előtt minden állampolgárnak volt személyi igazolványa. Ezek az igazolványok fokozatosan lejártak, és a Cseh Köztársaság és Szlovákia kormánya újakat bocsátott ki, a szóban forgó személy állampolgárságának megfelelően. Ezek a változások nem okoztak problémát a Szlovákiában élő szlovákok és a Cseh Köztársaságban élő csehek számára, de nehézséget jelentettek az „idegen” országban élők, elsősorban a Cseh Köztársaságban élő szlovákok számára.

1993-ban a cseh állampolgársággal kapcsolatos rendelkezések a Cseh Köztársaságban élő romák nagy részét szlovák nemzetiségűnek nyilvánították, és olyan megszorításokat léptettek életbe, melyek gyakorlatilag kizárták őket a cseh állampolgárságból. Amikor ezeknek az embereknek az igazolványa lejárt, sokuknak problémát jelentett a szlovák útlevél megszerzése. Bár jog szerint szlovák állampolgárok voltak, ténylegesen hontalanok lettek, és Szlovákiába utasították őket.¹¹⁷ Akik Csehországban maradtak, azoknak a többségét kisebb vétségek elkövetéséért kiutasították az országból, és ők elvesztették a visszatérés jogát is.¹¹⁸ Szlovákiában szabályszerűen a keleti országrész elkülönített településeire kerültek, ahol végül találtak valami

114 Szlovákiában adminisztratív célból az állampolgárságot a személyi igazolvány, és nem az útlevél igazolja. Érvényes útlevél csak a külföldre történő utazáshoz szükséges.

115 Azokat a dolgozó szegényeket, akiknek a létminimumnál kevesebb bevételük van, és szociális támogatásra jogosultak, nem tartják nyilván a munkanélküli hivatalnál.

116 ECRI, *Second Report*, 37. bek.

117 Schalger, E., „The Plight of the Roma in Eastern Europe: Free at Last?” *Eastern European Studies, Meeting Report 226* (2001. január 24.)

118 1993 januárja és 1996 júniusa között a Tolerancia Alapítvány 663 esetben dokumentálta romák bírói kiutasítását, 1039 esetben pedig romák hivatalos kiutasítását a Cseh Köztársaságból Szlovákiába. Lásd Tolerance Foundation, *From Exclusion to Expulsion: The Czech Republic's „New Foreigners”* (Prága, 1996 november): 9–10.

rokont vagy barátot, vagy össze tudtak tákolni maguknak valami hajlékot. Ebben a helyzetben egyáltalán nem voltak papírjaik, vagy volt szlovák útlevélük, de nem volt Szlovákiában hivatalos lakhelyük, mert korábban a Cseh Köztársaságban éltek. Újabb kihívás elé kerültek, rá kellett venniük a szlovák tisztviselőket, hogy vegyék nyilvántartásba őket, mint állandó lakosokat, hogy szlovák személyi igazolványhoz juthassanak.

Kelet-Szlovákiában a tisztviselők gyakran nem hajlandóak a romákat állandó lakosként nyilvántartásba venni. A helyi hatóságok és a nem roma lakosok zaklatják a helyi romákat, nyomást gyakorolnak rájuk, hogy távozzanak, vagy egyszerűen kitoloncolják őket. Az emberi jogi szervezetek számos esetben dokumentálták a romáktól való „megszabadulásra” irányuló helyi erőfeszítéseket. Két önkormányzat egyenesen rendeletben tiltotta meg a romák letelepülését a területen, mielőtt 2000 szeptemberében az ENSZ Faji Diszkriminációs Bizottsága úgy rendelkezett, hogy ezek a rendeletek sértik a romák szabad költözéshez és letelepedéshez való jogát. A Bizottság sürgette Szlovákiát, hogy azonnal és teljesen számoljon fel minden ilyen gyakorlattal.¹¹⁹

Azok a fiatal roma nők, akik más faluban vagy városban élő roma férfíhoz mennek feleségül, további nehézségekkel találják szemben magukat a személyi igazolvány megszerzése során. A feleség rendszerint a férj otthonába költözik, tehát meg kell változtatnia a hivatalos lakhelyét. Mivel a roma nőknek nehéz kijárni ezt a hivatalos lakcímváltozást, gyakorlatilag ki vannak zárva a szociális támogatásból. A tehetősebb roma feleségek havonta egy-két alkalommal visszautaznak eredeti lakhelyükre, hogy felvegyék a juttatást. A kasai Jogvédő Hivatal jelentése szerint Torna polgármestere nem volt hajlandó nyilvántartásba venni egy sacai roma nőt, aki egy tornai lakhelyű férfihoz ment feleségül; a polgármester meg sem indokolta döntését. A nő így nem kaphatott a lakhelyén szociális juttatást és egészségügyi ellátást.¹²⁰

Azok a roma nők, akik a Cseh Köztársaságban éltek, mielőtt feleségül mentek egy Szlovákiában élő férfihoz, aligha tehetik meg, hogy régi lakhelyükre utaznak. A Szlovák Helsinki Bizottság beszámolt egy fiatal nőről, aki hat éven át azért nem részesült szociális támogatásban, mert a szlovák Jernye falu önkormányzata annak ellenére sem regisztrálta őt helyi lakosként, hogy három közös gyermekükkel együtt éltek férje házában. A polgármester állítólag

119 CERD, Opinion on Communication 13/1998, CERD/C/57/D/13/1998, 2000, augusztus 25.

120 Good Romani Fairy Kesaj Alapítvány, „The Law is in the hands of the Mayor” in *White Book 1999*, (Kosice, 1999): 28

azt mondta a Helsinki Bizottság jogászának, hogy „[Ginova] nem helyi lakos. Menjen oda, ahonnan jött – nekünk itt nem kell – vagy vigyék magukkal Pozsonyba. Legjobb lenne, ha az összes cigányt magukkal vinnék.”¹²¹

További összehasonlító elemzésekre lenne szükség annak megállapításához, hogy mennyivel nagyobb azon roma lakosok száma, akik nem rendelkeznek tényleges lakóhelyük szerinti hivatalos állandó lakos státusszal, mint az ilyen helyzetben lévő nem romák száma. Az, hogy a helyi hatóságok nem jegyzik be állandó lakosként az újonnan betelepülő romákat, és eközben a szociális támogatás szabályozása olyan merev, hogy a tényleges lakóhely jogán nem adható juttatás, szemmel láthatólag akadályozza vagy jelentősen hátráltatja a romák támogatáshoz jutását. Végül is a támogatásra leginkább rászoruló szegény romák azok, akiknek a legkisebb az esélye, hogy lakóhelyet teremtsenek, és ezzel megfeleljenek a juttatásokhoz előírt követelményeknek.

5. A szociális védelem egyéb akadályai

5.1. A Szociális Támogatási Törvény rendelkezéseinek törvényellenes visszamenőleges alkalmazása

A Szociális Támogatási Törvény értelmében a 24 hónapnál régebb óta munkanélküliként számon tartott személyeket „szubjektív” ok miatt tekintik anyagi nehézséggel küzdőnek. Ez jóval kisebb mértékű szociális juttatásokra jogosítja őket, mint az „objektív” okokból anyagi nehézségekkel küzdőknek járó támogatás. A Törvény 1998. július 1-jén lépett életbe, és a 24 hónapos szabálynak akkor kellett volna életbe lépnie, amikor letelt az első 24 hónapos időszak.

Egyes szociális támogatási tisztviselők azonban a 24 hónapos szabályt a törvény életbe lépésekor, vagyis 1998 júliusában már alkalmazták, és ez a kelet-szlovákiai szegregált településeken a munkát kereső romák többségét érintette. A Szlovák Helsinki Bizottság jogászaik beszámoltak arról, hogy a kelet-szlovákiai Eperjes körzetben a helyi hivatalok azonnal alkalmazták a 24 hónapos szabályt, és ennek megfelelően csökkentették azon személyek szociális támogatását, akik 1996. július 1-jénél régebb óta munkanélküliek voltak. Sztankahermány roma település szociális támogatási hivatala szintén megnyirbálta a támogatásokat 1998 júliusától, és ez fokozatosan az összes felnőtt lakost érintette.¹²² Hamarosan a régió összes roma családját „szubjektív” ok miatt tekintették anyagi nehézséggel küzdőnek.¹²³ A törvény 1998. július

121 Az esetről Andrea Raslova számolt be, Szlovák Helsinki Bizottság, 2000. április 17.

1-jét megelőző időszakra történő alkalmazásával olyan embereket szankcionáltak, akik nem láthatták előre, hogy munkanélküliségük megelőző időtartama közvetlen hatással lehet a juttatásaik mértékére.

Egyértelműen méltánytalan, sőt törvényellenes volt a juttatásokat 50 százaléig terjedő mértékben csökkenteni valamennyi anyagi nehézséggel küzdő roma és nem roma esetében. Az ICESCR, az Európai Szociális Egyezmény és más nemzetközi szerződések aláírásával Szlovákia vállalta, hogy minden állampolgárát segíti gazdasági és szociális jogainak gyakorlásában. Ezen kívül a korábban elmondottak szerint erősen vitatható, hogy a szociális támogatások diszkriminatív módon történő megnyirbálása igazolhatóan törvényes, ésszerű vagy objektív eljárás. Az érintett személyek támogatásának előzetes értesítés nélküli csökkentése büntető jellegű, és az értesítés hiányával a jogosult személyek megfelelő eljáráshoz való jogát is megsérthették.

5.2. További nem hivatalos követelmények bevezetése a szociális kölcsönökre

Korábban tárgyaltuk, hogy a szociális kölcsönök kamatmentes készpénzkiutalások, melyek javítási munkákra vagy alapvető háztartási eszközök vásárlására fordíthatók. A helyi hatóságok csak olyan személyeknek adnak ilyen kölcsönt, akik a szociális támogatásokra „objektív” okból eredő anyagi nehézségek miatt jogosultak.¹²⁴ Nem kaphatnak szociális kölcsönt olyan személyek, akikről úgy ítélik meg, hogy „szubjektív” okból küzdenek anyagi nehézségekkel. Már megmutattuk, hogy a „szubjektív” okból nélkülözők csoportjában a romák nagyobb arányban szerepelnek, és a támogatáshoz jutás objektív/szubjektív kategorizáción alapuló korlátozása közvetett diszkriminációhoz vezet. Ebből következik, hogy a szociális kölcsönökre vonatkozó jelenlegi szabályozás szintén diszkriminatív, mert nagyobb mértékben korlátozza a kölcsönhöz jutást a nélkülöző romák, mint a többségi népesség nélküli tagjai esetében.

Egyes önkormányzatok további feltételeket szabnak, melyek alapján megtagadják a romáktól a szociális kölcsönöket, még akkor is, ha úgy találják, hogy „objektív” okból küzdenek anyagi nehézségekkel. Merény önkormány-

122 Raslova, A., *Discrimination against Roma and Retroactive Application of the Social Assistance Act*, (Szlovák Helsinki Bizottság, megjelenés alatt).

123 Roman Chonka, projekt-társ szerző és jogsegély projekt-munkatárs a Eperjes körzetben, idézi a Good Romani Fairy Kesaj Alapítvány, „Lack of Skill or Intention?”, in *White Book 2000*, 77.

124 Szociális Támogatási Törvény, 39. paragrafus.

zata például szociális kölcsönt biztosít a fiatal családoknak, de csak abban az esetben, ha a férjnek és a feleségnek is van állása.¹²⁵ Ezek a feltételek gyakorlatilag a település teljes roma közösségét kizárják a támogatásból, mivel a roma férfiak és a roma nők nagy többsége munkanélküli. Fonák módon azokat a roma bérlőket, akik nem kapnak kölcsönt házaik felújítására, kilakoltatják, majd az önkormányzat szociális kölcsönt nyújt a nem roma házaspároknak, melyből megvásárolhatják és felújíthatják ugyanezeket a házakat.¹²⁶

A helyi önkormányzatok bizonyos mértékben maguk is szabhatnak feltételeket saját forrásaik elosztására, de rájuk is érvényesek ugyanazok a diszkriminációellenes normák, melyek az ország kormányára vonatkoznak. Ezért törvényellenes olyan szabályozást bevezetniük, mely a gyakorlatban valamely faj elleni diszkriminációval jár. A szlovák kormánynak ugyanakkor kötelessége megvizsgálni és megbüntetni azokat a helyi önkormányzatokat, irodákat és személyeket, akik diszkriminációval élnek, akik részt vesznek a diszkriminációban, és azokat, akik nem juttatják érvényre az előítélet-ellenes előírásokat.

5.3. A szociális juttatások megtagadása a visszatérő romáktól

1998-ban és 1999-ben romák ezrei hagyták el Szlovákiát, és kértek menedéjogot nyugat-európai országokban. Az EU több tagállama elutasította a romák menedéjogi kérelmét, és sokszor megalázó körülmények között tömegesen visszaküldte őket Szlovákiába.¹²⁷ Több EU tagállam vízummentességi egyezményét is felmondta Szlovákiával. A szlovákok közül sokan neheztek a romákra, mert úgy vélték, hogy a romákat Szlovákiában nem éri diszkrimináció,¹²⁸ hanem pusztán gazdasági okokból indulnak nyugatra, és jelentős anyagi előnyökhöz jutnak a nyugati jóléti rendszerekben. Ennek következtében nőtt az etnikai feszültség. A szlovák politikusok a romákat hibáztatták az EU államok által bevezetett vízumpolitikai változásokért. Azt állították, hogy a romák rombolják a Szlovákiáról alkotott képet, és jogi lépé-

125 Krajcovicova, 53.

126 Lásd még a merényi esetet a jelentés lakástámogatással foglalkozó szakaszában.

127 Azokat a romákat, akik politikai menedéjogot kértek Belgiumban, deportálásuk előtt a koncentrációs táborokban használatoshoz hasonló számmal jelölték meg az alkarjukon. A tinta csak több hónap múlva kopott le. Roma News, „Belgium Makes Inquiries About Tattooed Roma”, 2001. március 1., Brüsszel, Belgium.

128 A felmérések eredményei szerint a szlovák népesség mintegy 49 százaléka gondolja, hogy a romákat nem diszkriminálják Szlovákiában, és további 27 százalék szerint a romák előnyös bánásmódban részesülnek. Butorova, Z., Gyarfasova, O., Velsic, M., „Public Opinion” in *Slovakia 2000*, 221.

seket kezdeményeztek a Szlovákiába visszatérő romákkal szemben. Több politikai vezető szorgalmazta, hogy a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium úgy büntesse az országba visszatérő roma családokat, hogy tagadja meg tőlük a szociális támogatásokat.¹²⁹

Sok kelet-szlovákiai önkormányzathoz visszatérő roma valóban szembe-sült ezekkel a megtorlásokkal. A szociális munkások megtagadták tőlük a szociális támogatást, és rendre megtagadták tőlük a kérvényhez szükséges formanyomtatványokat, mondván, hogy nincs értelme pályázni, mert nem küszködnek „anyagi nehézségekkel”.¹³⁰ A Szlovákiába visszatérő romák monitorizálásáért felelős Nemzetközi Migrációs Szervezet (*International Organization for Migration*, IOM) beszámolt arról, hogy Kelet-Szlovákiában egyes szociális támogatási hivatalok meghatározott eljárás szerint bírálták el a visszatérő romák által benyújtott támogatási kérelmeket. A hatóságok először információt gyűjtöttek arra vonatkozóan, hogy milyen juttatásokat kaptak a menedékké-
rők azokban az országokban, ahová a romák Szlovákiából menekültek. Amikor a roma családok visszatértek külföldről, a szociális munkások megkér-
dezték tőlük, hol laktak, és hány hónapig voltak ott. Az információk alapján a szociális munkások kiszámították, hogy szerintük mennyi pénze van egy-egy családnak. Ezen az alapon visszautasították a támogatási kérelmeket, amit azzal indokoltak, hogy a roma családok nem küzdenek „anyagi nehézségekkel”. Ritkán vették figyelembe azokat a költségeket, melyek a külföldön tartózkodás és az országok közötti utazás során felmerültek.

Az IOM jelentése szerint Késmárk szociális munkásai rendszeresen megtagadták a Finnországból hazatérő romáktól a szociális támogatást.¹³¹ A térség romái így számoltak be Szlovákiába való visszatérésükről: „[A szociális munkások] megkértek, hogy írjak alá egy papírt arról, hogy Finnországban voltam,” mondta a Nagymihályi faluban élő Tokarova asszony. „Azután valamit számoltak, és azt mondták, ‘Magának legalább 300 000 koronája (7 500 USD) van. Nincs szüksége szociális támogatásra.’ Nem akarták tudni, mennyi pénzt kaptam Finnországban, és mennyit kellett a gyerekeim ruházatára és szállására költeni. Nem akarták figyelembe venni, hogy a visszatérés után nem kértem azonnal támogatást. Takarékosan bántam a pénzzel, és csak akkor kellett újra szociális segílyt kérnem, amikor elfogyott.”¹³² Egy Pálócban

129 Lásd a jelentés alfejezetét: a kormánytisztviselők nyilatkozatai szerint a romák a nagyvonalú jóléti rendszer méltatlan élvezői.

130 Interjú Daniela Stabovával, az IOM hivatalvezetőjével, Pozsony, 2001 március.

131 Interjú Pavol Pakyssel, az IOM programfelelősével, Pozsony, 2001. március 1.

élő roma férfi, Michal Lacko, aki visszatért Szlovákiába, miután menedékjogi kérelmét elutasították, azt állította, hogy a szociális támogatási hivatal „számításai” szerint finnországi útja után legalább 100 000 koronával (2 500 USD) kell rendelkeznie, és ezért nem tekinthető anyagi nehézséggel küzdőnek.¹³³

A Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium állítása szerint a kormány nem követeli meg és nem ösztönzi az ilyen eljárásokat, és nincsenek külön rendelkezések arra vonatkozóan, hogy meg kell állapítani a külföldön sikertelenül menedékjogért folyamodó és Szlovákiába visszatérő romák vagyonát. „A visszatérő romáknak ugyanúgy kell számot adniuk vagyoni helyzetükről, mint bárki másnak,” mondta egy minisztériumi tisztviselő.¹³⁴

A jogi előírások félreértelmezése következtében szintén megtagadtak szociális támogatást visszatérő romáktól. A törvény például előírja, hogy a szociális támogatásban részesülő személy rendszeresen és személyesen erősítse meg, hogy munkanélküli, és munkát keres; azokat, akik ezt nem teszik meg, úgy tekintik, hogy anyagi nehézségeik „szubjektív”, és nem „objektív” okból adódnak, következésképp juttatásaik alacsonyabbak. Egyes szociális támogatási hivatalok úgy rendelkeztek, hogy azok a roma kérelmezők, akik több hónapig nem tartózkodtak az országban, emiatt nem igazolták személyesen, hogy munkanélküliek és munkát keresnek; ezeknek a személyeknek a támogatását teljesen befagyasztották, és nem csupán a törvény által előírt módon csökkentették.¹³⁵ Ez a döntés túlment minden jogi előíráson. Állítólag egyes helyi hivatalok a külföldön született roma gyerekektől is megtagadták a támogatást.¹³⁶

Az IOM további olyan példákat is talált a törvény helytelen értelmezésére, melyeknek célja egyértelműen az volt, hogy a romáktól faji alapon megtagadják a támogatást. A fennálló rendelkezések értelmében a gyermekeiket elhanyagoló szülők anyagi nehézségei „szubjektív” okból fakadnak, ha a gyermekek elhanyagolása a szülői jogokat korlátozó jogi intézkedést vagy nevelő intézményben történő elhelyezést tesz szükségessé. Az ország néhány keleti önkormányzatának szociális munkásai azonban úgy rendelkeztek, hogy azok

132 Tokarova asszony kijelentése egy civil szervezet megbeszélésén, *Késmárk*, 2001. március 2., jelentés a megbeszéléstről fájlban.

133 Michal Lacko kijelentése egy civil szervezet megbeszélésén, *Késmárk*, 2001. március 2., jelentés a megbeszéléstről fájlban.

134 A szerző email levelezése Bauer Edittel, a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium Államtitkárával, 2001. március 14.

135 Interjú Pavol Makyssal.

136 Lásd a pálóci Jan Gazi esetét, melyet egy civil szervezet megbeszélésén mondtak el a résztvevők, *Késmárk*, 2001. március 2., jelentés a megbeszéléstről fájlban.

a roma szülők, akik nem az összes gyermekükkel utaztak külföldre, ténylegesen „elhanyagolták” a Szlovákiában maradt gyermekeiket, ezért „szubjektív” ok miatt kell őket szegénynek tekinteni. A roma szülők tiltakoztak, de kevés eredménnyel. Azzal érveltek, hogy az ilyen meghatározásokat egyes esetekre vonatkozóan kell megállapítani, és egyes esetekben a szülők a gyerekeket épp a saját érdekükben bízták nagyszüleik gondjaira, mialatt külföldön kerestek lehetőséget. A szerző által megkérdezett szociális munkások megerősítették, hogy a szociális támogatási hivataloknál általánosan elfogadott nézet szerint ahhoz, hogy a gyermekekről való gondoskodás követelményének megfeleljenek, a roma szülőknek „magukkal kellett volna vinniük gyermekeiket”, amikor külföldre mentek.¹³⁷

2001. március 7-én a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium egyik képviselője azt nyilatkozta a szerzőnek, hogy a minisztériumra hatalmas nyomás nehezedik, hogy csökkentse a visszatérő romák szociális juttatásait, és speciális utasításokat dolgoztak ki – belső, kiadatlan dokumentumok formájában –, melyekben meghatározzák, hogyan kezeljék a területi hivatalok a visszatérő romák szociális támogatási kérelmeit.¹³⁸ Néhány nappal később, miután egy előre megígért szöveget nem bocsátott a szerző rendelkezésére, ugyanez a minisztériumi képviselő azt állította, hogy ilyen utasítások nem léteznek, és a helyi hivatalok minden kérelmező, így a külföldről visszatérő romák esetében is egységesen bírálják el a kérelmeket.¹³⁹

Függetlenül attól, hogy van vagy volt-e ilyen hivatalos politika, ezek az eljárások diszkriminálják a visszatérő romákat. Nem kaptunk jelentést arról, hogy a kormányhivatalok hasonló módon vizsgálták és szankcionálták volna azokat a nem romákat, akik elhagyták az országot és visszatértek. Ha létezne olyan politika, amely konkrétan az országot elhagyó és visszatérő romák ellen irányul, ez a politika közvetlen diszkriminációnak minősülne. Ha ez a politika minden olyan személyt érint, aki menedékkjogot kért egy másik országban, akkor ennek a politikának aránytalanul nagyobb hatása volt a romákra, és így közvetett diszkriminációhoz vezetett.

137 Interjú Ionasovával, Besztercebánya, 2000. március 6.

138 Interjú Bauer Edittel.

139 „A külföldről hazatérő romáknak járó szociális támogatás kifizetésével kapcsolatban semmiféle speciális utasítást nem adott ki a Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium. A visszatérő romáknak ugyanúgy kell nyilatkozniuk anyagi helyzetükről, mint bárki másnak.” Bauer Edit, államtitkár, Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001. március 14., a szerzővel folytatott személyes email levelezésben.

A kormánynak nehéz lesz igazolni az ilyen jellegű politika törvényes, ésszerű és objektív voltát. Ha hivatalosan nem fogalmaztak meg ilyen politikát, a helyi tisztviselők akkor is diszkriminálják a romákat, és visszaélnek hatalmukkal. A szlovák kormánynak kötelessége változtatni ezen a gyakorlaton, és/vagy felszámolni a diszkriminatív eljárásokat, biztosítani az egyenlő bánásmódot minden támogatásért folyamodó személy esetében, kivizsgálni a feltételezett visszaéléseket, és szükség esetén büntető lépéseket tenni a faji diszkriminációt gyakorló tisztviselőkkel szemben.

5.4. A programokkal kapcsolatos tájékoztatatlanság

Előfordul, hogy egyes romák nem tudnak bizonyos szociális támogatási programok létezéséről, vagy nem tudják, hogy részt vehetnek-e ezekben a programokban. A roma aktivisták állítása szerint egyes szociális támogatási hivatalok nem tájékoztatták vagy félretájékoztatták a roma családokat a szociális kölcsönök létezésével és a pályázási lehetőséggel kapcsolatban. Jernyén például egy roma vezető azt mondta a szerzőnek: „Néhány éve, 1997-ben 25 000 szlovák korona kölcsönt kaptam, de amikor 1999-ben újra kérelmeztem, [a szociális támogatási hivatalnál] azt mondták, hogy a kölcsönöket eltörölték. ... Semmit nem mondtak az objektív vagy szubjektív szegénységről; egyszerűen azt mondták, hogy már nem létezik a szociális kölcsön.”¹⁴⁰ A Szinyén¹⁴¹ és Létánfálván¹⁴² dolgozó diákok és kutatók szerint a tisztviselők soha nem beszéltek a roma lakosoknak a szociális kölcsönök létezéséről és a hozzájutás módjáról.

Jelenleg nem áll rendelkezésünkre elegendő bizonyíték arra, hogy a szociális munkások rendszeresen elmulasztják értesíteni a romákat ezekről a programokról. Több információt kell még gyűjteni annak megállapítására, hogy a szociális munkások ugyanilyen mértékben elmulasztják-e értesíteni a nem roma szegényeket is. A szociális munkások törvényellenes diszkriminációt követnének el, ha tudnának a programokról, de nem tájékoztatnák a romákat, vagy kisebb mértékben tájékoztatnák a romákat, mint a nem roma csoportok tagjait. Lehetséges, hogy maguk a szociális munkások sem tudnak a programokról. Lehetséges az is, hogy úgy gondolják, hogy bizonyos személyek nem pályázhatnak. De a szociális munkásoknak tudniuk kell ezekről a programokról, és ha nem tudnak róluk, az mulasztásnak minősül.

140 Interjú Mr. Lackóval, Jernye, Szlovákia, 2000. április 19.

141 Alexander Musinka, Minoritas Egyesület, Eperjes, Szlovákia, 2000. április 19.

142 Interjú a Létánfálva településen dolgozó Martina Hornofóva cseh diákkal, 2000. április 21.

5.5. A szociális munkások és a romák kapcsolatának gyengesége

A roma szociális munkások száma statisztikailag elhanyagolható, és további problémát jelent a szociális munkások és a romák közötti gyenge kapcsolat.

A roma közösségek által lakott körzetekért felelős szociális munkások ritkán látogatják a romákat.¹⁴³ A bártfai körzetben végzett kutatás eredményei szerint a szociális munkások az utóbbi évek során mindössze két vagy három alkalommal látogattak el Ferzsóba és Rokítóra, és egyáltalán nem látogatták Erdővágás, Gerlachfalva, Szánkó, Felsőfricske és Alsótárorc településeket.¹⁴⁴ Iveta Radicova, a Szociálpolitikai Elemző Központ (SPACE) vezetője elmondta, hogy „Szlovákiában a szociális munkát papíron, és nem emberek között végzik. A 30 roma településen végzett kutatómunkánk során egyetlen olyan szociális munkással sem találkoztunk, aki akár csak egyszer is járt volna roma településen.”¹⁴⁵

Ennek következtében a szociális munkásoknak kevés tudásuk van a roma kultúráról, hiedelmekről és viselkedési mintákról. Úgy tűnik, sok szociális munkás használja döntési szabadságát a romákkal ellenében, és igyekszik új módokat találni juttatásaik korlátozására és a törvény merev értelmezésére, anélkül, hogy erőfeszítéseket tenne a roma családok tényleges felmérésére. A romák viszont bizalmatlanok a szociális munkásokkal szemben. Úgy gondolják, hogy a szociális munkások rosszul fognak bánni velük. Azt hiszik, bármit mondanak, azt a szociális munkások ellenük fogják felhasználni. A romák ezért igyekeznek minimális mennyiségű információt szolgáltatni a szociális munkásoknak. A szociális munkások számukra a juttatások megkurtításának, a gyermekek intézményi nevelésbe vételének és a roma közösség elleni politika bevezetésének fenyegetését jelentik. Sok roma nő idézi fel ma is, hogyan próbálták a szociális munkások rávenni őket a sterilizációra tíz évvel ezelőtt.

Könnyen belátható, hogyan vezethet az ilyen attitűd és interakció közvetlen vagy közvetett diszkriminatív bánásmóddhoz. Ennek ellenére fontos, hogy ha felmerül a diszkrimináció lehetősége, azt alaposan és részrehajlás nélkül kell megvizsgálni.

143 „A szociális terepmunka annak passzív megvizsgálására korlátozódik, hogy jogosultak-e a kérelmezők szegénységük alapján a szociális juttatásokra.” Wolekova és Radicova, „Social Policy” in *Slovakia 2000*, 382.

144 „Questionnaires for the Monitoring of the Situation of Roma Settlements 2000, Sveržov, Rokytov, Richvald, Gerlachov, Snakov, Frička, Nižný Tvarožec – 2000”, Inforoma Alapítvány, Pozsony, (kiadás előtt).

145 Interjú Iveta Radicovával.

6. A romák mint a szociális jóléti rendszer „mélthatlan” élvezői

A romák juttatásainak korlátozását sürgető politikai és társadalmi nyomás bizonyítékait látva jobban megérthetjük a Szociális Támogatási Törvény elfogadása és későbbi módosítása körüli helyzetet. A kormánytisztviselők és politikai vezetők kijelentései meghatározták a politikai napirend kereteit, megadták az alaphangot a szociális védelem kérdéseinek tárgyalásához, és körvonalazták a szociális támogatások kedvezményezettjeinek csoportját. Amikor a kormánytisztviselők, a törvényhozók és pártvezérek nyilvánosan kritizálják a romák igényeit és kisebbitik a romák problémáit, negatív alaphangot adnak a vitának, egyértelművé teszik, hogy nem támogatják a romák követeléseit, és azt üzenik a nyilvánosságnak, hogy a romák faji megkülönböztetése és diszkriminációja elfogadható. Az utóbbi évtizedben a szlovák nemzeti és politikai vezetők a romákat egy nagyvonalú szociális jóléti rendszer méltatlan élvezőiként állították be. A *The Observer* brit napilap Olga Keltosova volt Munkügyi, Szociális és Családügyi minisztert idézte, aki azt állította, hogy a romák nem akarnak dolgozni, és hogy tolvajok, akik ellopják a gyermekeiknek szánt állami juttatásokat.¹⁴⁶ Vladimír Mečiar volt szlovák miniszterelnök egyszer azt nyilatkozta, hogy szükséges lenne visszaszorítani „a szociálisan alkalmazkodóképtelen és mentálisan visszamaradott népesség nagyarányú szaporodását a családi juttatások csökkentése révén”.¹⁴⁷

1999. november 29-én, a Német Külpolitikai Társaság berlini fórumán elhangzott beszédében Rudolf Schuster szlovák elnök azt mondta, hogy a romákban „nincs meg a szándék az integrációra... és... az állami támogatásból húznak hasznot, de nem hajlandók és nem is képesek saját helyzetükön javítani.”¹⁴⁸ 1999. december 3-án a Visegrádi országok elnöki találkozásán Schuster elnök irodája közreadott egy *Munkairat a roma kérdésről a Visegrádi Országokban* című dokumentumot, mely szerint: „A romák életmódja a fogyasztásra összpontosít, és egyik napról a másikra élnek. Alacsonyabb iskolázottságuk miatt egyes romák filozófiája a napi túlélésen alapul. Ha ehhez hozzávesszük egyre erősödő alkoholista hajlamukat, a minimális mértékű

146 A kijelentés többször elhangzott a londoni School of Slavonic and East European Studies egyik előadásán 1996. november 15-én. lásd „Hold on a Minute”, *The Observer*, 1996. december 1.

147 Fisher, S., *OMRI Daily Digest*, 1993. szeptember 7.

148 RFE/RL hír: „Slovak President Says Roma Lack Will Will to Integrate”, 1999. november 30., <http://www.rferl.org/newsline/1999/11/301199.html>

tervezés és a normális szokások, például a felelősségérzet, a higiéniai szokások és az etika kialakítására való igény hiányát, ez a túlélési filozófia az ‘egyik segélytől a másikig’ élés filozófiájává válik.”¹⁴⁹

A 90-es évek végén sok szlovákiai roma kért menedékjogot nyugat-európai országokban. A legtöbben Finnországba mentek, ezen kívül kisebb migrációk célpontja volt Norvégia, Dánia, Svájc, Belgium, Hollandia, Ausztria és Luxemburg. Hollandia és Ausztria kivételével ezek az országok válaszképpen ideiglenes vízumkötelezettséget¹⁵⁰ vezettek be minden szlovák állampolgár számára. A vízumrendszer újbóli bevezetése, melyet a szlovák külpolitika egyik legsúlyosabb problémájának tekintettek,¹⁵¹ jelentős mértékben hozzájárult a roma és nem roma közösségek közötti feszültségek erősödéséhez.

A szlovák etnikumok nagy része¹⁵² és sok etnikai vezető, köztük a kisebbségek védelméért felelősek¹⁵³ is tagadták, hogy létezne a romák ellen irányuló diszkrimináció Szlovákiában, és a roma emigrációt kizárólag gazdasági indítékoknak tulajdonították.¹⁵⁴ „A romák – nyilatkozta egy szlovák személy a sajtónak – meglopják a szociális juttatási rendszert. Nem akarnak dolgozni. Nincs ellenük irányuló diszkrimináció.”¹⁵⁵ Frantisek Sebej, Szlovákia EU integrációért felelős parlamenti bizottságának elnöke azokat a „hamis” menedékjogot kérőket tette felelőssé a helyzetért, akik Belgiumba és más országokba mentek, hogy „gazdasági előnyökhöz” jussanak.¹⁵⁶ A roma migrációról szólva Mikulas Dzurinda miniszterelnök maga állította, hogy egyes állampolgárok

149 Idézi a European Rights Center, in „Letter to Slovak Prime Minister Mikulas Dzurinda”, 2000. február 23.

150 Technikailag ez a vízummentességi egyezmények átmeneti felfüggesztését jelentette Szlovákia és az érintett országok között.

151 Bilcik, V., et al., „Foreign and Defense Policy of the Slovak Republic”, in *Slovakia 2000*, 234.

152 A FOCUS 1994-es felmérése szerint a szlovák válaszdadók 85 százaléka mondta, hogy a romákat nem diszkriminálják Szlovákiában. Lásd UDNP, *National Human Development Report – Slovakia 1998* (Pozsony: UDNP, Center for Economic Development, 1999): 69.

153 A Szabad Európa Rádió 1999. december 7-i közlése szerint Csáky Pál Emberi Jogi, Kisebbségi és Vidékfejlesztési miniszter állította, hogy nem lát „okot a szlovák állampolgárok politikai etnikai diszkrimináció miatt történő kivándorlására”.

154 2000. áprilisában a szlovák Roma Értelmiség az Együttélésért (RIS) aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy „a szlovák állami képviselők nagy része romaellenes nyelvezetet használ, és opportunistának, gazdasági emigránsnak vagy etnoturistának nevezi a romákat.” TASR-SLOVAKIA: „Fidel: Belgian Decision Is Inappropriate”, 2000. április 7.

155 Prágai Rádió, „Roma kisebbségi zavargás Szlovákiában”, 1999. augusztus 17.

156 Szabad Európa Rádió „Belgium vízumkényszert vezet be Szlovákiával”, 1999. december 4.

„megtanulták, hogyan használják ki a szociális rendszert nemcsak Szlovákiában, de még az EU tagállamokban is.”¹⁵⁷

Egyes politikusok ezt az alkalmat ragadták meg, hogy sürgessék a romákkal kapcsolatos szociálpolitika újbóli átgondolását általában, valamint a Szlovákiába visszatoloncolt sikertelen menedékjogért folyamodók elleni szankciókat. 2000. január 9-én például Robert Fico, a Smer („Irány”) néven ismert jobboldali párt vezetője egy törvénytervezetet mutatott be az újságíróknak, melynek célja szerinte az lett volna, hogy megbüntesse a szlovákiai romákat a nyugati országokba tett útjaikért, és az ott benyújtott „spekulatív politikai menedékjogi kérelmeikért”.¹⁵⁸ Ez a példátlan tervezet előirányozta, hogy vonják meg a szociális támogatáshoz való jogot mindenkitől, aki „spekulatív okból” elhagyja Szlovákiát, és két hónapnál hosszabb ideig marad külföldön. Fico szerint a szociális támogatáshoz való hozzáférésüket nem csak a külföldön tartózkodás időtartamára, hanem a hazatérésüket követő tizenkét hónapra is meg kell vonni.¹⁵⁹ Több nappal később, miután Finnország újra bevezette a vízumkötelezettséget, a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) első elnöke, Jaroslav Paska kijelentette: ideje, hogy „a cigányok, [akik] szögesdrótot húznak Szlovákia köré”, ráeszméljenek, hogy ezután „a fehérek nem fogják őket etetni”. Bírálta a szociális támogatási rendszert, és olyan szerkezeti változtatásokat javasolt, melyek csökkentenék a sokgyermekes roma családoknak járó szociális juttatások mértékét.¹⁶⁰ Rastislav Septak, a szélsőjobboldali Szlovák Nemzeti Párt másik parlamenti képviselője azt javasolta, hogy öt évre vonják be a menedékjogért folyamodók útlevelét az országba való visszatérésüket követően.¹⁶¹

2000 nyarán Fico nyilatkozatai apokaliptikus színezetet öltöttek: „A roma népesség növekedése összeomlással fenyegeti Szlovákia társadalmi rendszerét.”¹⁶² 2000. június 6-án a roma kérdést „időzített bombának” nevezte, mely „bajba sodor, ha nem tartjuk ellenőrzés alatt”, és azt javasolta, hogy „vonják meg a szociális juttatásokat a háromnál több gyermekes roma családoktól”.¹⁶³

157 TASR-SLOVAKIA, „Prime Minister: Cabinet Underestimated Media Influence in Roma Issue”, 2000. április 9.

158 CTK: „Fico Wants to Deprive Emigrating Roma of Social Benefits”, 2000. január.

159 CTK: „Asylum Speculators Should not get Benefits for One Year – Fico”, 2000. január 15.

160 TSAR-Slovakia: SNS: Gypsies Drawing Barbed Wire around Slovakia”, 2000. január 14.

161 Tongeri, C., „Racial Beatings Increase”, *Slovak Spectator*, 2000. december 25. – 2001. január 7., 6/49.

162 Angelovic, M., „Fico: Roma Can Ruin Social System of Slovakia”, Národná obroda, 2000. június 10., http://195.168.40.176/20000610/02_006.html

163 Tongeri, C., „Racial Beatings Increase”.

Fico ilyen romaellenes nyelvezetet használt népszerűsége növelése érdekében, és a felmérések szerint a szlovák népesség jelentős hányada egyetért vele. Az utóbbi két év során Fico-t Szlovákia leghitelesebb politikusának tartották,¹⁶⁴ és 2001 tavaszán a legmegbízhatóbb képviselőként értékelték.¹⁶⁵

Több polgármester és helyi önkormányzati tag tett olyan kijelentéseket, melyek arra utaltak, hogy osztják Fico nézeteit a romákkal kapcsolatban. Stefan Zacharias, Szepsi polgármestere többször elismerte, hogy „ha nyitott lenne a romák felé és törődne a problémáikkal, az csökkentené a népszerűségét”.¹⁶⁶ Az ország egyik legszegényebb romák lakta települése, a kelet-szlovákiai Ötösbánya falu polgármestere egy kínai típusú születésszabályozási program bevezetését javasolta a romák számára, akiket csak az állami szociális juttatások megszerzése érdekelt.¹⁶⁷ A délkelet-szlovákiai Merény önkormányzata „a cigánykérdés megoldására” azt a stratégiát javasolta, hogy „átképzéssel” alapvetően változtassák meg „a cigány gondolkodásmódot”, hogy a cigányok „szégyelljék magukat”, mert az állam támogatja őket.¹⁶⁸

A szociálpolitika romaellenes berendezkedéséhez a közvélemény is hozzájárul. A többségi népesség romákról alkotott negatív képe éveken át abból az elterjedt nézetből táplálkozott, hogy a romák nem akarnak dolgozni, és csak a szociális támogatási rendszerrel akarnak visszaélni.¹⁶⁹ A romák és a többségi népesség közötti ellenséges hangulat és bizalmatlanság egyik fő oka a romáknak nyújtott szociális támogatás.¹⁷⁰ Bár a szociális támogatás az alapvető létszükségletek beszerzésére is alig elegendő,¹⁷¹ és a romáknak nincsenek munkalehetőségeik, az emberek továbbra is úgy vélik, hogy a szociális

164 Butorova, Z., Gyarfasova, O., Velsic, M., „Public Opinion” in *Slovakia 2000*, 207. 5. Táblázat.

165 Nicholsonová, L., „Opposition Puts New Early Elections Case”, *Slovak Spectator*, 2001. március 26. – április 1., 7/12

166 „Assistance to Organizations Involved with Human Rights Protection in Slovakia, Monitoring Human Rights Violation of Roma and Creating a Web Site”, *Shortened Version of Reports from Fact-finding Missions to Various Regions of Slovakia Conducted in 1998* (a Szlovák Helsinki Bizottság projektje): 3.

167 Rundany roma lakosai „csak arra kíváncsiak, mennyi pénzt ad nekik az állam. A roma csak bemegey a postára havonta egyszer, és felveszi a pénzt.” Lásd Erlanger, S., „The Gypsies of Slovakia: Despised and Despairing”, *The New York times*, 2000. március 4., 10.

168 Merény önkormányzatának dokumentuma, „Információk a cigányprobléma megoldására Merény körzetében”, idézi Krajcovicova, 37.

169 Butorova, Z., Gyarfasova, O., Velsic, M., „Public Opinion” in *Slovakia 2000*, 222., 15. Táblázat.

170 Vasecka, M., *The Roma in Slovakia – Report on the Situation in 1998–1999*, 19.

171 A gölnicbányai Szociális Támogatási Osztály vezetője, idézi Krajcovicova, 53.

támogatás mértéke túl magas, és hogy „igazságtalanság”, ha valaki, aki nem dolgozik, pénzt kap azért, mert sok gyereke van.¹⁷²

A 2000 márciusában készült felmérés során a szlovákoknak közel 90 százaléka mondta azt, hogy a kormánynak lépéseket kellene tennie, hogy megakadályozza a romákat a szociális támogatási rendszerrel való visszaélésben.¹⁷³ Mintegy 50 százalék támogatta a közvetlen diszkriminációt, és állt ki amellett, hogy a szociális juttatások elosztásánál eltérő feltételeket kellene szabni a romák és a nem romák számára.¹⁷⁴ A 90-es évek elejétől készült szociológiai felmérések azt mutatták, hogy Szlovákia lakosságának körülbelül a fele elfogadná, ha szigorúbb megszorító intézkedéseket vezetnének be a roma, mint a nem roma népesség esetében.¹⁷⁵ A 2000 márciusában készült felmérés során a szlovák válaszadók 53 százaléka értett egyet azzal, hogy általában más jogi szabályozást kellene bevezetni a romák, mint a többiek esetében.¹⁷⁶

Fordította: Kéri Rita

---

172 Nem roma *merényi* lakos, idézi Krajcovicova, 52.

173 1999. januári adatok. Butorova, Z., Gyarfasova, O., Velsic, M., „Public Opinion” in *Slovakia 2000*, 221, 15. táblázat.

174 *Ibid.*, 221, 15. táblázat.

175 FOCUS, *Current Problems of Slovakia after the Split of Czechoslovakia* (1993. október)

176 Butorova, Z., Gyarfasova, O., Velsic, M., „Public Opinion” in *Slovakia 2000*, 222, 15. táblázat.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

Német kisebbségi önkormányzatok és változó helyi társadalom

Bevezetés

A magyarországi kisebbségi politika és politikázás a rendszerváltás éveiben gyökeres fordulatot vett; a nemzeti és etnikai kisebbségek az etnopolitikának immár nem tárgyai, hanem cselekvő szereplőivé váltak (Seewann 2000)¹. E változás mindenekelőtt a nemzeti és etnikai kisebbségeket megillető egyéni és kollektív jogok törvényi biztosításában érhető tetten, amelyek végső deklarált célkitűzése a nemzetiségi és etnikai kisebbségek kulturális autonómiájának megteremtése. A kisebbségek jogait és autonómiáját rögzítő törvénykezés legfontosabb dokumentumai²: a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény; A nemzetiségi és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény; A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény, valamint A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény kisebbségekre vonatkozó rendelkezései. E dokumentumok mellett meg kell említeni még a kisebbségi jogok érvényesülésének betartását biztosítani hivatott intézmény, A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa hivatalának 1995-ben történő felállítását.

---

1 Seewann, a hazai nemzetiségek, köztük is elsősorban a németiség szociokulturális jellemzőinek, identitásának, politikai helyzetének változásait áttekintő tanulmányaiban rendre hangsúlyozza a csoportképződés, az önmeghatározás és a politikai participáció lehetőségének alapvető hiányát.

2 Az MTA RKK által a magyarországi kisebbségi önkormányzatok körében 1997/1998-ban folytatott vizsgálat keretén belül a hazai nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetét szabályozó törvények, rendeletek kritikai elemzésére is sor került: az elemzés alapját összesen 76 jogszabály képezte. Lásd Finta István és Pálné Kovács Ilona írásait in: Csefkó Ferenc-Pálné Kovács Ilona (szerk.): Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon. 1999

A nemzeti és etnikai kisebbségek politikai emancipációját, kulturális autonómiájuk megteremtését célzó lépések megtételére akkor került sor, amikor a honi kisebbségek – köztük az érdeklődésünk homlokterében álló németiség – a történelmi traumák, a tradicionális falusi közösségeket visszafordíthatatlanul átalakító modernizációs folyamatok, a nyelvvesztés és nyelvváltás, de éppen így a kollektív kisebbségi jogok, a politikai participáció hiánya következményeként messzemenően asszimilálódtak. Nem meglepő tehát, ha kisebbségi politikusok, elméleti és gyakorlati szakemberek egyik gyakran fölvetődő kérdése, a példaszerű politikai szándék és a kisebbségi autonómia kialakítását biztosító intézményrendszer – mindenekelőtt a kisebbségi önkormányzatok rendszere – nem születtek-e túl későn ahhoz, hogy képesek legyenek feltartóztatni a kisebbségek teljes asszimilációját. A kérdésre adott válasz természetesen függ attól, ki mit tekint a kisebbségi léthelyzet, státusz és identitás legfontosabb kritériumainak; e tekintetben a nyelvhasználat szerepének megítélése látszik vízválasztónak, vagyis az a kérdés, hogy lehetséges-e kisebbségi identitás a kisebbségi nyelv ismerete és használata híján (ez a nyelv elsődlegesen már az iskolában tanult nyelv lett). (Seewann 2000, Erb 2001).

A magyarországi kisebbségek, illetve a németiség jelenlegi helyzetéről folyó tudományos diskurzusban két markáns irányt különíthetünk el. Az egyik az identitás változásainak körüljárására törekszik szociolingvisztikai, szociológiai eszközökkel (lásd pl. Erb Mária és Knipf Erzsébet, Bindorffer Györgyi, Gerhard Seewann kutatásait, tanulmányait, a Hazai kisebbségek az ezredfordulón című konferenciát), a másik, amelyben kisebbségi politikusok, jogalkotók és jogtudósok, szociológusok, közgazdászok egyaránt részt vesznek, a kisebbségek jogi helyzetének szabályozása, a kisebbségi törvény hiányosságai, elmentmondásai, a kisebbségi önkormányzatok működése témakörét járják körül (lásd az MTA RKK-ban 1997/98-ban lezajlott kutatást, illetve az annak eredményeként megjelent kötetet, Eiler Ferenc és Kovács Nóra, valamint Rátkai Árpád tanulmányát (2000), vagy „A nemzeti és etnikai kisebbségek részvétele a közéletben” nemzetközi tudományos konferenciát).

A szakértők a kisebbségek autonómiáját garantálni hivatott jogszabályalkotás legalapvetőbb hiányosságai között egyrészt a kisebbségek parlamenti képviselőtének elsősorban politikai konszenzus hiányában elhúzódó megoldatlanságát hangsúlyozzák, másrészt az identitás szabad választásának elve és gyakorlata, valamint a kisebbségi önkormányzatok választási rendszerének sajátosságai nyomán előállt helyzet ellentmondásait. A kisebbséghez tartozó polgárok mindennemű regisztrációjának hiánya, a kisebbségek választásában

is minden választópolgárra kiterjedő aktív és passzív választói jog, a települési és kisebbségi önkormányzati választások egyidejű megtartása egyfelől ugyan a kisebbségi politikusok jelentős része számára fontos szimpátia-szavazatokat eredményez, másfelől azonban annyit jelent, hogy a nem kisebbséghez tartozó választók is szavaznak a kisebbségi jelöltekre, ami elsősorban a nagyvárosokban és a fővárosban vezet az „etno-bizniszben” érvényesülni szándékozó (nem feltétlenül az adott kisebbséghez tartozó) „kakukk-fiókák”³ megválasztásához, s ezáltal súlyos legitimációs válsághoz (Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának 1998-as jelentése, Eiler-Kovács 2000, Rátkai 2000, „A nemzeti és etnikai kisebbségek részvétele...” 2001).

Tanulmányunkban nem foglalkozunk a jelzett jogszabályi problémák és hiányok feloldására, kiküszöbölésére tett javaslatok, ajánlások elemzésével (lásd ehhez Eiler-Kovács 2000 vagy az Országgyűlési Biztos éves jelentéseit). (Kérdőívünkben három kérdést tettünk föl a jogi és intézményi szabályozás változtatását illetően, ezek a megyei kisebbségi önkormányzati szint létesítésére, a kisebbségek parlamenti képviseletének szükségességére, valamint a kisebbségi önkormányzatok hatáskörének esetleges bővítésére vonatkoznak.) A jelen beszámolóban elsősorban az MTA RKK által, mint az egyetlen megelőző, kisebbségi önkormányzatok körében lebonyolított kérdőíves vizsgálat eredményeihez kapcsolódunk.

A kutatásról

Az OTKA által finanszírozott kutatásunkban kezdetől terveztünk egy átfogó kérdőíves felmérést, amelyet azonban a már említett, a Kisebbségi Országgyűlési Biztos felkérésére az MTA RKK-ben lefolytatott vizsgálat közelsége okán, elhalasztottunk. Így a kutatás első szakaszában helyi, intenzív módszereken alapuló vizsgálatokat folytattunk négy Pest, valamint két Baranya megyei településen (Kovács-Váradai 1999). 2000 második felében a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata (Landeselbstverwaltung der Ungarndeutschen, a továbbiakban: LDU) közreműködésével egy kérdőíves felmérést végeztünk a német kisebbségi önkormányzatok körében. Az alábbiakban e felmérés legfontosabb első eredményeit tesszük közzé.⁴ Jelen elemzés anyagát a kisebbségi politikusok szociológiai jellemzői, a kisebbségi önkormányzatok működésének tartalma, anyagi-financiális feltételei alkotják.

3 A két idézőjeles kategória az 1998-as ombudsmani jelentésnek köszönheti karrierjét.

Alapinformációk a kisebbségi önkormányzatokról

A Regionális Irodák közvetítésével a jelenleg működő 271 német önkormányzat mindegyikének eljuttattuk a kérdőívet, ezek közül 145 (53,5%) érkezett vissza, az egyes megyék szerint különböző arányban. A kérdőívek megoszlása viszonylag kiegyensúlyozottnak mondható, legalábbis regionális szinten, annak ellenére, hogy két, a német kisebbségi önkormányzatok számát tekintve kis megyéből egyáltalán nem érkezett vissza kérdőív (*Nógrád, Zala*), s hogy az Országos Önkormányzatnál is nagy érdeklődésre számot tartó Budapestről nagyon alacsony számban és arányban küldtek vissza kérdőíveket az önkormányzati vezetők.⁵ A legnagyobb beküldési arány a Közép-Dunántúli régiót, Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megyét jellemezte, ez az aktivitás, legalábbis Fejér és Veszprém megye vonatkozásában föltehetően azzal a ténnyel függ össze, hogy itt a kisebbségi önkormányzatok döntő többsége csak 1998-ban alakult meg, s az eltelt két esztendő a tanulás, a működés, konfliktusoktól és nehézségektől nem mentes beindítása jegyében telt. Másként fogalmazva, ezek az önkormányzatok bíznak abban, hogy a kérdőív kitöltése közvetlenül vagy közvetve segít pozíciójuk stabilizálásában.

A német önkormányzatok működési körülményei, feltételei

A német kisebbségi önkormányzatok 53 százaléka (78) kistélepülésen működik, amelyekben a lakosság száma nem haladja meg a kétezret: az 500 léleknél kevesebbet számláló falvak aránya 20%, az 1000 lakosnál kisebb települések aránya 34,4%.

-
- 4 A kérdőívek kódolását és az adatbevitelt Gulyás Judit, az adatok elsődleges feldolgozását Koós Bálint végezte el. Munkájukért ezúton is köszönetet mondok. Terveinkkel ellentétben eddig csak az elsődleges, nyers feldolgozásra kerülhetett sor. Egyfelől elhúzódott a kérdőívek kiküldése és beérkezése, így az adatbevitelre ez év tavaszán került sor. Másfelől a nagy adatbázis olyan információkat is tartalmaz, amelyek értékelésére a népszámlálás eredményeinek megjelenése, illetve T-STAR adatok feldolgozása után lesz lehetőség, ilyen pl. az egyes településeken élő németek becsült aránya vagy a külföldiek által megvásárolt ingatlanok száma. Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdőíveket meglehetősen pontatlan kitöltés jellemzi, ezért az adatok mindig az adott, információt nyújtó esetek számára vonatkoznak. (A beszámolóhoz összefoglaló táblázatokat készítettünk, amelyek a Mellékletben találhatók.)
- 5 Előzetes ismereteink alapján azt kell feltételeznünk, hogy a budapesti német kisebbségi önkormányzati vezetők nem pusztán idő és kapacitás hiányában vonatkoztak a kérdések megválaszolásától, hanem az országos és fővárosi önkormányzat(ok) közötti mély gyökerű konfliktus és bizalmatlanság okán is.

A beérkezett kérdőívek tehát tükrözik a magyarországi német településrendszernek azt a sajátságosságát, hogy a nagyobb telepestömbök – az ún. Schwäbische Türkeit alkotó Baranya és Tolna megye, illetve a Dunántúli Középhegységhez tartozó tömbök⁶, mindenekelőtt Veszprém megye területén – döntően aprófalvas szerkezetű régiókban maradtak fenn napjainkig. A nagyobb lélekszámú települések eme aprófalvas régiók központjai, alföldi falvak és városok, a budapesti agglomeráció hajdan német többségű, mára földuzzadt népességű, vegyes etnikumú községei és városai, valamint a megyeszékhelyek és a főváros.

A 144 önkormányzat 40,3 százaléka (58) 1994-ben, 10,4 százaléka (15) 1995-ben, közel fele, 49,3 százaléka (71) viszont csak 1998-ban alakult meg.⁷

1994-ben azokon a településeken alakult német kisebbségi önkormányzat, amelyeket már korábban jelentősebb kulturális és/vagy politikai aktivitás és/vagy az országos német „elittel” (Német Szövetség, országgyűlési képviselők) fenntartott aktív kapcsolatok jellemeztek (Demeter Zayzon 1999, Kovács 1996, Váradi 1996). A kedvező tapasztalatok, az LDU és a Regionális Irodák aktivitása, agitáló-szervező tevékenysége, a félelmek oldódása egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy 1998-ban jelentősen megemelkedett a kisebbségi önkormányzatok száma. Abban, hogy az olyan, jelentős német kisebbséggel rendelkező megyékben, mint pl. Veszprém, az önkormányzatok 74 százaléka alakult meg a második ciklusban, a „vad kommunista” és kevésbé nemzetiségbarát megyei politika messzire nyúló árnyéka éppen annyira szerepet játszott, mint a kedvezőtlen településszerkezet, az apró-, illetve kis falvak dominanciája a német kisebbséggel rendelkező

6 Lásd Bottlik 2000.

7 Az 1994–1998 közötti választási ciklusban 163 német kisebbségi önkormányzat működött, az összes kisebbségi önkormányzat (760) 21,4 százaléka. 1998-ban 272 településen (illetve kerületben) alakítottak német önkormányzatot (egy megszűnt azóta), ez az összes 19,8 százaléka. Az LDU vezetői úgy látják, több településen már nem indokolt kisebbségi önkormányzatok alakítása. Összehasonlításként: 1980-ban 407 településen (13 megyében) élt, természetesen igen eltérő arányban, német kisebbség. (Seewann 2000, 43.) A megalakult kisebbségi önkormányzatok területi elhelyezkedése tekintetében a megyék számának növekedését kell regisztrálnunk, amelyben a németiség tradicionális lakóhelyei mellett városok, elsősorban megyeszékhelyek és főként Budapest kisebbségi önkormányzatai játszanak főszerepet. Ezen településeken a beköltözött német identitási/kötődésű embereknek köszönhető az önkormányzatok megalakulása, történeti és társadalmi beágyazottságuk – eltekintve Budapest „sváb” őslakosokkal jellemezhető kerületeitől, Óbuda-Békásmegyertől, Nagytéténytől, Budafoktól, valamint Soroksártól – legalábbis kétséges és ingatag. Budapest, a maga 23 önkormányzatával, s az említett kivételekkel, ezért is tűnik kakukkfőkének a német kisebbségi politikusok döntő többségének szemében.

települések körében. Az előregedéssel sújtott, anyagi és szimbolikus tőkében egyaránt szegény kistelepüléseken nehezebb megtalálni és mozgósítani azt az „elitet”, amely vállalja a kisebbségi önkormányzatok működtetésével járó feladatokat. Nem véletlen, hogy a kistelepüléseken (2000 lélek alatt) szignifikánsan magasabb az 1998-ban alakult önkormányzatok aránya, mint a nagyközségek, illetve városok (kerületek) esetében.

A kisebbségi önkormányzatok (144 értékelhető információ) 85 százalékát (123) közvetlenül választották meg, közvetett önkormányzatként működik 3,5 százalékuk (5), 8,3 százalékuk (12) pedig megalakulása óta egyben települési önkormányzat is. Az 1994-es első megalakulást követően az esetek 3 százalékában (4) regisztrálhatunk változást, egy településen az először közvetlenül megválasztott önkormányzat 1998-ban közvetett önkormányzatként működött tovább, míg 3 közvetett önkormányzat 1998-ban települési önkormányzattá alakult. A települési önkormányzatok kisebbségi önkormányzattá alakulását, illetve ekként való működését az érintett önkormányzatok vezetői egyfelől a települések lélekszámával és etnikai összetételével (és a hadra fogható emberek hiányával) magyarázzák – kétségtelen, hogy a mindösszesen 15 érintett önkormányzat közül mindegyik 5 000-nél alacsonyabb lélekszámú településen alakult meg, közülük 11 olyan településen működik, amelynek népessége nem éri el a 2 000 főt –, másfelől, evvel összefüggésben a racionális gazdálkodás, vagyis a bevételek és kiadások, valamint az önkormányzati feladatok ésszerű koncentrációjának követelményére hivatkoznak. Helyi kutatásaink során azonban kiderült, hogy a települési önkormányzatok kisebbségi önkormányzattá alakulása a (vélt és félt) nemzetiségi konfliktusok, a nemzetiségi identitás nyilvános vállalásának elkerülését célzó stratégia is lehet (Kovács 1996, 1999). Ugyanakkor a kisebbségi önkormányzatok választási gyakorlatának ellentmondásai lehetőséget adnak arra is, hogy a kisebbségi törvényt éppen a kisebbség ellenében játsszák ki. *„Ha ismerték volna a lehetőséget (hogy ti. a települési önkormányzat kisebbségi önkormányzattá alakulhat), akkor nálunk is megtörténhetett volna. Egyáltalán nem akartak kisebbségi önkormányzatot. A település polgármestere nem sváb származású, és a mai napig nem tudja elviselni, hogy megalakultunk. Ha a jogszabályok nem változnak, (...) akkor azok kezébe kerülhet az irányítás, akiknek semmi köze nincs a kisebbséghez. Bárki német képviselőnek írhatja magát. A következő választáson valószínű nálunk is ez fog elkövetkezni, hiszen a polgármesteriünk állandóan azon mesterkedik, hogy ellenünk szervezkedjen.”* (Fejér megye)

Arra is megkértük a kérdőív kitöltőit, becsüljék meg, lakóhelyükön mekkora a német kisebbséghez tartozó népesség aránya. Úgy véljük, az adatok elemzése akkor lesz igazán érdekesítő, ha megismerjük a népszámlálás vonatkozó adatso-rait, s módunk nyílik a kettő egybevetésére. Annyit kívánunk csak jelezni, hogy a beérkezett kérdőívek szerint a németiség a települések 26 százalékában képviseli a helyi lakosság több mint felét, arányukat 50–75% közé az önkormányzatok 19 százaléka becsülte, és az esetek 8,4 százalékában vélték úgy, hogy a németiség 75 százaléknál nagyobb arányban él a településen. A települések közel harmadában tehát – a becslések szerint – a német kisebbség többségben van. Ugyanakkor 10 százaléknál alacsonyabbra becsülték a településen/kerületben élő németek arányát az esetek 16,8 százalékában (a települések 1,4 százalékában 1% alatti az arányuk, 27 százalékban 1–10% között helyezkednek el), 10–25% közé 16,8, 25 és 50% közé pedig 28 százalékban helyezték a kérdőívek kitöltői a németek arányát.

Kisebbségi önkormányzatok működésének intézményi és személyi infrastruktúrája

Arra kérdésre, hogy a kisebbségi önkormányzat rendelkezik-e saját ingatlanulajdonnal, 123 válasz érkezett. Az érintett önkormányzatoknak mindössze 13,8 százaléka (17) rendelkezik saját tulajdonú irodával, a döntő többség az önkormányzattól (53%, 65) és elenyésző esetben, valamely kulturális intézménytől vagy gazdálkodó szervezettől (11%, 13 eset) bérlti azt a helyiséget, ahol az önkormányzat üléseit, fogadóóráit tartja, irodáját berendezte. Az irodaként, tanácsteremként használt helyiség után mindössze hét esetben fizetnek az önkormányzatok bérleti díjat, melynek szórása igen nagy: évi 18 000 és 270 000 forintra egyaránt akad példa. Mindazonáltal a kisebbségi önkormányzatok több mint egyötödének (22,8%, 28) működését nem segíti akár saját tulajdonú, akár bérelt irodahelyiség, a képviselők az önkormányzat épületében vagy más települési intézményben vehetnek alkalmanként igénybe egy-egy termet üléseik, fogadóóráik megtartására.

A kisebbségi önkormányzatok szinte kizárólag (a települések 93 százalékában) saját képviselőik munkájára támaszkodnak feladataik elvégzésében – a települési önkormányzat adminisztrációjával való együttműködés tartalmára nem kérdeztünk rá a kérdőívben, tapasztalataink szerint, s a törvényes előírások értelmében a költségvetéssel kapcsolatos adminisztratív teendők ellátásában segít az apparátus –, mindössze 9 önkormányzat foglalkoztat saját alkalmazottat, akiknek feladata az adminisztráció, ritkábban gondnoki teendők ellátása.

A helyi kisebbségi politikusok

Mindösszesen 559 német kisebbségi képviselőről jutottunk valamilyen – korántsem hiánytalan – információhoz.

Függetlenség és politika

A kisebbségi politikusok (541) 91 százaléka egyéni jelöltként, mindenféle egyesületi vagy párttámogatástól függetlenül lett képviselő, 9,5 százalékat valamely nemzetiségi egyesület támogatását élvezte, s csupán hat képviselő jutott politikai hátszéllel a testületbe. A számadatok jelzik, hogy a kisebbségi politikusok nagyon tudatosan szét kívánják választani a nemzetiségi és a pártpolitikát; ez az alapbeállítódás fejeződik ki abban is, hogy még a kisebbségek parlamenti képviseletét sürgetők is hangsúlyozzák, az országgyűlésben a (majdani) nemzetiségi politikusoknak nem szabad pártpolitikusként, frakcióérdekek kiszolgálójaként viselkedni, a pártok közötti konfliktusban részt venni. „*A kisebbség parlamenti képviselői csak az őket delegáló nemzetiségnek lehetnek elkötelezettek, neki tartoznak felelősséggel.*” (Komárom-Esztergom megye) Némi- leg sarkítva: a kisebbségi, nemzetiségi politikát és politizálást a pártok szerint szerveződő politika és politizálás fölött álló minőségnek tekintik (vagy szeretnék látni), amely a magyarországi németek egész közösségét lenne hivatott képviselni.

Az a tény, hogy a közvetlenül választott képviselők 39 százaléka ugyanakkor a települési önkormányzat tagja is, egyfelől az önkormányzati választási rendszer, illetve a kisebbségi törvény adta lehetőségek kihasználásának köszönhető, másfelől utal arra is, hogy a kisebbségek hatékony helyi szintű érdekképviseletét az önkormányzatok akkor látják igazán biztosítottnak, ha a települési képviselőtestület munkájában, döntéseiben is részt vehetnek. (E stratégiára az országos önkormányzat is ösztönözte a német önkormányzatokat.)⁸

A képviselők csoportjának demográfiai szerkezete

A német kisebbségi képviselők 45,8 százaléka 2000 főnél kevesebbet számláló településen lakik: 17,2 százalékuk él 500, 27 százalékuk 1000 lelkesnél kisebb faluban. A képviselők (550) 61,3 százaléka férfi, 38,7 százaléka nő. Ha a helyi német kisebbségi és a települési önkormányzati képviselők nemek

⁸ A kisebbségi önkormányzatok között a német képviselők kiugróan magas, 44% volt a települési képviselőtestületi tagsággal is rendelkezők aránya. (Csefkó-Pálné (szerk.) 1999, 107.)

szerinti megoszlását összevetjük, a kisebbségi önkormányzatokon belül a nők felülreprezentáltsága tűnik fel: a települési önkormányzati képviselők között arányuk 20,2 %, a férfiaké ezzel szemben 79,8%. (KSH, 1999, 11.)

A kisebbségi politikusok között az átlagnál is magasabb a nők aránya Pest, Baranya, Békés és Csongrád megyében, evvel szemben meghökkentően alacsony Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Vas megyékben, mindenekelőtt azonban Budapesten, ahol a két kerületben mindössze egy női képviselőt találunk. Ha a települések nagysága szerint vesszük szemügyre a képviselők nemek szerinti megoszlását, szembetűnő, hogy a lélekszám növekedésével párhuzamosan csökken a nők aránya a kisebbségi politikusok között.

Vagyis: minél magasabb a településhierarchiában elfoglalt pozíció, annál kevesebb eséllyel jutnak nők a kisebbségi képviselők közé, és minél kisebb a település, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a női képviselők száma magas a testületben.

A helyi kisebbségi képviselők életkori megoszlása (528 esetben rendelkezünk adattal) azt jelzi, hogy a német nemzetiségi képviselők között a 40–49 éves generáció (34,8%) alkotja a derékhadat, őket az 50–59 évesek (24,1%) és a 60 évesnél idősebb, nyugdíjas korosztály (16,9%) követi, míg a fiatal generációk aránya meglehetősen alacsonynak mondható. Ha a kisebbségi és települési képviselők életkori megoszlását egybevetjük, mindenekelőtt a nemzetiségi képviselők életes kora az, ami szembetűnik, a másik oldalon az egészen fiatal, pályájuk elején álló 20–29 éves generációk aránya is jelentősebb a kisebbségi politikusok között, evvel szemben a többi aktív korosztály magasabb arányban jelenik meg a települési képviselők körében.⁹

A településkategóriákat illetően az adatok arra utalnak, hogy a legidősebb generációk az átlagnál magasabb arányban a legkisebb, illetve a legmagasabb népességszámú településeken vannak jelen. A megyék között Pest, Tolna, valamint Budapest kisebbségi képviselői között találjuk a legtöbb idősebb korút, a legfiatalabb generáció tagjai nagyobb arányban az alföldi megyékben (igaz, itt igen alacsony az esetszám), valamint a Baranya, Fejér és Veszprém megyében működő önkormányzatokban fordulnak elő.

⁹ A 60 és idősebb korosztály aránya a települési képviselők között 7,1%, a 20–29 éveseké 5,8 (a kisebbségiek között ez az arány 10,4%), a 30–39 éves települési képviselők aránya 21,4%, a kisebbségieké 13,8, a 40–49 éves települési képviselők 38,2 százalékos súllyal képviseltetik magukat, egyedül az 50–59 éves korosztály aránya egyezik meg a települési és kisebbségi politikusok között. KSH 1999, 61.

Ha mérleljük a kisebbségi politikusok generációk szerinti összetételét, azt föltételezzük, hogy az idős és legfiatalabb korosztályok fölültreprezentáltsága, az aktív korúak viszonylag csekély súlya avval függ össze, hogy a kisebbségi önkormányzati képviselőség, szemben a települési képviselői pozícióval, sem anyagi szempontból, sem egy esetleges politikai karrier tekintetében nem kínál vonzó alternatívát, másként fogalmazva: a kisebbségi politizálásnak helyi szinten alacsonyabb a presztízse, mint a települési politikában való részvételnek. (Ez újólag magyarázza a nők fölültreprezentáltságát a kisebbségi politikusok között.)

Iskolai végzettség, munkaerő-piaci pozíció

A helyi kisebbségi (540) és települési politikusok iskolai végzettségére tekintve megállapíthatjuk, hogy az egyes végzettségi kategóriák aránya nagyjából megfelel egymásnak¹⁰, némi eltérést a szakmunkás végzettségűek, illetve a középfokú végzettséggel és felsőfokú diplomával rendelkező képviselők között találunk. Míg a települési képviselők között magasabb a szakmunkás bizonyítvánnyal bírók aránya (20,4%, a kisebbségiek között 13%), addig a kisebbségi politikusok között ez a diplomásokról mondható el (45,6%, a települési képviselők közt 41,1%). A női képviselők között a felsőfokú végzettséggel rendelkezők fölültreprezentáltak: 59,2% a diplomások aránya, míg a férfiak között ez az arány csak 36,7%. Evvel szemben a férfi képviselők 17,9 százaléka szakmunkásképzőt (a nőknél az arány 5,2%) végzett, 39 százaléka középfokú végzettséggel rendelkezik (29,5% a megfelelő női arányszám).

Noha a felsőfokú végzettséggel rendelkező képviselők aránya a kis településeken, aprófalvakban is viszonylag magasnak mondható, e települési körben az átlagot jóval meghaladja az általános iskolai végzettséggel, szakmunkás bizonyítvánnyal és egyúttal a gimnáziumi érettségivel rendelkezők aránya – ez utóbbi kategória súlya a női képviselők fölültreprezentáltságával függ össze –, míg a település-hierarchia magasabb grádicsain, főképp a városokban egyértelmű a diplomások dominanciája.

A német önkormányzati képviselők foglalkozására, munkaszervezeti pozíciójára vonatkozó információkat több dimenzióban dolgoztuk fel. Fog-

10 A már idézett felmérés adatai abban térnek el az általunk földolgozott információktól, hogy az 1997/98-as vizsgálatba került német kisebbségi képviselők között valamelyest alacsonyabb volt a középfokú végzettségű (27%), míg kicsit magasabb (48%) a diplomások politikai aránya. Csefkó-Pálné (szerk.) 1999, 73.

lalkozás szerint a legnagyobb csoportot a köz- és magánszférában dolgozó alkalmazottak alkotják (44,1%), őket az önálló egyszisztenciák, vállalkozók követik (19,4%), munkásként a képviselők 5,9, köztisztviselőként 3,5 százaléka dolgozik, a diákok 2,2, a háztartásbeliek vagy gyeseen, illetve gyeden lévő anyák 1,8 százalékban jelennek meg a képviselők között. Munkanélküli képviselővel ritkán találkozhatunk (mindössze 5 esetben, ez nem éri el az 1 százalékot). Ugyanakkor a képviselők korszerkezetéből fakadóan igen magas (22,2%) a nyugdíjasok aránya.¹¹

A képviselők munkahelyeinek ágazati besorolása (326) alapján a közszolgáltatások dominanciája tűnik szembe (a képviselők 53,1 százaléka dolgozik a közszférában). A közszolgáltatások területén föltűnően magas a pedagógusok száma és aránya (108 pedagógus, 66%). A piaci alapú szolgáltatások területén a képviselők 19,3 százaléka talál munkát, az ipar foglalkoztatja a képviselőket 14,1 százalékát, míg a mezőgazdaságban keresi kenyerét 10,4 százalékuk.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a munkaszervezetben elfoglalt pozíció (146) alapján miként tagolódik a kisebbségi képviselők köre. Az érintett képviselők 33,5 százaléka dolgozik valamilyen vezető beosztásban: óvodák vagy iskolák élén áll, vezető orvos vagy mérnök, kulturális, közművelődési intézményt vezet, illetve társas vállalkozást, céget irányít.

Ha a megyék sajátosságaira, a helyi színekre kérdezzük, az átlagoktól való eltérésre akad egy-egy föltűnő példa. Van olyan Veszprém megyei falu, ahol az öt képviselő mindegyike férfi és mezőgazdasági vállalkozó vagy őstermelő, a másik oldalon olyan Baranya megyei nagyközség említhető, ahol az öt férfi képviselő egytől egyik diplomás, és intézményvezetőként dolgozik. A budapesti képviselők köre lényegében diplomás nyugdíjasokból áll.

Az önálló egyszisztenciák súlya a képviselők között meghaladja az átlagot Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Fejér megyében, a nemek szerinti megoszlást tekintve – ami nem okoz meglepetést –, a férfiak körében több mint háromszoros a vállalkozók aránya, mint a női képviselők között (27, illetve 8%), ugyanígy, magasabb a nyugdíjas férfiak reprezentációja is (27, illetve 15%). A nagyvárosokban az átlagosnál nagyobb a képviselők között a vállalkozók aránya, és, elsősor-

11 Az idézett kutatás ugyan részben más kategóriákat használt, mégis alkalmas az összehasonlításra: a mintába bekerült német kisebbségi képviselők fele dolgozott köztisztviselőként, 8 százaléka a szolgáltatásban – ezek az arányok nagyjából megfelelnek jelen kutatás eredményeinek –, a vállalkozók aránya azonban magasabb, 29 százalékos volt a korábbi vizsgálatban. I.m. 75.

ban az agrárgazdaság súlyával összefüggésben, a kis településeken is viszonylag jelentősnek mondható az önálló egzisztenciák aránya.

Az alkalmazottak Békés és Csongrád megyében jelennek meg az átlagnál nagyobb mértékben a német kisebbségi képviselők között, míg a munkanélküliek a megye gazdaságának válságából adódóan Borsod-Abaúj-Zemplén megyében főülreprezentáltak. Az agrárgazdaság súlya a Veszprém megye kis településein lakó német nemzetiségi képviselők megélhetésében látszik a legjelentősebbnek, az iparban dolgozók aránya a nyugat-dunántúli Vas és Győr-Moson-Sopron megyékben haladja meg az átlagot, míg a piaci, valamint közszolgálati szférában dolgozók Budapesten és általában a városokban tesznek szert kiugró jelentőségre.

A német önkormányzati képviselők (295) több mint fele (56,9%) lakóhelyén dolgozik. Kiugróan magas ez az arány az alföldi megyékben – Bács-Kiskun, Békés és Borsod-Abaúj-Zemplén –, valamint Budapesten; az átlagnál viszont jóval alacsonyabb a helyben dolgozók aránya Vas, Veszprém, valamint Komárom-Esztergom megyében. Az arányok, ha csak közvetve is, az egyes települések gazdasági és munkaerő-piaci potenciáljáról nyújtanak tájékoztatást: a városokban magas a helyben dolgozó képviselők aránya, míg az aprófalvas régiókban és/vagy periférikus helyzetű településeken működő kisebbségi önkormányzatok tagjai ingázni kénytelenek a helyi munkalehetőségek szűkössége okán. Ugyanakkor az a tény, hogy a képviselők fele lakóhelyén dolgozik, legalábbis az áttekinthető léptékű településeken, a falvakban a rendszeres napi kommunikáció, a helyi problémák napra kész ismerete révén erősíti a képviselők társadalmi integráltságát, illetve a kisebbségi önkormányzat legitimitációját.

A kisebbségi politikus

Ha a helyi német kisebbségi képviselők, vagy mondjuk politikusok kilétét firtató áttekintés eredményét összevetjük avval, amit a már többször hivatkozott kutatás megállapított, egyetérthetünk abban, hogy a kisebbségi politikusok „*többnyire jól képzett, munkaviszonnyal rendelkező, gyakran vállalkozó, de leginkább alkalmazott, szellemi munkát végző értelmiségi*” egzisztenciák (Csefkő-Pálné (szerk.) 1999, 76.). Az a tény, hogy a képviselők elsősorban a közszolgálatban dolgoznak, (legalábbis elvileg) kifejezetten elősegíti a kisebbségek kulturális autonómiájához való közelítést, hiszen tapasztalataink szerint ez tipikusan azt jelenti, hogy a helyi oktatási, illetve kulturális intézmények vezetői vagy más dolgozói helyet kapnak a kisebbségi önkormányzatokban, s így a kisebb-

ségek jövője szempontjából kulcsfontosságú intézményekre vonatkozó döntésekben ezek a képviselők a szakértelmet, kompetenciát képviselik.

Ugyanakkor vizsgálatunk alapján az is világosan látszik, hogy a kisebbségi politikai pálya presztízs és vonzerő tekintetében nem vetekedik a települési politizálás kínálta esélyekkel, ez egyfelől a nők, másfelől a nyugdíjasok magas arányában fejeződik ki. A lényegében minden ellenszolgáltatás nélkül végzett felelősségteljes és időigényes kisebbségi képviselői munkára (alább lesz még erről szó, de már most jelezzük, hogy az általunk ismert összes önkormányzat összes kiadásából 10 százaléknyi jut képviselői tiszteletdíjakra) a jelek szerint szívesebben vállalkoznak idősebbek. A helyi szinten dolgozó kisebbségi politikusok közül többen is úgy vélekednek, hogy ez a helyes és kívánatos út, mondván, szemben az aktív generációkkal, a nyugdíjasoknak már nem kell „hajtaniuk”, egzisztenciát építeniük, az idejükből futja a közéleti vesződésre. Nem tagadva e vélemény igazságtartalmát, azt kell hangsúlyoznunk ugyanakkor, hogy a képviselők korszerkezete okot adhat az aggodalomra, éspedig az utánpótlás tekintetében.

„A kisebbségi önkormányzati képviselői tisztségre kevesen vállalkoznak. Anyagi okok miatt, mert tisztán társadalmi munkában végezzük, költségtérítés nélkül. Kevesen jelölteték magukat, akik vállalták, azokat is rá kellett beszélni.” (Komárom-Esztergom megye)

Az idézett panaszt egy nagyvárosban működő kisebbségi önkormányzat első embere fogalmazta meg, ugyanakkor többen is jelezték – igaz, a helyi nemzetiségi kulturális élet problémáival vagy éppen az oktatással kapcsolatban –, hogy alapvető gondot jelent a közép- és fiatal generációk érdektelensége, bevonása a kisebbségi közéletbe. Ami igaz a kultúra, a hagyomány területén, az hogy ne lenne érvényes a kisebbségi politizálást illetően!? Különösen a kis településeken jelenthet reális veszélyt a következő években, hogy nem lesz kit jelölni és megválasztani a kisebbségi önkormányzatokba a mai „megszállott” képviselők helyére.

A kisebbségi önkormányzatok tevékenységének tartalmi elemei

Kultúra és identitás

A kisebbségi önkormányzatok, legyenek közvetlenül választott vagy egyben települési képviselőtestületek, tevékenységük középpontjába a törvény által meghatározott keretek között mozogva és célokhoz kapcsolódva lényegében a nemzetiségi kultúra ápolását és átörökítését állítják.

A kisebbségi önkormányzat legfontosabb feladatai között (361 válasz érkezett) a nemzetiség érdekeinek képviselete jelentkezik a legkisebb súllyal (3,3%), s viszonylag ritkán (8,3%) említik a partnerkapcsolatok ápolását is; e feladatot többnyire a települési önkormányzattal közösen látják el, már csak azért is, mert a testvértelepülések országaiban nem létezik a kisebbségi önkormányzati szint. *„Sokszor úgy érezzük, hogy a partnertelepülés nem tudja, mit kezdjen a nemzetiségi önkormányzattal, nem érti jogállásunkat. Talán szerencsés volna egy kiadvány, hogy úgy mondjam, képet kapjanak rólunk.”* (Pest megye)

A kérdőívet kitöltő kisebbségi önkormányzatok a hagyományok ápolását és megőrzését (29,9%), a nemzetiségi kultúra (17,7%), valamint a nemzetiségi, illetve a német nyelv ápolását (15,8%) és a nemzetiségi oktatás támogatását (13%) helyezik tevékenységük középpontjába, s figyelemre méltó, hogy a nemzetiségi identitás és (ahogy négyen fogalmaztak) az önbizalom erősítését (11,9%) is fontos feladatuknak tartják.

E prioritásoknak megfelelően azokban az esetekben (58), amelyekben jelezték, hogy a települési önkormányzat bizonyos feladatokat átadott a kisebbségi önkormányzatnak, rendezvények szervezéséről (44,8%) beszélnek az első helyen, a partnerkapcsolatok ápolása (20,1%) és az egyesületek támogatása (15,5%) kerül még említésre. A nemzetiségi oktatással összefüggő feladatok delegálására öt esetben utaltak (8,6%), ám ez nem az intézmények működtetésének átvételét jelenti, hiszen a nemzetiségi oktatási intézmények fenntartói egy-egy, a szabályt erősítő kivételtől eltekintve, a települési önkormányzatok.

Ami a kisebbségi önkormányzati funkciót is ellátó települési önkormányzatok prioritásait illeti (42-öt fogalmaztak meg), az első helyen az ő esetükben is a hagyományok ápolása áll (26,2%), a nemzetiségi nyelv ápolása és az oktatás támogatása (21,4) egyaránt előkelő helyre került. Föltűnő azonban, hogy az identitás erősítése e körben mindössze egyszer került említésre.

A német kisebbségi önkormányzatok által megfogalmazott legfontosabb feladatok sora nem csupán azt jelzi, hogy a testületek a törvény által kijelölt ösvényen haladnak, hanem azt is, hogy számos olyan feladatot vállalnak magukra, amelyet a nemzetiség civil szervezetei visznek, optimális feltételek között. Az elmúlt évtizedek (nemzetiségi) politikája következtében azonban a feltételek korántsem kedveztek a nemzetiségek autonóm szerveződésének: civil szervezetek a nyolcvanas évek második felétől jelentek csak meg a németiség körében is nagy számban, a kilencvenes években a hagyományokat újra kellett éleszteni, vagy éppen újakat teremteni.

Az önkormányzatok (140 válasz) 36 esetben (25,7%) jelezték, hogy településükön nem működik semmiféle nemzetiségi egyesület, kulturális csoport. A civil szervezetek hiánya leginkább az aprófalvakat jellemzi: az érintett települések több mint felében (55,5%) 1000 lakosnál kevesebben élnek.¹² A települések 22,9 százalékában egy, 17,1 százalékában kettő, 14 százalékában három nemzetiségi civil szervezet tevékenykedik. A négy és annál több kulturális csoportot, egyesületet felmutató települések aránya 20%. A civil szervezetek (103) körében nagyjából azonos arányban találhatunk hagyományörző egyesületeket, valamint a tradicionális zenei kultúrát ápoló ének-és zenekarokat, valamint táncgyűtéseket.

A kérdőív kitöltői 30 esetben (21,4%) nem tettek említést jellegzetes helyi hagyományokról, eseményekről. A legtöbben egy-kettő-három tipikus hagyományt említettek (17,9, 18,6 és 12,9%), ezen hagyományok döntő többsége (63%) a vallási, egyházi ünnepekhez kötődik. Ahogy az egyik fővárosi kisebbségi önkormányzati vezető fogalmaz: „*A vallásosság a sváb kultúra szerves része!*”. A jeles nemzetiségi hagyományok, ünnepek, rendezvények több mint kétharmadát (80%) a kilencvenes években a kisebbségi önkormányzat vagy valamely civil szervezet újíttotta fel vagy kezdeményezte. Ezek is elsősorban az egyházi évkör jeles napjaihoz kapcsolódnak, de gyakori a háborús eseményekről, a kitelepítésről és kitelepítettekről megemlékező kegyeleti események, a svábbálok rendezésének, valamint a májusfa-állítás és a szüreti multság, mint új szokás említése is.

A helyi nemzetiségi közösség újraélesztésében, megszervezésében a kisebbségi önkormányzatok a legtöbb településen meghatározó szerepet játszottak és játszanak, de sokan közülük megfogalmazzák azt az aggályukat, hogy minden erőfeszítés és eredmény sikerét veszélyezteti az asszimiláció, a hagyományos közösségek fölbomlása, a globalizáció, és a keleti országárszerek nemzetiségi szigeteinek lakóiban máig élő, mély gyökerű félelem.

„Nehéz elhittetni a hetven évesekkel (és a gyerekekkel), hogy nem lesz új málenkij robot és kitelepítés...” (Békés megye)

„Az asszimiláció nagyon gyors. A hagyomány és nyelvápolás még talán az ötvenes korosztálynak megy. A felgyorsult életvitel nem tesz jót a korábban egységes közösségeknek. A nálunk is megjelent angломánia a németeket fokozatosan háttérbe szorítja.” (Békés megye)

12 Ugyanakkor a regionális eltérések is jelentősnek mondhatók: az LDU 2000. évi Beszámolójában a Regionális Iroda vezetője arról számol be, hogy Békés megyében mindössze egyetlen tánc csoport képviseli a német nemzetiségi kultúrát. Geschäftsbericht 2000.

„Már késésben vagyunk. 15 évvel ezelőtt még lett volna lehetőség a szokások megtartására. A fiatal nemzedék elköltözött! Sajnos, a községben nemcsak a nemzetiségi, hanem a kulturális élet is mélyponton van.” (Bács-Kiskun megye)

„Késő. Azaz az egykori németek ma már csak német származású, asszimilálódott magyarok. Nem ismerik sem a német nyelvet, sem a német kultúrát. Gyerekeik/unokáik nem akarnak németek/svábok lenni.” (Budapest)

Ügymenet

A német kisebbségi önkormányzatok működése a törvényes előírásoknak megfelelően történik, üléseiket 56 százalékban az éves előírt hat alkalommal tartják, ám az önkormányzatok 27 százaléka jelezte, hogy ezen túlmenően szükség szerint bármikor összehívják a tagokat, 11,7 százalékuk havonta, 5,1 százalékuk azonban több mint tizenkét alkalommal tart testületi ülést.

Ugyancsak a rugalmasság jellemzi a kisebbségi önkormányzatokat a nemzetiségi lakossággal való kapcsolattartást, kommunikációt illetően is, az önkormányzatok 37,6 százaléka jelezte, hogy hetente, illetve legalább havonta tart fogadóórát, 39,2 százalékuk évente néhány alkalommal, illetve „kötetlenül” áll a nemzetiségi lakosság rendelkezésére, 13% csak a közmeghallgatáson számol be tevékenységéről, míg 10 százalékuk soha nem tart fogadóórát. Az utóbbi önkormányzatok azonban döntően kis településeken működnek, ahol – s ezt jelezték is – nincs szükség a formalizált kommunikációra, hisz a nemzetiségi lakosok a képviselőket otthon is, bármikor megkereshetik problémáikkal.

E problémák (143 információ) között első helyen (32,2%) a német egyesületek, oktatási intézmények támogatási kérelmei állnak, ezt követik a németországi munkavállalással és ösztöndíj-lehetőséggel kapcsolatos kérések (információ, segítség, 18,2%). Főként az idős nemzetiségi lakosság fordul szociális gondjaival a kisebbségi önkormányzatokhoz (16,1%) – mindenekelőtt kistépüléseken, illetve fővárosi kerületekben –, a kárpótlással összefüggő ügyekben (11,9%) minden településszinten kértek információkat és segítséget a kisebbségi önkormányzatoktól.

Noha a törvény szerint a képviselőtestületi ülésekről nemzetiségi nyelven is készülhet jegyzőkönyv, a kisebbségi önkormányzatok praktikus okokból magyarul készítik a jegyzőkönyveket, és 68 százalékuk jelezte, hogy az önkormányzati ülések nyelve a magyar, 30 százalékuk két nyelven tartja az

üléseket, csupán egy önkormányzat jelezte, hogy az üléseken a képviselők kizárólag németül beszélnek, további két önkormányzat elnöke németül köszönti a testület tagjait, hogy azután az ülés magyarul folytatódjon. Míg a hivatalos kommunikációban a magyar nyelv dominanciája jellemző, addig az informális kommunikáció és kapcsolatok világában már a nemzetiségi nyelv használata látszik meghatározónak. A fogadóórák nyelveként ugyanis az érintett önkormányzatok 61 százaléka a németet jelölte meg. A nemzetiségi nyelvhasználat Baranya, Tolna megyékben kiugró mértékű a nemzetiségi lakosokkal való kommunikációban, az átlagosnál magasabb mértékben jellemzi a Bács-Kiskun, Győr-Moson-Sopron, valamint a Vas megyei kisebbségi önkormányzatokat; a nemzetiségi nyelvhasználat döntően a kisebb lélekszámú településeken eleven gyakorlat (a szóban forgó önkormányzatok 51,8 százaléka olyan faluban működik, melynek létszáma kevesebb mint 2 000).

Fontosnak tartottuk arról informálódni, hogy a német nemzetiségi önkormányzatok, illetve közösségek működése és élete megjelenik-e a helyi sajtóban, illetve televízióban (115 válasz). A települések 15,7 százalékában semmiféle médiával nem rendelkeznek, ez az arány gyakorlatilag az 1 000 lakosnál kisebb településkategóriát fedi le. Éppen úgy forráshiány állhat e jelenség, mint ama tény mögött, hogy mindössze a kisebbségi önkormányzatok 5,2 százaléka rendelkezik saját újsággal és/vagy kábeltévével. Az önkormányzatok 83,5 százaléka szerencsére helyet kap a helyi sajtóban és/vagy televízióban, amelyek az ülések tartalmáról, a fontos nemzetiségi ügyekről és rendezvényekről, jeles eseményekről tudósítanak, az esetek 54,6 százalékában magyar, 39,2 százalékában két nyelven. Kizárólag német nyelven való megjelenést mindössze 6 önkormányzat (6,2%) jelzett.

Kooperáció és békés –békétlen egymás mellett élés

A német kisebbségi önkormányzatok eltérő mértékben és módon vesznek részt a települési önkormányzatok munkájában. Már említettük, hogy a kisebbségi képviselők egy része (39%) egyben a települési önkormányzatnak is tagja. A kitöltés következtetlenségét jelzi, hogy az együttműködésre vonatkozó kérdéssel összefüggésben (177 válasz) csak 18 százalékban jelent meg a közös tagság, elsősorban a kistelepüléseken. A települési önkormányzat munkájában való részvétel legfőbb terepe a képviselőtestületi üléseken való részvétel, amelyet 52 százalékban említettek meg. A bizottsági munkában való részvételt az önkormányzatok 14 százaléka tartotta fontosnak; jellemzően a városokban működő önkormányzatokról van szó, ahol a települési

képviselőtestület létszáma, politikai tagoltsága is szükségessé teszi a döntések előkészítésében fontos szerepet játszó bizottsági munkát. Az önkormányzatok 11,1 százaléka jelezte, hogy a települési önkormányzattal fönntartott informális kapcsolatok is fontosak a hatékony és gyümölcsöző együttműködés fenntartásában.

A nemzetiségi és települési önkormányzatok közötti együttműködés megítélése általában pozitív, a konfliktusok, ha vannak, személy-függőek. Már csak ezek kiküszöbölése miatt is fontos – s amúgy erre a feleket a törvény is kötelezi –, hogy a két testület között megszülessenek az együttműködés formális kereteit szabályozó rendeletek, mindenekelőtt az együttműködési megállapodás. A kisebbségi önkormányzatok (111 válasz) 84 százaléka jelezte, hogy létezik ilyen dokumentum, 15,3 százalékuk azonban nemmel válaszolt: Baranya, Békés és Tolna megyei és döntően a 2 000 lelkesnél kisebb településeken működő önkormányzatok jelezték leggyakrabban az együttműködés formális kereteinek, dokumentumainak hiányát. Igaz, a kisebbségi önkormányzatok vezetői szerint az együttműködés eredménye nem a kapcsolatok formális rögzítésén múlik: *„Papír nélkül nagyobb a szabadság és rugalmasság, ha valaki segíteni akar”* (Budapest).

Arra a kérdésre, hogy a települési önkormányzat betartja-e a költségvetés elkészítésére vonatkozóan az Államháztartási Törvényben rögzített szabályokat, a kisebbségi önkormányzatok 91 százaléka igennel válaszolt. A nemleges válaszok többségét Tolna megyei önkormányzatok adták.

A nemzetiségi érdekek érvényesítése területén a kisebbségi önkormányzatok kezében lévő legfontosabb eszköz az egyetértési jog, illetve vétőjog. Az önkormányzatok (121 adat) 10,7 százaléka élt vétőjogával, a 13 eset közül 3–3 Bács-Kiskun, valamint Pest megyében fordult elő, és jellemzően, a helyi politika tagoltságával összefüggő sajátosság, hogy e végső jog érvényesítésére az önkormányzattal szemben a nagyobb községekben, illetve városokban és egy fővárosi kerületben került sor. Felsőbb fórumhoz, a megyei Közigazgatási Hivatalhoz, illetve a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosához az önkormányzatok 11,6 százaléka fordult tájékoztatásért, állásfoglalásért, elsősorban Bács-Kiskun, Békés és Pest megyei nagyközségekből, városokból.

A vétőjog alkalmazására az esetek döntő többségében a nemzetiségi oktatással összefüggő kérdésekben kerül sor: pedagógiai program elfogadása; iskola, illetve osztály alapítása, összevonása, megszüntetése; a nemzetiségi normatíva felhasználása. Emellett oktatási és művelődési intézményvezető kinevezése,

a nemzetiségi település- illetve utcanév használata vagy a népszámlálás előkészítése tárgyában éltek a vétójoggal, fordultak felsőbb szervezethez.

Igaz, csak 9 esetben számoltak be erről, de a települési és nemzetiségi önkormányzatok közötti viszony természetéről valamivel többet árul el az, hogy miért nem éltek végső soron a vétójoggal, illetve miért nem fordultak jogorvoslatért akkor, amikor pedig szükséges lett volna. Ennek egyik hangsúlyozott oka az önkormányzattal meglévő jó (kiváló) viszony vagy a békesség megőrzése, a konfliktusok gerjesztésétől való félelem. Ám az is kiderül, hogy a békességes viszony lényegében függőséget jelent, amikor azért nem élnek alapvető jogaikkal, pl. a költségvetés elfogadásánál, *„mert akkor veszélybe kerülhet a működési feltételeket biztosító önkormányzati támogatás is”* (Bács-Kiskun megye). Van, aki úgy véli, hogy „értelmetlen” a vétójog alkalmazása, noha a szóban forgó településen „diktálnak”. *„Véleményünkre nem figyelnek. Költségvetési döntésünket figyelmen kívül hagyják.”* (Veszprém megye) *„Évek óta nem vonnak be bennünket a nemzetiségi intézmények költségvetése előkészítésébe. Széjjel szemben nem lehet.”* (Tolna megye)

A kisebbségi önkormányzatok gazdálkodása

A német kisebbségi önkormányzatok gazdálkodására vonatkozó adatok elemzése kapcsán újólágrá kell mutatnunk a kitöltés pontatlanságaira és az így előállt egyenlenségekre. Mindazonáltal úgy véljük, hogy így is hiteles kép rajzolódik ki a német kisebbségi önkormányzatok gazdálkodásának szerkezetéről, jellemzőiről. (Az elemzésben az arányok bemutatására törekszünk. 1999 és 2000 évekre áll rendelkezésünkre az önkormányzatok bevételeiről és kiadásairól, s noha két év adatai alapján nem tehetünk igazán megalapozott kijelentéseket a változásokról, azokra mégis utalunk. A zárójelben szereplő arányszámok az időrendnek megfelelően követik egymást.)

A bevételek szerkezete

A német kisebbségi önkormányzatok bevételeinek döntő hányadát (58,2, illetve 54,9%) a minden önkormányzatnak normatív alapon és egységesen juttatott állami támogatás, második legnagyobb tételét (23,1, illetve 16%) a helyi önkormányzatok által a kisebbségi önkormányzatoknak juttatott pénzügyi „támogatás”¹³ jelenti. Az LDU, illetve a Megyei Szövetségek által juttatott támogatás mértéke –, amelyek esetében megpályázandó összegekről van szó – 2–3% között mozog, ennél valamivel jelentősebb arányban (2–6%

között) szerepel a bevételek között a Német Belügyminisztériumtól kapott támogatás (erről lásd alább részletesen), míg a más, az anyaországból vagy a testvértelepülésekről érkező pénzek aránya elenyészőnek (nem éri el az 1 százalékot) mondható.¹⁴ Ugyancsak alacsonynak mondhatóak a magyarországi alapítványoknál megpályázott, illetve költségvetési szervektől kapott támogatások aránya (2, illetve 1% körül mozog). Igen tanulságos, hogy bevételeik növelésére a kisebbségi törvény adta jogi lehetőségekkel az önkormányzatok nem tudnak élni, a saját vállalkozásból, illetve az önkormányzathoz kötődő alapítványból befolyó bevételek nem éri el az 1 százalékot.

A bevételek között föltűnően nagy (9,3, illetve 17,9%) az „egyéb” bevételek aránya. A két év bevételeinek szerkezetét egybevetve a helyi önkormányzati támogatás arányának csökkenését regisztrálhatjuk, amely azonban lényegében az egyéb bevételek nagymértékű növekedésének köszönhető. Az „egyéb” bevételi kategória mindazonáltal korántsem megfoghatatlan, mert az esetek túlnyomó többségében az előző évi áthozat, tehát megtakarítás áll mögötte. E ténnyel összefüggésben természetesen lehet a klisék otthonos terepére tévedve, a „sváb takarékoságot” emlegetni: kétségtelen tény, hogy az önkormányzatok a jelentős támogatási igények mellett is törekszenek tartalékok képzésére, mindenekelőtt azért, mert túlnyomó többségük kizárólag az állami támogatás szinte semmire sem elég összegéből gazdálkodik és/vagy nem bízhat egyéb források állandóságában.

Alapvető fontosságú és egyben intő jel is az a tény, hogy a település lélekszámával egyenes arányban növekszik a települési önkormányzattól kapott támogatás aránya a kisebbségi önkormányzatok bevételi szerkezetében:

13 Az idézőjelet az indokolja, hogy a települési önkormányzat által átadott pénzeszközökkel az esetek többségében (az együttműködési megállapodásban nem feltétlenül rögzített módon) delegált feladatok is állnak. Ismerünk olyan (a mintában egyébként nem szereplő) kisvárost, ahol a települési képviselőtestület átadta a nemzetiségi egyesületek támogatására szánt pénzeszközöket a kisebbségi önkormányzatnak, s nem feltétlenül ama belátástól vezérelve, hogy a nemzetiségi kultúra a kisebbségi önkormányzat hatáskörébe tartozik, inkább azért, hogy a kevés pénz szétosztásával járó konfliktusokat a kisebbségi önkormányzat viselje.

14 E vonatkozásban azonban hangsúlyozni kell, hogy a külföldi alapítványi, egyesületi, egyházi támogatások nem feltétlenül a kisebbségi önkormányzatokhoz jutnak, hanem a támogatandó kulturális, egyházi stb. szervezetekhez. A német kisebbségi kulturális rendezvények legjelentősebb támogatója a Baden-Württemberg tartományi Donaueschinger Kulturstiftung. Az LDU megalakulása óta az alapítvány támogatását elnyerni az országos önkormányzat egyetértő véleményével lehetséges.

a határ vonal a bővös 5 000-es lakosság számnál húzódik: e kategóriában már öt-hatszorosa a különbség a nagyobb település javára. Más szóval, a település-hierarchia magasabb grádicsain álló községekben és főként városokban a kisebbségi önkormányzatok több forrással és így nagyobb mozgástérrel rendelkeznek, míg a kisebb falvakban a kisebbségi önkormányzatok az állami támogatás nyújtotta szűkös keretei között kénytelenek fészkelődni. S ha a települési önkormányzatoktól való anyagi függőség nyúgként, rosszabb esetben kiszolgáltatottságként jelenik is meg az érintett kisebbségi politikusok számára – különösen a két önkormányzat közötti nem felhőtlen viszony esetén –, egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy „*a település méretével nincs feltétlenül és korlátlanul egyenes arányban a kisebbségi önkormányzat támogatási szükséglete (...) a kisebb településeken aránylag nagyobb a „teher”, ha kisebbségi önkormányzat alakult*”. (Csefkó-Pálné (szerk.) 1999, 81.)

Sarkítva azt mondhatjuk, hogy a forráshiányos települések kisebbségi önkormányzatai is forráshiánnyal küszködnek. Az 1997/98-as kutatás megállapította, hogy főként a német kisebbségi önkormányzatok körében fordul elő a települési önkormányzat viszonttámogatása (i.m. 83.). Nos, ez a kistelepüléseken fordul elő, példa erre az a 278 lelkes baranyai falu (a németek becsült aránya 60%), amelynek kisebbségi önkormányzata szerény, ám teljes (7–800 ezer forintos és részben kamatokból és tartalékképzésből elért) bevételét átadta a települési önkormányzatnak, s az eredményei között így joggal említheti, hogy támogatásával újjátották fel a község házát, a buszpályaudvart és a ravatalozót, építettek játszótérrel.

A kiadások szerkezete

A kiadások között természetesen a működési költségek jelentik a legnagyobb tételt (39, illetve 38%), emellett összességében a nemzetiségi kultúra/művelődés (23,3, illetve 21%) és a nemzetiségi oktatás (13 és 9%) képezik a kiadások fő terepét. Az „etno-biznisz” korlátozott lehetőségeire mutat rá a képviselői tiszteletdíjak 9–11 százalékos aránya az összes kiadáson belül. A megyék közötti eltérő arányok e tekintetben (az eltérő, gyakran igen alacsony esetszám okán) nem mondanak annyit, mint a települési kategóriák szerinti megoszlás: a városi lélekszámú, valamint, sajátos módon, a 2–5 000 lakost számláló településeken mondható jelentősebbnek a képviselői tiszteletdíjak súlya a normatív támogatáson túl is bevételekkel (elsősorban települési, kerületi támogatással) rendelkező kisebbségi önkormányzatok kiadásai között.

A kisebbségi önkormányzatok egyedül vagy a települési önkormányzattal együttműködve gyakran felelősek a nemzetközi, testvértelepülésekkel való kapcsolatok ápolásáért, az erre fordított költségek az összes kiadások 3–4 százalékát teszik ki (utazások, illetve vendégek fogadása, reprezentatív költségek). A szociális kiadások sem nevezhetők számottevőeknek (2,5–4,4 % között), s lényegében az idősek, illetve az idősek intézményeinek és klubjainak rendszeres vagy alkalmi támogatását jelentik. A kisebbségi törvény intencióinak, a kisebbségi önkormányzatoknak nyújtott jogosítványoknak megfelelően és a költségvetés keretein belül az oktatás, mindenekelőtt azonban a kultúra képezik azt a terepet, ahol a kisebbségi önkormányzatok anyagi támogatást nyújtanak, illetve ahol az intézmények, civil szervezetek a legnagyobb mértékben veszik igénybe/szorulnak rá e támogatásra.

A nemzetiségi oktatás a települések döntő többségében a kilencvenes években indult meg, illetve bontakozott ki, az alföldi városokban, a kelet-magyarországi települések némelyikében a vizsgálat idején tervezték az óvodai vagy iskolai nemzetiségi oktatás megindítását. E folyamatban a kisebbségi önkormányzatokra nagy feladat hárult, részben, mert nem egy esetben maguk kezdeményezték az oktatás elindítását, részben, s elsősorban, mert a pénz- és eszközhányal küzdő iskolákat viszonylag jelentős összegekkel támogatják (tankönyvek beszerzése, pedagógusok képzésének, szakképzésének támogatása, nyelvi táborok szervezése, a gyermekek külföldi útjainak támogatása stb.). Támogatásból pedig soha nem lehet elég: a nemzetiségi oktatási intézmények, legalábbis a kérdőív tanúsága szerint a helyi kisebbségi önkormányzatoktól az esetek 28,2 százalékában anyagi, míg 45,5 százalékában anyagi és szakmai segítséget egyaránt igényelnek, és pedig a település nagyságától lényegében függetlenül.

A nemzetiségi kultúra és civil szervezetek támogatása egyfelől az egyesületek, elenyésző számú alapítványok, másfelől a művelődési intézmények számára, valamint a kulturális rendezvények megszervezésére szánt kiadásokat jelenti. E vonatkozásban is elmondhatjuk, a nemzetiségi egyesületek, kulturális szervezetek, csoportok több mint kétharmada (68%) a kilencvenes években alakult meg, s hogy a nemzetiségi kultúrát és hagyományokat ápoló közösségeket a kisebbségi önkormányzatok 95 százalékban anyagilag támogatják, a rendezvények szervezésében való segítség, illetve a helyiség biztosítása ehhez képest elenyésző mértékben került említésre.

Az *egyéb* kategória részesedése a kiadások között is magasnak és a két év vonatkozásában emelkedőnek mondható. Ugyanakkor mögötte olyan kiadások húzódnak, amelyek felújítást szolgálnak és/vagy lényegében egybeesnek a működési költségek, a kultúra és civil szféra vagy az oktatás támogatásával: irodafelszerelés, számítógép, bútor beszerzése; népviseleti ruhák varratása, helytörténeti munka kiadása, CD-vásárlás, az egyház támogatása és szentelmények rendbentartása – kőkeresztek renoválása, községi kereszt fölállítás; nyelvvizsgák költségének finanszírozása, az iskolának padok, székek vásárlása; és újlag egy községi intézmény felújításában való közreműködés vagy a helyi temető rendbetétele, játszótér létesítése, vagy a körjegyzőség fenntartásához való hozzájárulás kifizetése.

A németországi támogatások jelentősége

Közismert tény (Eiler 1999, 176.), hogy a német szövetségi állam a Bundestag határozata értelmében jelentős, évi 2–2,5 millió DM értékű támogatásban részesíti a magyarországi német kisebbség intézményeit, 1995 óta önkormányzatait.¹⁵ A kisebbségi önkormányzatok megalakulása előtt a támogatások a Magyarországi Németek Szövetsége közreműködésével kerültek a kérvényezőkhöz, 1995 óta a kérelmek elbírálása az LDU illetékes bizottságaiban történik, majd a közgyűlés jóváhagyásával kerül a támogató minisztérium elé.

A német állami támogatások egy része a német kisebbségi önkormányzati struktúra megerősítését célozza. Az alsó szintek felől fölfelé haladva ez a kisebbségi önkormányzatok irodáinak felszerelését jelentette és jelenti, a 2000 DM mintegy „normatív” alapon jár minden német kisebbségi önkormányzatnak. A BMI ezen kívül hozzájárult a regionális irodák kialakításához, és csökkenő mértékben az irodák munkatársainak fizetését is fedezi, ezen kívül az LDU ügyvezetőjének bérét állja. Az elmúlt években a BMI az LDU központi irodájának megvételeiben és kiépítésében vett részt, majd a nagy projekt, a Haus der Ungarndeutschen kivitelezésében nyújtott jelentős támogatást. E nagy költségigényű beruházásoknak köszönhető, hogy a BMI-támogatások szerkezete az elmúlt években eltolódott, a települési szint (átmeneti) hátrányára.

15 Jelenleg csak a Bundesministerium des Innen (BMI) nyújtotta támogatásokról rendelkezünk megbízható adatokkal, amelyeket az LDU bocsátott rendelkezésünkre. A Donauschwäbische Kulturstiftung és a Hermann-Niermann-Stiftung is jelentős nagyságrendű támogatásban részesíti a kulturális, oktatási intézményeket. (lásd Eiler 1999, 176.)

Az 1996–2000. évi időszakra rendelkezésre álló adatok szerint a települési szinteknek juttatott éves támogatás aránya a következőképpen alakult: 1996: 55,1%; 1997: 80%; 1998: 26,2%; 1999: 7,9%; 2000: 38,3%. Az említett időszakban összességében a BMI-támogatások 44 százaléka jutott tehát helyi, települési szintre, míg 66% az említett költségek fedezésére s emellett magyarországi német szakemberek továbbképzésére, konferenciák, nyelvi és ifjúsági táborok szervezésére, valamint a szekszárdi Deutsche Bühne támogatására.

Települési szinteken az említett irodafelszerelés mellett a német kisebbség egyesületeinek, civil szervezeteinek, általában a nemzetiségi közösségnek otthont nyújtó *Begegnungsstätte* (Közösségi Ház, amolyan kis kultúrház) és *Altentagesstätte* (Idősek Napközi Otthona) kialakításához, illetve felszereléséhez nyújt a BMI támogatást, átlag 10–12 000 DM értékben. Nagyon fontos megjegyeznünk ezzel kapcsolatban, hogy ez a támogatás nem a kisebbségi önkormányzatot illeti, hanem az intézményeket, amelyek fenntartója csak az esetek kisebb részében maga a kisebbségi önkormányzat. A kérdőívek kitöltői 45 esetben jelezték, hogy a településen működik Közösségi Ház¹⁶, ezeknek 55 százalékát a települési önkormányzatok tartják fenn, míg a jelzett 29 Öregek Napközije esetében a fenntartó 76 százalékban a települési önkormányzat. Az eltérés abból fakad, hogy a Közösségi Házakat (amely állhat egyetlen helyiségből is) valóban elsősorban (bár nem kizárólagosan) a német nemzetiségi kultúrához kapcsolódó egyesületek, szervezetek veszik igénybe, illetve elsősorban nemzetiségi rendezvényeket tartanak itt. (Ezért fordul elő a fenntartók között néhány esetben egyesület is.) Az Idősek Napközi Otthonai esetében azonban döntően olyan régi vagy új intézményekről van szó, amelyek a szociális törvényben előírt kötelezettségüknek megfelelően, a települések teljes időskorú lakosságának ellátását szolgálják. Más szóval: eme szociális intézmények támogatásával a német állam nem pusztán a magyarországi német kisebbséghez tartozókat támogatja, hanem a szolgáltatást igénybe vevők teljes körét, s hozzájárul az intézményhálózat fejlesztéséhez is.

Többszörösen igaz mindez a települési szinteken megjelenő, de a kisebbségi önkormányzatokhoz közvetlenül (formálisan) nem is kapcsolódó, német nemzetiséggel rendelkező településeken (természetesen elsősorban városokban) működő egészségügyi intézmények – szakrendelők, kórházak, klinikák –

16 61 esetben nem töltötték ki a rubrikát; az LDU kimutatásainak ismeretében a kérdőívet kitöltő kisebbségi önkormányzatok településein is nagyobb a Közösségi Házak és az Öregek Napközijének aránya.

eszközberuházásainak támogatására (amelyek egyben, az összegeket illetően, a legnagyobb tételt jelentik a helyi szintre juttatott támogatások között).

A német szövetségi kormány által a német nemzetiségi lakta településeknek juttatott támogatás mind összegét, mind súlyát tekintve nagy fontosságú a nemzetiségi intézmények kiépítésében és fenntartásában, s a kisebbségi önkormányzatok igényt is tartanak e támogatásra „az anyaországtól”. A beérkezett kérdőívek alapján a németországi támogatások 80 százaléka állami forrásból (BMI) érkezik. (Kétségtelen tény, hogy a honi kisebbségek közül egyedül a németség élvezi a gazdag és bőkezű anyaország támogatását.) A kisebbségi önkormányzatok számára közvetlenül a működés infrastruktúrájának kialakításában játszott és játszik még szerepet a BMI, közvetve természetesen azáltal is, hogy az említett intézmények létesítésében, fejlesztésében (eltérő mértékben) levette a terhet a kisebbségi önkormányzat válláról. Ugyanakkor világosan látnunk kell, hogy a német támogatással (mivel nem is ez a célja) nem válthatóak ki a mindennapi működtetéssel, az ügymenettel, illetve a helyi nemzetiségi közélet fenntartásával, támogatásával járó nehézségek.

Ami a települési szintekhez eljuttatott támogatások megyék, illetve régiók közötti megoszlását illeti, egyfelől egyértelműnek látszik a kisebbségi közélet aktivitásával, a kisebbségi önkormányzatok megalakulásának idejével, az egyes megyék/régiók érdekérvényesítő erejével való összefüggés. A német kisebbségi közbeszédben gyakran elhangzik a megjegyzés a baranyaiak (erő)forrásokhoz közeli helyzetéről, kijáró képességéről; a viszonylag valóban kedvező pozíció számos tényezőnek köszönhető, a németség viszonylag egységes tömbben való megmaradásának, a pécsi nemzetiségi szellemi központoknak, s ennek köszönhetően az elkötelezett nemzetiségi értelmiségiek nagy számának. Tény, hogy a nemzetiségi elit (ha van ilyen egyáltalán) jelentős részben a dél-magyarországi régióból származik. Ugyanakkor az is tény, hogy pl. a németországi állami és más támogatások megszerzése terén nem mindegyik település tanúsított ügyességet, a jelentősebb támogatási összeg tehát nem egyenletesen oszlik meg a települések között.¹⁷ Abban, hogy az 1992–95 közötti időszakban a német támogatásoknak több mint a fele Baranya megyének jutott, a Szövetséghez fűződő kapcsolatokon túl a működő nemzetiségi szervezetek, egyesületek, kulturális csoportok aktivitása is döntő szerepet játszott.

17 Az egyik legsikeresebb pályázónak a magyar források megszerzésében is ügyes Bóly bizonyult. Lásd még: Kovács 1996

Másfelől az is kitűnik, hogy az LDU megalakulása óta arra törekszik, hogy kiegyensúlyozza a kétségtelenül meglévő egyenlőtlenségeket, úgy a szervezeti-képviseleti oldalon, mint a támogatásokhoz való hozzájutás tekintetében.

Összegzés

Az előző alfejezet tanulságaival kezdve, valóban igaz: a kevés pénzből túl sok feladatot kell ellátniuk a kisebbségi önkormányzatoknak. Ahol kizárólag a normatív állami támogatásból kénytelenek gazdálkodni, ott végképp alig jut pénz a kultúra, oktatás támogatására, ahol a települési önkormányzat is juttat valamennyit a kisebbségi önkormányzatok kasszájába, erősödik utóbbiak függősége, kiszolgáltatottsága, különösen, ha a két testület viszonya nem harmonikus. Úgy láthattuk, hogy a nemzetiségi kultúra és oktatás anyagi támogatása nem egyforma mértékben terheli meg a kisebbségi önkormányzatokat. Ezért egyfelől oszttjuk az ombudsmani észrevételt a kisebbségi önkormányzatok állami támogatási rendszerének átalakítását illetően, úgy véljük azonban, hogy a reform során a méltányosság elvének is érvényesülnie kell, tehát fokozott figyelmet (és nagyobb összeget) kellene fordítani az olyan kis (apró) településekre támogatására, ahol a hagyományos közösségek viszonylag éppen megmaradtak és őrzik hagyományaikat, de amelyek a fokozott forrás- és eszközhiány mellett korlátozott érdekérvényesítési képességgel is jellemezhetők.

Az 1997–98-as kutatás szerint *„a kisebbségi igények általában nem túlzóak, és sokkal inkább a részvétel, véleménynyilvánítás lehetőségére, mint a hatalom és források elkülönült birtoklására irányulnak”*¹⁸, mert a kisebbségi önkormányzatok döntő többsége nem tartotta szükségesnek saját fenntartású kisebbségi intézmények működtetését. Ugyanakkor azonban a német kisebbségi önkormányzatok 15 százaléka jelezte, hogy szívesen tartana fenn saját intézményt.¹⁹ Szeretnénk először is leszögezni, hogy véleményünk szerint a kisebbségi önkormányzatok, korlátozott, ám reális hatalmi pozícióban vannak lényegében a támogatási források elosztása révén. Ugyanakkor ezek az elosztható összegek igen alacsonyak, ráadásul a kultúra és az oktatás területein kell őket felhasználni, amelyek állami támogatásoktól függenek és évtizedek óta alulfinanszírozottak. Vagyis: *szegények támogatnak szegényeket*, eszközök híján az önkormányzatok re-

18 Csefkó-Pálné(szerk.) 1999, 113.

19 Uo. 153.

alításérzéke jelentkezik abban, hogy többségükben nem akarnak saját intézményt fenntartani. *„Addig, amíg a különböző intézmények államilag ennyire alulf finanszírozottak, erősen fontolóra kell venni, mit szabad feladatként felvállalni. Azért, hogy ez ne indukáljon újabb konfliktust, nem is feszegetném ezt a kérdést.”* (Baranya megye). Némileg sarkosan fogalmazva, a kulturális autonómia pénz nélkül csupán vágyálom marad.

Az is igaz, hogy az elkötelezett, a nemzetiségi politizálást ingyen végző kisebbségi képviselők nagy része a meglévő feladatok ellátásával is nehezen birkózik meg, ezért például a kisebbségi önkormányzatok tevékenységi körének és jogosítványainak bővítését nem tartja szükségesnek. (Az önkormányzatok harmada véli úgy, elegendőek a jelenlegi jogosítványok.) A nehézségek az *„érdemi hatáskörök hiányában”*²⁰, s mint vizsgálatunkból kitűnik, a helyi szintű nemzetiségi politizálás viszonylag alacsony presztízseben egyaránt föllelhető, ugyanakkor a települések jelentős részében a kisebbségi önkormányzatoknak a (hiányzó) nemzetiségi közösségek építésének gyakran sziszifuszi feladattát is magukra kell vállalniuk.

Mindezek alapján érthető, hogy a kisebbségi önkormányzatok jelentős része feszeng jelenlegi helyzetében, és valamilyen módon nagyobb mozgásteret és megbecsülést kíván magának. A kisebbségek parlamenti képviseletét a megkérdezett önkormányzatok 86,9 százaléka tartja szükségesnek, a helyi kisebbségi önkormányzatok jogosítványainak bővítését 54,9 százalékuk üdvözölné.

Minderre azért van szükség, fogalmaznak a helyi kisebbségi politikusok, mert jó lenne, ha a települési önkormányzat nem csak *„amolyan kulturális szervezetnek”* (Bács-Kiskun megye) tekintené a kisebbségi önkormányzatot. És van olyan Fejér megyei önkormányzati vezető, aki szerint a kisebbségek parlamenti képviseletére azért van szükség, mert *„így komolyabban vennék a tevékenységiünket, nem csak 'játékos erőlködésnek”*.

---

20 Uo. 132.

HIVATKOZÁSOK, IRODALOM

- A nemzeti és etnikai kisebbségek részvétele a közéletben.* Nemzetközi tudományos konferencia. (Szervezők: Collegium Budapest, a Lundi Egyetem Raoul Wallenberg Intézete, Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központok). Raoul Wallenberg Szeminárium. Collegium Budapest 2001. május 8.
- Az önkormányzatok döntéshozói 1990–1998.* KSH 1999.
- Csefkó Ferenc- Pálné Kovács Ilona (szerk.) *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely-MTA Regionális Kutatások Központja 1999.
- Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről.* (1997,1998, 1999)
- Bottlik Zsolt: *Etnikai földrajzi vizsgálatok a német kisebbség körében a Dunántúli-középhegység területén, a XVIII. századtól napjainkig.* Doktori értekezés 2000.
- Demeter Zayzon Mária: A tarjáni német kisebbségi önkormányzat. In: Csefkó Ferenc- Pálné Kovács Ilona (szerk.) *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* 1999. pp. 284–300.
- Eiler Ferenc: Az országos német, szlovák és horvát kisebbségi önkormányzatok első négy évének működési tapasztalatai. In: Csefkó-Pálné (szerk.) *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* 1999. pp. 172–185.
- Eiler Ferenc-Kovács Nóra: A kisebbségi önkormányzatok rendszere Magyarországon. *Regio* 2000/3 pp.81–122.
- Erb Mária: A magyarországi németek nyelvi helyzete. In: *Barátság* 2001. április 15. pp. 3142–3144.
- Hazai kisebbségek az ezredfordulón.* A Magyar Kultúra Alapítvány és a Barátság szerkesztősége közös konferenciája. 2001. február 16. Nyomtatásban megjelent: *Barátság.* VIII. Évfolyam, második szám, 2001. április 15. pp. 3137–3169.
- Kovács Katalin: Egy eminens község eminens önkormányzata. Önkormányzati választások Bólyban, 1994. In: Böhm Antal és Szoboszlai György (szerk.): *Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Budapest, MTA PTI, 1996. pp. 365–397.
- Kovács Katalin- Váradí Monika Mária: Németbóly, Nagynyárad, Pilisvörösvár, Solymár. In: Csefkó Ferenc- Pálné Kovács Ilona (szerk.) *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.*1999. pp. 265–284.
- Rátkai Árpád: A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya. *Regio* 2000/3 pp. 122–133.
- Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* Ausgewählte Aufsätze. Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely-Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. 2000.
- Váradí Monika Mária : Választási tablóképek Pilisvörösváron. In: Böhm Antal és Szoboszlai György (szerk.): *Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Budapest, MTA PTI, 1996. pp.405–437.

MOLNÁR ANNA

Az önkormányzatiság kiépülése Olaszországban. A föderalizmus vita

Olaszország regionális berendezkedése

A XIX. század során lejátszódó olasz egyesítési folyamat lezárulását követően a kezdetben törékenynek látszó egység biztosítása érdekében erősen centralizált nemzetállam jött létre az amúgy mind kulturális, mind nyelvi és szocioökonómiai szempontból rendkívül sokszínű Itáliában. Ez a központosított berendezkedés jelentős változásokkal ugyan, de szinte napjainkig fennmaradt. Már az állam születésekor politikai viták folytak a föderalizmus kérdésével kapcsolatban, számos terv is született a tartományi autonómia megteremtése érdekében. Végül félve a föderalista államot szétfeszítő erőktől, egy erősen központosított állam jött létre. Utólag nehéz megítélni, de az 1861 és 1865 között a déli területeken zajló, több mint tízezer áldozatot követelő polgárháború ismeretében, valószínűsíthetően jogos volt az egységes állam szorgalmazói részéről az az indok, hogy a helyi elszakadási törekvések miatt nehezebb lenne egy föderatív államot egyben tartani, mint egy központosított államot. Az alkotmányozók többsége tehát kiállt amellett, hogy Olaszország hosszú távon is fenntartható egységét csak egy francia mintájú, megerendszeren alapuló központosított állam biztosíthatja.

A föderalista törekvések az első világháború után erősödtek fel, elsősorban Szicília és Szardínia szigetén jelentek meg a helyi autonómia erősítését célul kitűző mozgalmak. Az egységes olasz állam létrejöttét követően azonban valódi etnikai homogenizációra és központosításra a fasizmus ideje alatt került sor. A fasizmus durva központosítási törekvéseivel szemben is hallatták hangjukat a föderalizmus képviselői.

A második világháború után, 1946-ban az államformáról szóló népszavazással Olaszország köztársaság lett. Ezt követően elindult a másfél évig tartó alkotmányozási folyamat. Az új alkotmány 1948. január 1-jén lépett életbe. Az alkotmányozók az országot 19 tartományra osztották. A korábbi központosított rendszerrel szemben már ez is komoly decentralizációnak számított, a tartományi autonómia hívei mégsem lehettek elégedettek, hiszen a háborút követően a régiók helyzetét nem rendezték, csak a községi önkormányzatokat állították helyre. Az alkotmány azonban kétféle jogállású tartományról rendelkezett:

1. különleges jogállású tartományok,
2. rendes jogállású tartományok.

Különböző okokra (gazdasági, etnikai, földrajzi) visszavezethetően öt tartomány kapott bizonyos fokú autonómiát, ezek a különleges jogállású tartományok. A többnyelvű területek: Valle d'Aosta, Trentino – Alto Adige, Friuli-Venezia Giulia, és a két, földrajzilag elkülönülő sziget: Szicília és Szardínia. Ezek a tartományok rendelkeztek kizárólagos törvényhozói jogkörrel. Azonban ezt a jogkört is korlátozta, hogy minden regionális tanács által elfogadott törvény kormányzati ellenőrzésnek volt alárendelve. A rendes jogállású tartományok hatáskörét és berendezkedését az alkotmány szabályozta.

A rendes jogállású tartományok helyzete csak 1970 után rendeződött. Ekkor állították helyre a tartományok alkotmányban meghatározott közigazgatási funkcióit. A rendes jogállású tartományok működését szabályzó statútumokat a hetvenes években dolgozták ki. Ezt követően került sor az alkotmányban előírt hatáskörök, és az azok ellátásához szükséges eszközöknek az állam általi átadására. A folyamat 1977-ben zárult le. 1971-ben volt a törvényhozói hatalommal bíró regionális tanácsok első választása. A tanács tagjait a tartományok lakói közvetlenül választják, és kinevezésük öt évre szól. A tagok közül választják meg a tartomány végrehajtó hatalommal bíró szervét, a végrehajtó bizottságot (giunta). A tartomány elnökét 1999-ig a bizottság tagjai közül választották.¹

Valójában tehát az 1970-es évek elején került sor a tartományi rendszer bevezetésére – ez akkor rendkívül nagy vívmánynak számított –, de mégis igen kevés politikai, pénzügyi és döntéshozói mozgásteret engedett az újonnan született régióknak, így csak korlátozott mértékű minőségi változást

---

1 Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. Bp. 1993. 102–112. p.

eredményezhetett. Ugyanakkor elmondható – és ezt támasztják alá az 1990-es évek során elvégzett kutatások is –, hogy a tartományi önkormányzatok a törvény által kínált lehetőségekkel sem tudtak élni. Képtelenek voltak megfelelni a modern társadalomban keletkezett kihívásoknak. Bürokratikus, elégtelen működésük nem tette lehetővé, hogy az önkormányzatiság egy magasabb szintjére lépjenek, és szolgáltató önkormányzatokká váljanak. A felmérésekből továbbá az is világosan látszik, hogy a kilencvenes évek végén a polgárok többsége nem volt elégedett az akkori tartományi intézmények működésével, fontosnak és szükségesnek tekintették a minőségi változásokat.² A működésben tapasztalt hiányosságokra mutat rá az a tény is, hogy Olaszország legnagyobb részében a tartományi szinten – a városi szinttel ellentétben – nem alakult ki egy, a feladatokat hatékonyan intézni tudó, dinamikus politikai elit. Olaszországban a decentralizációs folyamat tehát viszonylag későn, a kilencvenes évek elején indult el. Mindaddig Nyugat-Európa egyik leginkább központosított állama volt. A föderális átalakítással kapcsolatos vitát – a kilencvenes évek elején – az Északi Liga gyors felemelkedése hozta felszínre. A politikai vita kirobbanásának egyik oka volt, hogy az országon belüli gazdasági, társadalmi különbségek a nyolcvanas évekig nem csökkentek.

A regionális különbségek háttere

A déli és az északi területek az évszázadok során nagyon eltérő fejlődési utat jártak be. Délen, idegen uralom alatt központosított királyságok, Északon prosperáló városállamok alakultak ki. Gazdasági szempontból a déli országrészre a feudális nagybirtok-rendszer volt a jellemző. Az északi területek a XVII. századtól Habsburg uralom alá kerültek, de ebben az országrészben ez nem járt együtt a feudális társadalmi és gazdasági viszonyok átvételével. A Habsburg uralkodók a felvilágosult abszolutizmus szellemében kormányozták itáliai fejedelemségeiket. A Toscanai Nagyhercegség e tekintetben mintaállamnak számított. A modern tőkés fejlődés azonban Északon, a Szárd-Piemonti Királyságban alakult ki, ez a terület lett a modernizáció és a Risorgimento központja. A XIX. században, az egységes olasz nemzetállam megteremtése után az északi úgynevezett ipari háromszögben (Torino-Milánó-Genova) összpontosult a modern gép- és vegyipar, a gyáripar, a modern kapitalizmus.

2 Gianfranco Pasquino: *Lo stato federale*. Il Saggiatore. Milano. 1996. 98.p.

A fél-feudális viszonyok fennmaradása miatt a déli területek fejlődése azonban elmaradt, és a XX. században sem csökkent a két országrész közötti különbség. A világháború utáni időszakban a kormányok jelentős lépéseket tettek ugyan a déli területek felzárkóztatása érdekében, azonban sem az ott végrehajtott részleges földreform, sem az elmaradott területek felzárkóztatására, az 1950-ben létrehozott Dél-Olaszországi Pénztár (Cassa del Mezzogiorno)-program nem hozott valódi megoldást. A Dél-Olaszországra jellemző hagyományos gazdasági struktúrákat nem sikerült megváltoztatni. A déli területek felzárkóztatása során, az ötvenes években a mezőgazdaság fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, a hatvanas évektől pedig már elsősorban a nagyipar fejlesztésétől várták e területek felzárkóztatását. Minthogy Dél-Olaszország iparára és a szolgáltatásokra inkább a kisüzemek, a kisvállalkozások voltak jellemzőek, így a helyi gazdasági struktúráktól idegen, a nagyipari üzemszervezésre jellemző fordista-taylorista modell nem járt sikerrel, a társadalomban és a gazdaságban valóban mélyreható változások nem játszódtak le. A fejlesztések esélyeit tovább csökkentette, hogy ezek a felülről létesített állami vállalkozások a legtöbb esetben veszteségesnek bizonyultak. A déli országrészben fennmaradt a hagyományos patronus-kliensi viszony, a maffia és a vezető politikai elit közötti összefonódás.³

Mindeddig tehát „két Itáliáról” beszélhettünk, a hetvenes évektől azonban egyre világosabbá vált, hogy az ország nem kettő-, hanem hárompólusú, létezik egy „harmadik Itália” is, mégpedig az ország középső és északkeleti régiójában. 1981-ben Giorgio La Malfa, olasz költségvetési miniszter megbízásából az Adriano Olivetti Gazdaság- és Vállalkozás Kutató Intézet vizsgálatot végzett az északkelet- és közép-itáliai régió fejlődéséről. Ekkortól beszélnek a „harmadik Itáliáról”, az úgynevezett északkelet- és közép-itáliai modellről (a továbbiakban EKK-modell).

A jelentés szerint az elmaradott vagy megkésztett fejlődésű területek különböző fejlődési utat jártak be. A fejlődésükben elmaradott területekre azonban egységesen jellemző, hogy a helyi társadalom magas hányada a mezőgazdaságból él, az iparban és a szolgáltatások terén sok a kisvállalkozás. Korábban általánosan elfogadott vélemény volt, hogy a modernizáció a nagyipari fejlesztésektől függ. Ezeknek a beruházásoknak azonban nem voltak gyökerei a helyi gazdaságszerkezetben. Kiderült, hogy a fejlődés csak abban az

3 Horváth Gyula: Az olasz regionális fejlődés. In: Horváth Gyula (szerk): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. 1993. 15–65. p.

esetben lehet eredményes, ha a meglévőre épül. Az északkelet- és közép-itáliai területeken ilyen alulról fölfelé irányuló modernizáció volt. E területeken sűrű az úthálózat, a mezőgazdaságban a családi gazdaság a jellemző, a foglalkoztatottak magas százaléka önálló gazdálkodó. Nincsenek nagy metropoliszok, településszerkezetét inkább a számos kisebb város határozza meg. Az északkelet- és közép-itáliai régió a korai városállamok bölcsője, társadalmi szerkezetében, kulturálisan nagymértékben eltér a déli területektől. E területek rugalmasan tudtak reagálni az új gazdasági igényekre, miközben a nagyipari termelés megrekedt, a kis- és középvállalkozások fejlődni kezdtek. Délen a fokozott elvándorlás következtében csökkent a társadalmi integráció, Északkelet- és Közép-Itáliában viszont a társadalmi összetartás az erős családi kötelékek következtében fennmaradt. A családi vállalkozásokon alapuló kis- és közepes vállalkozások fejlődése következtében e területek gazdasági mutatói a nyolcvanas évekre megközelítették, és a fejlődés mértéke tekintetében túl is lépték az északi centrumterületekét.⁴ Ezeken a területeken rendkívül fontos szerepe van a családnak. Fenntartják és garantálják az évszázadok alatt kialakult munkakultúrát. Generációk adják át egymásnak az adott tevékenységhez szükséges ismereteket és készségeket. A helyi társadalom legfőbb értékei a munka, a család és a közösség. Ezt a sajátos, egy kisebb területi egységhez kötődő gazdasági és társadalmi modellt nevezi az olasz szakirodalom *lokálizmus*nak. A modellben a helyi társadalom és a gazdaság között rendkívül szoros a kapcsolat.⁵

Az EKK-modellre jellemzőek:

- a nagy társadalmi mobilitás, az alacsony munkanélküliségi ráták. A kisvállalkozások rugalmasan tudják felszívni a meglévő munkaerő-felesleget.
- Nagyipari fejlesztéseknek itt nincsenek kedvező feltételei, elsősorban a családi kötelékeken alapuló kis- és közepes vállalkozások tudtak fejlődni.
- E vállalkozások számára kedvező feltételt jelentett a már rendelkezésre álló sűrű úthálózat. Ennek köszönhetően rendkívül kedvezőek a szállítási feltételei.
- Ezeken a területeken a kisvállalkozások mellett munkamegosztással integrált szolgáltatási rendszer jött létre (a pénzügyi irányítás, az értékesítés és a szakképzés terén). Az integrált szolgáltatási rendszer jelentősen csökkenti a termelés járulékos költségeit.

4 Giorgio Fuá: Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban. In: Horváth Gyula (szerk): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. I.m. 71–80.p.

5 Ilvo Diamanti: *Il male del Nord*. Donzelli. Roma. 1996. 30.p.

- A modellre jellemző, hogy egy-egy térség egy-egy ipari termékre specializálódott. Ezek a kisüzemek, kisvállalkozások főként kisszériás, egyedi termékeket gyártanak. Ezt térségi ipari rendszernek nevezi az olasz szakirodalom.
- Az EKK-modell a belső fejlődésen alapul, ezekben az országrészekben a központi gazdasági tervezésnek mindig is kis szerepe volt.⁶

Az északkelet- és közép-itáliai régióban a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején rendkívül gyors volt a fejlődés. A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején azonban több olyan tényező mutatkozott, amely a gyors fejlődés fenntarthatóságát veszélyeztette. A globalizáció következtében e területek lakossága joggal érezhette úgy, hogy az állami gazdaságpolitika nem képes megfelelő védelmet nyújtani a világgazdasági folyamatok negatív hatásaival szemben. Továbbá a kilencvenes évek elején az állam, az újonnan felmerült makrogazdasági problémák enyhítése érdekében, egyre szigorúbb pénzügyi és adópolitikát kezdett folytatni. Ez a megváltozott pénzügyi környezet nem kedvezett a kis- és közepes vállalkozásoknak, amelyek gyors fejlődésüket nagy mértékben a szabályokat sokszor figyelmen kívül hagyó adózási morálnak köszönhették. E régiók társadalma elbizonytalanodott, egyre kevésbé bízott a központi állam gazdaságpolitikájában. A helyi társadalom gyorsan növekvő rétege gondolhatta úgy, hogy a hagyományos politikusok nem az ő érdekeiket védik. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a korábban kereszténydemokrata párti területeken a kezdetben etnoregionális alapon szerveződő mikronacionalista ideológiájú ligák rendkívül gyorsan megerősödtek. A kilencvenes évek elején létrejött Északi Liga politikai tevékenysége nyomán Olaszország decentralizációja vagy esetleges föderációja körül fellángolt a vita.

A föderális vita

Olaszországban a XIX. században, tehát a központosított és szuverén nemzetállamok megerősödése és a Risorgimento korszakában, már fellángolt a föderáció körüli vita. Carlo Cattaneo (1801–1869) és Giuseppe Ferrari (1811–1876) eredménytelenül állt ki az ország föderális berendezkedése mellett. Cattaneo úgy gondolta, hogy az egyes régiók kulturális, történelmi tradíciói olyannyira különböznek egymástól, hogy nem célszerű egy központosí-

---

6 Giorgio Fuá: Iparosítás Északkelet- és Közép-Olaszországban. I.m. 80–94.p.

tott és egységes modellt ráerőltetni a különböző régiókra. Az állami decentralizáció hívei megosztottak voltak a tekintetben, hogy a decentralizációs folyamatnak lentről fölfelé vagy éppen fordítva föntről lefelé kellene végbemennie. A föderalisták azt akarták, hogy a tartományok a központi állam javára mondjanak le hatalmuk egy részéről, ezzel szemben az autonomisták éppen felülről lefelé képzelték el, tehát a központi hatalomnak kellett volna feladatokat delegálni a tartományok számára. Végül félve a föderalista államot szétfeszítő erőktől egy erősen központosított állam jött létre.

A fasizmus még erősebb központosítási törekvéseivel szemben is hallatták hangjukat a föderalizmus képviselői. A harmincas években Carlo Rosselli képviselte ezt az irányzatot. A két világháború között Altiero Spinelli (1907–1986) és Ernesto Rossi a Ventotenei kiáltvány megfogalmazói az európai föderalizmus mellett fontosnak tartották Olaszország föderalista átalakítását is. A két világháború után, az új alkotmány kidolgozása idején is folytatódott az állam berendezkedése körüli vita. Gaetano Salvemini (1873–1957) és don Luigi Sturzo (1871–1959) úgy vélték, hogy a decentralizált államberendezkedés elősegítené a déli területek felzárkóztatását. Abból indultak ki, hogy a döntéselőkészítési és a végrehajtási folyamatok így közelebb lennének a problémák gyökeréhez, és ez nagy mértékben elősegítené a hatékonyabb működést.⁷

Olaszországban a baloldal által kezdeményezett regionális kérdést és a föderalista átalakítás eszméjét – az 1980-as évek második felétől – a Lombard Liga, majd a belőle kinövő Északi Liga ébresztette fel. Az olasz állam berendezkedése körüli vita fellángolása szoros összefüggésben állt a jóléti állam jelenlegi válságával. Sokak szerint az állam már nem képes ellátni azokat a feladatokat, amelyeket a társadalom elvár tőle, nem képes megfelelni a globalizáció által keletkezett kihívásoknak. A Liga zajos kritikáján túl is számos bírálóat érte mind a központi, mind a tartományi bürokrácia működését. Mindebből következőn abban már szinte mindenki egyetértett, hogy valamiféle változtatásra szükség van, így a vita elsősorban a reformok hogyanja körül lángholt fel. Mindezen kiváltó okok mellett természetesen nem feledkezhetünk meg a kétpólusú nemzetközi rendszer felbomlását követően megváltozott nemzetközi politikai feltételekről sem, hiszen ezek nélkül nehezen képzelhető el az olasz politikai berendezkedés átalakulásának ilyen mértékű felgyorsulása. A XX. század második felében négy főbb irányzat létezett az állami szintű decentralizációt támogatók között:⁸

7 Az olasz föderalisták elméleteivel kapcsolatosan részletesen foglalkozott vele: Gianfranco Pasquino: *Lo Stato federale*. I.m. Corrado Malandrino: *Federalismo. Storia, idee, modelli*. Carocci Editore. Roma. 1998.

1. az Északi Liga ideológusa, Gianfranco Miglio által képviselt, makrorégiókra épülő federalizmus,
2. az Agnelli Alapítvány által kidolgozott értékközpontú föderáció,
3. az elsősorban baloldali polgármesterek által indított föderációs mozgalom
4. és a modern regionális állam létrehozását célzó elméletek.

Az Északi Liga

A második világháborút követően az olasz belpolitikát a kereszténydemokrata párt (*Democrazia Cristiana*) folyamatos hatalma jellemezte. A kétpólusú nemzetközi rendszerben elsőrendű feladatuk az igen széles társadalmi támogatottsággal bíró Olasz Kommunista Párt ellensúlyozása volt. A politikai váltógazdaság hiánya végül ahhoz vezetett, hogy a kormányzásban résztvevő pártok egyre korruptabbá váltak. Az ellenzék nem tölthette be valódi ellensúlyozó szerepét. Ez a fajta belpolitikai állóvíz odáig vezetett, hogy az országot feszítő gazdasági, társadalmi és politikai problémák egymásra halmozódtak. A kereszténydemokrata párt legitimációs bázisa a berlini fal lebontását és az általa szimbolizált politikai és gazdasági rendszer bukását követően egyszerűen megszűnt. A kilencvenes évek elején tehát teljesen átrendeződött az olasz belpolitika. A nemzetközi politikában lezajlott események hatására kialakult belpolitikai vákuumot a liga és a többi új típusú politikai párt töltötte be. Szinte berobbantak az olasz belpolitika színpadára.⁹

Az Északi Liga gyökerei az 1980-as években keresendők. Kétségteljesen az 1990-es években megerősödött idegengyűlölő, gazdaságpolitikai szempontból egoista, nacionalista/mikronacionalista mozgalmak sorába tartozik az Északi Liga is. A mikronacionalista pártok összes sajátosságát magán viseli: elit-, állam- és bürokráciaellenes, támadja a hagyományos pártokat, kirekesztő és idegengyűlölő, egyszerre befeléforduló és integrációellenes, az etnoföderális párt gazdaságpolitikáját a liberalizmus jellemzi, a populista párt élén karizmatikus vezető, Umberto Bossi áll.¹⁰

8 Gianfranco Pasquino: *Lo Stato federale*. I. m. 78–92. p.

9 Horváth Jenő: *Olaszország*. In: Diószegi István, Harsányi Iván, Németh István (szerk): *20. századi egyetemes történet*. II. kötet 1945–1995. Európa. Korona Kiadó. Budapest. 1997. 46–430. p.

10 Bruno Luverá: *Etnonazionalismo e identità. La nuova destra europea*. In: *Europa Europea*. 2000. 3.sz. 25–32.p.

A ligák olyan valós és a társadalmat feszítő problémákat hoztak a felszínre, amelyekről a társadalmi béke, illetve saját politikai céljaik érdekében a hagyományos politikai pártok nem mertek vagy nem akartak tárgyalni. Ilyen problémák például az Észak és Dél közötti, Róma és a perifériák közötti, a közszféra és a magánszféra közötti, illetve a hagyományos pártok és a civil társadalom közötti ellentét. A ligák szavazóit az északi megyékben, azon belül is elsősorban a korábban úgynevezett fehér, vagyis a kereszténydemokrata párti hagyományokkal rendelkező területeken élők jelentették. Ez a terület is a korábban már tárgyalt harmadik Itáliához tartozik. Egy új, gazdaságilag a közelmúltban megerősödött rétegről van tehát szó, amelynek tagjai a politikában is hallatni kívánják a hangjukat. E területek lakossága körében egyre inkább elterjedt az a nézet, hogy az érintett régiók gazdasági versenyképességét a fennálló politikai struktúra inkább rontja, mint javítja. A viszonylag rövid idő alatt elért magas gazdasági fejlettségi szint további, folyamatos fenntartása érdekében a liga és annak szavazói szerint le kell válni a számukra csak főlegesen, meg nem térülni látszó kiadásokkal járó jóval elmaradottabb déli területekről.¹¹

Az évek során a ligák folyamatos belső megújuláson mentek keresztül, eközben alakult ki a jelenleg ismert Északi Liga. Kezdetben a régió mint a kulturális, történelmi és nyelvi identitás bölcsője jelenik meg a számukra, később politikusaik egyre inkább egyfajta regionális érdekközösségről beszélnek, és az Északi Liga a teljes északi területet magába foglaló Padánia érdekeinek képviselője kívánt lenni. A kilencvenes évek közepén az Északi Liga mint országos szintű reformpárt igyekezett a szavazók mind nagyobb hányadát megnyerni. Az 1990-es években Umberto Bossi kezdett a legradikálisabban viszonyulni a regionális kérdéskörhöz. A liga kezdetben autonómiát, később föderációt, majd a teljes északi terület elszakadását tekintette legfőbb politikai céljának. Miután azonban Olaszország sikeresen csatlakozhatott az euróövezethez, így az elszakadási törekvések társadalmi bázisa is nagymértékben lecsökkent. Az északi területek lakói már nem érezhették úgy, hogy az elmaradottabb déli területek miatt leszakadhatnak az Európai Unió élvonalától. Mindezzel egyidőben az Északi Liga társadalmi támogatottsága is nagymértékben lecsökkent. A legutóbbi választásokon csupán 3,9%-ot ért el a párt, amelyet a Szabadságok Háza elnevezésű koalíció szinte beszippantott. A koa-

---

11 Ilvo Diamanti: *La Lega. Geografia, storia, e sociologia di un nuovo soggetto politico*. Donzelli. Roma. 1993. 4. p.

líció vezető pártját kitevő Hajrá Itália szinte teljes mértékben átvette a liga politikai programját és ennek köszönhetően szavazóinak nagy részét is átcsábította. A koalíció választási győzelmének köszönhetően az Északi Liga is kormánypozíciókhoz jutott. Umberto Bossi tölti be a tartományi reformokkal is foglalkozó tárca nélküli miniszteri posztot, legfőbb célja a baloldal által megkezdett alkotmányreform továbbvitele és az angol mintájú *devolution* megvalósítása.

A kilencvenes években a liga által felvetett föderalizmus legjelentősebb képviselője Gianfranco Miglio, milánói professzor volt. Miglio legalább harminc éve foglalkozott Olaszország föderális átalakításának lehetőségével. 1983-ban az általa vezetett Milánói csoport dolgozott ki egy ilyen tervet. A liga politikusai elsősorban az ő elméletére támaszkodtak. Az általa kidolgozott elmélet kiindulópontja rendkívül egyszerű¹². Véleménye szerint Olaszországban két politikai kultúra él együtt. Az egyik az északi, amely – szerinte – minden kétséget kizáróan európai, a másik viszont a déli, amely elsősorban mediterrán sajátosságokat hordoz. Az északit az aktivitás, a gazdasági verseny és a politikai pluralizmus, a délit viszont a tunyaság és a központi hatalomtól való erős függés jellemzi. Miglio a föderációt ajánlja gyógyírként a fenti eltérésekből eredő feszültségek feloldására. A közjogi probléma megoldásához – szerinte – népszavazásra lenne szükség. Így az északi tartományok lakói – élve az általa jogosnak tartott önrendelkezés jogával – maguk döntenének egy nagyobb közigazgatási egység, a Padánia makrorégió (Piemonte, Lombardia, Veneto, Emilia Romagna tartományok) létrehozásáról. Döntésükkel a déli tartományokat is ilyen állami szint alatti politikai egység kialakítására kényszerítenék. Mindez két újabb makrorégió létrejöttét eredményezné: Tuscia vagy Etruria (Toscana, Marche, Umbria, Abruzzo, Molise, Lazio tartományok), illetve a Mediterrán Makrorégió, vagy másnéven Borbonia (Campania, Calabria, Puglia, Basilicata). Az öt sajátos jogállású tartomány nem képezte részét a makrorégióknak.

Elképzelése szerint ezek az egységek nagy fokú politikai és gazdasági önállósággal rendelkeznének. A makrorégió kormányzóját közvetlenül választanák, és tőlük csak a makrorégió közgyűlése (*dieta*) vonhatná meg a bizalmat. Miglio fontosnak tartja, hogy a föderáció fenntartásához erős végrehajtó hatalom jöjjön létre, ellenkező esetben a centrifugális erők szétfeszítenék az országot. Miglio lehetségesnek tartja azt is, hogy az északi terület végül

12 Elméletéről részletesebben lehet olvasni a következő művekben: Gianfranco Pasquino: *Lo Stato federale*. I. m. 78–82. p., Gianfranco Miglio: *Come cambiare. Le mie riforme*. Mondadori. Milano. 1992., Gianfranco Miglio – Augusto Barbera: *Federalismo e secessione. Un Dialogo*. 33–137. p.

elszakad, ebben az esetben a déli területeknek szembe kell nézniük a kihívással, és egyedül kell helyt állniuk.

A tervezetet számos bíráló érte. Másokkal együtt Augusto Barbera azt a véleményt képviselte, hogy az ilyen irányú változás előreláthatóan az északi területek szükségszerű elszakadásához vezetne. Hiszen a valódi föderális berendezkedés fenntartásához nélkülözhetetlen az erős központi kormányzat legális feltételeinek megteremtése, melyet a tartományok hatékonyan képesek ellensúlyozni. E nélkül a rendszerben amúgy is meglévő széthulláshoz vezető centripetális erők túlsúlya érvényesülne. Az ehhez szükséges politikai kultúra hiányában a struktúra csak nagy nehézségek árán tartható fent. A déli tartományok feltehetőleg nem lennének eléggé erősek ahhoz, hogy megakadályozzák az északi területek szecesszióját. Barbera véleménye szerint a föderáció létrejötte elsősorban – az Egyesült Államok példáján követeve – egy konszenzuson alapuló, több állam közötti egyesülési folyamat eredménye lehet. Ellenkező esetben – mint azt Csehszlovákia vagy Belgium példája mutatja – elszakadáshoz vezet. Az utóbbi országban ez ugyan még nem történt meg, de számos jel utal arra, hogy a jövőben ezzel a lehetőséggel is számolnunk kell.

Agnelli Alapítvány

Egy másik fontos irányzat képviselői az Agnelli Alapítvány körül csoportosulnak. A politológus Gianfranco Pasquino szerint az alapítvány álláspontja nem világos, hiszen nem lehet pontosan eldönteni, hogy céljuk a föderáció létrehozása vagy pedig a tartományi rendszer megerősítése.¹³ Marcello Pacini a maastrichti szerződésben meghatározott szubszidiaritás elvéből kiindulva szükségesnek tartja a minél alacsonyabb szintű politikai egységek döntéshozói és végrehajtoi hatalmának megerősítését. Magasabb szinten csak abban az esetben tartaná fontosnak a hatáskörök fenntartását, ha arra az adott kérdés vagy probléma hatékony megoldása érdekében szükség lenne. A tartományi szinten kívül a metropoliszok közigazgatási hatáskörének kiszélesítését is javasolta, de tulajdonképpen – szerinte – valamennyi helyi szint számára széleskörű döntéshozói és végrehajtoi szabadságot kellene biztosítani. Ennek érdekében elkerülhetetlennek tartja a döntéshozói folyamatok átláthatóságá-

13 Lásd részletesebben: Marcello Pacini: *Scelta federale e unità nazionale*. Edizione della Fondazione Agnelli. Torino. 1994.

nak és ellenőrizhetőségének biztosítását. Csak ez tenné lehetővé a demokratikus elveken alapuló közigazgatás további működésének fenntartását. Ellenkező esetben a folyamatok még inkább átláthatatlanokká válnának, még nagyobb teret nyer a korrupció.

Pacini tervében az „értékközpontú föderációról” ír. Hangsúlyozza a déli területek felzárkóztatása és modernizációja érdekében a tartományok közötti szolidaritás fenntartását. Az elmaradottabb területeknek biztosított támogatások esetében is nagy hangsúlyt helyez az átlátható és ellenőrizhető pénzügyi folyamatok feltételeinek megteremtésére. Véleménye szerint mihamarabb elő kell segíteni, hogy ezeken a területeken is mélyen gyökeret eressen az önkormányzatiság politikai kultúrája, így az emberek és az önkormányzatok hatékonyabban tudnák kezükbe venni saját sorsuk irányítását.

Pacini rámutatott arra, hogy Padánia az egyetlen olyan területi egység, amely képes lenne az önellátásra, dinamikusan fejlődik és versenyképes a többi európai régióval szemben is. Pacini mégsem akar makrorégiókat létrehozni, szükségtelennek tartja egy újabb kormányzati szint létrehozását. Az alapítvány számításai szerint az olasz tartományok közül csak hat tartomány (Lombardia, Piemonte, Veneto, Lazio, Marche, Emilia Romagna) képes az önellátásra. A többi csak állami többletforrásokból képes finanszírozni saját kiadásait. Pacini összefüggést lát a régiók demográfiai adatai és az önellátási képesség között. Véleménye szerint az egymillió lakos alatti tartományok a legkevésbé önellátóak. Az Agnelli Alapítvány ajánlása szerint a jelenlegi 20 tartományból összevonásokkal 12 tartományt kellene létrehozni. A régióhatárok megváltoztatása következtében a demográfiai összetételükben homogénebb tartományok versenyképesebbek lennének a többi, európai unión belüli és azon kívüli régióval szemben is. Kiemelt fontosságot tulajdonít az újonnan létrehozott tartományok pénzügyi önállóságának és a saját forrásaik feletti önálló rendelkezés lehetőségének.

Főként amiatt érte kritika ezt a tervezetet, mert nem számolt a tartományok szükségzerű ellenállásával. Nem vette figyelembe, hogy a jelenleg fennálló tartományok bizonyos kulturális egységet alkotnak, és ebből kifolyólag összevonásukkal identitásuk nagyfokú feladására kényszerülnének. Mind ezen túl a terv megvalósítása olyan fölösleges többletkiadásokkal is járna, amelyeknek megtérülése sokak szerint korántsem biztosított. Számos elemző szerint a demográfiai térkép megváltoztatása valószínűleg nem vezetne a meglévő gazdasági és társadalmi problémák megoldásához.

A polgármesterek mozgalma

Az északkeleti régiókban és elsősorban Veneto tartományban elindult a baloldali polgármesterek között egy erős föderációs mozgalom. E mozgalom legfontosabb képviselője Velence polgármestere, Massimo Cacciari volt. Nem véletlen, hogy ebben a térségben bontakozott ki ez a mozgalom, hiszen korábban is erősek voltak itt az elszakadási törekvések. Itt jött létre az Északi Liga elődje, a Venetói Liga (*Liga Veneta*). A föderalizmus eszméjét nem csak a Liga követői, hanem a baloldali pártok is nagymértékben támogatták, a problémák megoldása érdekében ők is a föderáció bevezetését javasolták, de az általuk megjelölt állami berendezkedés az Északi Liga érdekeivel ellentétben nem Itália széthullásának, hanem épp ellenkezőleg, egybentarthatóságának az alapvető feltétele. A centripetális hatások érvényesülésének megakadályozása érdekében nagy hangsúlyt fektetnek – a német mintát véve alapul – az egység alkotmányos garanciáinak kidolgozására.¹⁴

A kilencvenes években az északi területek lakosságának kétharmada már támogatta a tartományi autonómia növelésének ügyét. Ekkor már nyilvánvalóvá vált, hogy a középbal- és a középjobboldali pártokban is felerősödtek a regionális autonómia-törekvések. Cacciari, Velence polgármestere ekkor alapította meg az Északkeleti Mozgalmat (*Movimento del Nord Est*).¹⁵ A mozgalom azonban néhány év alatt kifulladásra jutott.

Regionális megközelítés

Mint már korábban említettem – a kilencvenes években – azzal szinte mindenki egyetértett, hogy bizonyos politikai reformokra szükség van, de sokan nem tartották feltétlenül szükségesnek az olasz föderáció megvalósítását. Augusto Barbera a kilencvenes évek közepén a föderáció alternatívájaként egy modern regionális állam létrehozását javasolta.¹⁶ Az általa felvázolt struktúrában a tartományi és az állami hatáskörök pontos szétválasztását látta szükségesnek. Elképzelése szerint az Alkotmány 117. cikkelyének megváltoztatásával, az állami feladatok szigorú meghatározásával minden további fel-

14 Gianfranco Pasquino: *Lo Stato federale*. I. m. 76. p.

15 Roberto Biorcio: Bossi-Berlusconi. La nuova alleanza. 260–261. p. In: *Il Mulino*. 2000/2.sz. 253–265. p.

16 Elméletéről lásd részletesebben: Augusto Barbera: *Una riforma per la Repubblica*. Editori Riuniti. Róma. 1991.

adat megvalósítása a tartományokra hárulna. E cikkely határozza meg az állam és a helyi közigazgatás kapcsolatát. Ezzel a megközelítéssel szemben a legfontosabb kritika az, hogy egy ilyen döntés – szemben az alkotmány módosításán alapuló föderatív átalakulással – bármikor visszafordítható, semmi sem biztosítja az új struktúra folyamatos fenntartását.¹⁷

Massimo D’Alema, a Baloldal Demokratikus Pártjának vezetője is úgy gondolta, hogy Olaszország esetében a föderáció megvalósítása az elszakadási törekvések előtt nyitná meg az utat. Ez a folyamat éppen ellentétes lenne az Amerikai Egyesült Államok születésével, hiszen ott a föderáció létrehozása az egységet jelentette. Véleménye szerint az északi területeken azért erősödött a föderáció támogatása, mert a globalizáció keltette új gazdasági feltételek közepette az északi területek gazdaságának már nincs szüksége a déli területek olcsóbb munkaerejére, hiszen a világ távolabbi vidékein még előnyösebb feltételekkel fektethetik be tőkéjüket. A tartományi autonómia és felelős kormányzás alkotmányos feltételeinek kiépítését tartotta fontosnak. Véleménye szerint csak így lehet mind az állami központosítás, mind pedig a lokális önzéssel, azaz az elzárkózással szemben felvenni a harcot. Massimo D’Alema egyetértett a korábbi tartományi rendszer bírálóival abban, hogy az 1970-ben létrejött tartományi közigazgatás nem volt hatékony, csak a bürokrácia mértéke növekedett. Úgy gondolta, hogy a föderáció létrehozásának csak abban az esetben lenne értelme, ha ezt a déli területek lakossága is támogatná, és ők is előnyt látnának benne. Azonban a déli területeknek is szükségük van a tartományi szintű autonómia megerősítésére, hiszen az államnak napjainkban egyre kevesebb a mozgásteret a gazdasági folyamatok befolyásolása terén. A korábbi délpolitika segítette ugyan e régió fejlődését, de a két terület közötti különbség nem csökkent, fennmaradt a déli területek függősége a központi államtól. Véleménye szerint a decentralizáció, azaz az autonómia kiépítése, a központi források felhasználásának átláthatóbbá tétele elősegítené, hogy a déli területek is saját lábukra álljanak.¹⁸

A kilencvenes években a jobbközép pártokon belül is felerősödtek a regionális törekvések: Giulio Tremonti, a 94-es Berlusconi-kormány minisztere, a középpjobboldali pártokon belül egy föderalista mozgalmat alapított. A decentralizációt képviselők táborának növekedése arra utal, hogy ekkorra az elszakadási törekvés társadalmi támogatottsága nagy mértékben csökkent.

17 Gianfranco Pasquino: *Lo Stato federale*. I. m. 88. p.

18 Massimo D’Alema, Gianni Cuperlo: *La grande occasione. L’Italia verso le riforme*. Mondadori. Milano. 1997. 65–68. p.

Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy 1998-ban Brüsszelben végül úgy döntöttek, hogy Olaszország is csatlakozhat a közös valuta bevezetéséhez.¹⁹

A tartományi rendszer reformja

Olaszországban – mind a belső, mind pedig a külső politikai környezetében végbement változások folytán – a kilencvenes években elindulhatott a tartományi rendszer átalakulása, azaz az alkotmányreform. A teljes közigazgatási rendszer reformja szempontjából az első jelentős döntés a kilencvenes évek elején az 1993-as választási rendszer reformja volt. A 81/1993-as új választási törvény lehetővé tette, hogy közvetlenül válasszák a polgármestereket. A közvetlen polgármester-választás bevezetésével erősödött a kapcsolat az önkormányzatok és a helyi társadalom között.

A kilencvenes években már nyilvánvalóvá vált, hogy a tartományi autonómia kiszélesítése alkotmányos reformokat is igényel. Az intézményi reformok megkezdésekor két terület bizonyult igen sürgetőnek. Egyrészt pontosan meg kellett határozni a tartományok és az állam közötti új hatalommegosztás alapelveit, másrészt újra kellett gondolni a szenátus struktúráját és hatáskörét. Ez utóbbi oka, hogy a parlament felső háza szolgálhat a régiók képviselőit. Az utóbbi problémakör kérdése jóval nehezebb feladatnak bizonyult, mint az első. A kérdésre vonatkozó viták napjainkig folynak, mindaddig nem hoztak végleges megoldást. Az egyes kormányzati szintek közötti újbóli hatalommegosztás részben már megtörtént, de a jelenlegi olasz kormány – amelyben az Északi Liga vezetője tölti be az intézményi reformokkal foglalkozó tárcanélküli miniszteri posztot – fontosnak tartja a további reformokat. Jelenleg a tartományi érdekek megjelenítése az Állam és Tartományok Konferencia (*Conferenza Stato-regioni*) és az Elnöki Konferencia (*Conferenza dei Presidenti*) keretein belül történik. Ez az átmeneti jellegű intézményi struktúra azonban nem képes megfelelően érvényre juttatni a tartományi érdekeket, mindenképpen szükségesnek látszik annak újragondolása.²⁰

---

19 Roberto Biorcio: Bossi-Berlusconi. I. m. 261–262. p.

20 Gianfranco Pasquino: Lo Stato federale. I. m. 88–89. p.

Az alkotmányreform

A kilencvenes években a tartományi rendszer átalakítását is magába foglaló általános politikai intézményi reformfolyamat előkészítése parlamenti bizottságok munkája során történt. Az első intézményi reformokkal foglalkozó parlamenti bizottság (*Commissione parlamentare per le riforme istituzionali* – Iotti-bizottság) 1994. január 11-én terjesztette a parlament elé a tartományi hatáskörök átalakítását is célzó törvénytervezetét. A módosítás szerint 26 olyan területet – pl. a külpolitika, a védelem, a közbiztonság, az igazságszolgáltatás – határoztak volna meg, amelyek kizárólag az állam törvényhozói jogkörébe tartoztak. Azt ajánlották, hogy a 117. cikkely módosított szövege tartalmazza, hogy a tartományoknak azokon a területeken van törvényhozói jogkör, amelyek nem tartoznak az állam kizárólagos hatáskörébe. A törvénytervezet megjelölte azt a 13 területet is, amelyek a tartományok kizárólagos törvényhozói hatáskörébe tartoznának. A törvényjavaslatot az éppen feloszló országgyűlésben már nem tudták megtárgyalni.²¹

Az 1994-es országgyűlési választásokat követően kormányra kerülő jobb-közép pártszövetségnek a kormány korai bukása miatt nem volt ideje a szükséges reformok végrehajtására. A politikai helyzet pikantériáját éppen az adta, hogy a tartományi reformokat sürgető Északi Liga semmilyen eredményt nem tudott elérni akkor, amikor kormányrésztételéből adódóan lehetősége lett volna. A kormány bukása után az 1996-os választásokon győztes balközép koalícióra maradt az a feladat, hogy a reformfolyamatot megkezdjék. A társadalomban egyre növekedett az igény, hogy a kormányzat megfelelő választ találjon a társadalom egyre szélesebb köreiből felmerült autonómiaigény kielégítésére.

A tartományi rendszer átalakítása terén jelentősebb eredményeket – a 96-os választásokat követően kormányzó – balközép koalíciónak sikerült elérnie. Ez fontos volt azért is, hiszen csak így tudták kihúzni a talajt az elszakadási törekvések alól. 1997. január 24-én ült össze Massimo D’Alema vezetésével az alkotmányos reformokkal foglalkozó új parlamenti bizottság (*Commissione parlamentare per le riforme costituzionali*). Az államformával foglalkozó albizottság feladata volt a helyi autonómiát érintő reformok előkészítése. Az albizottságot Francesco D’Onofrio vezette. Munkájuk során felhasználták az intézményi reformokkal foglalkozó bizottság korábbi munkáját. Elsőrendű feladata az volt, hogy előkészítsék az Alkotmány 117. cikkelyének módosítását.

21 Gianfranco Pasquino: Lo Stato federale. I. m. 87. p.

A bizottság elnökének, Massimo D'Alemának az volt a véleménye, hogy az olasz régiókból nem lehet német landokat létrehozni. Más úton kell megközelíteni a kérdést. Ő maga úgy gondolta, hogy a szubszidiaritás elve szerint kell az egyes kormányzati szintek hatáskörét és feladatait meghatározni. Minden közigazgatási szint számára meg kell adni azt a lehetőséget, hogy éljenek az autonómia adta saját jogaikkal, és hogy kiépüljön az önkormányzatiság. A felülről lefelé történő irányítási rendszert meg kell szüntetni. Az alkotmány 56 cikkelyének módosítását előkészítő munkák során nagy vitát kavart, hogyan fogalmazzák meg a szubszidiaritás elvét. Az Olasz Néppárt képviselői még a koalíciós társak által is vitatott javaslattal álltak elő. Eszerint az alkotmánynak tartalmaznia kell, hogy a szubszidiaritás legalsóbb szintjének a magánszemélyt tekintik, aki olyan közérdekű funkciót is elláthat, amelyet jobban el tud végezni, mint az állam, a tartományok, a városok vagy a községek. Ezt a javaslatot elsősorban a baloldal bírálta. Érvelésükben abból indultak ki, hogy a szubszidiaritás elvének kiterjesztése a magánszemélyekre magában hordozza a szociális állam szétfeszítésének veszélyét. A néppárti politikusok azonban nem a köz- és magánszféra közötti konfliktust kívánták felerősíteni, hanem a katolicizmus személyes szabadságról szóló alapelvéből indultak ki.²²

Az egyik legkényesebb kérdés a pénzügyi autonómia kialakítása volt. Massimo D'Alema szerint – mivel az egyes tartományok nagyon különböző anyagi forrásokkal rendelkeznek – az államnak az a feladata, hogy az autonómia kiszélesítése után is közvetítsen Olaszország egyes tartományai között, kifejezésre juttassa az eltérő igényeket, és ezzel elősegítse a különböző fejlettségű területek harmonikus fejlődését.

A föderalista államok többségében a tagállamok költségvetése kevesebb, mint 30 százalékban függ a központi állam forrásaitól, ezzel szemben 1996-ban Olaszországban – amely természetesen nem tartozik a föderalista államok körébe – ez az arány kilencven százalékot tett ki. A tartományok mozgásterét az is nagyon leszűkítette, hogy az összegnek több mint kilencven százalékát csak előre meghatározott célokra lehetett felhasználni. Az igen szigorú központi elosztás mögött természetesen az az elv állt, hogy egy gazdasági és társadalmi szempontból rendkívül összetett országban ezáltal biztosítsák a közszolgáltatások egységes mértékét és minőségét. A rendes

---

22 Massimo D'Alema, Gianni Cuperlo: *La grande occasione. L'Italia verso le riforme*. Mondadori. Milano. 1997. 69–75 p.

jogállású tartományok vezetőinek igen csekély beleszólásuk volt a saját tartományukat érintő költségvetésbe. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a közgazdaság vezetői szinte felelőtlenül gazdálkodtak a rendelkezésükre álló forrásokkal. Ez a rendszer éppen a túlköltekező, rosszul gazdálkodó tartományokat jutalmazta. Abban az esetben ugyanis, ha tartományi szinten hiány keletkezett, akkor azt központi forrásból pótolták. A tartományi rendszer finanszírozásával kapcsolatos kérdések az államháztartás növekvő hiányához vezető puha költségvetés-politika következtében a nyolcvanas évek végétől, az olasz gazdasági problémák felszínre kerülésétől kerültek a belpolitikai viták homlokterébe.

Érthető tehát, hogy az északi tartományok lakói, akik a legmagasabb mértékben járultak hozzá az ország költségvetéséhez, egyre nagyobb mértékben igényelték, hogy minél inkább beleszólást kapjanak az általuk megtermelt források felhasználásába, elosztásába. Ezt a társadalmi igényt fordította a politika nyelvére a kilencvenes évek elején az Északi Liga fiskális autonómia terveze- te. A tervezet azt a célt szolgálta, hogy a rendelkezésre álló források minél magasabb arányáról döntsenek tartományi szinten.

A kilencvenes évek végén úgy tűnt, hogy a parlamenti bizottság keretein belül elindult alkotmányos reform zsákutcába jutott. Az önkormányzatiság jogi háttere – a törvényalkotók tevékenységének köszönhetően – azonban megerősödött. Ennek egyik oka az volt, hogy a kormányzó balközép pártok ekkor már mindenképpen igyekeztek megfelelni az északi tartományok társadalma által támasztott igényeknek, igen fontos feladatuknak tartották az autonómia kiszélesítésének kérdését. Ebben az időszakban a tartományi autonómia kiszélesedése szempontjából rendkívül fontos lépésnek tekinthető a 127/1997-es törvény, amely csökkentette az állami beavatkozások mértékét a helyi adminisztrációba. Ezt a törvényt követte a 112/1998-as törvényerejű rendelet. A rendelet értelmében bizonyos állami funkciók tartományi szintre kerültek. E rendelet jelentősége elsősorban abban állt, hogy fontos újdonsággal szolgált a szubszidiaritás elvének alkalmazása terén, ugyanis ez tekintette először az adminisztratív funkciók szempontjából általánosnak, azaz mindenre kiterjedőnek (*generale*) a helyi szintet, az állami szint adminisztratív feladatait viszont korlátozottnak és pontról pontra felsoroltak (*limitati e tassativamente indicati*).²³

23 Marco Cammelli: Autonomie locali e riforme amministrative: due lettere. In: *Il Mulino*. 2000/2. sz. 313–322. p.

Az autonómia kiterjesztése tekintetében igen jelentős lépésnek tekinthető, hogy 2000 februárjában a minisztertanács elfogadott egy törvényerejű rendeletet. A rendelet a normál jogállású tartományok költségvetési és pénzügyi rendszerét szabályozta. A költségvetési és pénzügyi reform egyik legfontosabb célja az volt, hogy a tartományok elsősorban saját forrásokból (helyi adókból) és az állami adókból való részesedéssel biztosítsák feladataik ellátását. Az új szabályozásnak köszönhetően az adóztatás terén nagyobb szabadsággal rendelkeznek a tartományok. Ez az új rendszer azt is feltételezte, hogy a korábbi állami támogatási rendszert eltörölték. A költségvetési reform egyik legproblematisabb pontját az egészségügyi rendszer finanszírozásának kérdése jelentette. A tartományok költségvetésének ugyanis közel 80 százalékát az egészségügyre fordítják, így mindenképpen fontos volt, hogy ezen a területen is minél nagyobb önállósággal rendelkezzenek a tartományok. E nélkül az autonómia csupán fikció maradna. 2000-ben úgy döntöttek, hogy három év alatt bontják le azokat az akadályokat, amelyek az egészségügyi források szabad felhasználása előtt állnak. Az új finanszírozási rendszer kiépítésekor azonban nem tértek el a minden tartomány lakójának egyforma alapellátás elvétől. Ennek érdekében a balközép pártok politikusai egy kiegyenlítő alap (*fondo perequativo*) felállítását javasolták, amelyet állami adókból (pl. ÁFA) finanszíroznak. A kiegyenlítő alappal kapcsolatos politikai viták elsősorban arról szóltak, hogy az alapon keresztül történő kiegyenlítés vertikálisan (azaz az állam döntése alapján), vagy horizontálisan (azaz a tartományok döntése alapján) történjen. A törvényi szabályozás alapján úgy tűnt, hogy horizontális elemekkel bővített vertikális rendszert vezetnek be. Ez azt feltételezi, hogy a tartományok is részt vegyenek az alap működtetésében. Az északi tartományok vezetői elsősorban azt akarták, hogy átlátható és nyilvános legyen az a folyamat, amelyen keresztül az általuk megtermelt források a szegényebb tartományokhoz jutnak. A horizontális reform kiépítése azonban szükségessé teszi a parlament alkotmányos reformját, a tartományok parlamenti képviselőinek megoldását.²⁴ A finanszírozási rendszer átalakítását szolgáló rendelet szövegét az Állam és Tartományok Konferencia és az Elnöki Konferencia, azaz a tartományok legfőbb képviselői fórumai is elfogadták. Mindez azt is mutatja, hogy a tartományok politikai szerepe megnőtt, hiszen aktívan részt vehettek a reformfolyamatban.

24 Massimo Bordignon: Riflessioni in merito alle recenti riforme in Italia. 327–330. p. In: *Il Mulino*. 2000/2. sz. 323–331. p.

Az Alkotmány V. fejezetének újraírását megelőzte, hogy 1999 novemberében a parlament elfogadta a tartományok választási rendszerére vonatkozó törvényt. Ezt követően már minden tartománynak joga volt arra, hogy megválassza saját kormányzati formáját (*forma di governo*), választási rendszerüket és saját működési és szervezeti elveiket. A törvény helyreállította a normál jogállású tartományok alkotmányozási autonómiáját. Az új szabályozásnak köszönhetően a tartományok elnökét (azaz a végrehajtói bizottság elnökét) közvetlenül választják. A tartományok végrehajtói hatalmának megerősítését célozta, hogy a végrehajtói bizottság elnöke maga nevezheti ki a munkatársait. A tartományi elnök elmozdítása automatikusan magával hozza a végrehajtói bizottság és a tanács feloszlását is. A döntésnek köszönhetően jóval nagyobb felelősség hárult a tartományok végrehajtói hatalommal bíró szervezetére, a végrehajtói bizottságokra.²⁵

Az új törvénynek köszönhetően 2000-ben elkezdődött a tartományok új státútumai kidolgozásának folyamata. Erre nem csak az új szabályozás következtében volt szükség, hanem azért is, mert a korábbi decentralizációt célzó törvények következtében a tartományokra új feladatok hárulnak. A 112/1998-as törvényerejű rendelet értelmében minden olyan adminisztratív feladatot, amelyet a törvények részletesen nem sorolnak állami hatáskörbe, a tartományok és a helyi önkormányzatok látnak el. Ez természetesen azt jelentette, hogy az új feladatosztás érdekében pontról pontra végig kell gondolni a tartományok és a helyi önkormányzatok kapcsolatát.²⁶ 2000 januárjában az olasz kormány a tartományok képviselőivel közösen kezdte el kiszámolni, hogy a tartományoknak mekkora összegre van szükségük az új törvények által delegált feladataik ellátására.²⁷

Az önkormányzatiság szempontjából ezek a törvények rendkívül fontosak voltak, legitimitásukat az is erősítette, hogy a parlament többsége elfogadta. Ezt követően azonban minél hamarabb meg kellett teremteni a reformok alkotmányos háttérét is.

Hosszas politikai vitákat követően a 2001. október 18-án bevezetett 3. sz. alkotmányos törvény jelentős változtatásokat tartalmazott a tartományok jogállását illetően.²⁸ Ezek a módosítások hozzájárultak ahhoz, hogy a tartományi

25 Marco Cammelli: La sussidiarietà presa sul serio. 447. p. In: *Il Mulino*. 2000/3. sz. 447–455. p.

26 Marco Cammelli: La sussidiarietà presa sul serio. I. m. 448. p.

27 Massimo Bordignon: Riflessioni in merito alle recenti riforme in Italia. 323. p. In: *Il Mulino*. 2000/2. sz. 323–331. p.

autonómia nagy mértékben kiszélesedjen. Az olasz alkotmány V. fejezete foglakozik a helyi autonómiával.

Az Alkotmány 114. cikkelye szerint a köztársaság községekből, megyékből, metropoliszokból és tartományokból áll. Ezek autonóm egységek, az Alkotmányban rögzített elvek alapján saját státútummal, hatáskörökkel és funkciókkal rendelkeznek.

Az Alkotmány 116. cikkelye értelmében továbbra is megmaradt a különleges jogállású megyék autonómiája. Abban az esetben, ha a jelenlegi törvény több autonómiával ruházza fel a rendes jogállású tartományokat, akkor az új rendelkezések a különleges jogállású tartományokra és Trento, illetve Bolzano autonóm megyékre is vonatkoznak.

Az Alkotmány 117. cikkelye szerint – az Alkotmányt, a nemzetközi kötelezettségeket és a közösségi szabályokat figyelembe véve – az állam és a tartományok gyakorolják a törvényhozói hatalmat. Az államnak az alábbi területeken van kizárólagos törvényhozási jogköre: külpolitika, nemzetközi kapcsolatok, menedékjog, bevándorlás, az állam és az egyházak közötti kapcsolat, védelem, hadsereg, biztonság, fegyverkezés, pénzügyi politika, állami szervek, ezekhez tartozó választási törvények, az Európai Parlament választása, állami szintű népszavazások, az államigazgatás szabályozása, szervezése, a közrend, közbiztonság, állampolgárság, bírászkodás, a minden állampolgárnak járó alapjogok meghatározása, az oktatás alapszabályainak meghatározása, társadalombiztosítás, választási törvény, a metropoliszok, megyék és községek kormányzati szerveinek és alapfeladatainak meghatározása, vámügy, a nemzeti határok védelme, a statisztikai információk gyűjtésének szervezése, az ökoszisztéma és a környezet, illetve a kulturális javak védelme.

A kiegészítő vagy konkuráló jogkörterület körébe tartoznak az alábbi területek: nemzetközi kapcsolatok, külkereskedelem, a munka védelme, oktatás (kivéve oktatási intézmények autonómiája, szakképzés), technológiai és tudományos kutatás, az innováció támogatása, egészségvédelem, élelmszer, sportszervezés, polgárvédelem, a polgári repülőterek és kikötők, a terület irányítása, a nagyobb hajózási és szállítási útvonalak, a kommunikáció szabályozása, az energia nemzeti elosztása, szállítása és termelése, a kulturális és természeti javak felértékelése, a kulturális tevékenységek szervezése és előmozdítása, regionális jellegű hitelintézmények, takarékpénztárak, vidéki pénztárak. A kiegészítő jogkör területein belül a tartományokat illeti meg

a törvényhozói hatalom, kivéve az alapelvek meghatározását, mely továbbra is az államnak vannak fenntartva.

A módosítás egyik legjelentősebb vívmánya, hogy a korábbi időszaktól eltérően a tartományokat minden olyan területen megilleti a törvényhozási és szabályozási jog, amelyek nem tartoznak az állam kizárólagos törvényhozási jogkörébe. A tartományok a saját hatáskörükbe tartozó területeken megállapodásokat köthetnek más államokkal és más államok területén fekvő területi entitásokkal.

A 118. cikkely szerint közigazgatási (adminisztratív) funkciókat a községek látnak el, kivéve, ha a szubszidiaritás elve alapján az egységes szolgáltatás érdekében bizonyos funkciókat a megyéknek, metropoliszoknak, tartományoknak vagy az államnak adnak át. Az alkotmány szerint az állam, a tartományok, a megyék, a metropoliszok és a községek a szubszidiaritás elve alapján elősegítik a magánszemélyek vagy társaságok autonóm kezdeményezéseit, amelyek közérdekű tevékenységeket szolgálnak.

Az alkotmánymódosítás egyik jelentősége tehát abban áll, hogy a közigazgatási funkciók ellátása tekintetében a helyi szintet tekintik általánosnak. Ha azonban az adott feladatot egy magasabb kormányzati szint jobban el tudja látni, akkor oda kell delegálni a feladatot. Ezért van az, hogy míg az Alkotmány az állami szint feladatait határozza meg, addig a többit a helyi szintnek kell ellátnia. Rendkívül fontos újításnak számít, hogy az Alkotmány a magánszemélyekre is kiterjeszti a szubszidiaritás elvét. Ez ugyanis azt jelenti, hogy abban az esetben, ha magánszemély vagy a magánszemélyek által létrehozott társaságok egy adott közfeladatot jobban el tudnak látni, mint a helyi szervek, akkor ennek ellátását elő kell segíteni. Ez a bekezdés a magán és a közszféra közötti versenyt segíti elő.

A 119. cikkely kimondja, hogy a községek, megyék metropoliszok és tartományok a bevételek és a kiadások terén finanszírozási autonómiával rendelkeznek. Saját forrásokkal rendelkeznek, helyi adót vehetnek ki. Az Alkotmány kimondja, hogy az egy lakosra jutó kisebb anyagi lehetőségekkel bíró területek számára egy kiegyenlítő alapot (*fondo perequativo*) hoznak létre. Az államnak lehetősége van arra, hogy az egyes területi egységeknek juttatott speciális intervenciókkal elősegítse a gazdasági fejlődést, a társadalmi szolidaritást, kohéziót.

Az Alkotmány 122. cikkelye kimondja, hogy a tartományoknak jogukban áll – természetesen a hatályos törvényekkel összhangban – saját választási rendszerük szabályozása. A tartomány végrehajtó hatalmának számító végre-

hajtó bizottság elnökét, azaz a tartomány elnökét általános, közvetlen szavazással választják. Az elnök nevezi ki a végrehajtó bizottság tagjait.

Az Alkotmány 123. cikkelye értelmében minden tartomány saját statútummal rendelkezik, amely összhangban áll az Alkotmánnyal. A statútumokban meghatározzák:

- a kormányformát,
- a működés alapvető elveit,
- a tartományi törvényhozás menetét.

A 127. cikkely értelmében abban az esetben, ha egy tartományi törvény átlépi a tartomány hatáskörét, akkor a köztársaság kormánya az alkotmánybírósnál a törvény törvényességi vizsgálatát kezdeményezheti. A tartományok is ugyanígy járhatnak el, ha egy állami vagy másik tartomány által hozott törvény az érintett tartomány hatáskörébe tartozó területre vonatkozik.

A 2001-es országgyűlési választásokat követően a Szabadságok Háza elnevezésű jobbközép koalíció alakíthatott kormányt. A koalíciós partnerek közötti egyeztetést követően az Északi Liga vezetője, Umberto Bossi tölthette be az alkotmányos reformokkal és a devolúcióval foglalkozó tárcanélküli miniszteri tiszteket. A miniszter további alkotmánymódosításokat tervez. Célja, egyrészt a helyi szintű autonómiák további bővítése, másrészt az olasz parlament felsőházának föderális alapú átalakítása, és így a tartományok, illetve a többi önkormányzati szint parlamenti képviselőtének megoldása. Jelenleg tehát komoly politikai nyomás nehezedik az Északi Ligára, hiszen szavazói azt várják tőle, hogy az északi területek érdekeit képviselve végigvigye a föderális reformot. E nélkül a kilencvenes évek elején jelentős társadalmi támogatottsággal bíró párt választói bázisa néhány százalékosra apadhat. A föderális vitát a felszínre hozó Északi Ligát most az a veszély fenyegeti, hogy – jelentős politikai eredmények hiányában – a jövőben országos szinten már nem fog komoly politikai szerepet betölteni. Az Északi Ligának szinte létkérdése, hogy Umberto Bossi megvalósítsa a tervezett intézményi reformokat.

A tartományok szerepének növekedése az Európai Unió hatására

A kilencvenes években tehát elindult az a folyamat, amelynek keretein belül a tartományok hatásköre jelentős mértékben kiszélesedett. A folyamat felgyorsulásához valószínűsíthetően az integrációs folyamat elmélyülése is

hozzájárult. Az EU működését meghatározó szubszidiaritás elvének bevezetése is nyilvánvalóan hozzájárult a régiók szerepének átalakulásához, felgyorsult az a folyamat, amelyen keresztül a tartományok hatásköre kiszélesedett. Ezt a folyamatot erősíti, hogy a fenti elv szellemében megjelent az az igény, hogy az elmaradottabb területek felzárkóztatására szánt európai strukturális alapok támogatásáról már nem állami szinten, vagyis Rómában kell dönteni, hanem ott, ahol azokat felhasználják. Olaszországban 1986-ig a strukturális alapok támogatásainak felhasználásáról a Dél-Olaszországi Pénztár döntött. Ezt követően ez a feladat a tartományi hatáskörbe került.

Az utóbbi években a régióknak egyre nagyobb szerep jutott az Európai Unióban. A strukturális alapok forrásainak felhasználása érdekében számos fontos, a terület gazdasági fejlődését érintő stratégiai kérdésről ma már regionális szinten kell dönteni. Az európai integráció eredetileg nem úgy fejlődött, hogy a regionális szint is erősödjön. A közösségi szintnek kezdetekben nem állt érdekében, hogy a kétszintű párbeszéd (közösség és tagállamok) egy harmadik szinttel is kiegészüljön. Az utóbbi évtizedekben azonban megnőtt a regionális szint megerősödését célzó társadalmi igény. A közösségi szint is rákényszerült arra, hogy egyre több olyan intézményesített fórumot (pl. a Régiók Bizottsága) létesítsen, amelyek a régiók képviselőivel folytatott közvetlen párbeszéd színterét jelentik. A régióknak növekvő feladataik miatt közvetlenül is kapcsolatot kellett teremteniük a brüsszeli intézményekkel. Brüsszelben egyre több olyan hivatal jött létre, amelyeknek a helyi (regionális, megyei, városi) érdekek képviselete a feladatuk. 2000-ben már 179 regionális képviselet működött Brüsszelben. A regionális képviseletek feladatai:

- a többi régióval történő kapcsolatfelvétel,
- saját érdekek alapján hatásgyakorlás a közösségi döntéshozatalra,
- a lehetséges közösségi támogatásokkal kapcsolatos információk gyűjtése,
- közvetlen kapcsolattartás az állam alatti és a közösségi szint között.

Olaszország e tekintetben sem járt az élen, hiszen 1995-ben az olasz régiók még nem tartottak fenn állandó képviseletet Brüsszelben. 1995-ben az első képviseletek még nem hivatalosan, nem állami kezdeményezéssel születtek. Piemonte és Lombardia tartományok kereskedelmi kamarái hoztak létre brüsszeli képviseletet. Ezzel egy időben Emilia Romagna (*ASTER – Agenzia per lo sviluppo tecnologico dell'Emilia Romagna*) és Toscana (*FIDI*) tartományi hivatalt nyitott Brüsszelben. Az olasz törvények azonban csupán 1996-tól tet-

ték lehetővé, hogy a közösségi intézmények mellett tartományi képviselvek működjenek. A törvény azt is lehetővé teszi, hogy a brüsszeli állandó olasz képviselőn négy olyan hivatalnok dolgozzon, akik a tartományi ügyekkel foglalkoznak.²⁹ A törvénykezést követően egyre több községi, városi, megyei és tartományi képviselő jött létre a közösségi intézmények közelében. Egyre több olyan képviselő is létrejön, amelyek egyesítik egy-egy tartomány vezetése alatt a különböző városi, megyei, községi és egyetemi irodákat. Ez a tény is arra utal, hogy a tartományok közösségi képviselőtének megerősítésére egyre nagyobb társadalmi igény volt.³⁰

---

29 52 tv. 6/2/96 58. cikk. 4. bekezdés

30 Massimo Deandrei: L'evoluzione della presenza regionale nell'Europa comunitaria. In: *Europa Europe*. 2000.1.sz. 161–165. p., Lorenza Badiello: Il ruolo delle rappresentanze regionali europee. In: *Europa Europe*. 2000.1.sz. 166–171. p.

KAPRONCZAY PÉTER

A nemzeti identitást befolyásoló tényezők Macedóniában

Az elmúlt évtizedben a média folyamatosan egyik legfontosabb céljának tartotta a Balkán véres eseményeit, gyakran a maguk kegyetlen mivoltában, a világ közvéleményének bemutatni. Az egykori Jugoszlávia területén kirobbant háborúból a mindennapi ember csak a véres eseményeket látta, a háttérben folyó ideológiai és politikai küzdelmet nem igazán követte nyomon. Pedig eközben nem egyszerűen új államok, hanem a globalizációs folyamatoknak fittyet hányva új nemzetek születtek, amelyek megkísérelték saját nemzetállamukat megteremteni. Ez azonban tovább mélyítette az amúgy is meglévő balkáni nemzeti ellentéteket. A sajtó által gyakran használt „bűnösök” és „áldozatok” meghatározások a Balkánon nehezen megragadható kategóriák, és ez a megállapítás napjainkban különösen igaz. A „valós helyzetet”, így a macedóniai eseményeket, illetve az ennek gyökereit jelentő macedón kérdést megérteni gyakran a tények áttekintése után is nehéz. Rövid tanulmányomban megkísérlem a balkáni háborúk reményeink szerinti legutolsó fejezetének, a jelenlegi macedóniai konfliktus történetének áttekintését, és ezeken keresztül bemutatni a makedóniai délszlávok nemzeté válását. Megkísérlem a modern macedón nemzet kialakulását objektivitásra törekedve bemutatni, de eközben néhány helyen kitérek a kérdésről kialakított macedón véleményre is.

A tanulmány elején szükségesnek tartom néhány, a témát érintő fogalom tisztázását. A magyar nyelvű publicisztikában és szakirodalomban gyakran találkozhatunk azzal a szövegértést zavaró hibával, amikor a szerző következetlenül használja a makedón és macedón főnevet. Ez súlyosan zavarhatja a szövegértést, illetve ennek nem kívánt ideológiai tartalmat adhat. Az alábbi tanulmányban igyekszem ezt a két formát logikusan és következetesen használni.

Véleményem szerint makedónnak nem csak az ezen a területen az ókorban élt népséget kell érteni, hanem mindazokat, akik később, velük keveredve éltek itt, és magukat így nevezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szláv makedónok azonosak lennének a hasonló nevű ókori őseikkel, bár mindkét népség neve Makedóniára, mint földrajzi egységre vezethető vissza. A mai Macedónia, Makedóniának, mint földrajzi egységnek, egy kisebb részén szerveződött állam. Ezért helytelen, amikor a délszlávok által lakott makedóniai területet középkori viszonylatban is Macedóniaként emlegetik. Ez történetileg és földrajzilag egyaránt helytelen. Azért, hogy a Macedóniát lakó nemzetet elkülöníthessük az ó- és középkori makedónoktól, őket tanulmányomban macedónként említem, attól az időponttól kezdődően, amikor megindultak a nemzetté válás útján. Ez az időpont természetesen vitatott, ezért erre az adott helyen külön hivatkozom.

A Makedóniát lakó délszlávok között meginduló sajátos nemzeti fejlődés alapját azok a különféle ideológiai és politikai hatások teremtették meg, melyek az itt élő lakosságot az elmúlt 200 év során folyamatosan érték. A néptömegek magukat Makedónia történetének viharos századaiban folyamatosan makedónnak nevezték. A szomszédos népek arra törekedtek, hogy ez a kezdetben parttalan önmeghatározást arra használják fel, hogy a makedónokat a saját nemzetükbe illesszék be. Amikor például a görög hatás volt a domináns, akkor az értelmiség görögül írt, és gyakran görögnek vallották magukat. Ugyanígy sokan szerbbé váltak. De, kétség kívül, Makedóniában a legerőteljesebb propagandát a bolgárok fejtették ki. Ebben segítségükre volt az a tény, hogy a Makedóniában beszélt délszláv nyelvjáráások zöme a kialakuló bolgár irodalmi nyelvhez meglehetősen közel állt. A bolgár hatás erejét csak betetőzte, hogy a lakosságot számukra érthető nyelven szólították meg azok a papok, akik az 1870-ben megalapított Bolgár Exarchatushoz tartoztak, amelynek joghatósága alá tartozott Makedónia legjelentősebb része.

Az 1878-as esztendő azonban döntő fordulatot hozott Makedónia (mint régió) történelmében. A török vereség, és az ezt elismerő békeszerződés ellenére, a nagyhatalmak döntése értelmében Makedónia visszakerült a Török Birodalomhoz. Ezt követően, a megindult bolgárosodás lelassult, és egyre inkább az önálló regionális nyelvi, kulturális, majd politikai jelleg vált meghatározóvá. Kétség kívül, ezek egyaránt magukon hordozták a görög, a szerb és természetesen a bolgár jegyeket. Ez viszont nem azt jelenti, hogy ők görögök, szerbek, vagy bolgárok lettek volna. Az ilyen jellegű kijelentéseket túlzónak tekintem. Ugyanígyan erőltetnek vélem az előbbi nézetből kifejlődött

újabb irányzatot, mely a makedónokat olyan lizsthez hasonlítja, amelyből tetzés szerint lehet görögöket, szerbeket, vagy bolgárokat gyúrni. Ennek az elméletnek az első komolyabb összefoglalója Jovan Cvijic volt, de számos mai történész is ezen az állásponton van.¹ Írásomban igyekszem ezeket is figyelembe véve, saját megállapításaimat igazolni: azt bemutatni, hogy az a fokozott külső hatás, mely a makedóniai délszlávokat érte, a helyi jellegekkel vegyülve miként vált nemzetformáló tényezővé. Ha ezt a szomszédos nemzetek szempontjából nézem, akkor igazat kell adni nekik abban, hogy ezeknek a bizonyos helyi jellegeknek az előtérbe kerülését, ezáltal a nemzetté válás folyamatát, az általuk folytatott politikával segítették elő.² Hogy ez súlyos hiba-e, vagy sem, az politikai nézőpont kérdése.

A macedón nemzet, álláspontom szerint napjainkra kiforrott alakját, hosszú küzdelem során érte el. Ennek világos megközelítése érdekében, először a nemzetté válás folyamatának általánosabb szakaszait kívánom felvázolni, majd a szomszédos nemzetek döntő jelentőséggel bíró hatásait kívánom vizsgálni.

A macedón nemzetté válás szakaszai

A Balkán történetének egyik legmeghatározóbb sajátossága a megkésett-ség. A Török Birodalom európai térhódítása legsúlyosabban a balkáni népeket érintette. A több száz éves megszállás akadályozta a Balkán-félsziget és a korabeli Európa kapcsolatait, ezért az ebben a régióban, a középkorban oly virágzó államok kultúrája, művelődése hanyatlott, és az európai fejlődéshez képest végérvényesen lemaradt. A XVIII. század második, a XIX. század első felében az itteni népeknél jelentkező kulturális és politikai mozgalmak, melyek a nemzetek születését előkészítették, egymással leggyakrabban ellenséges viszonyban voltak. Ennek legfőbb oka, hogy a török rabság évszázadai-ban az etnikai határok eltűntek. Az ébredő nemzetudattal áthatott mozgalmak legfontosabb célkitűzése, az önálló nemzetállamok kialakítása így komoly nehézségekbe ütközött. Ezt tovább nehezítették az ebben az időben

1 Erre vonatkozóan ld. Stefan Troebst: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között, in: Regio 1992/4. Az alap gondolat bővebb kifejtését, historiográfiai utalásokkal ld. Stefan Troebst: Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982, Südost-Institut, München-Oldenbourg 1983.

2 E nézet legszemléletesebb, politikai színezetű kifejtését ld. a BKP funkcionáriusok között, zárt körben terjesztett, a Bolgár Tudományos Akadémia által összeállított, Македонският въпрос (историчко-политическа справка), София 1968 kiadványban.

feltárt és közzétett nemzettörténetek, amelyek nagy részben az egymás ellen vívott évszázados harcok történetét jelentették. Ezek során a török előrenyomulást megelőzően népeik rövid időre, szinte teljes mértékben meghódították a Balkán-félsziget területét. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a születő nemzetek azonos területeket követeltek maguknak. A XIX. század folyamán, a Török Birodalom válsága reális esélyt adott arra, hogy a balkáni mozgalmak sikert érjenek el, és születő nemzeteik kivívják függetlenségüket. Ehhez határozó segítséget reméltek a korabeli nagyhatalmaktól, akik számára nem volt érdektelen a félsziget sorsa, hiszen geopolitikai helyzete kimagaslóan fontos volt. Itt vezettek keresztül azok a kereskedelmi utak, amelyek az európai országokat összekötötték a Közel-Kelettel, de földrajzi helyzetének legfontosabb tényezőjét mégis a tengerszorosok közelsége adta. Oroszország mindent elkövetett azért, hogy ezeket birtokolja, vagy befolyása alá vonja azokat a formálódó helyi országokat, melyek érdemben felléphetnek a szorosok vonatkozásában az orosz érdekekért. Természetesen a többi nagyhatalomnak sem volt érdektelen a Balkán-félsziget sorsa.

A külső hatalmi befolyás mellett, önállóan alakult ki a balkáni népek nemzeti öntudata. Ez minden esetben összekapcsolódott a történelmi nagyság mítoszával. A Balkán történelmében ez először a görögök esetében fogalmazódott meg. A Török Birodalom a XIV-XV. században fokozatosan meghódította a görögök lakta területeket, de ez nem feltétlenül jelentette teljes alávetésüket. A törökök nem törekedtek a Balkán teljes iszlamizálására, csak a stratégiai, vagy más okok miatt különlegesen fontos területeken. Ahol ez nem következett be, ott az úgynevezett millet-rendszert alakították ki. Ebben az esetben a lakosokat vallási hovatartozásuk alapján tartották nyilván, így a vallási vezető bizonyos világi hatalommal is bírt. A középkor évszázadaiban a Görög Egyház fokozatosan kiszorította a többi keleti keresztény egyházat a Balkán-félszigetről, így gyakorlatilag a görög papok kerültek minden keresztény lakta területen kiváltságos – vezető – helyzetbe. Ezt elősegítette a görögöknek a Birodalom életében elfoglalt speciális gazdasági helyzete is. Mindezeknek köszönhetően, először a görögöket érintette meg nyugati mintára a nemzeti-kulturális fejlődés igénye. Ennek gyökerei a XVIII. század derekáig nyúlnak vissza. A folyamat nem csak a török uralom alatt élő görögöket érintette, hanem a határokon kívül élő kolóniákat is. A nagyhatalmak, az 1774-es kücük-kajnardzsi békét követően, a Török Birodalommal folytatott kereskedelemben egyre gyakrabban vették igénybe a görögök segítségét. Ezt elsősorban nyelv- és helyismeretük indokolta. Ellenzolgáltatásként, illetve

saját politikai céljaik megvalósítása érdekében támogatták a görög mozgalmat. A Török Birodalomban, illetve azon kívül alakuló titkos társaságokban felmerült az igény az önálló görög államiság helyreállítására, illetve a Török Birodalom visszaszorítására. A tervezett nemzetállam lényegesen nagyobb területet ölelt volna fel, mint amit azt a görögség etnikai határa lehetővé tette. Ugyanez elmondható a később meginduló szerb nemzeti mozgalomról is. Egykori államuk történelmi nagyságához kívánták igazítani a megalakuló nemzetállamuk határait. Ehhez az újra önállósult Szerb Egyház segítségét is fel kívánták használni: a konstantinápolyi patriarcha 1832-ben elismerte a szerb egyház autonómiáját, 1879-ben pedig teljes fokú autokefalitását autokephalitását.³ A megalakuló államaik azonban, a realitásoknak megfelelően, az eredeti elképzeléseknél lényegesen kisebb területen jöttek létre. Ez azonban ekkor még nem jelentett másokkal közvetlen konfliktust.

A bolgárok nemzeti mozgalma, a görögökéhez és a szerbekéhez képest megkésve jelentkezett. Megindulását éppen ez a két mozgalom gerjesztette. A XIX. század első felében, a Balkánon komolyan felerősödött az orosz diplomáciai és részben a katonai befolyás. Ennek érdekében a cár, céljainak megfelelően támogatta az egyes nemzeti mozgalmakat, így a bolgárt is, mely a század 70-es éveiben komolyan felerősödött. Ezt tovább fokozta az 1870-ben, szultáni fermánnal felállított Bolgár Exarchátust, melynek joghatósága a Balkán-félsziget nagy részére terjedt ki. Ezt, illetve az Exarchatus létét a konstantinápolyi patriarcha nem ismerte el. Tovább segítette a bolgárokat az orosz katonai fellépés, melyre alkalmat az 1877–78-as orosz török háború adott. Ezt az 1878. március 3-án megkötött, San Stefano-i béke zárt le, amelynek értelmében megszületett az ún. Nagy Bulgária, mely egyaránt mély felháborodást váltott ki a nagyhatalmak és a formálódó helyi nemzetállamok körében. Előbbieket a nyilvánvaló orosz előretörés, utóbbiakat az aránytalanul nagy területeket kapó, ekkor megszülető bolgár állam aggasztotta, ugyanis számos olyan földrajzi egységet juttattak ekkor ennek az államalakulatnak, melyeket a szerbek és a görögök is maguknak követeltek. A legvitatottabb helyzete Makedóniának, mint földrajzi egységnek volt. Az ehhez és az itt lakó néphez kapcsolódó vitát a történettudomány „makedón kérdésnek” nevezi. Kétség kívül ez a régió a történelem folyamán egyaránt része volt egy ideig a görög, a szerb és a bolgár államnak is. A kérdést bonyolította az a tény is,

---

3 Erre vonatkozó egyéb adatokat ld. Berki Feriz: *Orthodox egyház a Balkánon*, in: Juss 1992/1–2, 259–265. o.

hogy Ohrid, a balkáni kereszténység egyik legősibb és legfontosabb központja szintén Makedóniában volt. Mindenkit átmeneti meglepéssel töltött el a nagyhatalmak által 1878. június 13. és július 13. között megrendezett Berli-ni Kongresszus, amely néhány hónappal a San Stefano-i béke megkötése után a nagy bolgár államot három részre darabolta. Makedónia visszakerült a Török Birodalomhoz, csak egy kicsiny török függésben lévő bolgár fejedelemség született, mert az ettől délre eső terület Kelet-Rumélia néven a Török Birodalom autonóm része lett. Ezzel azonban a nagyhatalmak a napjaink balkáni eseményeit is befolyásoló precedenst teremtettek: a bolgárok ezt az autonómiát csak átmenetinek tekintették. 1885. szeptember 8-án Battemberg Sándor bolgár fejedelem bejelentette Kelet-Rumélia és a Bolgár Fejedelemség egyesülését. Ez hatalmas nemzetközi feszültséget eredményezett, mely a mai napig érezteti hatását. Az egyesülés precedens értékű lett. Hamar világgossá vált a következő lépés: Makedóniát idővel, hasonló módon kívánják Bulgáriához csatolni, és így megteremteni az áhított Nagy Bulgáriát. Ezt a mintát azonban a többi balkáni ország sem hagyta figyelmen kívül.

1878-ban véget ért Makedónia történetének egy fontos szakasza, mely súlyosan érintette a helyi délszláv lakosságot. Végérvényesen kiszakadtak a bolgár fejlődésből, annak ellenére, hogy a bolgár nemzeti mozgalomban lényeges szerepet játszott. A kialakuló bolgár nemzet azonban sohasem tudta elfelejteni a traumát, melyet Makedónia elvesztése jelentett. Az itt élő délszlávokat az ezt követő években számos más hatás érte egyidőben, melyek hatása és határfoka azonban semlegesítette egymást. *Ezt a momentumot tekinthetjük a macedón nemzet kialakulása kezdetének.*

A Makedóniáért vívott politikai és katonai küzdelmekben egyaránt manifesztálódott a görög, a szerb és a bolgár nemzet történelmi nagyságának mítosza. Ennek érdekében igyekeztek Makedónia lakóit saját kulturális, és ezen keresztül, politikai befolyásuk alá vonni. Számos iskolát alapítottak, a kialakuló bolgár, szerb vagy görög irodalmi nyelven pedig azt tanították, hogy az itt lakók mindig az adott nemzethez tartoztak, és közeleg az idő, amikor területileg is bekövetkezik az egyesülés.⁴ Természetesen ennek a propagandának továbbra is fontos tényezője maradt az egyház. A templomokban görög, szerb és bolgár nyelven, az iskoláknál szélesebb tömegek számára hirdették a nemzeti ideológiát. Felszínre kerültek az évszázados sérelmek, melyeket

4 Ld. Манол Пандевски: Учителското движење во Македонија (1893–1912), Скопје 1962, 17–46. o.

a görög ortodoxia erőszakos fellépései okoztak a szerbek és bolgárok ellen az elmúlt évszázadokban, illetve ezek „bosszúja” a görög egyházzal szemben. A nemzeti, kulturális, vallási és politikai harcot a gazdasági szempontok tovább gerjesztették.⁵

A történelmi tényekkel megalapozott nagyság mítosz, a balkáni nemzeteknél hamar politikai színezetűvé vált. A történelmi jogosságon alapuló önálló államiság először az emigrációban élő Rigasz Velesztinlisznál jelentkezett. Ő francia mintára, egy föderatív államot képzelt el a Balkánon, ahol természetesen a görögöké lett volna a vezető szerep. A szerb nagyságot legegyértelműbben Ilija Garasanin, szerb miniszterelnök képviselte, aki 1844-ben Nacertanije címmel adta ki elképzeléseit. Itt Szerbiát olyan területként írta le, ahonnan kiindulva felszabadítható és egységesíthető a félsziget. Természetesen szerb főség alatt. A bolgár elképzelés politikáivá az Exarchatus megalakulásával vált. A joghatósága alá vont terület határa túlmutatott a bolgár etnikai határon, és alapjává vált a San Stefano-i békében megszületett Nagy-Bulgáriának.⁶ Mindhárom elképzelésről, és ezek más megjelenési formáiról elmondható, hogy noha a vezető szerepet saját nemzetüknek követeli, de számol a többiek érdekeivel is. Természetesen ezeket a sajátjaiknak rendeli alá, ez azonban nem zárta ki az átmeneti együttműködés lehetőségét. Ebből következőleg természetesnek hat, hogy több kísérlet mellett, két esetben konkrét politikai és katonai együttműködés megkötésére is sor került. Az első, 1867-es kísérlet eredménytelen volt.

Az egymással versengő nemzeti mozgalmak, és az ezt követő politikai törekvések Makedónia lakóit hátrányosan érintették, de ezek egyike sem tudott kellő eredményt elérni. A Makedóniát lakó délszlávok többsége számára a korábban oly természetes makedón önmegnevezés új tartalmat kapott: egyre inkább tiltakozást jelentett a külső behatásokkal szemben. *A makedóniai délszlávok fokozatosan ráébredtek regionális összetartozásukra, ezzel megindult nemzeti öntudatra ébredésük, mely a nemzetté válás második szakaszát jelenti.* A makedón történetírás szerint ennek első komolyabb jele az 1893-ban, Szalonikiban megalakított Belső Makedón Forradalmi Szervezet (VMRO) volt, amely Makedónia önerőből való felszabadítására törekedett. Ehhez kapcsolódóan, még távlati célként sem voltak hajlandóak elfogadni a felszabadulást követően egy másik országgal való egyesülést. Ez a bolgár nemzeti mozgalmmal

5 Ld. Александар Трајановски: Бугарската егзархија и македонското националноослободително движење (1893–1908), Скопје 1982, 89–114. о.

6 Ld. Зина Маркова: Българската екзархия 1870–1879, София 1989, 200–228. о.

való nyílt szembefordulást jelentette. Emiatt Szófiában 1895-ben megalakították a bolgár érdekeknek megfelelő mozgalmat, a Legfelsőbb (Makedón) Bizottságot. A felszabadulást követően ez célkitűzései szerint egyesíteni kívánta Makedóniát és Bulgáriát. Az összefogás hiányában, a szervezetek által kirobantott két különálló felkelés (1902-ben, illetve 1903-ban) egyaránt alulmaradt a nagyarányú török túlerővel szemben. Az ezt követő években a Belső Makedón Forradalmi Szervezet részekre szakadt.⁷

A macedónok megosztottságát csak növelte, hogy a második balkáni katonai szövetség, az 1867-essel szemben, eredményes volt. A szövetségeseknek az első balkáni háborúban sikerült felszabadítani Makedóniát és más balkáni területeket. A második balkáni háború viszont az egykori harcostársak gyilkos küzdelmét hozta, melynek célja a „zsákmány” felosztása volt. A háborúba belépő Romániában megkötött, a küzdelmet lezáró bukaresti békében, 1913. július 28-án, Makedóniát szétdarabolták. A legnagyobb rész, az úgynevezett Égei-Makedónia Görögországhoz (32000 km²), Vardar-Makedónia Szerbiához (26494 km²), a legkisebb Pirin-Makedónia pedig Bulgáriához került (7000 km²).

A balkáni háborúk, majd az azt követő első világháború idején, a szomszédos államok makedóniai területekért vívott harcai közepette felerősödött a macedónok összetartozás tudata. Egyre többen ismerték fel az önálló Makedónia megteremtésének, és a minden macedónt egy államba elv szükségességének véghezvitelét. A meginduló nemzetfejlődés számára azonban elengedhetetlenek voltak az önálló állami keretek, amelyre még évtizedekig várni kellett. A nemzetfejlődésnek, az adott helyzetben, egyedül a Vardar-Makedóniában kialakult körülmények kedveztek. *Az első világháborút követően megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, a későbbi első Jugoszlávia területét képező egykori makedón területen játszódtott le a macedón nemzet kialakulásának újabb szakasza.* A folyamatos háborúkat követően bekövetkező békés évtizedekben bekövetkező gazdasági fejlődés segítette a nemzetfejlődést. A folyamatossá vált szerb nemzeti ideológia nem érhetett el eredményt, mert a kirobbanó második világháború idejekorán véget vetett ennek. A széthulló Jugoszlávia a hódítók prédájává vált. Vardar-Makedónia, és emellett Égei-Makedónia

7 A makedóniai forradalmi mozgalmak történetének macedón megközelítését legszemléletesebben ld. Манол Пандевски: Македонското ослободителното дело во XIX и XX век, том први (1893–1903), Скопје é.n., illetve a bolgár szemléletet Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи, том втори (1893–1903), София 1995.

jelentős része bolgár megszállás alá került. Az újabb hódítás és az ezt követő újabb - ezúttal bolgár - nemzeti propagandahullám hatására széleskörű partizánvétekenység bontakozott ki. Ennek csúcspontjaként Vardar-Makedóniában szabályos felkelés bontakozott ki a bolgárok ellen, akik nem tudták elfogadni a ténytet: a makedóniai délszlávok évtizedek óta kiszakadtak a bolgár nemzeti fejlődésből, és megindultak az önálló fejlődés útján. A bolgár történetírás ezt a mai napig nem fogadja el. Véleményük szerint az értelmiség döntő többségét a Bulgáriában tanult képezték, akik magukat bolgárnak tekintették.⁸ A második világháborút követően megalakult második Jugoszlávia megteremtette a lehetőséget a macedón nacionalizmus kibontakozására. *Ez jelenti a nemzetté válás negyedik szakaszának kezdetét.*

Igaz, hogy Vardar-Makedónia csak egy része Makedóniának, és az is tény, hogy csak Jugoszlávia egyik tagköztársaságaként szerveződhetett állami keretek közé, de mindez nem halványította el az esemény történelmi jellegét. Makedónia, illetve a formálódó macedón nemzet megjelent Európa politikai térképén. Természetesen számos fontos kérdés és feladat várt tisztázásra, megoldásra. Le kellett küzdeni a szétdaraboltságból eredő gazdasági egység hiányát, meg kellett teremteni az infrastruktúra alapjait, de ezek mellett elő kellett segíteni a konszolidált nemzettudat kialakulását. A kultúra és a nyelv fejlődése új szakaszába érkezett: megkezdték az irodalmi nyelv normáinak kialakítását, a kodifikált macedón irodalmi nyelven új irodalom született, mely egyben az oktatás, a tudomány és az emberek hétköznapi kommunikációjának nyelve is lett. Emellett le kellett tenni az önálló történetírás alapjait⁹, hiszen a Makedóniát lakó délszlávok történelmi tudatát idegen befolyás alakította. A Macedón Szövetségi Köztársaságnak és a születő macedón nemzetnek mindenek előtt időre volt szüksége. Idő kellett, hogy kiépüljön az önálló államiság minden attribútuma, hogy a kultúra kibontakozhasson, és hogy a nemzetközi tervekben és politikában elfoglalhassa helyét a macedón nemzeti lét. Be kívánták bizonyítani, hogy ez a lét nem csak állomás egy másik országgal való egyesülés folyamatában. A megalakulás ténye tagadása volt mindazoknak a törekvéseknek, alkudozásoknak és tárgyalásoknak, amit a bal-

8 Ld. Растислав Терзиоски: Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветени институции во Македонија, Скопје 1974, különös tekintettel 179–228. o., illetve Миле Михајлов: Прашањето на обединувањето на Македонија во втората светска војна, Скопје 2000, 93–202. o.

9 Ennek legfontosabb letéteményese az 1948-ban alapított szkopjei Nemzeti Történelmi Intézet lett.

káni államok korábban egymással folytattak Makedónia sorsáról. Macedónia létezése, és az ezen belül meginduló kulturális törekvések tökéletes tagadását jelentették az 1913-as bukaresti szerződésnek.

A jugoszláviai polgárháború kirobbanásával, az állam széthullásának megindulásával egyidőben Macedóniában megszűnt a szerb politikai befolyás. 1992-ben megszülethetett az önálló államiság. A fejlődés végső szakaszába lépett, mely esetben a macedónoknak egyedül kellett külpolitikai érdekeiket érvényre juttatniuk. Az új szakaszába kerülő nemzeti, politikai és kulturális fejlődés megszabadult minden korábbi gátjától, s ez kisugárzott a határon túli területekre is. *Megkezdődött a nemzetté válás utolsó szakasza, megindult a politikai nemzet kialakulása.* Ez kisugárzott Égei-Makedóniára és Pirin-Makedóniára is, ahol az ott lakók önmagukat a macedón nemzethez tartóznak minősítették. Ezek aránya vitatott, mivel mind a görög, mind a bolgár kormányzat igyekezett számarányukat minimálisra szorítani, vagy teljesen elvetni létezésük tényét. A macedón öntudat a tengereken túli területeken sem bontakozhatott ki akadálytalanul. A nemzetközi politika komolyan befolyásolta, helyenként akadályozta ezt.

A XXI. század elején, a különféle etnikai konfliktusok különösen fontos helyet kapnak a médiában. A második világháborút követően, a bipoláris világrend éveiben a nemzeti kérdések háttérbe szorultak, illetve ezeket erőszakkal elfojtották. Részben ennek köszönhetőek stabilitásukat az etnikailag olyan összetett államok, mint például a Szovjetunió és Jugoszlávia. A Szovjetunió széthullását követően látványossá váltak a nemzeti, illetve nemzetiségi ellentétek, amelyek elmélyülése során fegyveres konfliktusokra került sor. A Jugoszlávia széthullása során kirobbant harcok okait értékelve megállapíthatjuk, hogy ezek háttérben minden esetben a nagyság mítosza húzódik meg, mely mélyen gyökerezik a félsziget történelmében. A szövetségi államból kiszakadt Szlovénia, Horvátország, majd Macedónia. Véres harcra azonban csak a szerb dominanciájú Kis-Jugoszlávia és Horvátország között került sor, illetve Bosznia-Hercegovinában alakult ki a Balkán történetének legvéresebb háborúja. A néhány napig tartó Szlovénia elleni jugoszláv támadás azonban nem torkollott háborúba. Macedónia tárgyalásokkal rendezni tudta vitáit Jugoszláviával. Az ezt követő években a formálódó macedón nacionalizmus azonban komoly ellenfélre talált. Az albánok és macedónok küzdelme jellemzi az önálló politikai nemzet kialakulását.

A felszínre került nacionalista indulatok hatására, a nemzeti és nemzetiségi konfliktusok azonban ezt az utódállamot sem kerültkék el: ezek itt elsősor-

ban belső ellentétek formájában jelentkeztek. A volt Jugoszlávia területén kirobbant háborúk hatására Macedóniában is feltámadtak az évtizedek óta lappangó ellentétek albánok és macedónok között. Ez kezdetben csak a vegyes etnikumú falvak lakóit érintette, majd a konfliktus fokozatosan átterjedt a városokra is.¹⁰ A korszak társadalmi zavarait jól tükrözi a gyors politikai polarizálódás. Macedóniában a pártosodás 1990-ben erőltetett ütemben indult meg. A több mint 50 párt közül kettőt kell kihangsúlyozni. A történelmi hagyományokból merítve, 1990. június 17-én megalakult VMRO-DPMNE (Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Párt a Macedón Nemzet Egységért), amely a nemzeti és hazafias értékek mellett a liberális és demokratikus elveket hangsúlyozta alapító iratában. Elnökének Lubcso Georgievszkit választották, aki 1998-ig nyíltan felvállalta pártja nacionalista elkötelezettségét. Ugyanebben az időben megindult a JKSZ macedóniai szervezetének átalakulása. Felvette a Macedón Kommunisták Szövetsége – Párt a Demokratikus Átalakulásért nevet, és ekképpen 1990. július 5-én jegyeztette be magát, és indult az 1990-es választásokon. Az ezt követő, 1991. április 20-án megtartott, XI. kongresszusán Macedón Szociáldemokrata Szövetségre változtatta nevét. Zászlajára a modern baloldaliságot tűzte. A párt programnyilatkozata szerint, harcolni kívánt a modern szociáldemokrata értékekért, melyet a gazdasági és szociális eredményekre, az európai humanizmus hagyományai alapján kívánt megvalósítani. Ígéretük szerint fel kívántak lépni a szociális és emberi jogokért, miközben elutasították a totalitárius kormányzás elvét. Ekképpen kívánták Macedóniát átalakítani demokratikus és fejlett országgá, miközben megteremtik a szabad, demokratikus szocialista társadalmat. Az e két párt mellett alakuló más macedón pártok sem tettek említést alapító iratukban, illetve politikai célkitűzéseikben az országot lakó nemzeti kisebbségekről, illetve ezek jogairól.

A feszült etnikai válság közepette egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a macedóniai albánok, saját érdekeiket védve, bele kívántak szólni a politikai vitákba. Ennek első jeleként 1990. február 1-jén nagyszabású demonstrációra került sor a többségében albánok lakta Tetovóban. A tüntető albánok mindenek előtt jogukat hangsúlyozták, melyen elsődlegesen a többségében általuk lakott Nyugat-Macedónia autonómiáját értették. A formálódó macedón politikai elit viszont nem foglalkozott érdemben követeléseikkel, mert hosszú

---

10 Ezt a vészterhes időszakot dolgozta fel *Eső előtt* című világhíres filmjében Mancso Mancsevszki.

várakozás után eufórikus állapotban, önálló nemzetállamuk megszervezésével voltak elfoglalva. Így az albánok megalakították saját politikai szervezetüket, a Demokratikus Prosperitás Pártját (PDP), mely önálló tevékenységét 1990. augusztus 25-én, Nevzet Halili pártelnökké választásával kezdte meg. A PDP(-Nemzeti Demokrata Párt) az 1990. november 11. és december 12-én megrendezett parlamenti választáson a 120 fős parlamentben 36 helyet szerzett meg.

A PDP kompromisszumkereső politikájával azonban semmi lényeges politikai engedményt nem tudott kiharcolni, ezért az albán tömegek fellépései egyre radikálisabbak lettek. 1992. március 31-én 40 ezer albán tüntetett Szkopjében az autonómiáért, majd november 6-án az albánok harcias fellépése, a szkopjei piacon („bit pazar”-ban) a rendőrséggel való összecsapáshoz vezetett, melynek számos halálos áldozata volt. A macedón hatóságok ezt követően is radikálisan kívántak fellépni a tüntető albánokkal szemben, ezért az 1993-as esztendő folyamán megindult az albán paramilitáris egységek megszervezése. A fokozódó radikalitás kihatással volt az albán politikai életre is. A PDP kongresszusán, 1994. február 12-én, két élesen elkülönülő frakció alakult ki. A békés megegyezést keresőkkel szemben fellépő radikálisabb irányzat vezetői Arben Xhaferi és Menduh Taçi voltak. Ők 1997-ben végleg különváltak a PDP-től, és megalakították az Albánok Demokratikus Pártját (DPA).¹¹

Görög-macedón viszony

Az önálló macedón államiság kiteljesedése elé a legkomolyabb gátat Görögország állította. A viszonyt eleve meghatározta, hogy a hivatalos álláspont szerint Makedónia görög terület volt az antik időkől napjainkig, az elnevezése is görög eredetű, tehát ez a terület a görög nemzet jogos jussa. Ehhez a tényhez képest kellemetlenül hatott a tény, hogy a balkáni háborúk során Görögországhoz került Égei-Makedónia lakosságának legjelentősebb hányadát olyan délszlávok alkották, akik magukat következetesen makedónnak tekintették. A görögök számára viszont a macedón görögöt jelentett, tehát aki nem görögül beszél, annak itt helye nem volt. Emiatt az első világháborút követő időszakban kb. 100 000 macedónt üldöztek el a hatóságok.¹² Bár, az

11 A macedóniai pártosodásra vonatkozóan ld. Спасе Мирчески: Алманах на Република Македонија, Скопје 1998; az albánokra vonatkozóan pedig White Book on the terrorist attack of the so-called NLA (www.dnevnik.com.mk/whitebook).

1920. augusztus 10-én megkötött Sevres-i békében kinyilvánították jogaikat, ezt a görög hatóságok nem tartották be. A délszláv makedónokra neheztülő nyomás – különösen azokra, akiket megérintett a formálódó macedón nemzetadat – elviselhetetlen mértéket 1936-ban, Metakszasz diktatúrájának kezdetén ért el. Már nem csak nyilvános helyeken tiltották a szláv makedón nyelv használatát, hanem otthon, a privát szférában is. Kampányt hirdettek annak érdekében, hogy minden 60 évnél fiatalabb, kötelezően megtanuljon görögül. Az első Jugoszlávián belül formálódó macedón nemzetet a görög közvélemény nem csoda, hogy ilyen körülmények között nem csak Görögország, hanem az egész Balkán-félsziget számára veszélyesnek ítélte.¹³ Különösen igaz volt ez a második világháborút követő években. A kirobbanó polgárháború talán legnagyobb vesztesei az Égei-Makedóniában élő délszlávok voltak. A véres események után egy évvel, 1949-ben is kb. 50 000, magát macedónnak valló polgár menekült el Égei-Makedóniából.¹⁴

A kérdés rendezése kevésbé múltott a macedónokon, ezt a jugoszláv és görög államnak egymás között kellett rendeznie. A görögök elsődlegesen a névhasználat ellen emeltek kifogást: szerintük nincsen joga sem Jugoszláviának, sem a Vardar-Makedóniában élőknek a „makedón” elnevezést használni. (Ti. sem a görög, sem a délszláv nyelveken nem lehetséges a különbségtétel makedón és macedón között.) Mindennemű olyan névváltoztatás, amely a jugoszláviai macedónok, illetve tagköztársaságuk szláv jellegére utalt volna, még súlyosabb helyzetbe hozta volna az Égei-Makedóniában élő macedónokat. A görög állam számára nehéz kérdést jelentett a Jugoszlávián belül kialakuló irodalmi macedón nyelv is. Korábbi vélemény szerint az Égei-Makedón területen beszélt délszláv nyelv a bolgár egyik dialektusa volt. A kialakított macedón nyelv azonban ettől már lényegesen különbözött, és ebből is következően alkalmassá vált az itt élők nemzettudatának alakítására és erősítésére. A kényes kérdés rendezésére sor kerülhetett volna a jugoszláv-görög találkozón, azonban legtöbb esetben mindkét fél igyekezett ezt a témát kerülni. Lehetetlen volt a görög álláspont megváltozása, miszerint Görögországban nem létezett és nem is létezik szláv makedón nép és macedón nemzet. Akik

12 Ld. Иван Катарчиев: *Соседите и Македонија*, Скопје 1998, 39. o.

13 Ld. Стојан Киселиновски: *Егејскиот дел на Македонија (1913–1989)*, Скопје 1990, 128–134. o.

14 A második világháborút követő évek égei-makedón menekülteire vonatkozó adatokat ld. Ристо Кирјазовски: *Македонската политическа емиграција од егејскиот дел на Македонија во источноевропските земји по втората светска војна*, Скопје 1989, 21–44. o.

a polgárháborút követően maradtak, azokat a hatóságok vagy internálták, vagy egyszerűen az ország belsejébe telepítették.¹⁵ Az 1982–85 közötti időszakban, a görög törvények által teremtett körülmények a hatóságoknak újabb nehézséget jelentettek. A polgárháború idején, és az azt követő években a Görögországot elhagyó menekülteket repatriálni kívánták, de ezt a magukat macedónnak vallóktól megtagadták. Nem kaphatták vissza elkobzott tulajdonukat, és nem látogathatták meg szülőfalujukat sem.¹⁶ Ebben nem tettek különbséget az Egyesült Államokban, Kanadában, vagy Ausztráliában élő, és ezen államok útlevelével utazó, egykori görög állampolgárokkal sem.¹⁷ Morbidnak hatnak az óceánon túli államok területén hasonló okok miatt végbement csatározások.

Különösen aktív, többezres macedón szervezetek tevékenykednek Ausztráliában. Részben a nemzettudatuk formálására, és a macedón kulturális értékek terjesztése céljából 1954-ben, Melburnben egyházközséget alapítottak. Erre válaszként, görög támogatással egy „ellenpropagandát” kifejtő szervezet alakult, a Pánmakedón Szövetség. Ez tevékenységét kiterjesztette Ausztrália más területeire is, sőt az Egyesült Államokban és Kanadában is igyekezett befolyást szerezni. Szintén görög kezdeményezésre, válaszul a különféle macedón szervezetek tevékenységére, 1986-ban, szintén Melburnben megalakult a Makedón Tudományos Intézet. Az intézmény által kifejtett tevékenység annyira felkorbácsolta az indulatokat, hogy az általuk 1988-ban szervezett kiállítás megnyitására ide látogató Hrisztosz Szerzitakis beszéde után az államfőt a rendőrség mentette meg a magát macedónnak vallók dühöngő tömegének haragjától. Mint ez a szerencsétlen incidens is mutatja, a görög propaganda nem tudta eredményesen gátolni a macedón tudat óceánon túli területeken való terjedését sem.

Az „antimacedón” propaganda veszélyességét jelzi, hogy ezt a politikai elit is magáénak érezte. Ez nem kizárólag a második világháborút követő évekre, illetve évtizedekre volt jellemző, és sajnálatos módon hatott az Égei-Makedóniában élő macedón kisebbségre. Andreasz Papandeu görög miniszterelnök, egy 1983-as görög-jugoszláv találkozón így nyilatkozott:

15 Ld. Русто Кирјазовски: Македонското национално прашање и граѓанската војна во Грција, Скопје 1998, 333–340. o.

16 Ld. uo. 341–343. o.

17 A hasonló sajnálatos események közül kiemelkedik, hogy a hatóságok nem engedélyezték az Égei-Makedóniai Menekült Gyermekek Első Világtalálkozója résztvevőinek 1988-ban, hogy belépjenek Görögországba.

„Görögország elismeri Jugoszlávia föderális felépítését, és elfogadja, hogy területén kialakult egy macedón nemzet, de azt határozottan tagadja, hogy területén macedón kisebbség létezne.”¹⁸ Ugyanebben az időben hasonlóan vélekedett Konsztantin Micitakis, az Új Demokrácia párt vezére is egy spanyol lapnak (ABC) adott interjújában.¹⁹ A feszültség, a jugoszláv állam szét-hullását követő években (1991–95) érte el csúcspontját.

Görögország, 1991-ben egy négyes találkozó összehívását szorgalmazta, ahol megvitatnák Jugoszlávia széthullásának következményeit. Ide Görögország mellé meghívást kapott volna Bulgária, Románia és Szerbia. Macedónia nem... A politikai célzás egyértelmű volt. A találkozó azonban Olaszország, Németország és az Egyesült Államok tiltakozása miatt elmaradt. A bolgárok által 1994-ben kiszivárogtatott információk szerint Görögország 1991-ben még ennél is messzebbre ment. Micotakis titkos találkozót kezdeményezett Milosević személyes részvételével, Görögország, Bulgária és Jugoszlávia részvételével. A téma Macedónia felosztása lett volna. A találkozó bolgár tiltakozás miatt elmaradt.²⁰

1992-ben Görögország széles európai kampányba kezdett, melynek célja, hogy az Európai Unió utasítson el Macedóniával mindennemű kapcsolatot, míg az nem teljesíti a görög követeléseket: nevének, zászlajának és részben alkotmányának megváltoztatását. Ugyanekkor igyekezett akadályozni a Macedóniának nyújtott humanitárius segítséget is. Ez a meghirdetett macedónellenes görög blokádban csúcsosodott ki. Ez a görögországi kormányváltással, Andreasz Papandreu miniszterelnöksége alatt tovább fokozódott. Néhány hónapos szünet után, 1994 szeptemberében ismét, de még szigorúbb formában, 1995 szeptemberéig visszaállította azt. Macedóniát a katasztrófától Bulgária magatartása mentette meg. A feszült macedón-bolgár viszony ellenére nem csatlakozott a blokádhoz, hanem ezzel ellentétes módon, segíteni próbált.

A görög külpolitikai lépésektől függetlenül 1993. április 8-án az ENSZ tagjai közé fogadta Macedóniát, Volt Jugoszláv Köztársaság Macedónia néven. Ez új utakat nyitott meg Macedónia számára, bár több ország is az ENSZ-hez hasonló, nem pedig az alkotmányban rögzített Macedón Köztársaság néven ismerte el Macedóniát. Lassan normalizálódott a viszony Görögországgal is, miután 1995. szeptember 13-án, New Yorkban aláírták „Együtt-

18 Ld. Милчо Балеvски: Соседски митски пајажини, Скопје 1994, 91–92 о.

19 Ld. uo. 13. о.

20 A találkozóról, a szerbiai Време napilapból (VIII.évf., 351. sz.), válogatás található a Нова Македонија napilap 1997. február 23-i számában.

működés ideje a két ország viszonyának normalizálására” elnevezésű kétoldalú szerződést. A két ország közötti enyhülés komoly állomása volt 1997. március 19-e, amikor a görög külügyminiszter látogatást tett a Macedón Köztársaságban, melynek célja az albániai válságról folytatott egyeztetés volt.

Bolgár-macedón viszony

Mint már arra fentebb utaltam, Makedónia történetében 1878-ban lényeges fordulat következett be. A keleti kérdés egyik legfontosabb elemeként, az 1877–1878-as orosz-török háború záróakkordjaként március 3-án megkötötték a San Stefano-i békét. Az aktuális orosz balkáni törekvéseknek megfelelően felszabadították a Balkán-félszigetnek még török kézen lévő területének nagy részét, majd itt létrehozták az ún. Nagy-Bulgáriát. Ennek léte egyaránt elfogadhatatlan volt a nagyhatalmak és a balkáni új „nemzetállamok” számára. A béke revidálására a Berliini Kongresszuson került sor. Csúpan egy kicsiny, Oroszországtól függő Bolgár Fejedelemséget hoztak létre. A felszabadított területek kisebb részén megszervezték Kelet-Ruméliát, mely a Török Birodalomhoz tartozott, mint autonóm terület. A nagyobb részt (ti. Makedóniát) visszaadták a törököknek. Mint fentebb utaltam rá, ez a földrajzi egység darabjaiban, vagy egészben Párizs almájaként hevert az egykori nagyságukat visszaállítani óhajtó balkáni államok között.

Bolgár vélemény szerint Makedónia teljes területe őket illeti. Véleményük szerint ennek nem csak történelmi, hanem nemzeti okai is vannak. A bolgár álláspont szerint a makedóniai délszlávok bolgárok, az általuk lakott terület mindig a bolgár hatalmi és kultúrkörbe tartozott. Erre a legfontosabb bizonyítékuk a nyelvük maga, melyet a bolgár egyik nyelvjárásának tekintettek.²¹ Az, hogy a makedónok bolgárok, az 1878 után kialakuló bolgár szakirodalomban és publicisztikában, mint támadhatatlan tény szerepelt, majd ez fokozatosan a formálódó bolgár öntudat legmeghatározóbb elemévé vált.²² A Makedóniáért vívott harc fontos részévé vált, hogy az itt lakókat meggyőzzék arról, hogy „köztük ki kell fejlődnie a nemzeti érzésnek, mert többé vagy kevésbé, de ereikben bolgár vér folyik.”²³ A bolgár politika fontosnak tartotta, hogy a makedónok között kialakuljon a tudat: „Szófia gondoskodik a sorsukról, a jelenben és a jövőben egyaránt”²⁴. Ennek elősegítésére az önálló

21 Ld. a 2. jegyzetet, különös tekintettel a 43–53. oldalakat.

22 Ld. Csíkhelyi Lenke: Nemzet és regionális tudat a bolgár és a macedón államfejlődésben, in: Pro Minoritate 2002/nyár.

bolgár államiság kezdetén, már az első költségvetésben 30 ezer, három évvel később már 100 ezer levát különítettek el a célra. Nagy szüksége is volt erre a makedóniai lakosságnak, mivel ezekben az esztendőik különösen gyenge termést hoztak, ezért a kenyér ára nagyon magas volt. Számos szervezetet hoztak létre, melyek fenntartására mindig jutott pénz a költségvetésből. Például 1885/86-ban a Bolgár Exarchátus erre a célra 574 864 levát „gyűjtött össze”.²⁵ Az általuk kifejtett propaganda erősen hasonlított a görögre. A bolgár álláspont azonban lényegesen kompromisszumképesebb volt a görögnél. Ezt mutatja Makedónia felosztásáról a szerbekkel folytatott számos egyezkedő tárgyalás: 1896, 1897, 1904, 1910.

Makedónia sorsának bolgár igényeknek megfelelő rendezésére 1902-ben komoly kísérletet tettek. Kormányzati lépésként a Legfelsőbb Bizottság a Török Birodalomhoz tartozó tartományban kirobbantotta az ún. Gorna Dzsumajai felkelést. Miután ezt a lakosságnak csak kisebb része támogatta, a török hatóságok könnyűszerrel vérbefojtották. A VMRO részben erre válaszként, 1903-ban az évek óta tartó előkészületeket követően, de nem a megfelelő időben, szintén a felkelés mellett döntött. Az ún. Illés napi felkelés a korábbihoz hasonlatos véget ért. Azonban ennek jelentősége nagy, mivel fordulatot hozott Makedónia belső fejlődésében és a bolgár politikában egyaránt. A makedón délszlávok számára bebizonyosodott, hogy önállóan, nemzetközi segítség nélkül, nem tudják kivívni szabadságukat. Világossá vált számukra, hogy a segítség nagyban függ a regionális és európai hatalmi politikától. Ennek jele volt, hogy a bolgár kormánykörök hiába óvták a makedóniai lakosságot a felkeléstől, de feltehetően Ferdinánd bolgár fejedelem környezetéből viszont orosz támogatással hitegették őket.²⁶ A bolgár politika hivatalosan megszakított a VMRO-val minden kapcsolatot. A török uralom elleni harc hagyományaira támaszkodó, Makedóniában felálló önszerveződő paramilitáris fegyveres csapatokat (az ún. csetákat), a szerbekhez hasonlóan, a bolgárok is terroristának tartották. A hivatalos bolgár politika és a közvélemény a makedón kérdés rendezésére egyetlen megoldást tudott elfogadni:

23 Ld. Konsztantin Sztoilov bolgár külügyminiszternek Battenberg Sándor fejedelemhez intézett titkos jelentését: Лубен Лапе: Одбрани четива за историјата на македонскиот народ, дел II (Скопје, 1953), 128. o.

24 Уо.

25 Makedónia helyzetét, valamint a korabeli bolgár törekvéseket ld. Историја на македонскиот народ II, Скопје 1969, 109–137. o.

26 Ferdinánd ilyen szerepéről nincsen egyértelmű forrás, a történeti irodalom egy része közvetett adatokból következtet erre. Pl. ld. Историја на Бугарија I, Сохија 1955, 194–217. o.

Makedónia területének minél nagyobb részét annektálni kell, az itt élő délszlávokat pedig be kell illeszteni a bolgár nemzetbe.²⁷ Néhány rövidebb időszaktól eltekintve (1920–23, 1944–48), amikor a politikai helyzet más álláspontot követelt meg, ez az általános vélemény volt jellemző Bulgáriában, egészen a közelmúltig.

A makedón kérdés radikalizálódása a második világháború után következett be. A második Jugoszláviában önálló tagköztársaságként beillesztett, egykori Vardar-Makedónia, és az itt lezajló felfokozott ütemű nemzetné válás, patanásig feszült viszonyt eredményezett Bulgária és Jugoszlávia között. Ezt jól látta Titó és Dimitrov egyaránt. A kettejük tárgyalásai nyomán kirajzolódó balkáni föderációs tervek enyhítették a két szomszédos országnak a macedón kérdés miatt súlyosan terhelt viszonyát.²⁸

A bolgár békeszerződés 1947. szeptember 15-i életbelépése, a szovjet csapatok december 15-ig történő visszavonása lezárta a háború befejezése után évekig tartó ideiglenes, fegyverszüneti állapotot. A szövetséges Ellenőrző Bizottság felszámolásával Bulgária visszanyerte „függetlenségét”. Hiába szerepelt a legyőzött országok között, a határok megvonásánál mégis kedvező helyzetbe került. Az új bolgár vezetés, kihasználva a Jugoszláviával kialakult ekkor még felhőtlen jó viszonyt, kísérletet tett a macedón kérdés rendezésére, föderációs alapon. A bolgár vezetés „hazai” (Trajcsó Kosztov, Dobri Terpesev, Anton Jugov) és „moszkvai” szárnya (Georgi Dimitrov, Vaszil Kolarov, Valko Cservenkov) a föderációs elképzelések tekintetében tökéletesen egyetértett. Tito és Dimitrov az 1947. július 30. és augusztus 3. között megrendezett Bled-i tárgyalások keretei között együttműködési megállapodást kötöttek, amely célzást tartalmazott a vámunióra és egy föderáció felé vezető lépésekre.²⁹ Amikor novemberben, előzetes szovjet beleegyezéssel, megkötötték a bolgár-jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződést, ennek továbbfejlesztéséről nem esett szó. Sztálin gyanította, hogy Tito és Dimitrov, esetleg régióbéli más vezetőket is bevonva, a háta mögött egyezkednek. A bomba Dimitrov 1948. január 23-i sajtótájékoztatója után robbant. A bolgár vezető ekkor jelentette be, hogy

27 A megújuló Legfelsőbb Bizottság ideológiaiájáról és gyakorlati lépéseiről ld. Манол Пандевски: Македонското ослободително дело во XIX-XX век, том трети, Скопје 1988, 188–227. o.

28 Ld. Добрин Мичев: Македонският въпрос и българо-югославските отношения 9 септември 1944 - 1949, Сохия 1994, 191–223. o.

29 Ld. Новица Велџановски: Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953), Скопје 1998, 157–178. o.

előbb-utóbb időszerűvé válhat a népi demokratikus országok föderációja vagy konföderációja Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Albánia, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Görögország részvételével.³⁰ Különösen az albán-jugoszláv kapcsolatok voltak szorosak – Albánia gyakorlatilag teljes jugoszláv befolyás alatt állt.³¹ De a bolgár-jugoszláv tárgyalások a politikai kérdések mellett a macedón kérdés megoldását is kínálta. Pirin- és Vardar-Makedónia egyesítése jelentős lépés lett volna. Ez a terv azonban komoly területi igényeket is magában foglalt. A jugoszláv vezetés az államhatárt az etnikai határokig kívánta eltolni, és ez nyilvánvaló területi igényt jelentett Görögországgal szemben. A három részre tagolt Makedónia egységét a föderáción belül létező Macedón Népköztársasággal való egyesítés révén kívánta megoldani. Ez az igény azonban hosszú időre elmélyítette a jugoszláv-görög, illetve a bolgár-görög ellentétet. Ugyanakkor, az ezekkel az eseményekkel egyidőben lezajlott görögországi polgárháború következményei hosszú időre elodázták a Makedónia területi egységének létrehozásáért küzdő nemzeti erők törekvéseit.³²

A választ, a „kötelező szabályoktól” eltérően megkerült szovjet vezetéstől Dimitrov rövid időn belül megkapta egy éles hangú Pravda kommentárban: „Ezeknek az országoknak nem problematikus és erőltetett konföderációra van szükségük, hanem a belső népi demokratikus erők mozgósításával és szervezésével, függetlenségük és szuverenitásuk erősítésére és védelmére, minthogy azt helyesen kifejtette a kilenc kommunista pártjól ismert nyilatkozata.”³³ Majd Sztálintól személyesen, február 10-én. A szovjet vezető a tárgyalások során kijelentette, hogy nem egyszerűen hibáról van szó, hanem az ő véleményétől eltérő felfogásról.³⁴ Sztálin felháborodásának oka kettős volt. A bolgár-jugoszláv föderáció gondolatát helyeselte, de Moszkva megkerülése ebben az ügyben megbocsájthatatlan bűn volt. Tito nem utazott el Moszkvába, így Sztálin dühkitörését Dimitrovvval együtt Kardelj külügyminiszter hallgatta végig. Legnagyobb meglepetésükre a „tárgyalások” végén Sztálin maga követelte, hogy azonnal hozzák létre a föderációt - nyilvánvalóan

30 Az eredeti szöveget ld. Добрин Мичев: Македонският въпрос и българо-югославските отношения 9 септември 1944 - 1949, София 1994, 385. o.

31 Ld. Edvard Kardelj: Visszaemlékezések, Noviszád 1981, 120. o.

32 A bolgár-jugoszláv tárgyalások Macedóniára vonatkozó összefüggéseit ld. Новица Велjanовски: Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953), Скопје 1998, 138–156. o.

33 Ld. a Pravda 1948. január 28-i számát.

34 Ld. Мито Исусов: Сталин и България, София 1991, 70–74. o.

a Szovjetunió befolyása alatt. Amikor Dimitrov gazdasági kérdéseket vetett fel, Sztálin félbeszakította: „Erről majd az egyesült jugoszláv-bolgár kormánnyal tárgyalunk.” Sztálin valószínűleg úgy vélte, hogy a föderációnak ket-tős eredménye lehet Moszkva szemszögéből nézve: az egyesült kormány bol-gár moszkovitái kordában tarthatják az engedetlenségre hajlamos jugoszlávo-
kat; másrésről viszont kiiktathatják a Jugoszláviával kapcsolatban Moszkvát leginkább aggasztó tényezőt, a föderációs alapon felépülő Jugoszlávia nemze-
teinek önrendelkezési jogát. Ez a szerb dominanciával vezetett Jugoszláviá-
ban hiába volt leginkább csak elméletben létező jog, a Szovjetuniónak mégis halálos fenyegetést jelentett. Az ott élő nemzeteknek még ez a látszólagos joga sem volt meg. Sztálin úgy gondolta, hogy a bolgárok hűségének köszön-
hetően ez az államforma az egyesült bolgár-jugoszláv államon belül el fog sor-
vadni. A föderációs törekvések azonban elsősorban az állam felépítésének kér-
désén bukott meg: a bolgárok duális egyesülésben, míg a jugoszláv vezetés Bulgáriát egyszerű tagállamként kívánták beléptetni. A föderáció jellegéről és tartalmáról folytatott szovjet-jugoszláv viszony az 1948. június 28-án a KOMINFORM által kiadott nyilatkozathoz vezetett, amely gyakorlatilag kitagadta, és kizárta tagjai sorából Jugoszláviát.³⁵ Ez a macedónokra nézve is súlyos következménnyel járt. Megindult Pirin-, illetve felújult Égei-Makedónia demacedonizálása. Ilyen körülmények között csak Vardar-Makedóniában (Macedóniában, mint jugoszláv tagköztársaságban) folytatód-
hatott a macedón nemzetté válás folyamata. A macedón kérdés hosszú idő-
szakra, a háború után megszilárdult balkáni országok (Jugoszlávia, Görögor-
szág, Bulgária és Albánia) állampolitikai érdekszférájába került.

Dimitrov, 1949. július 2-i halála azonban új korszak kezdetét jelentette Bulgáriában. A szocialista táborban egyedülálló módon kifejlődött a Párt és az állam támogatását élvező nacionalizmus. Ennek elsődleges célpontja Macedónia volt, legnagyobb ellensége pedig, értelemszerűen Jugoszlávia. A Makedónia elvesztése miatt dühödten szervezkedő bolgár politika vezér-
alakja maga Todor Zsivkov lett. Eszerint a macedón nemzet létrejött a bolgár-
ellenes politika terméke. Tagadják, hogy Makedónia területén, a középkor-
ban, illetve ezután valaha is a bolgártól különálló délszláv népcsoport élt vol-
na. Természetesen így önálló államalakulatuk sem létezhetett. A második világháború után mesterségesen kialakított irodalmi nyelvet a jugoszláv poli-

35 A moszkvai tárgyalásokról ld. Milovan Đilas: Találkozások Sztálinnal, Budapest 1989, 117–170. o. és Мито Исусов: Сталин и България, София 1991, 52–74., 130–170. o.

tika egyik megnyilvánulásának tartják. Végezetül a Makedónia területén, a XIX-XX. században fellépő hazafiak mind az egységes bolgár nemzet kialakulását óhajtották.³⁶

A rendszerváltozást követően, a 90-es években, lényegesen nem módosult a zsvikovi álláspont. A BKP utódpártjában, a Bolgár Szocialista Pártban a Zsvikovétól lényegesen eltérő véleményt csak Zsan Videnov leköszönése után színrelépő fiatalabb generáció fogalmazott meg. Ezek legjelentősebb alakja Georgi Parvanov volt. Jól látta, hogy a macedón kérdés rendezésének két komponense van. Az elsődleges a nyelvi kérdés. Ennek tisztázása után lehet a nemzeti kérdés rendezését elkezdeni. Ezzel kapcsolatosan már 1996-ban több interjút adott a macedón sajtónak, melyekben nyíltan fogalmazott: „Pártunkban és az ezen belüli csoportokban aktívan dolgozunk azon, hogy a nyelvi kérdésben mindkét nemzet számára elfogadható álláspontot alakítsunk ki. Úgy vélem, hogy Szófiának, a két ország közötti nemzetközi szerződések megfogalmazásakor, az alkotmányoknak megfelelő nyelveket kell használnia.”³⁷ Más helyen kijelentette: „Úgy vélem, Pártunknak a macedón kérdéshez való viszonyát komolyan befolyásolják nemzeti történelmünk nehéz fordulóit. Meg kell állapítanom, hogy amennyire Szófia képtelen elfogadni a Macedón köztársaságban kialakult nemzeti viszonyokat, Szkopje ugyanúgy képtelen elfogulatlanul szemlélni a közös történelmi múltat. A kérdéskör rendezésére átfogó megoldást csak kölcsönös kompromisszumok után találhatunk!”³⁸ Ezzel egyidőben a kormánykoalíciót meghatározó jobboldali párt, a Demokratikus Erők Szövetsége véleménye szerint a nyelvi kérdés nem politikai, hanem filológiai természetű. Ilyen körülmények között a párbeszéd meglehetősen nehézkes volt. Ezt tovább nehezítette, hogy a köztársasági elnököt is e párt adta. A nyelvi kérdés rendezése érdekében tett első bolgár kompromisszumos lépés csak 1998-ban, a kezdődő koszovói konfliktus hatására következett be. A macedón kérdés rendezését komolyan befolyásolja az a tény, hogy a 2001 novemberében lezajlott választás eredményeként, Parvanov ma Bulgária köztársasági elnöke.

A feszült nemzeti viszonyt, minden kétséget kizáróan a Bulgária területéhez tartozó kicsiny makedóniai területen (Pirin-Makedónia) élő, önmagukat macedónnak vallók sínylették meg. A népszámlálási adatokban, általában a bolgár-jugoszláv viszony aktuális állásától függő létszámban jelentek meg.³⁹

36 Ld. a 2. jegyzetet.

37 Az interjút ld. a *Плук* hetilap 1996. április 26-i számában.

38 Az interjút ld. a *Нова Македонија* napilap 1997. február 13-i számában.

A hivatalos bolgár vélemény szerint ők nem képezik semmiféle macedón nemzet részét. A körülöttük, illetve a macedón nemzet létével kapcsolatos politikai vitába, mint erre tanulmányom elején már utaltam, számos külföldi tudós is bekapcsolódott. Az elfogulatlannak számító, mértékadó tudományos körök véleménye azonban megosztott volt, és ma is az. Fele részben elfogadják az önálló macedón nemzet és nyelv létét, illetve a kialakuló macedón nemzeti történetírás által megfogalmazott alapvetéseket. Másik részük ezt elveti. Egy dologról azonban a magas színvonalat képviselő balkáni és más nemzetek tudósai elfelejtkeztek. Senki nem vette figyelembe a macedónok saját véleményét, illetve a kiélezett vitában kialakított álláspontjukat. A politikusok pedig nem számoltak azzal, hogy az „állítólagos” macedón nemzetet élő emberek, nem pedig élettelen bábok alkotják. Ezzel kapcsolatosan ki kell emelni a Bulgáriában önszerveződéssel felálló OMO Ilinden nevű macedón szervezetet. Tevékenysége elsődlegesen a macedón kisebbség megőrzésére irányul. Ennek eszközét többek között, az itt elesett nagy makedóniai hős, Jane Szandanszki emlékének ápolásában látják. Ezt a bolgár hatóságok minden eszközzel akadályozzák, hiszen a hivatalos vélemény szerint Szandanszki bolgár volt. Azonban kétséges, hogy ennek igazolására, szabad-e erőszakot alkalmazni az emlékműnél felvonuló, önmagukat macedónnak valló tömegek ellen. Az 1970-es években a bulgáriai macedón aktivisták fellépéseit hivatalosan „huligán tettnek” minősítették. Ma ezt szociális tiltakozásnak tartják. Statisztikákra hivatkozva, az OMO Ilinden tagjait iskolázatlannak, és szociálisan rossz körülmények között élőknek tartják (kb. 70%-uk munkanélküli). Aktivitásukat elsődlegesen ezzel magyarázzák. A kérdést átmenetileg megoldotta, hogy a Macedón Köztársaság annak fejében, hogy Bulgária de facto elismerte a macedón nyelv létét, lemondott a bulgáriai szeparatista macedón szervezetek támogatásáról. Ezt követően az OMO Ilindent hivatalosan bejegyezték Bulgáriában. De, miután ezek 1999 novemberében a budapesti „Nytott Társadalom” Alapítványhoz nyílt levélben fordultak, melyben Pirin- Makedónia különállását fejtegették, a bolgár alkotmánybíróság betiltotta működésüket. 2002. február 17-én, Goce Delcevben (a történelmi Makedónia Bulgáriához tartozó részének városa) a bulgáriai macedónok 550 delegált képviselője, OMO-PIRIN néven újjáalakította a pártot. Ennek elsődleges célkitűzése a macedón hagyományok

---

39 A föderációs terv bukása után, a hivatalos népszámlálási adatokban csak 1959-ben jelennek meg macedónok, majd ezt követően csak 1995-ben, hasonló számarányban (2.5%).

megőrzése mellett a térség gazdasági fejlesztése. Botjo Vangelov elnök hangsúlyozta, hogy a párt Alkotmánya és Programja megfelel a hatályos bolgár jogszabályoknak.⁴⁰

Szerb – macedón viszony

A szerb nemzet kialakulásában is döntő jelentőséggel bírt a történelmi nagyság feltárása és hangsúlyozása. Ebből kiindulva a szerbeket is megérintette a nagyság mítosza, előtérbe kerültek a regionális hatalmi törekvések. Általában Ilija Garasanin szerb miniszterelnököt tartják a szerb birodalmi eszme megalkotójának, aki 1844-ben fogalmazta meg országa külpolitikájának vezérlő elveit. Elképzelései Nacertanije néven váltak ismertté. Garasanin hitt a szerb nemzet messianisztikus küldetésében, és példaképnek természetesen a dusani birodalmat tekintette. Ez a szerbek vezette keresztény állam magába foglalt volna minden szerbek által is lakott vidéket Horvát-Szlavóniától, a Bácskán és Bánáton át Boszniáig és Makedóniáig. Garasanin természetesen tekintette, hogy tervét és az elképzelt szerb befolyást elfogadja a többi balkáni állam, beleértve a bolgárokat is. Pedig éppen Bulgáriával keletkeztek az első összetűzések, amikor Szerbia 1878-ban megkapta Piret, Leskovac és Vranje környékét, melyre a bolgárok is igényt tartottak. Itt találkozhatunk először nyelvészeti érvekkel. A szerbek szerint az Iszkarig szerbül, míg a bolgárok szerint az adott területen, Makedóniát is beleértve bolgáruul beszéltek.

1878-tól folyamatosan, a bolgárokkal párhuzamosan, a szerbek is komoly kulturális propagandát fejtettek ki Makedóniában. Ennek jelentősége azonban akkor következett be, amikor a makedóniai lakosság törekvései távolodni kezdtek a bolgár elképzelésektől. Miután Szófiában, 1895-ben megalakult a Makedóniában a bolgár politikát érvényre juttatni kívánó Legfelsőbb Bizottság, a szerbek az önszerveződő VMRO-t támogatták. Azonban miután rádöbrentek, hogy ezt a szervezetet, a bolgárokhoz hasonlóan nekik sem sikerült befolyásuk alá vonni, megszakították velük a kapcsolatot.⁴¹ Ez a szerb-bolgár kettős politikai hatás, illetve az ezek által kifejett propaganda tagadása komolyan hozzájárult a macedón nemzet születéséhez.

40 A bulgáriai macedón politikai szervezetekre vonatkozóan ld. Csikhelyi Lenke: Nemzeti és regionális tudat a bolgár és a macedón fejlődésben c. tanulmányának adatait, in: *Pro minoritate*, 2000/nyár, illetve az *Utrinszki Vesztnik* 2002. február 18-i számát.

41 A kérdéskör részletes elemzését ld. Глигор Тодоровски: Србија и рехормите во Македонија, Скопје 1987, 124–138., 162–172. o.

Az 1903-ban a VMRO által kiobbantott felkelést, miután sem Szerbia, sem Bulgária nem támogatta, a törökök könnyűszerrel vérbe fojtották. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy feladták volna a Makedóniára formált igényüket. 1904-ben a makedóniai befolyásról szerb-bolgár tárgyalások kezdődtek. Itt a Makedóniában bevezetendő reformok szükségességéről, és az esetleges fegyveres beavatkozás szükségességéről esett szó. Ezen tárgyalások során, 1904. február 11-én fejtette ki Nikola Pasić szerb miniszterelnök bolgár tárgyaló partnerének véleményét a makedóniai lakosságról⁴². Pasić egy erről, 1905-ben készített jelentésében így fogalmazott: „Elmondtam neki, hogy korábban a makedóniai autonómia rendíthetetlen ellenzője voltam. Nem gondoltam, hogy a szerbek és a bolgárok mellett létezne egy harmadik szláv nép is. De nem lenne szükséges az isteni erő ahhoz, hogy megszülessenek a makedón szlávok is. Ők vagy szerbek, vagy bolgárok. Azokon a részeken, melyek Szerbiához esnek közelebb, erősebb a szerb hatás, ezért az ott élők szerbek, amely területek Bulgáriához esnek közelebb, az ott élők bolgárok.” Ezért nincsen szükség egy önálló makedón államra. Az itt élők között kifejtett hatások döntik majd el, hogy e terület mely része lesz Szerbiáé, illetve Bulgáriáé.⁴³ Ilyen hangvételű tárgyalások során nem csoda, hogy a tárgyaló felek a továbbiakban nem a makedón nép létének elismeréséről, és önálló államiságának megteremtéséről, hanem Makedónia felosztásáról egyezkedtek. Makedónia felszabadítása, majd 1913-as feldarabolása után természetesen sem a szerbek, sem pedig a bolgárok – ideértve természetesen a görögöket is – nem törekedtek a macedón nemzeti mozgalom támogatására.

A macedón történetírás szerint, az önálló macedón államiság a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd az első jugoszláv állam létrejöttéhez köthető, mivel a macedón nemzet születése ebben az időben indult meg, ezzel a görög és a bolgár nemzetből számtalan ellenérzést váltott ki. Az előbbieket „elszlávosodott” görögöknek, az utóbbiak pedig a bolgár anyanemzethez tartozóknak, csak politikailag kiszakítottak tartották, és részben tartják ma is a macedónokat. Egységes macedón nemzeti mozgalom ekkor, a terület lakosságának nagymértékű politikai és gazdasági megosztottsága miatt nem fejlőd-

42 A bolgár tárgyalófél visszaemlékezései szerint a híressé vált találkozóra a belgrádi bolgár követségen, február 13-án került sor, de Pasićnak a makedónokról tett kijelentéséről nem tesz említést. Ld. Христохер Хесапчиев: Служба на България в чужбина. Военодипломатически спомени (1899–1914), Сохия 1993, 66. o.

43 Pontos levéltári jelzet feltüntetésével, e dokumentumot részleteit ld. Иван Катарчиев: Соседите и Македонија, Скопје 1998, 52–53. o.

hetett ki. Az állandó támadások és a nemzet létének tagadása erősítette a macedón tudatot, amely kialakulásának utolsó szakasza a második jugoszláv államhoz kapcsolódik. Ezt segítette elő, hogy 1920-ban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területén lévő valamennyi szerb egyház egyesült, Belgrád székhellyel. Így a Vardar-Makedóniában élő délszlávok végérvényesen kikerültek a bolgár és görög egyházi propaganda hatása alól.

A második világháború idején, 1941 áprilisában Bulgária és (kicsiny részben Olaszország) okkupálta Vardar-Makedónia területét, emiatt a lakosság körében 1941. október 11-én széleskörű felkelés indult a megszállók ellen. A sikeres felszabadító harcok eredményei szükségessé tették egy központi politikai képviselői testület megalakítását; az előkészületeket követően az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadításának Antifasiszta Tanácsa) 1942. november 26-án alakult meg.⁴⁴ Tagjaiból végrehajtó bizottságot választott, amely kormányzati-igazgatási szervként működött. Ténylegesen ez a szerv irányította a népfelszabadító bizottságokat is. Macedónia Népfelszabadításának Antifasiszta Tanácsa első ülészakájának alakuló ülését 1944. augusztus 2-án tartotta a Szt. Prohor Pcsinszki kolostorban. A küldöttek között jelen voltak Égei-Makedónia és Pirin-Makedónia képviselői is. 1945. április 16-án megalakult az első macedón kormány is.

1943. november 29-én az AVNOJ második ülészakán önmagát Jugoszlávia legfelsőbb képviselői és törvényhozó testületének nyilvánította, majd elnökséget választott. Kormányzati feladatok ellátására létrehozták a Jugoszlávia Felszabadításának Nemzeti Bizottságát. Ugyanitt döntés született arról is, hogy Jugoszláviát szövetségi államként szervezik meg. Ezt Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Montenegró, Szerbia, Szlovénia és Macedónia alkotja. Az AVNOJ harmadik ülészakán önmagát ideiglenes népszkupstinává tette, és kinyilvánította az igényt az alkotmányozó szkupstina összehívására. Ezt két ház alkotta: a szövetségi szkupstina és a népek szkupstinája. Az utóbbiba minden köztársaság területéről, így Macedóniából is 25 képviselőt választottak.⁴⁵ Az ugyanezen ülészakon elfogadott demokratikus alapelvek biztosították a Macedóniában élőknek a demokratikus szabadságjogokat, azonban ezt az eseményt megelőzően a világháború idején a bolgár megszállókhoz lojális helyi lakosokat különösebb jogi procedúra nélkül likvidálták.

44 Az AVNOJ tevékenységének széleskörű elemzését ld. Новица Велјановски: Македонија во југословенско-бугарските односи (1944–1953), Скопје 1998.

45 A második Jugoszlávia alkotmányozási folyamatának vonatkozó részeit ld. Toldi Ferenc: A jugoszláv állam kialakulása és felbomlása, Budapest 1995, 81–89. o.

Az alkotmányozó szkupstina 1945. november 29-én ült össze, és még ezen a napon az államformaként a szövetségi népköztársaságot jelölték meg. A demokratizálási törekvésekre komoly befolyással bírt a második világháborút követő balkáni föderációs törekvés, amely nagy részben rendezte volna Makedónia (mint földrajzi egység) körül kialakult problémát, valamint Macedóniának, mint szövetségi tagköztársaságnak a jogállását. Tito és Dimitrov a balkáni föderáció megteremtésére törekedett, ennek részeként viszont gyors ütemben segíteni kezdték a makedónok nemzetté, tehát macedónná válását. A föderációs tervek bukása után ez a folyamat csak Jugoszláviában folytatódott tovább. Bulgáriában visszatértek a „hagyományos” álláspontra. Ennek igazolására elsődlegesen a tudományt hívták segítségül.

A Jugoszláviához tartozó makedóniai területen, a második világháborút követően befejeződött a macedónok nemzetté válása. Ennek pontos dátumát meghatározni nehéz, de kétségtelen tény, hogy a nemzeti intézmények felállításának utolsó lépése az önálló egyház létrehozása volt. 1967-ben a Szerb Egyházból, nemzeti alapon kivált és magát autokefálnak kikiáltott Macedón Egyházat azonban, a mai napig egyetlen ténylegesen autokefál orthodox egyház sem ismeri el. A végeredményen ez a tény azonban nem változtat semmit.

A macedónokkal szemben tanúsított szerb magatartás az 1980-as évek végén, a fokozódó szerb nacionalizmus korában változott meg. Ennek egyik legmarkánsabb képviselője Dobrica Cosic volt. Semmi újat nem mondott, csupán visszatért a XIX. század második felében emlegetett nagyszerb patrioták által megteremtett „alapvetésekhez”. Eszerint a macedónok átvették a középkor folyamán a szerb kultúrát, majd ezt átfórmálva a szerbek ellen fordították. Az újdonság a többszázezer elmacedónosított szerb említése, mely a titoi politbüro helytelen politikájának eredményeként tetőződött be, melynek eredményeként kibontakozhatott a macedón történetírás. Ennek eredményeit egyszerűen történelemhamisításnak minősíti.⁴⁶ A Cosic által használt fordulatokat a hivatalos politika szintjére Milosevic emelte.

Albán – macedón viszony

A nemzeti „megújulás” a Balkán-félsziget történetében utoljára az albánoknál jelentkezett. Ezt számos tényező akadályozta, illetve befolyásolta.

⁴⁶ A fenti megjegyzések bővebb kifejtését ld. Добрица коси : Промене, Нови Сад 1992, 154–155., 231–232. o.

Nehézséget jelentett, hogy az albánok mind vallásilag, mint nyelvíleg megosztottak voltak. Északon geg, délen toszk nyelvjárást beszéltek, mely különállás komoly kulturális háttérrel is bírt. Északon a lakosság jelentősebb része katolikus, délen ortodox vallású volt. Az albánok körében tömeges iszlamizáció, csak kisebb részben kényszer hatására, a XVI. század folyamán következett be: a lakosság kétharmada, a hegyvidéki területeket kivéve, felvette a török hódítók vallását, majd fokozatosan mind nagyobb szerepet vívott ki magának a birodalom irányításában. Ezek nem egyszerűen csak helyüket találták meg könnyebben a birodalomban, hanem azt magukénak érezték. A Török Birodalom XVIII. században kezdődő hanyatlásakor az albán szeparatizmus is egyre nagyobb mértékben jelentkezett. Ez azonban 1912-ig nem lépett túl az autonómia és a gazdasági-politikai immunitás követelésén. Így volt ez az abnormálisan megnövekedett hatalmú tartományurak színrelépésekor, majd az ezt követő harcok során, melynek célja mindössze az albánlakta területek egy közigazgatási egységbe való összevonása volt. Az albán elit, gondjaik orvoslását a Török Birodalom alkotmányossá tételében látta, nem pedig a kiválásban.

Az 1870-es években elmélyülő keleti kérdés és balkáni válság állandó harcok színterévé változtatta az albánok lakta területeket. Az itt kirobbant harcok jelentős központja Koszovóban volt. Az orosz propaganda, felszabadító ideológia hatására 1878 májusában, Prizren városában az Észak-Albán területek előkelőségei gyűlést tartottak, és 1878. június 10-én megalakították az Albán Ligát. Megfogadták, hogy nem fizetnek több adót a törököknek, és nem adnak több újoncot a hadseregbe, valamint mozgósították a 17 és 20 év közötti fegyverforgatásra alkalmas férfiakat. Ősszel a déli területek is csatlakoztak a Ligához, melynek legfőbb célja az autonómia kivívása volt, melyet a Porta nem adott meg. 1881 nyarán vérbe fojtották az albánok mozgalmát. A Török Birodalomban az 1908-as Ifjútörök fordulat szintén nem hozott változást az albánok számára. Az 1909-ben, az „Egység és Haladás” nevű mozgalom által megfogalmazott albán kulturális, gazdasági és politikai követeléseket a Porta visszautasította, ezért 1910 tavaszán nagyszabású felkelés bontakozott ki, ismét Koszovóban. Követeléseiket a montenegrói Podgoricában, 1911. június 23-án kiadott Vörös Könyvben foglalták össze. A felkelés tovább élt az 1912-es év folyamán is, sőt júliusban, Pristinában ismét megismétlik a Vörös Könyvben foglalt követeléseket. 1912 novemberében a felkelés vezetői a nagyhatalmakhoz fordultak, hogy biztosítsák számukra az autonómiát a Török Birodalom keretein belül. A kirobbant Balkán-háborúban hetek

leforgása alatt területszerző, hódító szándékkal megszállták az albán részeket. A rémült albán vezetők, végső kétségbeesésükben 1912. november 28-án, Vlorában kikiáltották a független albán államot. Ez a tény megosztotta a nagyhatalmakat: támogassák, vagy elvessek az önálló albán állam gondolatát. Végül 1912. december 20-án, a Londoni Konferencián döntés született a Török Birodalmon belüli, nagyhatalmi felügyelet alatt álló, Albán autonóm állam létrehozásáról. A határokról azonban nem tudtak megállapodni. Ausztria-Magyarország bőkezűen az albánlakta területek legnagyobb részét Albániának juttatta volna. Oroszország ennél szűkmarkúbbnak bizonyult. A balkáni szövetségesek pedig csak kicsiny területű Albániát tudtak elképzelni. 1913. március 26-án született végül kompromisszumos megegyezés: a tárgyaló felek megállapodtak abban, hogy a végső döntést fél évvel elodázzák. De végül 1913. július 29-én elismerték a nagyhatalmaktól függő Albániát. Határait az 1913. december 17-i Firenzei Jegyzőkönyv kívánta „véglegesíteni”, gyakorlatilag azonban napjainkig tartó küzdelmet indított el a határrevízióért és az albán területekért.⁴⁷

A megkésetttség, mely elsődlegesen jellemzi az albán nemzeti törekvéseket, nem jelenti azt, hogy mentesek lennének a sovinizmusba hajló „kisbirodalmi” törekvésektől. Természetesen az albán fejlődés is a nagyság mítoszának hatása alá került. A módszerei azonban mások, lényegesen „korszerűbbek” vetélytársaikénál, jobban igazodtak a kor kihívásaihoz: etnikai arányszámukkal igyekeztek a számukra kedvező döntéseket kicsikarni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kevésbé lennének harciasak. Az albánságnál, ugyanúgy mint más balkáni nemzeteknél, megtalálhatjuk a középkorban kialakult szegénylegény-betyár mozgalmat, mely alkalmas erőt biztosított a későbbiekben a szabadságharcos erőknek. Az ő esetükben azonban ez huzamosabb ideig minősült erősebb fegyvernek, mint a félsziget más nemzeteinél. Ennek oka a középkori, hagyományos társadalmi minták megőrzésében keresendő. Az albánság körében egyes helyeken még napjainkban is fellelhetjük a nemzetségi és nagycsaládi kereteket, valamint a középkori szokásjog alapuló vérbosszú intézményét.

Az albán nemzeti fejlődés speciális jeleit jól nyomon követhetjük Makedóniában is. Az 1878-as Albán Liga megalakulását követő „Etnikai Albánia”-elv itt is megjelent. Elég, ha figyelembe vesszük népességszámuk gyors

47 Az albán felszabadító küzdelmekhez ld. И. Г. Сенкевич: Освободительное движение албанского народа в 1905–1912 гг. (Изд. Академии наук СССР – Москва, 1959), Г. Л. Арш – И. Г. Сенкевич – Н. Д. Смирнова: Краткая история Албании, Москва 1965, 77–155. о.

növekedését, és máris megérthetjük a helyzet komolyságát. Itt, a helyenként középkori szinten élő albán pásztoroknál és földműveseknél természetesen nem kell kifinomult politikai gondolkodást feltételeznünk. Nem egyszerűen csak találmányra kiszemelt területeket népesítettek be, és élnek, valamit gyarapodnak nagy számban ma is ott. Ezek a területek, az albán történeti megközelítés szerint a középkor óta számítanak hagyományosan saját területüknek. Ennek igazolásaként elégséges, hogyha az albán igényeknek leginkább megfelelő, 1912–1913-as határvitában az Ausztria-Magyarország által javasolt határvonalat a mai politikai térképre rávetítjük. Világosan láthatjuk, hogy a határvonal egybeesik a mai Macedón Köztársaságban élő albánság etnikai határával.

Túl az etnikai viszonyok albánság számára kedvező arányainak kialakításáért vívott, nagyrésztben hagyományos törekvéseken, a macedóniai területen 1945 és 1987 között alakult és szakadások által is sokasodó, illegális politikai csoportok száma 18 volt. Az ezek által képviselt politikát jelentősen befolyásolták a macedóniai és albániai politikai események. Mindez jól nyomon követhető a függetlenné váló Macedónia politikai életében, az etnikai albán pártok által képviselt politikán. A macedón függetlenség kikiáltásának idején az albán nacionalizmus, és ennek határokön átnyúló támogatásának központja Albánia volt. A jugoszláviai polgárháború zűrzavaros éveiben az albán politikai nacionalizmus nyíltan kísérletet tett saját céljai elérésére. Az albániai politikai életben ennek az ideológiának legtekintélyesebb vezetője ebben az időben Sali Berisha elnök volt, aki a nagyalbán törekvéseknek jelentősen a hatása alá került. A tiranai vezetés komolyan figyelemmel kísérte a macedóniai folyamatokat és az általa 35–40%-ra becsült albán kisebbség sorsát. Álláspontjáról és tevékenységéről az Egyesült Államok Nemzeti és Stratégiai Stúdiumainak Intézete hivatalosan így nyilatkozott a kérdésről: „A szomszédos Albánia megítélése szerint Macedóniában 1 millió albán él, ... és megítélése szerint a macedón alkotmány őket diszkriminatívan kezeli.”⁴⁸ Az albániai politikai irányt a macedóniai albánság jelentős része is a sajátjának érezte. Egyik ismert vezetőjük, Arben Xheferi a kérdésről így nyilatkozott: „Az albánság problémáját az adja, hogy a nemzetet adminisztratíván szétdarabolták három, négy állam területére. De senki ne gondolja azt, hogy egy esetleges konfliktusban nem fog minden albán részt venni! Valamint azt sem, hogy nem vagyunk hét millióan...! Attól függetlenül, hogy az események miként alakulnak, a mace-

---

48 Ld. *Нова Македонија* napilap 1995. január 26-i számában (Како да се спречи нова балканска војна?).

dónokkal nem lesz háború, mert az albánok nem akarják, de ezt a macedónok nem befolyásolhatják.”⁴⁹ Az albániai és a macedóniai albán reakciókból nyilvánvalóvá vált, hogy megítélésük szerint a macedón állam diszkriminálja az albán kisebbséget, és ezen a helyzeten változtatni kell.

Macedónia és Albánia hivatalos viszonya sem volt felhőtlen Berisha elnökségének idején. Albánia ugyan az elsők között ismerte el Macedónia függetlenségét, de nem alkotmányos nevén, hanem az ENSZ által javasolt változatban. Kiro Gligorov macedón elnök és Belisha között több találkozóra került sor, rendezték a határátkelők nyitásának kérdését, valamint több kétoldalú szerződés szándéknyilatkozatát aláírták. Ezek végső formába öntését azonban megakadályozta, hogy Albánia nem volt hajlandó a végső szövegben Macedónia alkotmány szerinti nevét szerepeltetni. A két állam közötti elhidegülést növelte, hogy Albánia csatlakozott a görög embargóhoz. Igaz, hogy a kereskedelmi kapcsolatok csak 1992-ben váltak reálissá, és az embargó ennek mértékét jelentősen nem befolyásolta, de Albánia kereskedelmi folyosó nyitásával jelentősen segíthette volna Macedóniát az adott válságos időszakban.

A két ország viszonyát tovább rontotta, hogy Albánia nem volt hajlandó elismerni az albániai macedón kisebbséget, különösen a muzulmán vallásúakat. A feszültséget tovább fokozta a macedóniai albán kisebbség által Tetovóban felállított egyetem ügye. Ezt a macedón állam nem volt hajlandó hivatalosan elismerni és ennek megfelelően támogatni. Az albán kisebbség viszont az ezen intézmény által kibocsájtott diplomát preferálta a szkopjei állami egyetem diplomájával szemben.

El kell ismerni a tényt, hogy Berisha elnök a macedóniai albánságot a nacionalizmus segítségével homogenizálta, de ezzel viszont csökkentette az állam belső stabilitását, mivel az albán kisebbség a választásokon ugyanolyan szabadon fejezhette ki véleményét, mint más macedón polgárok. Az albán kisebbség pártjai igyekeztek ezt kihasználni. A Demokratikus Prosperitás Pártjának radikális szárnyát vezető Xhaferi pl. 1994-ben így nyilatkozott: „Albánia hatásának relevánsnak kell lennie Macedóniában, mivel eddig is Albánia volt a Balkán stabilizáló faktora. Ezért úgy gondolom, hogy ameddig az Albánia mutatta úton vagyunk, addig haladunk jó irányban. ... Mindemellett a Balán-félsziget teljes albán politikai szubjektuma az elmúlt krízisek során a legteljesebb politikai érettséget mutatta.”⁵⁰ Az állásfoglalás egyértel-

49 Az interjút ld. a *Нова Македонија* 1994. március 26-i számában.

50 Уо.

mű... Sajnálatos módon az ilyen és ehhez hasonló nyilatkozatokat az albán kisebbség úgy értelmezte, hogy számukra előnytelen a részvétel a legfontosabb macedónia politikai eseményekben. Pl. az albán politikai pártok bojkottálták az 1991. szeptember 8-i, függetlenséget bejelentő referendumat, de ugyanígy nem vettek részt az Alkotmány parlamenti szavazásán sem. Emellett az albán kisebbség kollektívan bojkottálta a macedóniai népszámlálási kísérleteket is. A macedónok számára, ilyen inaktivitás mellett furcsának tűnt az albán egyetem elismerésének, valamint az albán nyelv hivatalossá tételének követelése. Az önálló pártot alakító Xhaferi ennél messzebbre ment: az Albánok Demokratikus Pártja által kiadott közleményben kifejtette „Illiria” kialakításának szükségességét, mely Nyugat-Macedónia adminisztratív és politikai különállását lett volna hivatott reprezentálni.⁵¹

Sajnálatos módon az 1996–97-es albániai események jelentősen befolyásolták a koszovói mellett a macedóniai fejleményeket is. Az indulatok egyre jobban elszabadultak. A nyugat-macedóniai városok, keleties jellegű bazárjaiban (piacain) egyre több macedón tűnt el nyomok nélkül. A zűrzavaros albániai események és az élesedő koszovói helyzet a macedóniai albánság nemzeti érzéseit felfokozták. A nyugat-macedóniai, többségében albánok lakta települések középületein egyre nagyobb számban jelentek meg az albán zászlók. Míg a hivatalos közlemények sorozatosan cáfolták a koszovói és macedóniai albánság csatlakozási szándékát Albániához, addig az Albánok Demokratikus Pártjának, 1997 júliusának végén, Tetovóban megtartott konferenciáján éltették az „albán ügyet”, amely „túlmutat az elért nyelvet, zászlót és állampolgárságot érintő jogokon”. Hasonlóan kétes, többértelmű jelszavak mellett megfogalmazták egy „összalbán parlament” felállításának szükségességét.⁵²

Az 1997-es eseményeket követően fokozatosan növekedett a Macedón Köztársaságon belül Nyugat-Macedónia különállása. A macedón zászló mellőzése mellett általánosan használttá vált a középületeken az albán nemzeti lobogó, a lakosság egyre kevésbé volt hajlandó macedónul beszélni, illetve ügyeit intézni. A koszovói háború idején, illetve az azt követő időszakban rengeteg fegyver, valamint a menekülők között számos UÇK gerilla érkezett Macedóniába.⁵³ Rájuk,

51 Erre vonatkozóan ld. az Arben Xhaferivel készült interjút a *Нова Македонија* 1996. május 20-i számában.

52 Erre vonatkozóan ld. И. Стојковска: *Во Тетово заврши обединувачкиот конгрес на ДПА с. írását a Нова Македонија* 1997. július 7-i számában.

53 Az UÇK macedóniai kapcsolataira vonatkozóan ld. Borsányi András: *A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UÇK) rejtélya*, Budapest 2000.

illetve a helyi radikális elemekre, valamint a felhalmozott hadianyagra és a már korábban kiépített titkos bázisokra támaszkodva felélesztették a Koszovóban feloszlott UÇK-t, és kirobbantották a harcot.⁵⁴ A felállított, önálló paramilitáris egységek ellenére azonban bizonyos, hogy az eddigi albán fellépés még jelenlegi fázisában sem jutott el a polgárháborúig. Ennek két oka is lehet. Az első szerint a macedóniai albánok jelentős többsége elutasította a macedón állammal való nyílt szembehelyezkedést, és nem kívánták az Albániával való egyesülést. Számukra elégséges az esetleges alkotmánymódosítás, amely de jure elismeri a fokozatosan kialakított különállást. A második szerint a végső cél az „etnikai Albánia” megteremtése, ezért célszerűbb kivárni a kedvezőbb időpontot. Ha Koszovó példáját nézzük, ez távolról sem lehetetlen.

A macedóniai albánok problémáinak politikai rendezését legkövetkezősebben Xhaferi pártja, a DPA vállalta fel. Az 1998. október 18-án és november 1-jén megtartott parlamenti választásokat követően, felfokozott indulatok közepette a DPA kormányzati feladatot vállalt, a választásokat megnyerő jobboldali, nacionalista VMRO-DPMNE jelöltjeként kormányt alakító Lubcso Georgievszki kabinetjében. Emiatt, mindkét részről számtalan kritika érte Georgievszkit és Xhaferit egyaránt. A macedóniai albánok jelentős része nem értett egyet a DPA politikájával. Ezt jelezte, hogy a PDP ellenzékben maradt, és egyesek hozzákezdtek a vitás kérdések fegyveres döntésének előkészítéséhez. Az ilyen irányú szervezkedésről 1999 tavaszán jelentek meg az első hírek, melyek nyilvánvaló kapcsolatot feltételeztek a macedóniai és koszovói albán gerillák között.⁵⁵ A feszültség enyhítése érdekében a DPA nyilvánosságra hozta elképzeléseit, hogy miként lehetne a kiteljesedő konfliktust megelőzni, a vitákat politikailag rendezni. 1999. május 29-én Tetovóban a DPA bejelentette: „Macedónia multietnikus országgá való átalakítását kívánjuk proklamálni, mely a macedón többségi és az albán nemzet közös akaratán nyugszik.” A macedóniai politikai elit azonban nem vette komolyan a DPA törekvéseit. A feszültség részben emiatt tovább növekedett.

54 Egyes feltételezések szerint az UÇK-t egyenesen Macedóniában alapították. Erre vonatkozóan ld. Borsányi András: A Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCK) rejtélye, Budapest 2000, 47–50. o.

55 Ennek egyik első példáját ld. a Дневник с. napilap, 1999. április 17-i számában.

*A macedón kérdés napjainkban*⁵⁶

A macedóniai események döntő fordulatot vettek 2001 januárjában. Az albánok magatartása megváltozott. A feszültség a két nemzet között eddig is érezhető volt, de komolyabb fegyveres összecsapásokra eddig itt nem került sor, január 25-én viszont a macedón rendőrörsöket több helyen érte albán támadás. Az UÇK a koszovói harcok megjelenése előtt már igazolhatóan jelen volt Macedóniában. A harcok során, illetve azt követően az UÇK fokozottan kezdett fellépni a macedóniai albánok védelmében. Miután a koszovói békefolyamat részeként e szervezet feloszlott, a Macedón Köztársaság területén helyét, a részben egykori tagjait magába foglaló ONA (Nemzeti Felzabadtási Hadsereg) vette át. Az új szervezet nyilvánosan február 19-én jelentette be megalakulását. Az albán gerillák szervezett támadása a különféle politikai erők összefogását eredményezte. 2001. március 11-én létrejött az albán Nemzeti Demokrata Párt (NDP), mely nyíltan vállalta célkitűzését: az ONA politikai szárny kíván lenni. Viszont a parlamenti pártok másképpen reagáltak az albán fegyveres agresszióra. Az összes jelentős parlamenti párt (VMRO-DPMNE, Demokratikus Alternatíva, Macedón Szociáldemokrata Szövetség, PDP, DPA) beleértve az albán pártokat is, nagykoalíciót hozott létre, melyre támaszkodva május 14-én hivatalosan is megalakult Lubcso Georgievszki második kormánya. A nemzetközi szervezetek, beleértve a NATO-t és az EU-t, 2001 tavaszától folyamatosan erőfeszítéseket tett a Macedóniában kirobbant fegyveres harci helyzet rendezésére. Részben az ő kezdeményezésekre és közvetítésükkel megindultak a tárgyalások a macedóniai albánok helyzetének rendezéséről. Ehhez kiváló alapot adtak a DPA elképzelései, melyeket a PDP is magáévá tett. A nemzetközi jelenlét biztosította megfelelő politika légkörben, hosszú tárgyalások után augusztus 13-án ünnepélyes körülmények között a VMRO-DPMNE, a SDSM, a PDP és a DPA elnökei aláírták a békefolyamat ütemét megadó Ohridi Egyezményt.⁵⁷ Eszerint az élet minden területén biztosítani fogják a macedóniai albánok alkotmányos jogait. Azonban a meginduló törvényhozási és alkotmánymódosítási folyamat

---

56 Az ebben a részben található kronológiai és tartalmi utalásokat ld. a Republic of Macedonia Agency of Information honlapján (www.sinf.gov.mk/Defaulten.htm) a hírek archívumát, illetve a 11. jegyzetben szereplő hivatkozást (www.dnevnik.com.mk/whitebook).

57 Az egyezmény szövegének kivonatát ld. www.sinf.gov.mk/PressRoomEN/2001/07/n1408.htm.

sem hozta meg a teljes békét. A nemzetközi ellenőrzés mellett megindult fegyverbegyűjtési akció nem érte el a kívánt eredményt. A macedón fél nem csak a begyűjtött harci eszközök számát kevesellte, hanem azok „korszerűségét” is. Az albánokat azzal vádolták meg, hogy harc képes fegyvereik zömét megtartották. Az események nagyobb részben, sajnos őket igazolták. A összecsapások, kisebb megszakítással, újra felerősödtek. Ám ezért már hivatalosan nem az ONA volt felelős, hiszen ez a szervezet formailag az Ohridi Egyezmény aláírásával feloszlott. Felelőssé a nagyobb részben egykori ONA tagokból szerveződé, újabb alapítású ANA-t (Albán Nemzeti Hadsereg) tettek, mely szervezet legfőbb céljául Nagy-Albánia megeremtmését határozta meg.

A 2001. szeptember 11-i, Egyesült Államokat ért terrortámadás-sorozat egy új korszak kezdetét jelenti. A világ legerősebb katonai hatalma, a NATO tagállamainak támogatását élvezve, általános háborút indított a terror ellen. Ez komolyan érinti Makedóniát is. Az Egyesült Államok, a NATO és az EU, az afganisztáni háború mellett, a balkáni helyzet rendezését is kellő fontossággal kezelte. A békét veszélyeztető terrorista csoportok között említették az albánok harci szervezeteit is. Bár a macedóniai békefolyamat megindulásával, a hivatalosan feloszlott ONA-t törölték e listáról, ezzel sokan nem értettek egyet Macedóniában. Sokak véleménye szerint ez indokolatlan volt, a további harcokat részben ezzel magyarázták. Az év végére a politikai egység is megbomlott. Az önálló államiság történetében most alakult ki a legsúlyosabb szituáció: a munkanélküliség 39,1%-os, a bizonytalanság érzése általánossá vált, a közbiztonság kritikus mértéket ért el. A súlyos gazdasági és katonai helyzet miatt 2001. november végén kilépett a nagykoalícióból a Macedón Szociáldemokrata Szövetség (SDSM) mellett a Liberális Demokrata Párt is. Ők ezt követően, november 22-én politikai megállapodást kötöttek, mely már az Ohridi Egyezményben lefektetett, előrehozott választás előkészületének tekinthető. A kormánykoalícióval ellentétes véleményt fogalmaztak meg a békefolyamat részeként elfogadott önkormányzati és nyelvi törvény végrehajtásával, valamint a katonai helyzettel kapcsolatban. A szociáldemokraták csatlakoztak a NATO és EU december 20-i közös nyilatkozatához, melyben elítélték és veszélyesnek minősítették a rendőrségen belül szervezett két speciális „antiterrorista” alakulat felállítását. Komoly kritikával illették a gazdasági válság kezelését is. Állásfoglalásuk szerint (december 26.) a gazdasági és közbiztonsági kérdéseket a katonaiak elé kell helyezni, mivel a harcokat így nem 3–4 ezer „terrorista”, hanem a 400 ezres teljes macedóniai albánság ellen vívják. 2002 januárjában a válság fordulóponthoz érkezett.

A macedóniai albánság is választásokra készül. Számukra a 2001-es esztendő egyértelmű sikereket hozott. A tavasszal kirobbant fegyveres harcok eredményeként a DPA és a PDP aláírta az Ohridi Egyezményt, melynek következményeként megindult az Alkotmány módosításának folyamata, elfogadták az Önkormányzati Törvényt (mint kerettörvényt), valamint elismerték az évek óta vitatott Tetovói Egyetem immunitását. Ezek eredményeit a választások után kívánják kamatoztatni, valamint tovább kívánnak harcolni az áhított céljukért, a területi autonómiáért. Ehhez egységre van szükségük, ezért az albán pártok nem léptek ki a koalícióból, valamint nem támogatták az ONA párttá válását. Politikai törekvéseiknek további nyomatékot adtak a további „katonai” akciók. Ezek hátterében azonban az általuk kevésbé ellenőrizhető ANA állt. A harc további szélesedését megakadályozandó, Borisz Trajkovszki köztársasági elnök 88, részben fogságban lévő ONA fegyverest, az Ohridi Egyezmény szellemében amnesztiában részesített. Trajkovszki elnök ezt követően nyíltan kiállt a szükséges amnesztia törvény meghozatala mellett. Az ehhez, és más a békefolyamathoz tartozó törvény előkészítéséhez szükséges egyeztetésben maga vállalt közvetítői feladatot az Ohridi Egyezményt aláíró pártok között.

A felgyorsuló békefolyamatnak köszönhetően felmerült a macedóniai albán politikai egység megteremtésének szükségessége. Ennek fontos lépéseként február 27-én, a tetovói Mala Recsicában megalakult az albán Koordinációs Tanács. A szervezetben az Ohridi Egyezményt aláíró két albán párt, a DPA és a PDP mellett helyet kapott a parlamentben jelen lévő harmadik albán párt, az NDP is. Az albán politikai egység megteremtésének érdekében a Tanácsban fontos helyet biztosítottak az „egykori” ONA azon vezetőinek is, akik nem a három nagy albán párt valamelyikében tevékenykednek. Ennek az elvi jelentőségű döntésnek nem csak az ad hangsúlyt, hogy az ONA bár csak elviekben oszlott fel, és nem kívánt politikai párttá alakulni, hanem azon állásfoglalás is, miszerint az ONA parancsnokainak és harcosainak jelentős része a macedóniai béke és békés egymás mellett élés érdekében kötelezték el magukat. A közējük tartozó egykori ONA parancsnok, Ali Ahmeti csatlakozásának jelentőségét növeli, hogy minden kétséget kizáróan ő a legismertebb és legtekintélyesebb macedóniai albán vezető. Az albánság számára ezért kulcsfontosságú, hogy Ahmeti ne csak mint egykori parancsnok, hanem mint politikai képviselője nemzetét a macedóniai politikai életben. Az ANA azonban semmilyen formában nem tudja elfogadni egy ilyen jellegű Koordinációs Tanács létét, ezért fokozta harci tevékenységét. Ennek során azonban szembe

találták magukat a csak formailag feloszlott ONA egységeivel. A konfliktus csúcspontjaként, március 26-án az ANA megkísérelte meggyilkolni Ali Ahmetit.

Április első napjaiban úgy tűnt, hogy az albán fegyveresek küzdelme nem kap politikai színezetet. Ezt támasztotta alá, hogy a három parlamenti albán párt tárgyalni kívánt más, az albánság számára fontos kérdések jövőbeni rendezéséről – pl.: az esetleges új himnusz, címer és zászló megalkotásáról. A békés politikai megbeszéléseknek biztos háttérrel biztosított a Macedón Belügyminisztérium bejelentése, mely szerint április végére a belügyi egységek és a hadsereg ellenőrzése alá vonja az ország teljes területét. Az adott körülmények között váratlan fordulat következett be.

Április 4-én este Tetovóban, ismeretlen fegyveresek megtámadták a Dora bárt, melynek tulajdonosa a DPA alelnökének, Menduh Taçi-nak családja. Az esemény súlyos háttérét az adta, hogy a bár időközönként, így ezen az estén is, a DPA vezetőinek alternatív gyülekező és tanácskozó helyéül szolgált. Az incidenssel kapcsolatosan a rendőrség csak roppant kevés felvilágosítással szolgált. Napokkal később vált világossá, milyen komoly fegyveres összecsapásra került sor, melynek során két hullámban támadtak feltehetően albán fegyveresek. Komolyabb sikert nem értek el, mivel Taçit erős testőrség vigyázza. A sebesültekről is csak feltételezések láttak napvilágot, mivel őket magánkórházakba szállították, melyeket szintén komolyan őriznek. A támadás háttérében minden bizonnyal az ANA és ONA szembenállása áll, így ez az incidens a Mala Recsica-i folytatásának tekinthető. Az ANA ellenségnek tekint mindenkit, aki tesz valami érdemlegeset, mely az Ohridi Egyezmény végrehajtását segíti. Így Arben Xhaferi a DPA elnöke, és Menduh Taçi alelnök is bűnösnek számít. Érthető, hogy az ANA elsődleges célpontja ez esetben Taçi volt, mivel korábban ő is az ONA egyik parancsnoka volt. A merényletet követően a PDP és az NDP egyaránt alvilági üzemekkel vádolta meg a DPA vezetőit. Szerintük ez áll a merénylet háttérében. Válaszul a DPA kivonult a Koordinációs Tanácsból, mely már csak nélkülük hozhatja létre a macedóniai albán politikai egységet.

A kormányon lévő macedón pártok, különösen a jobboldali VMRO-DPMNE, mely párt a miniszterelnök mellett a köztársasági elnököt is adja, szintén készül a választásokra. Mindenekelőtt az erő és a stabilitás látszatával. Ennek kormányzati megvalósításához kedvez, hogy a szociáldemokraták és a liberálisok kiléptek a koalícióból. A szocialista hadügyminiszter távozása segíti az erők összpontosítását: megnövekedett az eddig is

VMRO-DPMNE irányította rendőrség és a hadsereg együttműködése. A két szervezet fejlesztését kiemelten fontosnak tartják, ezért számukra, december 28-i bejelentés szerint, több pénzt különítenek el a költségvetésből. A hagyományos balkáni, így az albán gerilla harcmodorral szemben eredményre vezetett, a rendőrséghez tartozó Tigrisek és Oroszlánok nevű antiterrorista alakulatok fellépése. Nemzetközi nyomásra az Oroszlánok egységét visszafejlesztették, de helyét a hadsereg hasonló egysége vette át. A koalíció tekintélyét növelte, hogy sikeresen továbbfejlesztették a békefolyamatot. Kompromisszumok árán, Trájkovszki elnök közvetítésével, de sikerült megállapodni az előrehozott parlamenti választások időpontjában is. A szeptemberben megrendezésre kerülő aktus hivatalosan is lezárja a békefolyamatot, és egy új korszak kezdetét jelenti Macedónia számára.

Komolyabb bel- és külpolitikai változás a választásokig feltehetően nem lesz. Az ezt követően megalakuló kormány feladatai azonban beláthatatlanok. A válság kezelése és a reformok végrehajtása mellett számolnia kell az ellenzék támadásaival. Pozícióját nehezíteni fogja, hogy lépéseit folyamatos tárgyalásokon egyeztetnie kell a NATO-val és az EU-val. Az együttműködést lényegesen megkönnyítené, ha a választásokon a szociáldemokraták és liberálisok vezette koalíció győzedelmeskedne, mivel az általuk kialakított vélemény lényegesen nem különbözik a nemzetközi szervezetekétől. A VMRO-DPMNE és a hozzá folyamatosan közeledő DPA kormányalakítása feltehetően konfliktushoz vezetne a háborús bűnöket vizsgáló Hágai Törvényszékkel. Az együttműködést folyamatosan hangsúlyozzák, de a macedón vádlottak kiadását minden eszközzel akadályoznák.

Macedónia történelmi jelentőségű esélyt kapott, hogy évszázados vitáit a közeli jövőben rendezze. Például a korábban feszült görög-macedón viszonyban is komoly előrelépés következett be. Decemberben megállapodás-tervezet született a Macedón Köztársaság nevének egyeztetésében. Itt figyelemre méltó, hogy mindkét fél hajlandó volt az engedményekre. Eszerint a Macedón Köztársaságnak nevében jeleznie kell, hogy a történelmi Makedóniának csak egy részét foglalja magába. Így léte nem jelentene nyílt kihívást a görögök felé. A tárgyalások végső stádiumára és az ezt követő hivatalos aláírására azonban csak a választások után felálló, új macedón kormány vállalkozhat majd. A végső megbékélést azonban, a boszniaihoz hasonló módon, a harcok során elesettek és meggyilkoltak sírjainak feltárása kell, hogy megelőzze. Ezt követően szükséges, mindkét oldalról, a háborús bűnösök felelősségrevonásának megkezdése. A Hágai Törvényszék feladata

Macedónia vonatkozásában roppant nehéz. Mindenféle körülmények között figyelembe kell venni mindkét egykor szembenálló fél érdekeit, és a történelmi megbékélés lehetőségeit. Ennek a lehetőségnek az elszalasztása egy minden eddiginél nagyobb háborúba döntheti a térséget.

A macedón nemzeti identitás kialakulása végső szakaszába érkezett. Történeti gyökerű politikai vitáit szomszédaival, illetve a Macedóniát lakó legnagyobb nemzeti kisebbséggel rendezheti. De kellő tolerancia nélkül a születő rendezési terveket „versailles-inak” fogják a macedónok minősíteni. Véleményem szerint, mint párhuzam, nagy fontossággal bír Bosznia-Hercegovina esete. Mintaként sokkal inkább ez szolgálhat, mint Koszovó esete. Az eseményeket ellenőrizhetetlen mederbe terelné, ha a koszovói kérdést bármilyen formában alárendelnék a macedóniainak. A balkáni történelem a jelenlegi helyzetre vonatkozóan sajnos elegendő, véres párhuzammal rendelkezik. Az autonómia kinyilvánítása, az 1885-ös bolgár egyesülés óta, az itt élők számára az anyanemzettel való közeli egyesülést jelenti. Ez a párhuzam nem csak Koszovóra nézve szolgál intő példával, hanem Macedónia közeli föderális átszervezését illetően is. A rendezés jelenlegi helyzete nagy felelősséget hárít az ebben a folyamatban résztvevő EU-ra és NATO-ra egyaránt. Amennyiben sikerül a macedón-albán megbékéléssel egy új alapokon nyugvó macedón nemzet születését elősegíteni, az mintául szolgálhat a térség, és a világ más országainak egyaránt.

FIGYELŐ

CSÉMY TAMÁS

A csehországi magyarság a népszámlálások tükrében

1. Általános áttekintés a nemzetiségek létszámának alakulásáról

Az önálló Cseh Köztársaság történetében az első népszámlálást 2001. március 1-jén tartották meg.¹ Az előző népszámlálást még a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormányrendelete alapján tartották 1991. március 3-án.²

A két népszámlálás közt eltelt tíz év a nemzetiségek számának alakulása szempontjából nagy változásokat hozott. Ebben az időszakban a Cseh Köztársaság lakossága 72 155 fővel, azaz 0,7 %-kal csökkent (1. számú táblázat).

1. sz. táblázat: Az egyes nemzetiségek számának alakulása
1991–2001 között

nemzetiség	1991 ³	2001 ⁴	növekedés/csökkenés	
			absz. szám	%
cseh	8 363 768	9 249 777	886 009	10,6
morva	1 362 313	380 474	-981 839	-72,1
sziléziai	44 446	10 878	-33 568	-75,5
szlovák	314 877	193 190	-121 687	-38,6
lengyel	59 383	51 968	-7 415	-12,5
német	48 556	39 106	-9 450	-19,5
roma	32 903	11 746	-21 157	-64,3
egyéb nemzetiség	53 952	120 094	66 142	122,6
ismeretlen	22 017	172 827	150 810	685,0
Összesen	10 302 215	10 230 060	-72 155	-0,7

A 2001-es népszámlálásra vonatkozó adatok már véglegesek, tehát néhány következtetés levonható:

1) Ez az első olyan, 1950 utáni népszámlálás, amely Csehország területén népességszökkenést mutatott ki. A csökkenés jelzi, hogy Csehország is követi az általános európai demográfiai trendeket: csökken a születések száma és emelkedik az átlagéletkor. Egyes demográfusok szerint a Cseh Köztársaság népessége 2080-ra körülbelül 7,5 millióra csökken.

2) Az 1991-es és a 2001-es népszámlálásokban megjelentek az előző censusokban nem szereplő nemzetiségek: a morvák, sziléziaiak és a romák. Elsősorban a morvák és a sziléziaiak kevésbé kialakult nemzeti tudata és a cseh nemzetiséghez fűződő ambivalens viszonya okozhatta számuk ingadozását. A tíz évvel ezelőtti népszámláláshoz képest ugyanis drasztikusan csökkent a magukat morváknak, illetve sziléziaiaknak tartott személyek száma (72,1, illetve 75,5 %-os csökkenés), ugyanakkor 10,6 %-kal nőtt a magukat cseh nemzetiségűnek vallók száma. Ebből valószínűsíthető, hogy a morvák és a sziléziaiak „visszatértek” a cseh nemzetiséghez. Ez a folyamat bizonyára további vizsgálódások tárgyát képezi még, hiszen a morvák és a sziléziaiak számának tíz év alatti csökkenése 130 ezerrel magasabb volt, mint a csehek ez idő alatti számbeli növekedése. Ha figyelembe vesszük azt a nagyon valószínű tény, hogy a Cseh Köztársaságban élő nemzetiségek egy része is nyilván a cseh nemzetiséget gyarapította, a morvák és a sziléziaiak számának a cseh nemzetiséghez való visszatérésből adódó csökkenésen felüli mintegy 130 ezres veszteség a születési és elhalálozási gyakoriság különbözőségével magyarázható, illetve azzal, hogy semmilyen nemzetiséget sem jelöltek meg a népszámlálási űrlapban, tehát az ismeretlen nemzetiségűek csoportját gyarapították.

3) A szlovák, a lengyel, a német és a roma nemzetiség aránya jelentősen csökkent. Legkézenfekvőbb ez a szlovák és a roma nemzetiségnél, itt a csökkenés 10 év alatt 38,6 %, illetve 64,3 %-ot tesz ki. A németek száma 19,5 %-kal, a lengyeleké pedig 12,5 %-kal csökkent. Elsősorban a németeknél ezt a folyamatot a magas átlagos életkor és az alacsony természetes szaporulat indokolja, viszont a szlovákoknál és főleg a romáknál bekövetkezett hatalmas létszámbeli csökkenés ezzel nem magyarázható. Nyilvánvaló, hogy ennek okai sokkal összetettebbek, és indokolt, hogy azokat megfelelő irányultságú szakemberek a legnagyobb komolysággal vizsgálják meg.

4) Az egyéb nemzetiségek (ide tartoznak a csehországi magyarok is) csoportba soroltak száma az előbbi népszámláláshoz képest megnőtt: abszolút számban 66 ezerrel, illetve 122,6 %-kal. (2. számú táblázat). Az ukrán, orosz és

főleg vietnámi nemzetiség számbeli növekedését bizonyára az ukrán, orosz és vietnámi idegen állampolgárok jelenléte is befolyásolta (3. számú táblázat). A népszámlálás alanyai, élve az anonimitásukban rejlő lehetőséggel, valószínűleg fantázia szülte, nem létező, vagy Csehországhoz reálisan nem köthető nemzetiséget is megjelöltek (cszkimó, lapp stb.).

2. sz. táblázat: Az egyéb nemzetiségek számának alakulása
1991–2001 között

nemzetiség	1991 ³	2001 ⁴	növekedés/csökkenés	
			absz. szám	%
magyar	19 932	14 672	-5 260	-26,4
ukrán	8 220	22 112	13 892	169,0
orosz	5 062	12 369	7 307	144,4
rutén	1 926	1 106	-820	-42,6
bolgár	3 487	4 363	876	25,1
román	1 034	1 238	204	19,7
görög	3 379	3 219	-160	-4,7
vietnámi	421	17 462	17 041	4 047,7
albán	n.a.	692	-	-
horvát	n.a.	1 594	-	-
szerb	n.a.	1 810	-	-
zsidó	218	n.a.	-	-
osztrák	413	n.a.	-	-
egyéb nemzetiség	9 860	39 477	29 617	300,4
összesen	53 952	120 094	66 142	122,6

5) Figyelemre méltó, hogy a legnagyobb növekedés az ismeretlen (nem specifikált) nemzetiségűek körében mutatkozott. Az ismeretlen nemzetiségűek száma abszolút számban 151 ezerrel, illetve 685,0 %-kal nőtt! Ennek magyarázata részben az idegen állampolgárságú személyek számának növekedésével magyarázható, részben azzal, hogy a cseh állampolgárok magasabb számban nem óhajtottak nyilatkozni nemzetiségükről.

6) A 2001-es népszámlálás folyamán megszámlálták azokat az idegeneket (nagy részt nem cseh állampolgárokat), akik 2001-ben huzamos tartózkodási engedéllyel (*dlouhodobý pobyt*) rendelkeztek. Számuk a népszámláláskor 125 ezer volt (3. számú táblázat).

3. sz. táblázat: Az idegen állampolgárok száma 2001-ben

<i>állam</i>	<i>2001⁵</i>	<i>%</i>
Szlovák Köztársaság	24 201	19,4
Kína	1 458	1,2
Németország	3 438	2,8
Lengyelország	13 350	10,7
Ausztria	1 018	0,8
Orosz Föderáció	7 696	6,2
Ukrajna	20 628	16,6
USA	2 517	2,0
Vietnam	18 210	14,6
egyéb	32 092	25,8
összesen	124 608	100,0

Valószínűsíthető, hogy az idegen állampolgárok egy része nem tartotta fontosnak nemzetiségét megjelölni, így a népszámlálás során az „ismeretlen nemzetiségű” csoportba kerültek.

2. Áttekintés a csehországi magyarság létszámának alakulásáról

A magyar nemzetiségűek száma a 2001-es népszámlálás szerint 14 672-re tehető. Az 1991-es népszámlálás még 19 932 magyart talált a Cseh Köztársaság területén, a csökkenés abszolút számban 5 260, illetve 26,4 %. 2001-ben a férfiak száma 7 711, a nők száma 6 961 volt⁴, míg tíz évvel ezelőtt 10 111 férfit, valamint 9 821 nőt számláltak össze⁶.

A magyar nemzetiségű népesség számát 1991-ben és 2001-ben kerületenként és járásonként az 1. számú melléklet tartalmazza^{4,6}.

A népszámlálás napján (2001.03.01.) az ország területe Prága fővárosra és 13 kerületre (kraj), illetve Prága fővárosban 15 városrészre és a kerületekben 76 járásra volt osztva⁷.

Az 1991-es népszámláláskor (1991.03.03.) Prága főváros mellett 7 kerület, illetve a fővárosban 10 városrész és a kerületekben 75 járás létezett⁸.

A két népszámlálás közti adatok összehasonlíthatósága érdekében (eltekintve jelentéktelen települések területi egységekre való besorolásának változásától) két lényeges változtatást kellett figyelembe venni:

- 1) Prága főváros városrészei számának változása, növekedése 10-ről 15-re. Itt alapvetően négy városrész területét osztották fel. Így a 4. városrészből alakították ki még a 11. és 12. városrészt, az 5-ösből még 13-ast, a 9-esből még 14-est és végül a 10-esből még a 15-ös városrészt.
- 2) Az olomouci körzet šumperki járását felosztották, s megalakították az új jeseníki járást.

Az alábbiakban az adatok a 2001-es területi felosztás szerint vannak csoportosítva.

A) A csehországi magyarság létszáma az egyes kerületekben 2001-ben

Szám szerint a legtöbb magyar (1000 fő felett) a következő kerületekben élt:

Moravskoslezský kraj	2 514 fő
Ústecký kraj	2 106 fő
Středočeský kraj	1 854 fő
Prága főváros	1 671 fő
Karlovarský kraj	1 557 fő

Tíz évvel korábban még további két kerületben haladta meg a magyarság száma az ezer főt: Liberecký kraj (1991: 1020 fő, 2001: 731 fő), illetve Jihomoravský kraj (1991: 1004 fő, 2001: 966 fő).

A „középmezőnyben” (500–999 fő között) a következő kerületek vannak:

Jihomoravský kraj	966 fő
Liberecký kraj	731 fő
Královéhradecký kraj	682 fő
Plzeňský kraj	568 fő
Jihočeský kraj	557 fő
Olomoucký kraj	523 fő

A legkevesebb magyar ezekben a kerületekben található:

Pardubický kraj	431 fő
Zlínský kraj	270 fő
Vysočina	242 fő

A két népszámlálás között csupán a fővárosban élő magyarok száma nem csökkent; nagyon mérsékelten, de mégis 1646-ról 1671-re emelkedett (1,5%). Kis mértékű csökkenés csak a délmorvaországi kerületben tapasztalható, itt a magyarok létszáma 1004-ről 966-ra csökkent (- 3,8 %). Az összes többi kerületben jelentősen csökkent a magyar lakosság száma. Legnagyobb számbeli csökkenésre a következő kerületekben került sor:

	1991	2001	absz. szám	%
Moravskoslezský kraj	3 669	2 514	-1 155	- 33,5
Ústecký kraj	3 148	2 106	-1 042	- 33,1
Středočeský kraj	2 611	1 854	- 757	- 29,0
Karlovarský kraj	2 290	1 557	- 733	- 32,0

B) A csehországi magyarság létszáma az egyes járásokban 2001-ben

Szám szerint a legtöbb magyar a következő járásokban élt:

Karviná	1 102 fő
Ostrava-město	681 fő
Sokolov	678 fő
Chomutov	592 fő
Karlovy Vary	542 fő
Brno-město	427 fő
Praha 4, 11, 12	409 fő
Most	351 fő
Cheb	337 fő
Těplice	333 fő

Legkevesebben, 33-an a pelhřimovi járásban találhatóak. A járások szintjén 1991 és 2001 között a magyarság létszáma a fővárosban – a 3., 4., 5., 8., 11.,

12. és 13. városrészekben – összesen 121 fővel, Brno-město és Brno-venkov járásokban összesen 51 fővel növekedett. Az Uherské Hradiště-i járásban és a Třebíči járásban változatlan maradt a magyarok száma. A többi 87 járásban, illetve Prága nyolc városrészében azonban csökkent. A legnagyobb mértékű csökkenés a Karviná-i járásban következett be, ahol a magyarság száma 555 fővel csökkent. Utána következnek Ostrava-město 354, Karlovy Vary 311, Chomutov 302 és Sokolov 283 fős csökkenéssel.

C) A csehországi magyarság létszáma az egyes városokban 2001-ben

A népszámlálás szerint csupán egyetlen városban haladta meg a magyar népesség száma az 1000 főt (ez Prága 1671 magyar nemzetiségű lakossal), további nyolc városban meghaladta a 200-at (az 1991-es népszámlálás szerint még 15 ilyen város volt)⁹. A száz magyar nemzetiségű magyar lakost meghaladó városok sorrendje a következő⁴:

Prága	1 671
Ostrava	681
Brno	427
Karviná	389
Havířov	314
Karlovy Vary	257
Chomutov	236
Most	225
Sokolov	220
Frýdek-Místek	188
Ústí nad Labem	185
Kladno	146
Plzeň	145
Liberec	143
Hradec Králové	123
Orlová	117
Bohumín	114
Pardubice	113
Kadaň	109
Teplice	106

3. A csehországi magyarság létszámcsökkenésének lehetséges okai

A csehországban élő magyarok nem tartoznak az autochton, őshonos nemzetiségek közé. Jelenlétüket csak az első Csehszlovák Köztársaság létrejötte után kezdték jelezni az egyes népszámlálások.¹⁰ Csehszlovákiában 1918 és 1991 között, Szlovákiában és (az 1945-ig Csehszlovákiához tartozó) Kárpátalján jelentős magyar kisebbség élt. E kisebbségből származtak és származnak legnagyobbbrészt a Csehországban élő magyarok.

A csehországi magyarság létszámának alakulása hátom fő tényezőre vezethető vissza:

1) *Bevándorlás.* A csehországi magyarság esetében nagyon sok egyedülálló, vagy hozzátartozóit otthon hagyó személy költözött Csehország területére, munkát, megélhetést keresve, illetve tanulmányai befejezése után ott telepedett le. Ez a tény hátrányosan befolyásolja a nemzetiség korstruktúráját, korfáját. A 2001-es népszámlálás erre vonatkozó adatai még nem állnak rendelkezésünkre, az 1991-esek viszont igen. Ezek szerint az összlakossághoz képest a csehországi magyarok korfája előnytelen, azaz az előregezés irányába mutat (4. sz. táblázat).

4. sz. táblázat: A magyar lakosság és az összlakosság korösszetétele 1991-ben

<i>korosztály</i>	<i>magyar lakosság</i>	<i>%</i>	<i>összlakosság</i>	<i>%</i>
gyerek (0–14)	1 674	8,4	2 164 436	21,0
ifjú (15–34)	6 921	34,7	3 729 094	36,2
közép (35–59)	8 239	41,3	2 570 842	25,0
idős (60–)	3 098	15,5	1 837 843	17,8
összesen	19 932	100,0	10 302 215	100,0

A táblázatból kitűnik, hogy az összlakossággal összevetve a csehországi magyarságnál jelentősen, kb. 2,5-szer alacsonyabb a gyerekek száma. Ez a további generációk reprodukciója számára nagy hátrányt jelent. Az ifjú korosztály esetében nincs nagy különbség, viszont a közép korosztálynál jelentősen magasabb a magyarok százalékaránya, mint az összlakoságnál. Ez megerősíti azt a feltevést, hogy a csehországi magyarok jelentős része megélhetési

okok miatt jött Csehország területére. Az idős korosztály száma valamivel alacsonyabb az összlakosságnál, ami viszont nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy a csehországi magyarság zöme idős ember lenne, s ez lenne a fő oka a létszámuk csökkenésének.

2) *Állampolgárság.* Tanulmányunk 3. számú táblázata szerint 2001-ben a szlovák állampolgárságú, Csehországban huzamos tartózkodási engedéllyel rendelkezők száma 24 201 fő volt, ezzel szemben 1991-ben 166 363 szlovák állampolgárságú személy élt itt, ebből 3 737 magyar nemzetiségű volt.¹¹ Tekintettel arra, hogy tíz év alatt a Csehországban élő szlovák állampolgárságú személyek száma jelentősen csökkent, feltételezhető, hogy ezek a személyek egy része Csehszlovákia kettéválása után (1993. január 1.) visszatelepült a Szlovák Köztársaságba, s közöttük bizonyára voltak magyar nemzetiségűek is.

3) *Az asszimiláció.* Figyelembe véve a csehországi magyarság migrációs eredetét, korösszetételét és azt, hogy az egész ország területén diaszporában élnek, nyilvánvaló, hogy fokozottabban ki vannak téve az asszimilációs folyamatoknak, mint az egy tömbben élő kisebbségi közösség. Ez a tény is bizonyára közrejátszott a csehországi magyarság létszámának a csökkenésében.

JEGYZETEK:

- ¹ Cseh Köztársaság Országgyűlése 158/1999. számú, 1999. június 30-i törvénye a 2001. évi nép-, ház- és lakásszámlálásról.
- ² Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormánya 1990. március 22-i, 186. számú határozata a nép-, ház- és lakásszámlálás időpontjának megváltoztatásáról.
- ³ Podrobné údaje za obyvateľstvo, Sčítaní lidu, domù a bytù 1991, Česká republika, FSÚ 1992, valamint Národnostní složení obyvatelstva ČT (výsledky sčítání lidu, domù a bytù 1991, ČSÚ 1993
- ⁴ Sčítání lidu, domù a bytù 2001, Konečné výsledky, tab. 2: Obyvatelstvo podle národnosti k 1. 3. 2001, <http://www.czso.cz:8005/sldbr-win/owa/gt02?xjazyk=CZ&xuzemi=1&xtyp=1>, 2002. július 22-én
- ⁵ Sčítání lidu, domù a bytù 2001, Konečné výsledky, tab. 3: Obyvatelstvo podle státního občanství k 1. 3. 2001, <http://www.czso.cz:8005/sldbr-win/owa/gt03?xjazyk=CZ&xuzemi=1&xtyp=1>, 2002. július 22-én
- ⁶ Podrobné údaje za obyvateľstvo, Sčítaní lidu, domù a bytù 1991, Česká republika, FSÚ 1992.

⁷ Malý lexikon obcí ČR 2001, ČSÚ, Praha 2001.

⁸ Základní údaje za republiky, kraje a okresy, Federální statistický úřad 1992.

⁹ Sadílek P., Csémy T.: Magyarok a Cseh Köztársaságban 1918-1992, Prága 1993, 159. o.

¹⁰ I. m. 155.-157. o.

¹¹ Národnostní složení obyvatelstva ČR, výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991, ČSÚ 1993, Tab. 3: Národnostní složení obyvatelstva ČR podle pohlaví a státního občanství.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Bevándorlások és kivándorlások Nyugat-Szlovákiában

Migráció. Szerk. Novák Veronika,
Dunaszerdahely, 2001, Liliium Aurum, 207 old.

A Pázmány Péter Tudományos Társaság több más szervezettel és intézménnyel együttműködésben 2000 szeptemberében konferenciát rendezett a migráció kérdéséről Vágsellyén. Az ott elhangzott előadásokat adja közre a kötet.

A rövid bevezetőben a szerkesztő definiálja a migráció fogalmát. E szerint: „A migráció szó alatt a konferencia és kiállítás szervezői a lakosság lakhelyének állandó vagy ideiglenes megváltozását értették, tekintet nélkül arra, hogy a lakóhely elhagyása önkéntes vagy kényszerű volt.” Fontos megjegyezni, hogy – mint ez a bevezetőből is, de főleg a tanulmányok alapján kiderül – a kérdéssel nem általában, hanem Nyugat-Szlovákia, pontosabban főleg a Csallóköz és a Mátjusföld vonatkozásában foglalkoznak. A továbbiakban érdemes áttekinteni vázlatosan az egyes tanulmányok legfontosabb megállapításait.

Az első tanulmány (*Horváthová Margita*) a német betelepítések több hullámával foglalkozik a különböző régiókban: az első a 12–14. századra tehető, az utolsó pedig a 19. századra. Megdöbbentő, hogy az 1930-ban 150 ezres német kisebbség (Szlovákia lakosságának 4,5%-a) 1991-re 5629 személyre csökkent. Ezek után a tanulmány sorba veszi a tárgyalt régió egyes községeit, történetüket, a németek bevándorlását és arányuk változásait. A szóban forgó községek: Csölle, Misérd, Dénesd, Vekernye, Főrév, Püspöki, Ligetfalu, Horvátjárfalu, Dunacsúr, Oroszvár. Végül szó van arról, hogy a 2. világháború, a Benes-i törvények után hogyan változott a németek száma Szlovákiában, illetve hova vándoroltak ki. E szerint mintegy 80 ezren az NSZK-ba,

15 ezren Ausztriába és kb. 5 ezren az USA-ba, Kanadába kerültek. A későbbiekben még egy tanulmány (*Nagy Hildegarda*) foglalkozik a II. József alatt történt német és általában más nemzetiségek betelepítésével a török idők után (erre *Tóth Béla* tanulmánya is kitér).

A horvátok beáramlása (*Jozef Klacka* tanulmánya) Nyugat-Szlovákiában főleg a XVI. századra tehető, amikor is a török hódítások következtében dél felől a lakosság egyre északabbra húzódott. Számuk meglehetősen bizonytalan, a tanulmányban 100 és 400 ezer közötti horvát bevándorló szerepel. Ezek 115 helységben oszlottak el, mintegy 30-ban a lakosság többségét alkotva. Beolvadásuk azonban hamar, már a 17. században megindult, amely a későbbiekben csak erősödött. A 20. század elején Pozsony megyében már csak 2111 lakos vallotta magát horvátnak. Itt kell megemlíteni, kicsit zavaró, hogy egyes tanulmányok az adatokat csak egy megyére, mások egyes megyékre, ismét mások egész Szlovákiára vannak megadva.

A Cseh Korona országaiból a 16–19. század folyamán politikai és vallási okokból vándoroltak be Pozsony és Nyitra megye területére (*Ivan Mrva* tanulmánya). A 16. század közepén ezek anabaptisták, illetve újkeresztények voltak, akik az olmützi morva országgyűlés határozata után érkeztek. Ezeket hívták habánoknak. Több hullámban Bethlen Gábor engedte őket letelepedni Nyugat-Szlovákiában, de kétszeres adót kellett fizetniük, mint a zsidóknak. A török kiűzése után a magyar mágnások morvaországi jobbágyokat igyekeztek telepíteni elnéptelenedett földjeikre, amely ellen a morva rendek tiltakoztak. Később – a hétéves háború után – is volt egy bevándorlási hullám. 1849 után és 1918 után a csehek és morvák, mint hivatalnokok érkeztek. Meg kell jegyeznünk, hogy a csehek és a morvák viszonylag hamar beolvadtak a szlovákságba, amihez nyilván nagyban hozzájárult a nagyfokú nyelvi és etnikai rokonság, gyakorlatilag azonosság.

Különös figyelmet érdemel éppen a 20. századi szomorú események miatt a zsidók betelepülésére vonatkozó tanulmány (*Weinbergerová Mária*). Az első hullámok már a 10–11. században érkeztek Ausztriából, továbbá Francia-, Olasz- és Németországból. Bár bizonyos korlátozásoknak ki voltak téve, de kétségtelenül helyzetük itt kedvezőbb volt, mint Európa más országaiban. A törökök kiűzése után már nemcsak nyugatról, de keletről is érkeztek zsidó bevándorlók. II. József alatt német vezetéknevet kellett választaniuk, míg 1848 után a magyarsághoz való asszimilációjuk biztosította érvényesülésüket. A kiegyezés korában egyes helységeken a lakosság többségét alkották Nyugat-Szlovákiában (pl. Dunaszerdahely, Vágújhely). A 20. század 30-as

éveinek végén kezdődött a zsidók korlátozása és 1942. március 26-án indult el az első transzport. A továbbiakban a tanulmány röviden foglalkozik mintegy húsz helység, illetve járás és ezek esetében a hitközségek történetével.

A következő két tanulmány (*Arne B. Mann és Novák Veronika*) a romák történetével foglalkozik a Csallóközben, illetve Nyugat-Szlovákiában. Érdekes megjegyezni, hogy míg például az „oláh” nemzetiség megjelölést nem egyszer megtaláljuk a könyv különböző tanulmányaiban, a „zsidót” pedig kizárólagosan, addig a „cigány” szó még véletlenül sem fordul elő. A romák a 14. századból a Duna-völgyén át jutottak indiai őshazájukból Nyugat-Európába. Bizáncban már a 11. században felbukkantak. A Csallóközben a 16. században, mint kovácsokról vannak adatok. A 17. század folyamán Nyugat-Európából áramlanak visszafelé, ahol üldözték őket. Mária Terézia és II. József, de egyes földesurak és városok is korlátozták őket, mások viszont bizonyos kedvezményeket is nyújtottak. A 19. század végére Nyugat-Szlovákiában a romák szinte teljes számban letelepedtek és különböző kovács munkákkal, agyagmégmunkálással, kötélmunkákkal és kosárfonással, valamint muzsikálással foglalkoztak. Életszínvonaluk magasabb, mint az északi megyékben élőké. A második világháború alatt a zsidókhöz hasonló üldözésnek voltak kitéve. Az 1991-es népszámlálás keretében 80 ezren vallották magukat romának Szlovákiában, a többiek délen inkább magyarnak, északon pedig szlováknak. Az elmúlt századok folyamán egyes főurak, főúri családok megkülönböztett módon pártolták a romákat és különféle kiváltságleveleket adtak ki részükre. E tekintetben különösen kitűntek az Eszterházyak. Novák Veronika tanulmánya tizenegy erre vonatkozó iratot közöl fordításban.

A következő tanulmányok a kivándorlással foglalkoznak. Mindenekelőtt a Mátjusföldről a török uralom alól felszabadult déli Krassó megyébe történő áttelepítésről van szó *Novák Veronika* tanulmányában. A tanulmány végén névsorok is olvashatók.

Gál Margit munkája a legnevezetesebb kivándorlási hullámmal, az amerikaiakkal foglalkozik, és pedig konkrétan a galántai és a vágsellyei járásból. A mozgatórugók elsősorban gazdasági és szociális okok voltak. Az útlevel különben csak 1903 óta kötelező. Magyarországról mintegy 1,8 millióan vándoroltak ki összesen és mintegy egynegyedük tért haza. A tanulmányhoz részletes táblázatok csatlakoznak az egyes nyugat-szlovákiai községekből kivándoroltak neveivel és azoknak a kikötőknek a megjelölésével, amelyekben hajóra szálltak.

Az utolsó két tanulmány az 1919-es csehszlovák földreformmal (*Eva Vrabcová*), illetve a második világháború utáni lakosságcserével foglalkozik

(*Bukovszky László*). A szóban forgó földreform elsősorban a magyar nagybirtokokat számolta fel. A földreform rendszerint a Csallóközt érintette. A reform során főleg a meglévő községek mellé telepeket hoztak létre, 1934 végéig összesen 56-ot.

A lakosságcsere homogén csehszlovák nemzetállamot kívánt megteremteni. Végül is minden propaganda és praktika ellenére ezt a célt nem sikerült elérni: 76616 magyar települt át Szlovákiából és 60257 szlovák Magyarországról. Az egész folyamat 1947. április 7-én kezdődött az első szlovákiai magyar csoport bevagonírozásával és 1948 decemberében ért véget.

Megállapíthatjuk, hogy a tanulmánykötet kétségtől hozzájárul a Szlovákia egy részén ezer éven keresztül folyt migráció körülményeinek jobb megismeréséhez.

Berényi Dénes

Betekintés a narratív identitás módszertanába

Ruth Wodak (szerk.) *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh, UP, 1999

Elméleti háttér, módszertan

A kritikai diskurzus-elemzés (KDE) a társadalomtudományok egyik meglehetősen új és egyben dinamikus fejlődő interdiszciplináris területe. Az edinburghi egyetem vállalta fel azt a feladatot, hogy egy könyvsorozatot indít, mely összefoglalja az alig 20–30 éve művelt tudományág legújabb eredményeit, teret adva ezzel egy széleskörű nemzetközi együttműködésnek, és egyben lehetőséget is teremt mind a metodológiai, mind a tartalmi kérdések együttes tovább gondolására, tovább fejlesztésére.

Így kerülhetett az osztrák nemzeti identitást tárgyaló „*The Discursive Construction of National Identity*” című könyv a szélesebb (angol nyelvű)

tudományos olvasóközönség elé, és így válhatott ismertté az osztrák társadalomtudományosság egyik fontos és jelentős eredményeket felmutató kutatócsoportja, a Bécsi Egyetem Alkalmazott Nyelvészet Tanszéke.

A kritikai diskurzelemzés (Critical Discourse Analysis CDA) (ki)alakulása különböző iskolák és hagyományok mentén zajlik, milyensége mindig függ attól, hogy az adott kutatócsoport mely tudományterületeket, megközelítési módokat hangsúlyozza, helyezi előtérbe. Az előfeltevés azonban mindannyiuknál közös: abból indulnak ki, hogy a poszt-indusztriális társadalmakban a kirekesztés, az alávettség meghatározó társadalmi jelenségek, melyeket részben a különféle diskurzusok (politikai, média, mindennapi stb.) teremtenek meg, illetve reprodukálnak. A kritikai diskurzelemzést művelők „elkötelezettek”, céljuk ezeknek a kirekesztő hatalmi mechanizmusoknak a feltárása és ezek elszenvedőinek az emancipálása.

A bécsi csoport szociolingvisztikai indíttatású elemzéseit folyamatosan egészítette ki filozófiai és szociológiai elméletekkel, és jutott el a „diskurzus történeti” (discourse-historical) megközelítésig. Ennek legfőbb célja, hogy a diskurzív eseményeket változásaikban tudják vizsgálni.

A KDE kétféle módon közelít a diskurzusokhoz: vagy a diskurzus belső, tehát nyelvi eszközeit, formáit és szerkezetét vizsgálja abból a szempontból, hogy azok hogyan viszonyulnak a konkrét nyelvi alkalmazáshoz, vagy a diskurzív megszólalás és a politikai, intézményi struktúrák közötti kölcsönös kapcsolatot elemzi. A Ruth Wodak vezette csoport ezen második módon tárgyalja a nemzeti identitás kérdését, ugyanis ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy a diskurzív eseményen és a nyelvin túli társadalmi meghatározottságok összefüggéseit elemezni tudja, illetve más tudományágak elemzési módszereit is alkalmazhassa.

A KDE módszertani, elméleti hátterének rövid kifejtésén túl a nemzeti identitás vizsgálatokor szükséges az „identitás”, „nemzeti identitás” fogalmait is körüljárni. A szerzők az identitás filozófiai majd társadalomtudományi megközelítéseit mutatják be, ezután a nemzetfogalom különböző elméleteinek a szemléltetésével jutnak el a nemzeti identitás azon meghatározásához, mely megfelelő analitikus eszközök segítségével elemezhetővé válik.

Az identitás ricoeur-i koncepciójából a narratív identitás meghatározása elsődlegesen fontos a nemzeti identitás diskurzus-elemzéséhez. A narratív identitás a Ricoeur által „azonosság”-ként (*idem*) és „egyéniség”-ként (*ipse*) megfogalmazott identitás részek között kapcsolatot megteremtő folyamat. Egyszerűsítve, a változás és állandóság diszharmonijából adódó eltéréseket

egyenlíti ki, vagy kerekíti egy harmonikus, egységes narratívává a folytonos interpretálás/újra interpretálás és elrendezés/újra elrendezés segítségével.

A Ricoeur-i filozófiai identitás meghatározás azonban a kollektív identitások, így a nemzeti identitás meghatározásánál nem tud megfelelő elméleti keretet adni. A társadalomtudományokban a kollektív identitást kétféleképpen szokták megragadni: vagy az egyént veszik alapul, akire különféle társadalmi meghatározottságokat, attribútumokat testálnak (kor, nem, osztály, foglalkozás stb.), vagy az identitás valamely társadalmi csoport meghatározására szolgál, melyben az egyén nem jelenik meg mint önálló entitás. Mindkét kollektív identitás külsőleg meghatározott.

Jelen világunk és társadalmaink egyik meghatározó jelensége az identitások összetettsége és többrétűsége (*multiple identity*). A többféle csoporthoz tartozás felismerésének felerősödése szükségszerűen hozta magával ezt az állapotot. A jelenség, mellyel szemben állunk figyelemre méltó abból a szempontból, hogy a nemzeti identitás „erőszakos” érvényre juttatása (tehát a különféle partikuláris különbségek háttérbe szorítása manipulatív, politikai eszközök segítségével) sokáig úgy tűnt végérvényesen diadalra jutott. Mára azonban újra a partikularizmusok felé haladunk. Egységes nemzeti diskurzusról és ebből adódóan egységes nemzeti identitásról nem beszélhetünk (és valószínűleg soha nem is beszélhettünk a „nagy nemzeti narratívák” ellenére sem). A nemzeti identitás – hasonlóan más identitásokhoz – egyéni választás során az egyén társadalmi helyzetének, politikai irányultságának stb. függvényében alakul, konstruálódik meg. A kutatócsoport ezt az adottságot figyelembe véve a nemzettel kapcsolatos diskurzusokat és a nemzeti identitásokat három szinten vizsgálja: a nyilvános, a fél-nyilvános és nem nyilvános szinteken. Arra kíváncsiak, hogy ezek a szintek milyen módon befolyásolják egymást, hogyan rekontextualizálódik a nemzeti diskurzus az egyes nyilvánosságokban és végül hogyan és milyen nemzeti identitások alakulnak ki.

A nemzet, a nemzetfogalom kialakulásának számos jól ismert megközelítése van. Az államnemzet és a kultúrnemzet dichotóm szétválasztása a nemzetek kialakulásának hagyományos és ma már elavultnak tartott eszköze. Ennek ellenére ezeknek a fogalmaknak az elemei fontos részeit képezik a nemzeti identitásnak, ezek az elemek valamilyen formában, eltérő arányban de fellelhetőek a nemzeti identitásban. Ilyen például a magas kultúráról alkotott fogalmak, a nyelv, vagy a nemzet, mint a közös akarat megnyilvánulása stb. Tehát a nemzetfogalom elméleti keretének kialakítása során ugyan nem használjuk

ezt a felosztást, ugyanakkor az elemzés során bizonyos elemeit nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Az andersoni „elképzelt közösség” (*imagined community*) tekinthető a legáltalánosabban elfogadott (tudományos) nemzet-megközelítésnek. A nemzet kialakulása, egy kulturálisan „egységes” közösség létrejötte diskurzív úton ment végbe (és megy végbe) melynek végterméke egy, a tudatban létező konstrukció. Az újabb megfogalmazások erősen kötődnek a kultúra mai értelmezéséhez is, mely – eltérően a Kulturnation 19. századból eredő kultúra fel fogásától – a kultúrát és a szűkebben vett nemzeti kultúrát egy szimbólumrendszerként kezeli, amivel azonosulni lehet. Az újra és újra meg- és átfogalmazott és újra értelmezett rendszer az amúgy „kulturális hibrid” modern nemzetek polgárai számára nyújt jelentést (Stuart Hall). Ezt nevezzük narrációnak. A nemzet, a nemzeti kultúra tehát egy narráció terméke. Ezeknek a narrációknak különféle célkitűzései, stratégiái vannak. Stuart Hall és Leszek Kolakowski szerint a következő elemek alkotják ezt a stratégiát: kapcsolatteremtés történelmi események, szimbólumok, stb. között, melyek a nemzet sorsát alkotják. A nemzet eredetét, jellegét illetve tradícióit értelmezik. Ezen kívül jelen és jövő orientáltak, hiszen a nemzet elsődleges célja, hogy az egyéni létezésen túlmutatva az örökkévalóság irányába mutasson. Ebből az empirikus kutatás számára a legfontosabb, hogy a nemzeti identitás diskurzív konstruálása során az időbeliség (múlt, jelen, jövő), illetve a térbeliség lesznek a meghatározó elemek.

Felmerül a kérdés, hogy a nemzeti identitás miért meghatározó az egyén számára, mi motiválja, hogy ezeket a diskurzusokat reprodukálja saját maga számára. Természetesen a szocializáció a legkézenfekvőbb magyarázat a kérdésre, ugyanis a szocializációs folyamat során interiorizáljuk azokat a közös elképzeléseket, véleményeket, melyek a nemzeti identitás részét képezik. Ugyancsak ekkor fejlesztünk ki hasonló viselkedési formákat. Ezt szokták a legújabb kutatások során a bourdieu-i habitusnak nevezni, mely magában foglalja mind a mentális szinten, mind az érzelmi illetve viselkedési szinten megjelenő hasonlatosságokat. A habitus fogalmát sokszor keverik a „nemzet karakter” fogalmával, ami a habitussal ellentétben csak tudati és esetleg emotív szinten létezik, és a viselkedésre nincs hatással.

Összefoglalva, az egyének nemzeti identitása társadalmi viselkedésekben manifesztálódik, melyek közül a diskurzus az egyik. Ezeket az állam, a politika, a média és a mindennapi gyakorlat alakítják.

Módszertani szempontból, mint már utaltunk rá, különféle megközelítéseket alkalmaznak a kutatók. Három dimenzió mentén történik az elemzés: először a tartalom, majd a stratégiák, harmadszor pedig a megvalósítás eszközeire és formáira irányul a figyelem.

A tartalmi elemzés azt vizsgálja, hogy hogyan konstruálódik meg a „homo Austriacus”, milyen módon fogalmazódik meg a közös múlt, a közös kultúra, a politikai jelen és jövő, illetve mi értendő a „nemzeti test” alatt.

A stratégiai az elérendő cél megvalósulására irányuló tudatos cselekvést jelöli, mely értelemszerűen leginkább a politikai diskurzusokban érhető tetten, míg a csoportos illetve egyéni diskurzusokban csak elvétve. Különböző stratégiákat különböztetünk meg, mint például a konstruáló stratégia, mely a nemzeti identitást az egység, a szolidaritás vagy a másiktól elkülönülés hangsúlyozásával teremti meg; vagy a fenntartás stratégiája, mely reprodukálja a fenyegetett identitást; vagy a transzformáció stratégiája mely a meglévő nemzeti identitás bizonyos elemeit változtatja meg; vagy a destrukció stratégiája mely bizonyos elemek kioltására törekszik.

A megvalósítás eszközei és formái a nyelvi eszközöket vizsgálja, úgy mint a metonímia, a szinechdoché vagy a megszemélyesítés használata. Azt is megnézi, hogy a többes szám első személy alkalmazása hogyan alakul a különböző szövegek környezetekben.

Az osztrák identitásról: a szakirodalom

A kutatás 1996-ban zajlott, abban az időszakban, amikor az osztrák nemzet életében jelentős változások történtek. Ausztria 1995-ben lett az EU tagja, mely sok szempontból megváltoztatta az önmagáról és főként az osztrák identitás számára fontos geopolitikai helyzetről (semlegesség, közép-európaiság) kialakult képét. Ezen kívül 1995-ben ünnepelték a második köztársaság 50. évfordulóját, 1996-ban pedig az osztrák millennium volt soron (ugyanis egy 996-os dokumentumban lelehető fel először az osztrák megnevezés).

Ez az év egy olyan politikai és történelmi pillanat, mely a nemzeti identitás vizsgálatához ideális: egyszerre van jelen a változás és a történelmi (mitikus) múltból táplálkozó állandóság iránti vágy.

Az osztrák nemzet, illetve nemzeti identitás kutatása elsősorban történelmi munkákra szorítkozik, ahol is az elsődleges cél a független és önálló nemzeti tudat léteinek bizonyítása. Ezekből a munkákból természetesen hiányzik a mindennapok társadalomtörténetének vizsgálata. A konszenzusos oszt-

rák történetírás szerint Ausztria egy megkésett nemzet, mely igazi életét 1945 után kezdte meg. Fontos fejezet a nemzet életében a Nemzeti Szocializmus elleni küzdelem. Az osztrák identitás legproblematicusabb pontja a Németországhoz, a németiséghez, illetve a német nyelvhez való viszonya. Mivel a legfőbb történetírói szempont az önálló „osztrákság” megfogalmazása, a Kulturnation fogalmát csak nagyon kevés tudós fogadja el. Ennek ellenére az államnemzet fogalmával sem tudják Ausztriát kielégítően leírni, és a kulturális nemzet fogalmának bizonyos elemei sokszor belekeverednek a megfogalmazásokba és ezzel egy fogalmi zűrzavart eredményeznek pl. akkor, amikor a politikai és kulturális identitások szétválaszthatatlanságáról beszélnek.

Nincs egyetértés abban, hogy honnan eredeztethető az osztrák nemzet. Van olyan elképzelés, mely a 15–16. századi osztrák tartományokig nyúlik vissza. Jellemzőbb azonban, hogy vagy a 19. századba helyezik, vagy a Nemzeti Szocializmus elleni küzdelemben ragadják meg az önálló osztrák tudat kialakulását. A nemzet fontos dátumai a fent említett osztrák millennium (996), az első köztársaság (1918–34), a második köztársaság (1945), a független és semleges Ausztria végleges elismerése (1955).

A legmeghatározóbb nemzeti identitás elemek közé tartozik a második köztársaság iránti büszkeség (társadalmi béke, szociális biztonság, federalizmus stb.). Ehhez kapcsolódóan sokáig a legmeghatározóbb pillér a semlegesség volt. A „homo Austriacus” önképéhez pedig a barátságosság, az élet élvezete és néha a túlzott könnyelműség tartoznak.

A németekhez való problematikus viszony egyrészt adódik a nyelvi kérdésből, másrészt a Nemzeti Szocializmushoz és a nácizmushoz való viszonyulásból. Az osztrák identitásban jelen van egy németellenesség (az osztrákok másféle emberek) és az osztrák német nyelv elkülönülése. A nemzeti tudat szintjén pedig úgy különböztetik meg az osztrákot a némettől, hogy annak kialakulását a szláv népekkel szemben történőnek tartják. Ezen kívül az osztrák (főként a monarchiabeli) kulturális alkotások, eredmények fontosak.

A náci múlthoz való viszonyulás Ausztriában nagyon összetett. Először is a háború után nem történt meg a volt nácik bíróság elé állítása, volt SS tisztek még állami nyugdíjban is részesültek. A náci bűnökért fokozatosan a németeket tették felelőssé, és kialakult az áldozat mítosza. Ez csak nagyon lassan változott, és először a 80-as évek végén történt meg, hogy Vranitzky kancellár egy nyilatkozatában kimondta: Ausztria áldozat és kollaboráns is volt egyben. A Nemzeti Szocializmus valódi áldozatainak nyilvános

megkövetése azonban még ezzel sem történt meg, illetve még ennél is beszédesebb, hogy a kártérítés során csak az állam által „rászoruló”-nak ítélteteket vették figyelembe.

Az elemzés szintjei

Nyilvános szint (politikai beszédek)

A politikai beszédek elemzésekor ki kell emelni, hogy a különböző politikai szereplők különböző érdekeket képviselnek, eltérő a viszonyuk a nemzeti identitáshoz és a nemzet kérdéséhez. A legnyilvánvalóbb példa a szövetségi elnök és a szövetségi kancellár közötti különbség. Az elnök, a nép hangjaként az egység megteremtésére törekszik, míg a kancellár megteheti, hogy hangot ad a nemzeten belüli különbözőségeknek. Ezen túlmenően a beszéd elhangzásának helyszíne illetve a közönség összetétele is tartalmi változásokat eredményezhet a szöveg megfogalmazásában.

A tartalmi elemzésekből kiderült, hogy a Kulturnation és a Staatsnation elemei egyaránt jelen vannak a beszédekben és főként a kontextus határozta meg, hogy egyik vagy másik elemei kerültek előtérbe.

A közös múlt a millennium, az 1945 utáni osztrák újjászületés és az 1955-ös osztrák függetlenség köré csoportosulva bontakozik ki, míg a Nemzeti Szocializmus elleni osztrák ellenállás elemei hiányoznak a megfogalmazásokból. A náci múlt a politikusok tematizálásában úgy jelenik meg, mint „egy történelmi lecke, melyből tanulni kell”. A „mi” ebben az esetben nagyon bizonytalanul van jelen, nem tudjuk ki is értendő ide. Ezen kívül az áldozatokat nem említik meg az osztrák náciizmus tárgyalásakor, ezzel újabb kérdőjeleket hagyva az értelmezés számára. A náci bűnöket sokszor trivializálják és relativizálják a politikusok. Az általánosan felvázolható kép ezzel kapcsolatban az áldozat és a kollaboráns szerepkörének együttes emlegetése, melyek a legtermészetesebb módon kapcsolódnak össze. Az Európai Unió tagssággal fellépő általános identitás válságot, a nemzeti identitás elvesztésétől való félelmet a politikusok lebecsülik. A semlegesség, mely mint utaltunk rá a legutóbbi időkig a 45 utáni osztrák azonosságtudatban meghatározó szerepet töltött be, mára lényegében a politikusi beszédekben meg sem említődik, kizárólag a Zöldek használják továbbra is.

*Fél-nyilvános szint (fókuszcsoport beszélgetések),
nem-nyilvános szint (interjúk)*

A kutatás arra keresi a választ, hogy a nemzeti identitás mint mentális konstrukció hogyan jelenik meg a különböző diskurzív folyamatokban. Abból a feltételezésből indult ki, hogy a nemzeti identitás diskurzusokon keresztül teremődik meg, illetve ezeken keresztül értelmeződik újra. A politikai szint vizsgálata adhat egy bizonyos képet arról, hogy milyen értelmezéseket nyernek a nemzeti identitás különböző elemei, azonban azt, hogy ezek milyen hatással vannak az emberek tudatára, csak a kutatócsoport által alkalmazott csoport-beszélgetések, illetve interjúk során tudhatjuk meg. Az elméleti előfeltevések sorába tartozik az is, hogy az elit diskurzusai és a mindennapi diskurzusok reciprok viszonyban vannak egymással. Ez lényegében egy folyamat, amit az intertextualitás illetve a rekontextualizás fogalmaival közelíthetünk meg. Ennek fényében a politikai beszédek, a csoport-beszélgetések és interjúk elemzése képet adhat a fent leírt folyamatokról.

Az államnemzet, illetve kultúrnemzet fogalompár megjelenéséről az mondható el, hogy míg a politikai beszédekben gyakrabban fordulnak elő az államnemzethez kapcsolódó fogalmak, addig a csoportos beszélgetések és az interjúk során a kultúrnemzethez köthető fogalmak voltak túlsúlyban a nemzet meghatározása során. Az osztrák etnikum került előtérbe (az állampolgárral szemben), melyet egyébként a monarchiabeli olvasztótégelyből eredeztettek a megkérdezettek. Alapvetően megfigyelhető volt, hogy minél informálisabb lett a légkör (tehát amikor már csoport kontroll sem volt, hanem csak az egyén és az interjúkészítő) annál inkább az etnikai, esszencialista megfogalmazások lettek dominánsak.

A regionális eltérések kiemelése hasonlóságot mutatott a három szint elemzésekor. Mind a politikai, mind a másik két szinten meghatározónak mutakozó elemként szerepelt a regionális azonosságtudat.

A nemzetben belüli különbségek, tehát a társadalom heterogenitásából adódó sajátosságok nem jelennek meg markánsan a politikai szinten, míg a másik két szinten úgy találták az elemzők, hogy az identitás fontos részét képezik. Ennek ellenére az országban élő külföldiektől az integrációt, az osztrák kulturális és társadalmi normákhoz való igazodást várják el. A nyilvános politikai beszédekben az Ausztriában élő idegenek elleni beszédmód tabunak számít. A fél-nyilvános és a nem nyilvános szféra politikai szinttel való találkozás ezen a kérdéskörön belül abban ragadható meg, hogy a vizsgálatban részt-

vevők zömében tisztában voltak azzal, hogy az idegenek iránti ellenérzések nyílt kifejezése nem „helyes”.

Németországhoz, illetve a németiséghez való viszony vizsgálatakor is megfigyelhetők voltak különbségek a politikai és a magán szinten. A politikusok elsősorban az osztrák kulturális és gazdasági függetlenséget hangsúlyozzák, míg a kis nyilvánosság és a helyi szinten elsősorban érzelmi igényként merül fel az elkülönülés. A különbségeket legtöbb esetben nem tudták pontosan megfogalmazni a vizsgálatban résztvevők. Annyi mindenestre kiderült, hogy az osztrák emberek úgy tartják magukról, hogy ők sokkal népszerűbbek bármely külföldi szemében mint a németek.

A „homo Austriacus” a mai politikai beszédekben az államhoz kötődő fogalmakkal jelenik meg. A közgondolkodás ehhez képest le van maradva, hiszen itt elsősorban a háború utáni politikai diskurzusokra jellemző kulturálisan meghatározott jegyekkel írják le az osztrák embert.

A múlthoz való viszony tárgyalása során a náci időszakhoz való viszony tárgyalása elsődleges fontosságú. A politikai szinten a politikusok elismerik, hogy ezzel az időszakkal foglalkozni kell, fel kell dolgozni. Ennek ellenére, mint azt említettük az áldozat és a kollaboráns értelmezések kibogozhatatlanul és értelmezhetetlenül összegabalyodnak. Talán ennek köszönhető, hogy a csoportok résztvevői és az interjú alanyok egyrészt azt hangsúlyozták, hogy ezt a témát túl sokáig elhallgatták, másrészt azt is megemlégtették, hogy a náci bűnösséget sokszor eltúlozzák és politikusok lejáratására használják.

Az áldozatok kompenzálásával kapcsolatban jellemző volt, hogy az emberek szkeptikusak voltak arra vonatkozólag, hogy az államnak a morális kötelességén túl kell-e anyagilag is támogatnia az áldozatokat.

Összességében elmondható, hogy az osztrák náciizmus a kollektív emlékezetben nagyon kis helyet foglal el, leginkább az elkerülés technikája jellemzi az egyéni stratégiákat. Az osztrák semlegesség, mint az identitás egyik, korábban meghatározó eleme az egyéni szinten teljesen tükrözi a politikai diskurzusokat.

Vidra Zsuzsanna

Úton a megértés felé

Viszolygás a várostól – A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról (Regio könyvek, Budapest, 2002, 194 old.)

A jugoszláviai válság, és annak tragikus fordulatai egyszerre ámítot-ták és borzasztották el a független megfigyelőket, sőt a jugoszláviai értelmiségiek is értetlenül szemlélték az eseményeket. Ritka kivételektől eltekintve, nem is sejtették, hogyan és hova „eszkalálódik” majd a válság, és amikor már teljes intenzitással zajlott a háború, nem értették az egészet. Azonban ez a kötet is bizonyítja, hogy a szerb értelmiség egy része nem áll teljesen értetlenül a történetek előtt. Az olvasó pedig egymás mellett, után olvasva a tanulmányokat szintén azt tapasztalhatja, hogy tanulmányról tanulmányra egy lépést tett a megértés felé. Mindez azt jelenti, hogy a történetek nem a gonosz fátum, a kivételes szerencsétlenség, a sors megérthetetlen következménye, hanem a valóságban vizsgálható és megérthető és nem az emberfeletti szférákban játszódó folyamat eredménye. Ha szemre vesszük azokat a tényezőket, amelyek a történéseket alakították, reális képünk lehet. A szemrevételezést elősegítendő a válság különböző szakaszaiban értő és helyenként rendkívül éles eszű elemzések, tanulmányok íródtak, ezekből került ki a kötet tizenegy tanulmánya. A szerzők a szerbiai tudományos élet elitjébe tartoznak, sőt ma már egyesek a politikai csúcscok közelébe is eljutot-tak, hiszen a korszak, amelyet elemeznek végre véget ért. A kötetben sorra veszik – ha nem is sorban, ha nem is a teljesség igényével – a feszültségek gócpontjait, és azokat a társadalmi tényezőket, amelyeknek szerepe volt a helyzet „alakításában”.

Nem teljes ez a válogatás, hiszen egy a sajtó szerepét bemutató, arra koncentráló tanulmány hiányzik belőle (persze, akit érdekel a téma, viszonylag könnyen megszerezheti Mark Thompson egyre híresebb könyvét a médiaháborúról*), ugyanígy a Szerb Orthodox/Pravoszláv Egyház szerepére sem koncentrál egyik tanulmány sem, hiányzik egy a hadsereg szerepével foglalkozó tanulmány, vagy egy olyan, amely azt a kudarcot vizsgálná, ahogy a szerb társadalom már kétszáz éve küszködik a premodern társadalom meghaladásával (sőt az egyik szerző, Vladimir N. Cvetković tanulmánya bevezetőjében ennél

* Mark Thompson: Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Beograd: Medija centar, 2000.

keményebben is fogalmaz, szerinte Szerbia ötszáz éve stagnáló társadalom, és minden csatlakozási lehetőséget eddig elszalasztott). A lehetséges témák elősorolása folytatható. Persze több tanulmány érinti ezeket a kérdéseket, ha másként nem, akkor úgy, hogy pl. a napi sajtóból idézi az egyház és a hadsereg tagjainak nyilatkozatait. A témák vizsgálatát nem is lehet a végtelenségig kiszélesíteni, hiszen egy másik kötet szerzője* jegyzi meg, hogy azokat az örültségeket összegyűjteni, amelyek a Nagy-Szerbia terv megvalósítása közben jöttek létre, ugyanolyan lehetetlen, mint a Nagy-Szerbia terv megvalósulása. Valamilyen észszerű megoldást kellett tehát találni, amely elősegíthette, hogy kezelhető és olvasható könyv jöjjön létre. A felvetődő kérdések tengeréből így csak egyeseket lehetett bemutatni, és ebben egyrészt a szerbiai társadalomtudományi termés, másrészt pedig a fordítói kapacitásnak is szerepe lehetett (amely egyébként a *Symposion* folyóirat körül formálódott, hiszen egyes tanulmányok ott már megjelentek).

A válság megértésének egyik útja az azt előidéző szunnyadó feszültségekre való odafigyelés: a kötetben így részletesen foglalkoznak a pártállam traumatológiájával, a nemzeti identitás keresésével a modernkori Szerbiában, a szerbek elköltözésével Koszovóból stb. A válságot mozgató, vagy a manipuláló és manipulált tényezők vizsgálata (pl. Slobodan Milošević uralkodása, a mitikus politikai nyelv, a tudomány és az irodalom tekintélyével való visszaélés, viszolygás mindattól, amit a modern kor városi kultúrája és életmódja jelent) a megértés egy másik útját képezi. Lényegbevágó, de szokatlan az a körülmény – és ezért a kötet egyik legérdekesebb tanulmánya –, ahogy a futballhuliganizmus vadserege, valódi hadsereggé szerveződött (persze vadságát megőrizve). Megjegyzendő, hogy ebben a tanulmányban ízelítő van azokból a rigmusokból, amelyek a kelta sloganok, háborús csatakiáltások, menetdalok szerepét töltötték be a sportpályákon, és amelyek a háborúban valódi menetdalokká és csatakiáltásokká változtak. El kell mondani, hogy ezeknek a rigmusoknak a fordítása csak sete-suta lehet, és hogy a tartalom, és a forma sokkal „ütősebb” az eredetiben.

Vannak a könyvben szép számmal olyan állítások, amelyeket jó lett volna alátámasztani adatokkal, ez különösen a Koszovóról elköltöző szerbek, ill. elköltözésük folyamatát vizsgáló Marina Blagojević által írott tanulmányra igaz, hiszen a szerző csak az alapszámokat közölte, a vélekedéseit pedig vagy elfogadjuk vagy nem. Ebben a szövegben – úgy tűnhet a nagyon

* Milorad Tomanić - *Srpska crkva u ratu (i ratovi u njoj)*, Medijska knjižara krug, 2001.

kritikus olvasónak – előjött az a jelenség, miszerint a tudomány is a propaganda és ellenpropaganda eszköze volt, hiszen a szerző folyamatosan albán tudóstársaival vitatkozik. Igaz, a jugoszláv valóság kilencvenes éveinek szövegein edződött olvasó láthatja, hogy a szerkesztők nem engedtek be bármilyen szöveget a könyvbe, és itt valódi vitáról, nem csupán nemzeti ideológia által vezérelt látszatvitáról van szó. Mégis azt azért nem kellett volna lábjegyzet nélkül hagyni, hogy tárgyi tévedést is vétett a szerző, amikor azt állítja, hogy az etnikai heterogenitás mindenütt nőtt Jugoszláviában**. Ez egyszerűen nem igaz, mert sajnos tudjuk, tudhatjuk, tapasztalhatjuk, hogy Vajdaságban csökkent és folyamatosan csökken ez a heterogenitás. Koszovó kérdése azonban különösen fontos, hiszen az ottani migrációk kapcsán a közéletbe alig jutott el releváns információ, miközben ezt a kérdést maximálisan kihasználta a tömeggel, a szerb nép tömegeinek nemzeti érzésével való manipulációra. A szerbiai társadalomtudományi termés között bizonyára a fenti szerző munkája a legobjektívebb ebben a kérdésben.

A kötetben szereplő Ranko Bugarski szövegének állításai szinte vitathatatlanok. Ez a tanulmány (pontosabban előadás szövege) szabatosságával, következtetéseinek bátorságával és egyben – és ezt nem árt még egyszer kiemelni – vitathatatlanságával emelkedik ki. A szerző a válság nyelvi vonatkozásait vette szemügyre. Noha szövegelésből, vagy az újságírói etikát megcsúfoló cikkből volt éppen elég, mégsem dolgozik hatalmas tényanyaggal, mert a szövegek tartalmi és formai vonatkozásai olyan egyöntetűek, panelszerűek, topozsokkal töltöttek, logikájuk annyira egy rugóra jár, hogy azt kritikus elmével nem észrevenni lehetetlen. Így elég csak mintát venni a korszak szövegeiből, hogy rá lehessen mutatni azokra a fogásokra, amelyeket a tények, a valóság elrejtése céljából alkalmaztak. A szerző kérlelhetetlen logikával általánosító következtetéseket von le, ezek közül talán a legmegdöbbentőbb, hogy azok szónokoltak az áldozatvállalásról, akik nem vállaltak áldozatot, és azok szónokoltak a hősi halál vállalásáról, akik köszönik szépen ma is megvannak. Mindezt a manipulációt úgy valósították meg, hogy a közbeszédet áttették a valós síkról a mitikusra – amiben egyébként bővelkedik a szakszerűtlenül kifejtett történetírás –, hogy aztán a megfelelő „logikai műveleteket” abban az imaginárius térben elvégezve, az eredményt a valóságra projektálva további örültségekbe hajszolják azokat, akiket lehet, hogy végül majd rájuk hivatkozva

---

* Ismaili, Maliqi

** 112. o.

az erőszakszervezetek minél többeket behajszoljanak ugyanabba. Bugarski munkája ezekhez a megállapításhoz úgy jut, hogy a szakszerű következtetések sorát végig viszi. Bugarski szövegéhez hasonlóan Slobodan Antičić tanulmánya is éleslátásával emelkedik ki. Szövegében III. Napóleon cezarizmusához hasonlítva Milošević uralkodásának típusát határozza meg rendkívül precízen. A kötet elején található, három tanulmány nem ilyen szűk témára koncentrál, így nem tud ilyen egyértelmű végkövetkeztetésekre jutni. Nebojša Popov, Vladimir N. Cvetković és Silvano Bolčić szövegei a pártállamról, a nemzeti identitásról és a társadalom nacionalizációjáról, a helyzet finom elemzését adják. A megértéshez szükséges alapokat tekintve talán Bolčić szövege a legfontosabb. Nem minden szöveg ilyen jó szabatoság tekintetében, Darinka Gojković és Olivera Milosavljević szövegei például a „nacionalizált állam” által eltorzított irodalom, ill. tudomány szerepéről meg sem közelíti Bugarski színvonalát, és következtetései kimondásában sem fogalmaznak olyan élesen. Egyébként az egész kötetben szétszórva találkozhattunk bámulatosan eredeti, sőt helyenként szellemes fordulatokkal is. Igaz, sok esetben a döbbenetesség jellemzi ezeket a részeket, például amikor vidovdáni etikáról, alattvalói mentalitásról, etnikai primátusról, a karierről mint hadiszákmányról, a hóhérok autoritásának introjekciójáról stb. beszélnek. Különösen érdekesek ezek, hiszen már megfogalmazásukkal tabukat döntögettek, ugyanis az irányított propaganda mindeközben a hős és nem az alattvalói mentalitásról beszélt, hóhérokat csak a másik oldalon emlegetett, és egy sereg dolgot meg sem fogalmazott.

Az egész kötet paradigmaticus tanulmánya Sreten Vujović Viszolygás a várostól c. írása. A cím fordítása nem szerencsés, nem találó. Különösen így van ez annak tükrében, hogy a szerb társadalom a mai állapotában nem a várostól viszolyg, hiszen tény az, hogy Szerbia lakosságának többsége Belgrádban, Újvidéken, Nišben, a nagyjából tucatnyi kb. 100 000-es városban, és a néhány tucat több tízezres városban összpontosul. Az más kérdés, hogy az értelmiség már Vuk Karadžić óta – ez jobb szó – megveti a várost. Jobb lett volna a címfordításkor ragaszkodni az eredetihez (*Stereotipi o gradu, nacionalizam i rat* *), annál is inkább, mivel magában a tanulmányban egy sok oldalról alátámasztott elmélettel találkozhatunk, amely nem a közelmúlt helyzetéből kiindulva, hanem szélesebb történelmi perspektíva figyelembevételével vázolja fel a szerb társadalomban ma is ható elutasító alapállását az urbánus civilizáció

---

* Sztereotípiák a városról, a nacionalizmus és a háború.

bevett formái iránt. Nem a várostól viszolyog tehát a szerb társadalom, hanem a polgári lét szabályait nem képes befogadni, a liberalizmust utasítja el, és mindazt, ami a nyugati civilizáció urbánus kultúrájában csúcsonyult ki. A tanulmányban szereplő felvetések nagyon érdekesek, de bizonyára egy sor más tényező is felsorakoztatható lenne a szerb társadalom premodern jellegének túlélésével kapcsolatban. Egészen biztosan nem is a viszolygás a várostól a legfontosabb, hiszen amint ez a tanulmányból is kiderül, a kérdés sokkal bonyolultabb. A kötet utolsó tanulmánya (Milan Tripković - *Élitek, bűnözés és politika a jugoszláv társadalomban*) már átvezet bennünket a mába, amennyiben elfogadjuk, hogy az elitek, a politika és bűnözés tartós jellemzői közötti összefonódások részei a posztmilosevići korszaknak is. Ez a tanulmány pesszimista, nem az alaphangulata vagy a stílusa, hanem a végkövetkeztetése miatt, miszerint a társadalom vertikális mobilitása lecsökkent, generációk nőttek fel úgy, hogy nem ismerik, milyen a „normális” társadalom, és hogy az elitképződés egy harmadik világban látható modell szerint történhet, amely a jelen pillanatban még csak arra koncentrál, hogy bizonyítsa társadalmi presztízsét. A következtetés pesszimizmusa azért is súlyosabb, mert a szerző következtetéseivel nehezen vitakoztathatunk.

Már az informatív és érdekes bevezető tanulmányban felhívja a figyelmünket a szövegeket válogató Szerbhorváth György, hogy ne számítsunk olyan empirikus kutatási eredményekre, amilyeneket ma egy szociológiai kérdés vizsgálata megkövetelne, hiszen a szociológia, mint minden más szerbiai tudományos tevékenység, romokban hever. A helyzetet valamennyire ismerők ezen nem is lepődhetnek meg, hiszen több mint egy évtizedig „fontosabb” dolgokra költöttek. Így a kötet hibája egyben a szerbiai társadalomtudomány hibája is. A tanulmányok egymásutániségében megfigyelhető a rendszerző elv, de mivel az írások nem térnek ki minden tényezőre és minden jelenségre, ennél fogva a kötet ízelítő jellegű. Azonban még így is sejthető belőle egyfajta teljesség (és ez bizonyára kielégíti a magyarországi olvasóközönséget). A kötet viszont annak az igényét vetheti fel egyrészt, hogy más részletkérdésekről is tájékozódjunk, másrészt pedig azt, hogy a horvátországi és boszniai társadalomról szóló hasonló tanulmányokkal is megismerkedjünk. A körülményekből következik az is, hogy a társadalmat leíró terminológia és módszer helyett sokszor normatív elképzeléseket fejtenek ki a szerzők, és arról írnak, hogy milyennek kéne lennie a társadalomnak, ahelyett, hogy azt írnák le minél pontosabban, hogy milyen az valójában. Ez persze szükségszerű is, hiszen a helyzetet felmérő lehetőségek híján mást nem is tehettek, tehetnek.

Néhány bosszantó hiba is belekerült a könyvbe pl. Lewis Mumford nevének elírása, és W. B. Yeats vezetéknevének elhibázása, ez bizonyára annak a következménye, hogy a szerbből fordított szövegeket nem gondozták figyelmesebben. Kár, hogy az ilyen hibák olyan nehezen kerülhetők el.

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar-szerb tudományos kapcsolatok is kárt szenvedtek, nem tudtak egymás munkáiról eleget a tudósok, ill. nem alakultak ki ilyen kapcsolatok (leszámítva a csúcscok csúcsait, és a régi kapcsolatokkal bíró tudósokat), a jugoszláviai magyar tudósokat pedig taszította a szerbiai tudomány hivatalos szerveinek túlpolitizáltsága és ijesztő torzsága. Ez bizonyára a magyarországi tudósok tájékozottságának sem használt. Egy ilyen kötet a téma iránt érdeklődők, a közélet műveltebb rétegei számára, a tudományos kapcsolatok bővítése érdekében is fontos.

Mészáros Zoltán

Fejezetek a bánási zsidóság történetéből

Victor Neumann: *Istoria evreilor din Banat. O mărturie a multi- și interculturalității Europei Central-Orientale* [A bánási zsidók története. Vallomás Közép-Kelet-Európa multikulturalitásáról], Atlas Kiadó, Bukarest, 1999, 271 old.

1995-ben egy sikeres felvételi vizsga során vettem fel a Temesvári Nyugati Egyetem Történelem-Angol Szakára. Az első két év után, már-már elkeseredve és belefásulva a román, mondhatni „ortodox” felsőoktatási rendszerbe, ismertem meg Victor Neumann tanár urat, aki abban az időben előadótanár volt az egyetemen. Ő európai, főleg közép-európai mentalitás-történetet tanított nekünk. Kiragadott a fásultságból, az elkeseredettségéből, s egy új, egy európai mentalitással ismertetett meg, egy közép-európai, multikulturális szellemet lehelt belénk egy évi kurzusa során. Úgy tanításából, mint könyvei-

ből Közép-Európa valós léte, a különböző nemzetiségű népek felvilágosult együttműködése, a zsidóság szerepvállalása árad. Victor Neumann, a multikulturalizmus egyik helyszínévé, egyik példájává teszi a Temesi Bánság területét és népességét, ahol a magyar, zsidó, német, szerb, román kultúra legjobbjai ötvöződtek össze a világ egyik kulturális kincsévé. Neumann kihangsúlyozza, a bánsági zsidóság nagy mentalitásformáló erejét és szerepét is ebben a kulturális folyamatban. Ezt a szűken leírt mentalitást tükrözik munkái, tudományos kutatásai.*

Ha mostanig a bánsági zsidóságról csak nagyobb, összevontabb, művelődés- és politikai gondolkodás-történetről szóló kötetekben írt, a legfrissebb könyvét egészében nekik szenteli. Ez a könyv 1999-ben jelent meg a bukaresti Atlas Kiadónál. „*Bánsági zsidók története. Vállomás Közép-Kelet-Európa multikulturalitásáról*” c. kötetet eredményező kutatómunkát a Tel Aviv-i Egyetem Goren-Goldstein Központja kezdeményezte és angol nyelven is megjelentetik.

Közép- és Délkelet-Európa zsidóságának története kevésbé ismert. Az idő során gazdag kulturális értékek halmozódtak fel, a különböző nemzeti- és vallású közösségek érintkezései során. Vidékeként, más és más, különbözőbbnél különbözőbb műveltségű és értékrendű zsidó közösségek jöttek létre, melyek változatosságát a belőle áradó és a ráirányuló hatások határozták meg. Egy ilyen vidék a Temesi Bánság is, és egy ilyen közösség a bánáti zsidóság is (az utóbbi alatt az író a Temesvári Landesrabbinat-hoz tartozó közösségeket érti), amelynek Victor Neumann szerint döntő szerepe volt a vidék korszerűsítésében és fejlett polgári társadalmának kialakításában.

* Victor Neumann 1953-ban született Lugoson. A kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen tanult, majd a Bukaresti Egyetemen doktorált. Doktorátusi témája: *Közép- és Délkelet-Európa művelődési és politikai története a felvilágosodás korában*.

Külföldi tanulmányutak után (Bonn, Berlin, Párizs, Washington, Bécs, Budapest) híres európai egyetemeken és tudományos intézményeknél tartott előadásokat Franciaországban, Hollandiában, Németországban, Magyarországon, Olaszországban, Nagy-Britanniában, és az Egyesült Államokban. Meghívott előadotánként tanított amerikai és francia egyetemeken. Tanulmányútjai és kutatómunkája eredményeként Victor Neumann számos művelődéstörténeti és mentalitástörténeti tanulmány szerzője, melyek neves külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg. Kiadott kötetei: *Szellemi összetartás. Tanulmányok az 1750–1850 közötti kulturális és politikai kapcsolatokról*, Bukarest, 1986; *Homo Europaeus megkérdésítése. A modern gondolkodás születése Közép- és Délkelet-Európában*, Bukarest, 1991, 1997; *The temptation of Homo Europaeus*, Columbia University Press, New York, 1993; *A romániai zsidóság története. Tanulmányok. Temesvár, 1996; Sokoldalú identitások a régiók Európájában. A Bánát interkulturalitása*, Temesvár, 1997;

Sikerkes kutatói munkájának csúcspontját a *Homo Europaeus megkérdésítése c. munkájával érte el, amivel elnyerte a Román Akadémia „A. D. Xenopol” díját.*

Erről ugyan kevés tanulmány szól, de mégis említésre méltóak azok a kis írások, melyek nélkül, a tanár úr szavaival élve, a kutatás igazán információszeényebb lett volna. Ilyen tanulmány Iacob Singer rabbi: *A temesvári rabbik a XVIII-ik és XIX-ik században* c. munkája, Móricz Löwy: *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvar* (*Jegyzetek a temesvári zsidók történetéhez*) c. munkája, melyek gazdag információkat tartalmaznak a temesvári zsidóság mindennapi életére vonatkozóan. Értékes információkkal segítette még a kutatást Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története* c. munkája, a 19 kötetes *Monumenta Hungariae Judaica* és a *Források és vallomások a romániai zsidóságról* c. dokumentum-gyűjtemény. Értékes adatokat őriznek a Temesvári és Aradi Zsidó Hitközségek Levéltárai, valamint a Magyar Állami Levéltár is.

A könyv célja, a szerző szerint, hogy kitöltse a mostanáig a témával kapcsolatosan létező információs űrt. A téma 270 év történetét foglalja magába és a zsidó közösség keretén belül tapasztalt népességváltozásra, jogi és politikai státusukra és szervezettségükre, valamint a vallási, művelődési és oktatási problémákra fekteti a hangsúlyt. A szerző mindezek mellett megpróbált rávilágítani a zsidó mivolt jellemzőire, valamint tárgyalja a zsidó kérdés nagy problémáit is, az 1848–49-es forradalmakban való részvételt, az emancipációt, a zsidóellenes törvénykezéseket, az antiszemitizmust és a bánáti zsidók státusát a Holokauszt idején.

Victor Neumann a témát a megszokott, szavaival élve, „klasszikus” módon mutatja be. A nyolc fejezet betartja az események időrendi, kronologikus sorrendjét.

A munka érdekessége és értékessége alátámasztására felsorolom a fejezetek címeit és ízelítőül szemelvényeket merítek a szerző gondolataiból.

I. Török és Habsburg között. 1552-től kezdve a Bánság török uralom alá kerül 1716-ig. 1574-ben, Buda és Szófia mellett Temesvár lett a harmadik európai török erőd. Kedvező földrajzi helyzetének köszönhetően a város fontos szerepet kezd játszani a környék kereskedelmi életében (Bécs és Konstantinápoly között terül el, könnyen teremt kapcsolatot Belgráddal, Raguzával, Budával, Pozsonnyal és Krakkóval). Ezek az előnyök vonzották Temesvárra és környékére az első zsidó betelepülőket is.

A zsidóságnak a Bánságban való letelepedését a szerző a XVII. századra viszi vissza, amikor a szefárd zsidó kereskedők a török terjeszkedést kihasználva, a Balkán irányából észak felé vándorolnak. A letelepedés bizonyítéka az 1636-ból származó temesvári sírkőfelirat a temesvári zsidó temetőben. A Habsburg hatalomátvételtől, az új hatóságok megengedték a zsidóknak,

hogya a városban maradjanak, sőt a vidék gazdaságának háború utáni fellendítése érdekében bátorították vállalkozásaikat.

A temesvári zsidók két közösségbe szerveződtek származásuk szerint. Létezett egy ashkenázi és egy szefárd közösség. A spanyol származású szefárd zsidók többnyire belgrádi, kisebb részben ragusai, szarajevói, nikápolyi származásúak voltak. A német származású askenázi zsidók Bécsből, Budáról, Pozsonyból és Szegedről származtak. Foglalkozásukat tekintve kereskedők, kézművesek és szabad foglalkozásúak (rabbiak, kántorok, tanítók, orvosok) voltak.

II. A bánsági zsidókra vonatkozó Judenordnung. Az 1776-os törvény nagyon szigorú és jól körülírt szabályzatot vezetett be a zsidókra vonatkozóan. A zsidó lakosság számának növekedése aggályokat keltett Bécsben, és meg akarták szervezni a zsidó lakosság jobb ellenőrzését. Ez okból egyesítették a két – spanyol és német származású – zsidó hitközösséget. Ugyanekkor, az egy közösségi vezetés alá rendeléssel egy időben, kötelezővé tették a német nyelv kizárólagos használatát a közigazgatásban. A zsidók státusa mostantól *megtűrt zsidó* volt. *II. József* császár trónra jutásával a zsidó ellenes politika asszimilacionista jelleget öltött.

A III., IV. és V. fejezetekben (A kultikus élet kezdete; Tanügy. Hagyomány és beilleszkedés; A vallási reform és a politikai emancipáció) szerző aprólékosan bemutatja a temesvári zsidó hitközösség vallási életének kialakulását, annak változását, fejlődését az idők során és az emancipáció folyamatának keretén belül. Bemutatja a zsidó kultikus élet fejlődését a Szavolyai Jenő kapu egy kis helyiségében berendezett imaháztól a város előkelő negyedében épített zsinagógáig. Általános történelmi háttérbe ágyazva, a Habsburg-kori realitásoknak megfelelően részletesen elmagyarázza a rabbinátus működését, hatáskörét, a rabbi kilétét, a tanügy helyzetét.

VI. Az Osztrák – Magyar Birodalomtól a román államig. Az 1867-es kiegyezés időszaka változásokat hozott a birodalomban és ugyanakkor a temesvári és bánsági zsidóság életében is. Először is magával hozta az emancipációt, majd pedig hozta a zsidóság körében a több rítusú közösségbe való szerveződés tudatát. Ám mint mindig, jegyzi meg a szerző, a monarchia érdekei voltak az elsődlegesek (mint 1812-ben Poroszországban is). A császári udvarok (úgy az Osztrák-Magyar Monarchiában, mint Poroszországban) kihasználták a zsidó bankárok és gyártulajdonosok pénzügyi tapasztalatait. Ezekben a változó időkben új közösségek jönnek létre, városon is és vidéken is, új gyárak létesülnek stb. Egyes temesvári családoknak annyira jó volt a pénzügyi helyzetük, hogy fedezni tudták az 1860–1865-ös években az új neológ templom felépítését

Temesvár legrégebbi negyedében, vagy a Gyár-városban, 1895-ben. A Vár negyedében épített templom szentelésén jelen volt maga a császár, I. Ferenc József is.

A társadalmi és kulturális problémák, valamint az asszimiláció problémájának tárgyalása után, a szerző bemutatja az osztrák-magyar monarchiából a román államba való átmenet időszakát, azt az időszakot, amelyet a beilleszkedés és cionizmus jellemezett. Ebben az időszakban a politikai felfogás szempontjából a zsidóság, a magyar és a német lakosság nagy részével együtt, a szociáldemokrata eszmék fele irányult.

VII. A bánági zsidók II. Károly és Ion Antonescu rendszere alatt. Már az első sorokban megfogalmazza a szerző azokat a mondatokat, melyek ma is jellemzik Romániát. A Bánágot, mint többnemzetiségű vidéket, a román központosított állam mindig szigorúan ellenőrizte, és állandó megfigyelés alatt tartotta. Lehetett a Nemzeti Liberális Párt, vagy a Nemzeti Parasztpárt által vezetett kormány, Romániának sohasem sikerült harmonikusan fejlesztenie tartományait. Ezt több minden akadályozta, például a románosításra fektetett hangsúly, a Regátból kinevezett bürokraták, az európai gazdasági struktúráknak a balkáni eredetű román struktúrákra való cserélése, a francia központosítást utánzó rendelkezések és próbálkozások, a nyelvi, kulturális és vallási kisebbségek követeléseitől való félelem stb. Mindezt mintegy kiegészítette a Román Királyságból beáramló szélsőjobboldali felfogás, mely az elkövetkező években megtette a hatását. Románia 1923-as Alaptörvényét, mely széles körű jogokat engedélyezett a zsidóságnak, II. Károly bábkormányai sorra érvénytelenítették. Ezek az „áttekintések” 1940 augusztusára az első zsidóellenes törvényeket eredményezték. Ekkor a zsidó kérdés megoldását a nemzet megmentésének érdekében sürgették.

Egy 1941. május 2-i hivatalos jelentésben a zsidók deportálásával megbízott szerv a Nemzeti Románosító Központ lett, amely a „Madagaszkár” program meghiúsulása után utasítást kapott Hitlertől, hogy a zsidókat deportálják Keletre a „Bug-zonába”. A Bánágból elsősorban a marxizmussal kokettáló zsidókat deportálták. Mégis a sok zsidóellenes törvény, transznisztriai Dnyeszteren túli tömeggyilkosságok realitása mellett, meg kell jegyezni azt a valós tény is, összegzi ezt a fejezetet a szerző, hogy a túlélési százalék a romániai zsidók körében a legnagyobb, habár ez nem könnyíti a tettek súlyosságát.

VIII. A közösségek háború utáni újraszervezése. Kommunizmus és cionizmus. A háború traumái, rémségei óriásiak voltak, mély sebeket hagyván úgy a csoportos, mint az egyéni zsidó felfogásban. Mindenki a normális élethez való visszatérést kívánta. Így két irányultság, célkitűzés alakult ki: egy kom-

munista és egy cionista. A bántási zsidóság többnyire a második út felé irányult, a kommunizmusról pedig hamar kiderült, hogy nem hozza meg az áhított jólétet. Így két nagy hullámban, 1949-ben és 1950–51-ben, a túlélő zsidóság nagy része Izraelbe távozott.

Utószó helyett. Az elmúlt két évszázad politikai rendszereit és Kelet-Európa társadalmait sorra olyan zavaros ideológiák befolyásolták, amelyek a hősök mítoszából, a vérrokonságra alapozódott nemzeti hovatartozásból stb. merítették erejüket. Ezekre a jellegzetességekre kezdett építeni, alapozni a kommunizmus, amely szintén nem hozta meg a megváltást. Sőt, hozzájárult a kelet-európai országokban (kivéve Magyarországot) a zsidó értékek megsemmisítéséhez, létrehozván egy újfajta antiszemitizmust is.

Mindezek mellett a könyv tartalmaz információkban gazdag mellékleteket is a XIX. században épített bántási zsinagógákról, házasságokról, magyar és román nyelvű jegyzőkönyv részleteket, választmány névsorokat közöl stb.

Összegezve, annyit mondhatnék még el, hogy jelen könyv felbecsülhetetlen értéket képvisel, mely megérdemelné a magyar nyelven való kiadást is, mivel olyan eddig ismeretlen adatokat tartalmaz, amelyeket mind a mai napig senki sem vizsgált. A szerző több kisebb tanulmányba szétszórta információkat összesít egy helyre, gazdagítván a személyes kutatásaival jól megalapozott elemzéseket. Reméljük, hogy a világ más részeiben, Victor Neumann példáját követve, mások is (legyenek ezek zsidók vagy keresztények) kutató munkájuk témájává teszik az eddig fel nem tárt, meg nem írt zsidó sorsokat.

Ferencz S. Alpár

SZEMLE

FEDINEC CSILLA

Mivel bírunk, és merre tartunk?

– a Kisebbségkutató Intézet éves konferenciája –

Az MTA Történettudományi Intézetén belül működő Kisebbségkutató Műhely bő másfél évvel ezelőtt vált önálló akadémiai kutatóhelyé Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet néven az alábbi főbb kutatási programokkal: kisebbségi magyar közösségek és magyar diaszpóra, magyarországi kisebbségek és migrációs folyamatok, romológia, valamint dokumentáció és kutatásszervezés. Ebben az időszakban két éves intézeti konferenciára került sor.

Volt egy konferencia 2001. május 30–31-én *Kisebbségi magyarság – kisebbségi lét, identitás és önszerveződés városon és falun* címmel. Az elhangzott előadásokat – A. Gergely András szerkesztésében – a *Kisebbségkutatás* adta közre 2002/2. számában, együtt a folyóirat soros számának anyagaival. A több mint harminc tanulmány körbejárta a felvidéki, erdélyi, délvidéki régiókat a demográfia, asszimiláció, migráció, társadalmi struktúra, nyelvi környezet és nyelvhasználat, interetnikus kapcsolatok, a kisebbségi önszerveződések és intézmények, az identitás kutatott kérdéseinek szemszögéből. E dolgozatokból kiderülő általános tendenciák, hogy a szomszédos országokban élő magyarság élethelyzete romlott a negatív természetes szaporulat, az asszimiláció, a migráció, a szórványosodás következtében, ugyanakkor az utóbbi évtizedben előtérbe került az identitások különböző komponenseinek, a vallás, hagyomány és nemzettudat, a gazdasági folyamatok és a szociális helyzet összefüggéseinek vizsgálata, a nyelvválasztás, nyelvstratégiák, a foglalkozási szerkezetváltozás értékelése, a civil szerveződések, a sajtó új, pozitív szerepének bemutatása, megfogalmazódott egy összmagyar nemzetstratégia, határon átnyúló kisebbségvédelmi politika szükségessége, a kutatásban egyre erőteljesebb a szociológiai megközelítés, illetve megfigyelhető az elmozdulás az

interdiszciplinaritás irányába, kiemelt szerepet kap a terepmunka. Jól látszanak a különbségek a különböző régiók között kutatóerőben, s kitűnik az is, hogy a kisebbségkutatás még főként a határon túli magyarságot érinti/jelenti.

És volt egy konferencia 2002. május 30–31-én – itt kapták kézhez először a résztvevők a *Kisebbségkutatás* fenti számát, illetve az intézet első évkönyvét (Kovács Nóra, Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréről. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.) –, melynek szervezésébe bekapcsolódott a Kisebbségkutató szervezeti keretei között működő Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Központ, valamint a Szlovák Köztársaság Kulturális Intézete, az MTA Politikai Tudományok Intézete és társintézménye, az Etnoregionális Kutatások Központja. A konferencia *Változások a Kárpát-medencei etnikai tér- és identitás-szerkezetekben* címet viselte. A kilenc szekcióba – lásd. A kisebbségek migrációs potenciáljának alakulása a Kárpát-medencében; Identitás – asszimiláció. Módszertani-filozófiai megközelítések – gyakorlati kutatások; Két- és többnyelvű közösségek; Nyelvhatar, kulturális kontaktuszonák – interetnikus kapcsolatok; Etnicitás és felekezeti viszonya a kisebbségi közösségekben; Migráció és a határok az EU bővítési időszakában; A magyarországi szlovákok nyelvváltása és kettős identitása; Kettős identitás, kétnyelvűség az iskolában; Identitás- és életformaváltás, etnikai konfliktusok –, melyek mindegyikében részt vettek intézeti munkatársak is, közel száz előadó jelentkezett. A nyitó ülésen többen hangsúlyozták, hogy ez az intézet első nagyobb konferenciája, és célja az volt, hogy számba vegye a magyarországi és a határon túli műhelyek aktuális munkáját.

Íránymutató gondolatokat fogalmazott meg Glatz Ferenc akadémikus, aki többek között hangsúlyozta: a szervező olyan intézmény, amely koordinálja a térségben folyó kisebbségkutatási tevékenységet, nemcsak a történeti, szociológiai, jogi, néprajzi, de általában a kisebbségek jelenével, jövőjével foglalkozó kutatásokat. Az európai integráció kapcsán Magyarországon a gazdasági, biztonságpolitikai és egyéb területeken a kutatások előbbre haladtak. Lényeges, hogy azokon a területeken, ahol az Európai Unióban nincsenek adminisztratív szervek, csak ad hoc bizottságok, Magyarországon és Közép-Európában érdemi kutatások indulnak meg, hogy választ tudjanak adni a vallási, etnikai, szociális és egyéb identitásigényekre, kalkulálják, illetve, hogy meg tudják becsülni az EU-csatlakozás utáni migráció következtében beálló demográfiai mozgásokat. A kisebbségi kérdés a '90-es évek közepétől fokozatosan erősödő figyelmet kap, elsősorban a nyelvvel kapcsolatos

normatívák tekintetében. Ki kell ezt terjeszteni a mindennapi életet érintő kérdésekre, pótolni azt a hiány, hogy e tekintetben az uniónak nincs kidolgozott tudománypolitikája. Kevert etnikumú, kevert vallású társadalmakban élnek az európai nemzetek, amely közegekben ez a kérdés nem csak politikai kihívást jelent, hanem a tudomány témájául is kínálkozik. Az általános emberi jogi, folklorisztikai vagy lingvisztikai kérdéseken túlmenően ideje a kisebbségeket mint társadalmi kollektívumokat vizsgálni, amibe beleilleszkedik az adott konferencia is. Az interdiszciplináris kutatási elv tovább fog erősödni. Alapkérdés, hogy milyen irányban erősödnek az újabb identitások, annál is inkább, mivel az befolyásolja a napi politikát is, sőt alapkérdése lehet a jövő tudományos kutatási tematikájának. Nem vitatható, hogy a különböző identitások, különösen az individuumok szintjén tovább élnek a XXI. században a családi, közösségi életben. A legnagyobb kérdés a közép-kelet-európai térségben a jelen szempontjából, vajon meg tudjuk-e érteni a politikai elittel, hogy az állampolgári identitás nem lehet kizárólagos pozícióban az identitások között, mint ahogy azt az itt túlsúlyban levő végrehajtó hatalom monopolizálni kívánja. Egy ember állampolgári identitásminőségben a nap huszonegy órájának csak kis részét tölti, nagyobb részében családi, etnikai, vallási, baráti identitásminőségben él, ami viszont a politikusokat nem foglalkoztatja. Nem tartható az a felfogás, amely Európát az állampolgári identitás alapján próbálta megszervezni, mert hogy a XXI. században a vallási, etnikai, családi identitások erősödése várható. Az Európai Unió nem képzelhető el valamiféle nemzetállam mintájára. A kisebbségkutatás nem sorolható be a konzervatív kutatások körébe, a tudomány nem is ismer konzervatív vagy progresszív tematikát, hanem ahhoz kell igazodnia, ami a társadalom valós mindennapjait érinti. A kisebbségkutatók a következő évtizedek egyik legaktuálisabb kérdésének kutatására vállalkoznak, s ebben Magyarország kiemelt szerepet játszhat. Élni kell ezzel a lehetőséggel.

Ehhez kapcsolódóan mutatott rá *Szarka László* intézetigazgató többek között arra, hogy a XXI. században meglehetősen bonyolult identitásstruktúrák és etnikai térszerkezetek kezdenek kialakulni. Az elmúlt század minden különbözőségeit legyalulni kívánó reflexei láthatóan kifáradtak, s valami új kezdődik. Ez az új azonban nyilvánvalóan nem a rehabilitáció, a rekonstrukció, a restauráció jegyében fog történni, hanem bonyolult képletek kezdenek szemünk előtt körvonalazódni. A konferencia szekcióiban egyfajta leltárt lehet adni ezekről a képletekről, s e képletek természetéről.

A számadás viszont, a konferencián elhangzott előadások előreláthatólag nem egy közös kötetben látnak majd napvilágot, de a szervezők ígérete szerint minden kézirat esetében meg fogják találni a nyilvánosság elé bocsátás formáját. Az egymás közti eszmecsere két napján nem annyira az egyes intézmények, azok teljesítménye és kutatási irányai jelentek meg, mint inkább az egyes kutatók adtak betekintést jelenlegi, több-kevesebb újszerűséget hordozó vizsgálódásaikba. Alkalom volt annak számbavételére, mivel bírunk egyéni szakmai potenciálban, s merre vezetnek a kisebbségkutatás területeinek kihívásai, Niederhauser Emil megfogalmazásában – miként válik a tudomány jövőjévé az eredetileg történeti kutatás helyett a társadalomtudományi orientáció.

A konferencián a Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központját *Kántor Zoltán* (előadásának címe: A státustörvény és a nemzeti identitás kérdése), *Gyurgyík László* (Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében) és *Sebők László* (Szórványosodás a kárpát-medencei magyarság körében) képviselte.

SZENTANNAI ÁGOTA

Párhuzamok és különbségek

Otthonos hangulatú, szűk témán belül maradó konferenciának adott helyet a Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központja 2002. május 28-án. A Papp Z. Attila által szervezett *Felsőoktatás és társadalmi környezete* című rendezvényen három, jellegében nagyon eltérő szekció keretében hangzottak el az előadások. A délelőtti szekció a nemzetközi és a magyarországi trendekre hívta fel a hallgatók figyelmét a felsőoktatás ismert magyarországi kutatóinak előadásain keresztül. A délutáni szekciókat a határon túli felsőoktatásnak szentelték a szervezők: *Határon túli felsőoktatás és környezete*, valamint *A tehetség gondozás kérdése az eltömegesedett felsőoktatás kontextusában*. *Magyarországi és határon túli kísérletek* címek alatt. A két utóbbi szekcióban is a magyarországi kontextust figyelembe véve tekinthetünk bele a környező országok felsőoktatásának magyar vonatkozásaiba: az anyaországi adatokat és információkat összehasonlíthatjuk a külföldiekkel.

Talán kicsit meglepő, hogy a Teleki László Intézet által szervezett konferencia éppen ilyen nagymértékben helyezte a hangsúlyt a hazai felsőoktatásra, hiszen az intézet munkássága inkább a kisebbségi, nemzetiségi témák mélyreható kutatásáról ismert. A magyarországi felsőoktatás szembeállítása a határon túli felsőoktatással azonban rávilágíthat néhány fontos különbségre, mely a nemzeti oktatás egészén belül a különböző nemzetrészeket elválasztja egymástól, vagy éppenséggel összeköti őket. Ezeket a konzekvenciákat csupán utólag lehet azonban levonni, mivel egyetlen olyan előadás hangzott el, amely mind a magyarországi, mind pedig a határon túli helyzetre reflektált. *Gábor Kálmán* ifjúságkutatásának iskolázottságra vonatkozó bemutatása hazai és határon túli vizsgálatok eredményeit helyezte egymás mellé, az utolsó szekció azonban mégis egybevethető esettanulmányyszerű ismertetését adta a tehetség gondozás helyzetének határokon túl és az anyaországban.

Nemcsak a konferencia forgatókönyve, de maguk az előadások külön-külön is tartalmi kettősséget tükröztek, mely már az első előadásban – és talán ott a legegértelműbben – fogalmazódott meg. Ezáltal a konferencián résztvevőkhöz méltán juthatott el az egységesen tált, paradigmászerű üzenet. A kettősséget a *globalizáció és regionalitás* fogalmak egymásnak feszülése jellemzi legjobban. A két párhuzamos trend, a globalizálódó felsőoktatási formák, tartalmak és missziók, valamint a helyi beágyazottság azonban nemcsak két ellentétes irányú folyamatot, hanem egymást kiegészítő jelenséget jelöl. *Setényi János* előadásában (*Globális trendek a felsőoktatásban*) tovább részletezi ezeket a trendeket, így nem is két, hanem négy szintet különböztetett meg, melyeken a felsőoktatás változásai más-más érdekeltségek mentén különböző módon valósulnak meg, és eltérő vezérelveket követelnek. A helyi-regionális szint és a globális szint között húzódik meg a nemzeti, valamint az „európai és Unió” szint. Az utóbbira az előbbiekkal szemben nem annyira a verseny dominanciája jellemző, hanem a belső együttműködés éppen a külső versenyképesség fenntartása érdekében. *Setényi* kiemel néhány olyan elemet a felsőoktatás feladatai közül, melyek fejlesztése szerinte elvezet a magyar felsőoktatás pozitív irányú változásaihoz. Kiemelném a versenyképes elemeket, melyeket magyar specifikumként („hungaricumként”) kellene fejleszteni: az ECTS (Európai Kreditátviteli Rendszer) katalógusok elkészítését, tehát az egységes kreditrendszer bevezetésének az előkészítését, vagy az intézményi PR-eszközök és a településekkel való együttműködés fejlesztését.

Már az első előadás kapcsán megemlíteném, hogy a felsőoktatás-fejlesztés ma már csak a felsőoktatás expanziójának kontextusában értelmezhető hitelesen. Csupán ezt figyelembe véve lehet tervezni is. Ráadásul az expanzió számos szinten valósul meg: hallgatói létszámban, programok diverzifikációjában, oktatási formák sokszínűségében stb., mindezeket figyelembe kell venni a felsőoktatás vizsgálata során. Az expanzió a globalizálódó/regionalizálódó folyamatok mellett axiómaként szintén ott húzódott a konferencia összes előadott témája mögött.

Semlyén András előadásában a felsőoktatás finanszírozásának fogalmi keretét vázolta, fogalom-dichotómiákat állítva fel. Többféle lehetséges megközelítési és elemzési mód bontakozott ki előadásából, ezzel rámutatott a felsőoktatás költségei meghatározásának a bonyolultságra. Egyik legfontosabb különbségtétel a pénzbeli, valamint a használdozati költségek (az ún. *opportunity-costs*) közötti eltérés, mely a hallgatók kieső munkabérének a figyelembe-vételéből származik. Előadása nyomán fontosnak tűnik megkülön-

bőztetni továbbá az egyéni szintű (a hallgatók által viselt) és a társadalmi költségeket, vagy a magán és közösségi ráfordításokat. Ezek mindig egyszerre jelentkeznek, tehát a felsőoktatási költségek számos forrásból származnak. Semlyén András elméletileg modellezte a finanszírozási lehetőségeket, azonban a valóságban ezek a típusok vegyesen léteznek, így az elkülönítés csupán analitikus szinten történhet. Az állami finanszírozás szintén egyes formában történik Magyarországon (és tudjuk, hogy léteznek olyan országok, amelyekben a „tisza típusok” érvényesülnek): a báziselvű, egyedi alapon történő intézmény-finanszírozás, és a feladat-finanszírozás a gyakorlatban együttesen van jelen. Az előadó hosszasan beszélt a többcsatornás normatív finanszírozásról, mely a hazai támogatási rendszer egyik alapmodellje.

Farkas Krisztina a felsőfokú szakképzés jelenlegi magyarországi ellentmondásairól, az ezzel kapcsolatos minisztériumi tervekről és problémákról beszélt. A képzés bevezetésekor hatalmas expanzióra számító kormányzatnak be kellett látnia, hogy a köztudatban még nem terjedt el ez a fajta képzés, illetve túl későn jelent meg, mint új képzési kínálat.

Kleinheincz Ferenc (az Oktatási Minisztérium Kutatás-fejlesztési Helyettes Államtitkárság főosztályvezetőjeként) előadásával alkalmat teremtett arra, hogy betekintsünk néhány érdekes adathalmazba, amely Magyarország tudomány- és technológiapolitikáját, illetve a K+F tekintetében elfoglalt helyzetét tükrözte nemzetközi összehasonlításban. A bemutatott statisztikákból egyértelműen kitűnt Magyarország kicsinyége és elmaradottsága az említett szempontokból, azonban körvonalazódott az a nyelvezet és az a tevékenységi szféra, amely meghonosítása szükséges az Európai Unióba való bekerüléshez és az azon belüli teljesítéshez. Ugyanúgy elhangzott, hogy a különböző szintek közötti és azokon belüli együttműködések, valamint ezek intézményi kerete a megvalósítandó cél, ahogyan ezzel a gondolattal találkoztunk már az előző előadások során.

Fábrí György arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, ami a törvények és határozatok hagyományos koncepciója és a felsőoktatás új trendjei között feszül. Ennek megfelelően nem is beszélhetünk egységes magyar felsőoktatásról, amikor az intézmények a megállíthatatlan hallgatói létszám növekedéséhez és a nemzetközi kapcsolatok kiépítéséhez sajátos módon alkalmazkodnak. Csak kulturális értelemben beszélhetünk egységességről, egyébként azonban különböző szakmai funkcióknak eleget tevő intézmények és felsőoktatási szereplők (vagy egyének) vannak, akik ezen funkcióknak megfelelően alakítják ki céljaikat és habitusukat.

Drahos Péter is a felsőoktatás expanziójából és a kialakult versenyhelyzetből indult ki, azt állítva, hogy nemcsak az eredményeket kell felmutatniuk az intézményeknek, de fontos annak a folyamatnak a figyelembe vétele is, amely során elérte ezeket. Gyakorlatilag a cél részévé válik a folyamat maga, amely magába foglalja a minőségbiztosítást is. A minőségbiztosítás új ágazati modellként jelenik meg a felsőoktatásban, a minőségi kritériumok beépülnek az intézményműködés „rutinjába” (amennyiben lehetne még rutinról beszélni, hiszen éppen arról van szó, hogy folyamatosan alkalmazkodni kell a változó körülményekhez). A minőségirányításnak, mint folyamatnak, szintén be kell épülnie a felsőoktatási intézmények működésébe ahhoz, hogy a versenyképesség fenntartható legyen. Ehhez átlátható, ellenőrizhető, partnerközpontú és javítható működés biztosítása szükséges.

A délelőtt elhangzott utolsó két előadás kissé eltért a többitől, ezt magyarázza az, hogy az egyik előadó, *Keller Magdolna* PhD. hallgató Kozma Tamás, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője helyett vett részt előadóként a konferencián, és egy általuk végzett összehasonlító vizsgálat előzetes eredményeit mutatta be. Kutatásuk az eddig említett, globális perspektívából megkülönböztetett felsőoktatási szintek közül a legszűkebben, helyi vagy regionális szinten vizsgálták az egyetemeket, illetve azt próbálták meghatározni, hogy milyen funkciókat látnak el az egyetemek a különböző szinteken. Továbbá olyan ismérvekre igyekeztek rátalálni, melyek alapján bizonyos felsőoktatási intézményeket kifejezetten regionális egyetemekké lehet nyilvánítani.

A következő előadás szintén egy empirikus kutatás eredményeit írta le, mely a roma fiatalok felsőoktatásban való részvételét vizsgálta. Ezek azt mutatják, hogy a romák között elterjedt nemi szerepekből levonható hipotézisre rácsafol az az eredmény, hogy a cigánylányok nagyobb arányban végeznek felsőfokú tanulmányokat, mint a cigányfiúk. Eltéréseket tapasztaltak a kutatók a különböző megyék, településtípusok és szakok szerint is a roma lakosság létszáma és a felsőoktatásban való részvétel aránya között.

A délutáni, határon túli magyarok felsőoktatására koncentráló rész első előadása kapcsolódott az utóbbiakhoz, amennyiben szintén empirikus kutatás eredményei által a regionális különbségeket emelte ki az iskolázottságra nézve. Mint már említettem, *Gábor Kálmán* előadása volt az egyedüli, mely valóban összehasonlítható adatokkal dolgozott a magyarországi és a határon túli megyékből, régiókból. Gábor Kálmán arra hívja fel a figyelmet, hogy a területi és a származási egyenlőtlenségek újratermelődnék a felsőoktatás piaco-

sodásával, tehát az egyenlőtlenségeket a felsőoktatás expanziója sem képes enyhíteni, hanem ellenkezőleg, felerősíti azokat. Iskolai végzettségek tekintetében azonban óvatosnak kell lennünk az adatok interpretálásánál, hiszen nagyon nagy eltéréseket lehet tapasztalni a határon túli régiókban, de nem kell elfelejteni, hogy különböző iskolai rendszerekről beszélünk, ezért ezek összehasonlítása csupán az adatok alapján várhatóan problémás. Érdekes volt megnézni azonban a szakmunkásképzőt végzett és a felsőfokú diplomával rendelkezők közötti munkanélküliek arányát és összehasonlítani a különböző régiókból nyert adatokat. Székelyföld kivételével az összes határon túli régióban nagyon magas a diplomás munkanélküliek aránya, még a magyarországi adatokhoz hasonlítva is.

Erdei Itala a határon túli régiókban nemrég alakult, illetve alakulóban levő magyar egyetemek létrehozásában próbálta a hasonlóságokat és eltéréseket megragadni. Legfontosabb megállapítása, hogy a különböző városokban működő számos kar vagy egyetem alapításakor kétféle stratégiát alkalmaztak: vagy magyarországi intézmény kihelyezett karaként működnek addig, míg az intézményépítés és akkreditáció kezdeti nehézségein átesnek ezek a karok, vagy pedig az egyetemet intézményileg létrehozták és helyben kell megteremteniük az oktatás feltételeit.

Reisz Róbert (angol nyelven tartott) előadása tartalmában hasonlított *Mandel Kinga* dolgozatához. Mindketten a romániai felsőoktatás kisebbségi vonatkozásairól beszéltek, azonban más-más megközelítésből és különböző adatok alapján. Reisz Róbert kutatásában médiaelemzést alkalmazott, Mandel Kinga pedig a parlamenti viták jegyzőkönyveit tekintette forrásanyagának.

A konferencia utolsó szekciója gyakorlatias, gyakran inkább tájékoztató jellegű, mindenképpen kevésbé tudományos előadásokkal zárta a napot. A tehetséggondozás témája ürügyén körüljárva a magyarlakta területeket betekintést nyerhettünk a láthatatlan kollégiumok működésébe, illetve azokba a harcokba és nehézségekbe, amelyekbe az eltömegesedés során beolvadó tehetséges hallgatók „kimentésével” foglalkozó szervezetek küszködnek. Az elitképzés – derül ki az előadásokból – pénzügyileg – legalábbis látszólag – nem kifizetődő, nagyon sok áldozatot igénylő oktatói-nevelői munka, mely hasonló nehézségekkel küszködik Magyarországon és a környező országokban is. A magyarországi Láthatatlan Kollégium mintáját alkalmazva jöttek létre a határon túli szakollégiumok, a helyi sajátosságokhoz és lehetőségekhez alkalmazkodva. *Bence György*, a budapesti Láthatatlan Kollégium egyik alapítója elmondta, hogy a politikai hullámok egyre inkább befolyásolják a kollégium

életét, ami megnehezíti a gördülékeny, biztos működést. A Kolozsváron létrejött kollégiumokról és a nemrég megalakult Kutatási Programok Intézetéről is beszámoltak a meghívott előadók (*Kiss Dénes* és *Tőkés Gyöngyvér*). Erdélyben több kezdeményezés igyekezett nemcsak az elitképzés szerepét betölteni, hanem összekapcsolni azt a tudományos kutatással, illetve megteremteni a különböző diszciplínák közötti hidakat. Ilyen céllal alakult meg a kilencvenes években a TUKPINT (Tudományos Kutatási Programok Intézete), melyről *Cs. Gyimesi Éva* mesélt a közönség soraiból csatlakozva az előadókhoz. Méltán, hiszen Ő volt a kolozsvári Láthatatlan Kollégium alapítója, közreműködött a TUKPINT alapításában és vezető szerepet töltött be a szakkollégiumok ernyőszervezeteként és jogi háttereként működő Collegium Transylvanicum Alapítványban is. A kolozsvári Max Weber Szociológiai Szakkollégiumnak, melynek szintén az említett alapítvány adott otthont, inkább műhely-jellege volt, a szociológus hallgatók gyakorlati felkészítését, szakmai tapasztalat-szerzését segítette.

A frissen alakult Erdélyi Magyar Tudományegyetem mellett működő Kutatási Programok Intézete az erdélyi magyar kutatók munkáját szeretné elősegíteni és összehangolni. Konceptiójában rendkívül hasznos feladatot ellátó intézetről nehéz véleményt alkotni, hiszen nemrég alakult, a Sapientia Alapítvány által kezelt, s erdélyi magyar egyetem létrehozására szánt keretből. Sajnos arról nemigen esett szó, hogy miből fedezik a folyamatos költségeket a jövőben, hiszen a szakkollégiumok folyamatosan pénzügyi gondokkal küszködtek, noha fő bevételi forrásukat szintén a magyar közalapítványi keretek biztosították. Az előadásban semmilyen jel nem mutatott arra, hogy az intézet a kollégiumok által már megtapasztalt pénzhiányra is kidolgozott volna egy forgatókönyvet, azt viszont sejthetjük, hogy az eddigi próbálkozások fölé épülő, azok alól bizonyos értelemben a talajt elszívó, de remélhetőleg mégis ezekkel együttműködésre kész intézet valós igényt elégítene ki az erdélyi tudományos életben. Fontos lenne, ha valóban nem az eddig létező próbálkozások ellenében tenné ezt.

A felvidéki és vajdasági kollégiumokról tárgyilagos ismertetést kaptunk *Szabó Zoltántól* és *Csányi Erzsébettől*. A komáromi Sellye János Szakkollégium már kiérdemelte szűkebb régiójában a jó hírnevet, széles értelemben vett oktatási és kutatási programjaival. A Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium létrehozása sikertörténetnek tűnt, igaz, ők is az intézményépítés szakaszában járnak még.

A kolozsvári intézmények körüli rövid vitán kívül a konferencián előadók és résztvevők között nem alakult ki igazi párbeszéd. A szekciók végére szánt vitaidőt gyakorlatilag további hozzászólások, vagy éppen méltatások töltötték ki, nem ellenvélemények vagy párbeszédre serkentő kérdések. Noha a szakmai találkozásra jó alkalmat adó rendezvényre felkészült előadókat sikerült meghívni, akik érdekes előadásokat tartottak, nehezen lehet azt elhinni, hogy a magyar felsőoktatás-kutatásban és főleg a határon túli magyar felsőoktatást illetően annyira nagy az egyetértés, amennyire azt a konferencia tükrözte. Sajnos nem artikulálódtak eléggé azok a problémás pontok, illetve konfliktusos helyzetek sem, melyek politikai és gyakorlati szinten áthatják a magyar nyelvű felsőoktatást, elméleti szinten pedig teljesen egyhangú megközelítéseket hallhattunk. Ez hozzájárult ahhoz, hogy túlságosan rózsaszínű képet kapjunk arról, ahogy a magyarokat érintő felsőoktatás a társadalmi kihívásoknak megfelel.

PAPP Z. ATTILA

Romániai magyar felsőoktatási politikák?

2002. június 28-án egynapos konferenciára került sor Csíkszeredában a romániai magyar felsőoktatás aktuális kérdéseiről¹. A címben foglalt „politikák” kifejezést szándékosan kerültem előbbi mondatomban, ugyanis az előadássorozat végigülése után, nem azzal a benyomással távoztam, hogy ott tényleges (szak)politikai megbeszélések zajlottak volna. Mint a konferenciák zömének, ennek is megvoltak a látens funkciói, ez a konferencia is inkább találkozási pontként értelmezhető, hiszen lehetőséget adott politikusok és nem politikusok (szakemberek?) együttlétének, együtt gondolkodásának, avagy folyosóbeszélgetéseinek.

A megbeszélés az új Erdélyi Magyar Tudományegyetem (EMTE) Csíkszeredai Karának nagytermében zajlott, azok az érdeklődők pedig, akik szerettek volna, ám nem tudtak részt venni, élő internetes közvetítésen keresztül követhették a gondolatébresztő előadásokat. E kétségkívül 21. századi fontos (ám a konferencia sikeressége szempontjából megkérdőjelezhető) távközlési bravúrhoz azonban nem föltétlenül társult szintén e századi felsőoktatás-politikai gondolkodás. A konferencia természetesen jó alkalom (lenne) a politikusok és szakemberek közötti párbeszédre, ám ehhez türelmes politikusokra és tényleges szakmai érvekre lenne szükség. E konferencián a politikusok zöme, noha türelmes volt, ez az állapotuk csak koradélutánig tartott, a szakmai érvrendszerek nagy része pedig vagy életidegenszerűen elvont volt, vagy pedig gyors rögtönzésnek hatott.

---

1 Felsőoktatási intézményrendszerünk a „Tudomány évezredében”. Felsőoktatáspolitikai Fórum.

Jelen beszámolóban nem fogok mindegyik előadásra kitérni, mint minden ilyen ismertetésben itt is érvényesülni fog egyfajta szubjektív szelekció, a konferenciát pedig a nyilvánosság egyik csatornájaként értelmezve, természetesen ki fogok térni olyan témákra is, amelyeket véleményem szerint ilyen alkalommal érinteni kellett volna. Az írás végén kísérletet teszek a konferencia résztvevőinek ideáltípusos megalkotására. Erre azért bátorodom, mert az elmúlt időszakban más erdélyi tudományos konferenciákon is hasonló típusokat véltem felfedezni, e típusok beazonosítása pedig nyilvánvalóbbá teszi a konferencia tartalmi vonatkozásait.

A Fórum munkálatait *Lányi Szabolcs* (EMTE – Csíkszeredai Kar, dékán) nyitotta meg, aki kifejtette, hogy céljuk egy olyan stratégia megalapozása, amely a szakemberek és politikusok dialógusából bontakozna ki, ugyanakkor azt is megjegyezte, ez nem egy döntéshozó testület, hanem az alternatív vélemények megfogalmazásának terepe. Ez önmagában jónak is tekinthető, ám meg kell jegyezni, hogy egy tényleges stratégia kidolgozásához döntéshozó testületek is szükségesek. Már innen is sejthető, hogy e megbeszélés akkor lehetne sikeres, ha egyrészt lenne folytatása, azaz ha egy folyamat részének lenne tekinthető, másrészt pedig akkor, ha ez a folyamat olyan stratégiába torkollana, amelyet a politikai és tudományos szféra (pl. oktatáskutatás) egyaránt alkalmazhatna saját területén.

Lányi rövid bevezetője után *Markó Béla* RMDSZ-elnök előadását hallgathattuk meg. Beszédében kijelentette, hogy mindaz, ami az elmúlt 10–12 évben a romániai magyar felsőoktatás területén történt „nem szép” és „nem is végeredmény” (de hiszen a „csecsemő sem szép” – tette hozzá enyhítésképpen). Felemlgette, hogy 1989 után „onnan indultunk, hogy vissza kell szerezni a Babeş-Bolyait, és erről mindmáig nem mondtunk le”. Ahhoz, hogy az erdélyi magyar felsőoktatás ki tudjon bontakozni „sokszögű szolidaritásra” van szükség a politikusok, pedagógusok, az ifjúság, a civil társadalom és az egyházak között, hiszen csak így lehet valóságra épülő tervet létrehozni, illetve a stratégiától a megvalósításig elmozdulni. Véleménye szerint, a romániai magyar oktatás területén (is) bármilyen áttörés csak „állomásokon keresztül” képzelhető el. A politikus szerint a teljes vertikumú magyar nyelvű oktatás egyrészt döntéshozás kérdése, másrészt pedig a szülőföldön maradást kell szolgálnia. Mivel az értelmiségiek kivándorlása a legaggasztóbb jelenség, számukra ez utóbbi csak úgy érhető el, ha egzisztenciát képesek a szülőföldön teremteni, illetve, ha a szellemi, tudományos érvényesülés lehetősége is biztosított számukra. Előadása végén Markó kifejtette, hogy szerinte a romániai

magyar oktatásnak négy alapelvnek kell megfelelnie: 1. A romániai magyar oktatásnak *egységes egésznek* kell lennie („az egyetemről való gondolkodásnak az óvodánál kell kezdődnie”); 2. A romániai magyar oktatás *romániai* oktatás; 3. A romániai magyar oktatás *magyar* oktatás (és mint ilyennek Markó szerint át kell vennie a magyarországi minőséget); 4. (ez csak tervek szintjén érvényesülhet jelenleg) a romániai magyar oktatásnak *európai* oktatásnak kell lennie.

A következő előadást *Szilágyi Pál*, a kolozsvári BBTE volt rektor-helyettese tartotta. Beszédében az európai felzárkózás feltételeiről beszélt, kitért a bolognai és sorbonne-i nyilatkozatokra, és az ezekhez (is) kapcsolódó minőség felfogásról, illetve az intézmények elbírálásáról² szólt.

A délelőtti I. szekciójában továbbá *Wanek Ferenctől*, *Murvai Lászlótól* (bukaresti Oktatási és Kutatási Minisztérium), *Nagy F. Istvántól* (RMDSZ, Oktatási Főosztály) és *Egyed Ákostól* (Erdélyi Múzeum Egyesület) hallhattunk előadásokat. Ezekben az előadásokban többé-kevésbé számszerűsítve képet kaphattunk a romániai magyar oktatás jelenéről: például a 2001/2002-es tanévben 24.598 magyar egyetemistát tartottak számon, a magyar hallgatók az állami oktatásban leginkább Kolozsvárt preferálják (közel 9000-en), míg a magán felsőoktatásban Brassó vezet mintegy 1300 diákkal. Egyed Ákostól pedig azt tudtuk meg, hogy az EME egyre inkább szolgáltató intézménnyé kezd válni, és a továbbképzés területén tudna leginkább bekapcsolódni a romániai magyar felsőoktatásba.

A hozzászólásokban volt, aki megkérdőjelezte azt, hogy a romániai magyar oktatás integrált rendszer lenne, illetve az is elhangzott (kétszer is, ugyanattól a személytől), hogy a Bolyai Társaságnak be kellene perelnie a bukaresti oktatási tárcát, mert „a BBTE jogszerűtlenül működik, hiszen egyesítésről volt szó, nem felszámolásról”³. Kérdésre válaszolva Markó Béla kifejtette, hogy az RMDSZ számára politikai feladatként az állami felsőoktatásban a BBTE magyar nyelvű oktatásának megerősítése, magyar karok létrehozása, illetve a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen magyar nemzetiségűek számára keretszámok bevezetése képezi. Az EMTE vonatkozásában Markó szerint az a feladatuk, hogy biztosítsák az új intézmény számára a költségvetési keretet, és ha lehet, akár bővítsék is ezt. Szintén politikai feladatként értékelte Markó azt is, hogy növelni kellene a pedagógusok bérét, az egyetemi oktatóknak pedig kiegészítő ösztöndíjakat kellene bevezetni.

2 Magyar szakterminológia szerint *értékelést* kellene használni.

3 Az 1959-es egyetemegyesítésről van szó.

A délelőtt II. szekcióülésén *Asztalos Ferenc* RMDSZ-es parlamenti képviselő a törvényhozásban kifejtett oktatáspolitikai törekvésekről beszélt, majd őt követte *Kása Zoltán*, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyik jelenlegi rektor-helyettese. Kása adatai szerint a BBTE-n jelenleg tanuló mintegy 21000 diákból 4200 magyar nemzetiségű, ezek közül 1800 nem magyarul tanul. Véleménye szerint a romániai magyar felsőoktatásban a legnagyobb gondot jelenleg a 40–60 év közötti oktatók hiánya jelenti, ugyanis az oktatók mintegy 55 százaléka 35 év alatti, tehát jócskán hiányzik a „középnemzedék”. Szintén problémát jelent az is, hogy a fiatal tanárokat nem tanították meg arra, hogyan kell oktatni az egyetemeken, ezért nagyon sok az esetlegesség, ez pedig kétségkívül az oktatás minőségére is kihat. Mivel nemrégiben beindult egy erdélyi magyar magánegyetem is, óhatatlanul fölmerül a kérdés, milyen lesz a viszony a BBTE magyar vonala és az EMTE között. Kása Zoltán szerint a „kapcsolat jó lesz”, Lányi Szabolcs hozzászólásában kifejtette, hogy a két intézmény közötti kapcsolatot a versenyhelyzet és a komplementaritás elve fogja meghatározni, míg Kolumbán Gábor meglátása szerint a BBTE és EMTE viszonyát „stratégiai partnerség” kell, hogy majd jellemezze.

Érdekes színfolt volt a délelőtt folyamán *Horváth Izabella*, a (romániai) Országos Magyar Diákszövetség tanügyi referensének előadása (az egyetlen női felszólaló), aki kimondta azt is, hogy oda kellene figyelni arra is, hogy a romániai magyar középiskolákban „csökkent a színvonal”, a tanárok pedig nem fetetnek elég hangsúlyt a nevelésre.

A délutáni ülés első előadója *Zsombori Vilmos* (a Hargita Megyei Tanács elnöke) volt. Az EMTE csíkszeredai karának fontossága mellett kihangsúlyozta, hogy az egyetem úgy lehet életképes, ha külső forrásokat is be tudnak vonni, azaz ha a vállalkozói réteg, a tudományos szféra, illetve az önkormányzat is kiáll mellette.

A következő előadó *Magyar Nándor*, a BBTE Szociológia Karának oktatója volt, aki már mondandója legelején kijelentette, „kritikus véleményem van a felsőoktatásról”, ám ez érthető is, hiszen – a hetvenes, nyolcvanas évek magyarországi közbeszédének toposzát mintegy előírta, hozzátette – a szociológia a kritikai értelmiség eszköze kell, hogy legyen. Magyar Nándor előadásában továbbá felsorolta és az EMTE-vel ütköztetve részletezte az ún. „egyetemi funkciókat”, azaz a formatív, szocializációs szerepet, illetve a kreativitás kialakítását. Az előadó, mi tagadás, hiányérzetet keltett jelen sorok írójában, mivel a „felsőoktatás” bírálása hiteltelen volt egyrészt azért, mert maga a bíráló is része e szférának, másrészt a hivatkozott felsőoktatási szerepek szá-

monkérését a BBTE-vel szemben is meg kellett volna tenni akár a teljesség kedvéért, akár azért, mert ezt az intézményt az előadó belülről is ismeri.⁴

A délután folyamán a BBTE Szociológia Karának további két oktatója (Horváth István, Magyarai Tivadar) is tartott előadást, ám előtte *Horváth Sándor* (EMTE – Marosvásárhelyi Kar) matematikustól egy továbbtanulási hajlandóságra vonatkozó szociológiai felmérés eredményeit ismerhettük meg.

Horváth István előadásában kifejtette, hogy a romániai magyar felsőoktatás politikai törésvonalak mentén strukturálódik, és gyakran érezni lehet a szimbólum és szimulakrum közötti feszültséget is. Az EMTE vonatkozásában egy másik ellentmondást is említett, nevezetesen azt, hogy egy *magánintézménynek* nehéz lesz *közösségi* képviseleti szerepet betöltenie. Ha az akadémiai jogok belső rendszere nem alakul ki, akkor az új intézmény vonatkozásában bármi elképzelhető, ugyanis a politika bármikor beleszólhat működésébe. *Magyarai Tivadar* szintén a politikai és akadémiai szféra közötti viszonyrendszeréről beszélt, és azt hangoztatta, hogy az egyetemépítésnél arra kellene törekedni, hogy amit létrehoznak, az „ne csak legyen valahogy, hanem értelmes is legyen”. Egy kérdésre válaszolva Magyarai Tivadar hevesen kifejtette, hogy leginkább az fáj nekik (értsd: a BBTE Szociológia Karának), hogy az EMTE Csíkszeredai Karán belül nemrégiben szociológiára változtatták a korábban vidékfejlesztés néven beindult szakot,⁵ ezért „ide fognak nézni”, hogy megtudják, mit tanítanak Csíkszeredában szociológia címke alatt. E kissé indulatos reagálás, úgy gondolom, valójában a Kolozsvár-Székelyföld tengelyű (intraetnikus) centrum-periféria vitáról szól. Ha az előadó tényleg úgy látja, hogy a szociológiát Romániában manapság olyan szitokszónak vagy címkének használják, ami a szakma presztízsét kikezdi, akkor nemcsak az EMTE-re, hanem minden más romániai (magán)egyetemre el kellene látoogni, és meg kellene nézni, „ott mit tanítanak” szociológia gyanánt.

Az utolsó előadást *Kolumbán Gábor* tartotta. A regionális egyetemről szóló elméleti jellegű ismertetését a Székelyföldön beindított felsőfokú képzés (utólagos) legitimációjaként tárta a hallgatók elé. Bizonyos Ola Olssonra hivatkozva kifejtette, hogy nem egyetemi régió esetén az egyetemalapítás közhaszna akkor maximális, (1.) ha a szóban forgó régióban magas a tudásigény,

4 Önreflexív módon az előadó kitérhetett volna az általa idézett egyetemi funkciók teljesülése és az egyetemi oktatók által meg nem tartott órák közötti (szociológiai) összefüggésekre.

5 A névváltoztatásra azért került sor, mert megváltozott a felsőoktatási szakjegyzék („nomenklátor”), és az új névsorban nem szerepelt a korábban létező vidékfejlesztés.

(2.) ha a legközelebbi egyetem távol van és gyenge kommunikatív viszonyt tart fenn a régióval, és (3.) ha az illető régióban alacsony az egyetemi végzettségűek aránya.

Az előadások utáni beszélgetések nem tekinthetők kifejezetten érdemi vitának, hiszen olyan általános (ám jogos) kérdés is elhangzott, mint például kié az egyetem (EMTE), illetve volt olyan is, aki azt tette szóvá, hogy az előadók miért használnak olyan sok idegen eredetű szót? Mint korábban említettem, a konferencia azonban sikeres is lehetne, ha tényleges folytatása is lenne. Egy ilyen folytatásnál azonban nem ártana román és magyarországi (vagy akár nyugati) felsőoktatás-kutatókat, felsőoktatási szaktanácsadókat is meghívni, akik szakszerű képet nyújthatnának arról, mit jelent ma a felsőoktatás, illetve milyen „állapotok” uralkodnak e területen ma Romániában (itt természetesen szóvá lehetne tenni az oktatás minőségét, a romániai magyar oktatás-kutatás hiányát, a különböző szinteken jelentkező korrupciót, de olyan klasszikusnak tűnő felsőoktatásszociológiai témákat is lehetne érinteni, mint az eltömegesedés, az oktatás finanszírozása, lemorzsolódás, képzések globalizálódása és diverzifikációja stb.). Az ilyen típusú helyzet-feltérképezésre lehetne majd valamilyen stratégiát avagy felsőoktatás-politikát kidolgozni. Ezek hiányában a konferencia egy egyszerű *meeting point*-tá, találkozási helyé minősül, ami természetesen szükséges, főképp, ha figyelembe vesszük, hogy az egynapos megbeszélés júniusban zajlott, nem sokkal a magyarországi kormányváltás után, ami köztudottan új helyzet elé állította a nemrégiben létrehozott határon túli magyar (nemcsak oktatási) intézményeket is. A konferencia, mint találkozási pont, különböző látogató-típusoknak adott lehetőséget az együttlétre. Mivel, mint említettem, az elmúlt időszakban más erdélyi konferenciákon is hasonló típusokat véltem felfedezni, azt gondolom, hogy a tényleges szakmai kibontakozás hiányának többek között olyan strukturális okai is vannak, amelyeket a résztvevők típusainak⁶ interakciójában érhetünk tetten. Íme ezek a típusok:

„Öregek”: fő jellemzőjük az, hogy nem tudnak a múlttól szabadulni, állandó késztetést éreznek arra, hogy hozzászóljanak, mondandójukat pedig gyakran személyes vallomásokkal fűszerezik. Gyakorlatilag mindenhez értenek, de ez elsősorban abból fakad, hogy képesek bármilyen témát interetnikus síkra terelni, ezen a szinten pedig már előre gyártott sémákkal lehet operálni.

6 Itt weberi ideáltípusokra gondolunk, amelyek mint tudjuk konstrukciók, és pusztán a társadalmi valóság megértését segítik elő.

„Öregedő ifjak” vagy „félöregesek”: e típus sokkal dinamikusabb, mint az előbbi, a hozzászólások tekintetében is célszerűbbek, ám ők is mindenhez értenek (ezért „öreges”).

„Politikusok”: ez a típus keveset ül benn a teremben egy konferencia alatt, ám amíg benn van, addig képes tekintélyt követelő komolyságot erőltetni arcára. A mobiltelefon első csörrenésekor beindul e komolyság fokozatos eltűnése, majd ő is eltűnik, visszatérése szünet utánra tehető. Ez a típus is képes bármiről beszélni, és láthatóan mindig jól informált.

„Bolyongók”: ez az a konferencia-látogató, aki a legváratlanabb módon képes felbukkani, nagyon sok konferenciára elmegy, jó kapcsolatot tud kialakítani a többi bolyongóval, ám néha az is előfordul, hogy az előbbi típusok valamelyikének egyszerű árnyéka, ezért gyakran csak be-behallgat az előadásokra. Természetesen sosem szól hozzá, ám kimondottan szeret odafigyelni.

„Technokraták”: viszonylag hűségesebbek a konferenciához, képesek végigülni több előadást, és szeretnek jegyzetelni. Néha unott arckifejezésük van, de mivel mégis benn maradnak az előadóteremben, ez azt jelzi, hogy reménykednek valami szellemi frissességben is. Ritkán szólalnak fel, kimondottan csak akkor, ha tényleg értelmét látják ennek.

E fenti vázlatos felsorolásból legalább két dolog rögtön következik: egyrészt az, hogy érdemi párbeszéd ilyen típusok megléte mellett nehezen alakítható ki, másrészt pedig az, hogy funkcionális differenciálódás hiányában a szakmaiság háttérbe szorul. Márpedig bármilyen szakpolitika kialakítása nem csak politikusokat feltételez, hanem szakembereket is.

SZÁMUNK SZERZŐI

- AGNEW, JOHN egyetemi tanár, tanszékvezető, UCLA
- BENCSIK PÉTER történész, Szeged
- BERÉNYI DÉNES fizikus, akadémikus,
MTA, Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság
elnöke
- CSÉMY TAMÁS igazgató, Cseh Centrum Budapest
- FEDINEC CSILLA kutató, Teleki László Intézet tudományos munkatársa
- FERENCZ S. ALPÁR, angol-történelem szakos tanár, Csíkszereda
- KAPRONCZAY PÉTER történész, Budapest
- KOVÁCS PETRA szociológus, OSI-LGI, Budapest
- MÉSZÁROS ZOLTÁN történész, PhD-hallgató, Pécsi Egyetem
- MOLNÁR ANNA történész, PhD-hallgató, BKÁE
- PAPP Z. ATTILA szociológus, Teleki László Intézet tudományos
munkatársa
- SZENTANNAI ÁGOTA szociológus, PhD-hallgató, ELTE
- VÁRADI MONIKA MÁRIA szociológus,
MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztálya
- VÁRI ANDRÁS történész, Miskolci Egyetem
- VEIDER, FRIEDRICH geográfus, Universität Bern
- VIDRA ZSUZSANNA szociológus, MTA PTI, Budapest
- WASTL-WALTER, DORIS professzor, geográfus, Universität Bern
- ZOON, INA emberjogi szakértő,
a European Rights Center kuratóriumának tagja, Budapest

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külke-
reskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport.

ÁRA: 420 Ft

Előfizetési díj egy évre: 1680 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 24. SZÁM
2002. 2. SZÁM

Kötődések

Utasi Ágnes: A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai:
a bizalmas kapcsolatok

Balázs Zoltán: A bizalom fogalma 1960-as években

Tervek – Terek – Történetek

Germuska Pál: A szocialista városok létrehozása. Terület- és település-
fejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között

R. Nagy József: „Nekünk má’ semmise a gyár...” Identitásbeli azonosság-
ok és különbségek a rudabányai és diósgyőr-vasgyári munkások
esetében

Bódis Lajos: „Olyan emberekkel nem lehet együtt harcolni, akiknek vaj-
van a fején” A poszt szocialista üzemi átalakulás egy magyar vállalat
példáján

Nézőpontok

Ilonszki Gabriella: Az elnöki parlamentarizmus és a parlament

Lánczi Tamás: Munkák és napok – avagy az Országgyűlés működése
a számok tükrében

Megrendelem a
REGIO
– Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait ..... példányban

Előfizetési díj:
420 Ft/db vagy 1680 Ft/egy évre
postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a ..... számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név .....

Pontos cím .....

Dátum .....Aláírás .....

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 13, 2002, No. 2

JOHN AGNEW Mapping Political Power Beyond State Boundaries: Territory, Identity, and Movement in World Politics	3
PÉTER BENCSIK Itinerary documents, traveling possibilities and frontier traffic in Hungary of the 20th century	31
ANDRÁS VÁRI Border avoidance: the economical relations of the entrepreneurs to the neighboring country from the Esztergom-Parkany region	51
MONIKA MÁRIA VÁRADI, DORIS WASTL-WALTER, FRIEDRICH VEIDER The silence of the borders	85
PETRA KOVÁCS Who benefits? Ethnic bias and the public policy process in Central and Eastern Europe	107
INA ZOON On the Margins. Roma and Public Services in Slovakia	129
MONIKA MÁRIA VÁRADI The German self-governments and changing local societies in Hungary	166
ANNA MOLNÁR Building of self-governments in Italy. The federalism debate	194
PÉTER KAPRONCZAY National Identity in Macedonia	219
TAMÁS CSÉMY The Hungarian minority in the Czech Republic on the basis of recent census	257
Book Reviews	267
Conferences	290